T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NIN ESERLERİNDE KÜLTÜREL SÖZ VARLIĞI

DOKTORA TEZİ

Lira MAIRAMBEK KYZY

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ANKARA, 2021

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN ESERLERİNDE KÜLTÜREL SÖZ VARLIĞI

DOKTORA TEZİ

LİRA MAIRAMBEK KYZY

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Funda TOPRAK

ANKARA, 2021

ONAY SAYFASI

Lira MAIRAMBEK KYZY tarafından hazırlanan "Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Kültürel Söz Varlığı" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/ oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

<table>
<tr><td colspan="2">Unvanı Adı Soyadı</td><td>Kurumu</td><td>İmza</td></tr>
<tr><td colspan="2">Prof. Dr. Funda Toprak</td><td rowspan="2">Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul</td><td>Red</td></tr>
<tr><td colspan="2">Prof. Dr. Akartürk KARAHAN</td><td rowspan="2">Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul</td><td>Red</td></tr>
<tr><td colspan="2">Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Tokay</td><td rowspan="2">Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul</td><td>Red</td></tr>
<tr><td colspan="2">Prof. Dr. Fatma AÇIK</td><td rowspan="2">Gazi Üniversitesi</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul</td><td>Red</td></tr>
<tr><td colspan="2">Prof. Dr. Nurettin Demir</td><td rowspan="2">Hacettepe Üniversitesi</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul</td><td>Red</td></tr>
</table>

Tez Savunma Tarihi: 20.08.2021

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum. Tarih (20.08.2021)

İmza
Lira MAIRAMBEK KYZY

İTHAF

Anneannem Tursun Çotur'un Çok Değerli Anısına…

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans ve doktora eğitimim boyunca her türlü desteğini gördüğüm, gurbette hem analık hem hocalık eden, kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Funda Toprak'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Yüksek Lisans eğitiminden itibaren akademik gelişimime katkıda bulunan başta danışman hocam Prof. Dr. Funda Toprak olmak üzere Prof. Dr. Akartürk Karahan'a ve üzerimde emeği olan bölümdeki tüm hocalara sonsuz teşekkür ederim. Tezle ilgili değerli fikir ve önerilerini paylaşan Prof. Dr. Fatma Açık'a, Prof. Dr. Nurettin Demir'e ve Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Tokay'a teşekkür ederim. Çalışmamda kullandığım kaynaklara ulaşmam konusunda yardımlarını esirgemeyen Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu kütüphane çalışanlarına teşekkür ederim. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na Yüksek Lisans ve Doktora öğrenimim süresince verdiği burstan dolayı şükranlarımı sunarım. Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakıfı'na verdiği destekten ötürü teşekkür borçluyum. Her zaman yanımda olan, sabır gösteren aileme ve arkadaşlarıma teşekkür ederim.

ÖZET

Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Kültürel Söz Varlığı

Bir toplumun inancını, hayat tarzını, bakış açısını, yaratıcılığını, dünya görüşünü vs. yansıtan dil, kültürü anlamanın sembolik bir kılavuzu olduğu için son zamanlarda kültür çalışmalarında yol gösterici bir ilke olarak önem kazanmaya başlamıştır. Bir ulusun dilini sadece dil bilimi yöntemleriyle değil o toplumun tarihi, kültürü, sosyal hayatı, dünya görüşü ve mantalitesi ile birlikte incelemek gereksinimi doğmuştur.

Belirli bir bölgeyi veya çağı simgeleyen kültürel unsurlar sadece o kültür içinde ifade bulur. Ancak unsurlarla ilgili bilgi aktarımında kaynak olarak o dile ait metinlerin birincil derece önemde kullanılması gerekir. Bu bakımdan Ali Şir Nevâyî'nin eserleri, döneminin sosyal, kültürel ve ekonomik yönünü, kadim tarihini, kısacası Türk kültürünün köklü geçmişini yansıtmaktadır.

Yaşam tecrübelerini, içinde bulunduğu tarihi dönemi ve yetiştiği kültürü yapıtlarına sanatsal bir biçimde işleyen Nevâyî'nin eserleri, döneminin Türk tarihi, kültürü, sanatı ve sosyal hayatını günümüze yansıtan bir ayna, çağına tanıklık eden bir belgedir. Bu aynadan o döneme ait sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı, söz varlığı aracılığıyla ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: dil, kültür, Nevâyî, kültürel söz varlığı

ABSTRACT

Cultural Vocabulary In The Works Of Ali Shir Nevâyî

Language, which reflects a society's belief, lifestyle, point of view, creativity, worldview, etc., has recently gained importance as a guiding principle in cultural studies, as it is a symbolic guide to understanding culture. It became necessary to study the language of the nation not only with the help of linguistic methods, but also taking into account the history, culture, social life, worldview and mentality of this society.

Cultural elements that symbolize a particular region or era are expressed only in that culture. However texts in this language should be used as a source when conveying information about the elements. In this respect, Ali Shir Nevâyî's works reflect the social, cultural and economic aspects of his period, his ancient history, in brief, the deep-rooted history of Turkish culture. Nevâyî's works, which artistically reflect the life experience of him, the historical period and the culture in which he grew up, are a mirror reflecting Turkish history, culture, art and social life of the that period, and a document testifying to this period. From this mirror, has been tried to be revealed the social, cultural and economic life of that period through vocabulary.

Key words: language, culture, Nevâyî, cultural vocabulary

İÇİNDEKİLER

ÖZET i

ABSTRACT ii

İÇİNDEKİLER iii

KISALTMALAR xii

İŞARETLER xv

ŞEKİLLER DİZİNİ xvi

TABLOLAR DİZİNİ xvii

BİRİNCİ BÖLÜM 1

1. GİRİŞ 1

1.1. Çalışmanın Amacı ve Önemi 1

1.2. Çalışmanın Sınırlıkları ve Yöntemi 1

1.3. DİL-KÜLTÜR İLİŞKİSİ 2

1.3.1. Dil-Kültür İlişkisi Üzerine Ortaya Çıkan Yaklaşımlar 5

1.3.1.1. Budundilbilimi 8

1.5.1.5. Toplumdilbilimi 9

1.5.1.6. Kültürdilbilimi 10

1.4. Dil-Kültür İlişkisine Dayalı Bazı Kavramlar 12

1.4.1. Kültürel Şema 12

1.4.2. Kültürel Metafor 13

1.4.3. Kültürel Çağrışım 14

1.4.4. Kavram 15

1.4.5. Dil Dünya Görüşü 16

1.4.6. Basmakalıp 18

1.4.7. Anıştırma 20

1.4.8. Özolgu 21

1.5. Dil-Kültür İlişkisi İle İlgili Çalışmalar 21

1.6. Ali Şir Nevâyî'nin Hayatı ve Eserleri 25

1.6.1. Nevâyî'nin Devlete Hizmeti 26

1.6.2. Nevâyî'nin Kişiliği 27

1.6.3. Nevâyî'nin Anadolu'ya Etkisi 28

1.6.4. Eserleri 29
İKİNCİ BÖLÜM 36
2. SOSYAL DURUM 36
2.1. AİLE ve AKRABALIK 36
2.1.1. Çekirdek Aile 36
2.1.2. Evlat, Çocuk 38
2.1.3. Kardeşlik 40
2.1.4. Yakın Akrabalık 42
2.1.5. Evlilik Yoluyla Oluşan Akrabalık 43
2.1.6. Torun, Kuzen 43
2.1.7. Soy, Akraba 44
2.1.8. Üveylik ve Evlatlık Durumu 45
2.1.9. Süt Kardeşlik 46
2.1.10. Karı-Kocalık 47
2.2. EVLENME ve BOŞANMA 49
2.2.1. Evlenme 49
2.2.2. Nişan 50
2.2.3. Düğünler 51
2.2.3.1. Düğün Türküleri 52
2.2.4. Evlilik Adetleri 53
2.2.4.1. Saçı ve Ağırlık 53
2.2.4.2. Nikah Öncesi Gelinle Damadın Süslenmesi 55
2.2.5. Boşanma 55
2.3. İDARİ YAPI ve DEVLET YÖNETİMİ 57
2.3.1. Yöneticiler ve Unvanlar 57
2.4. SARAY GÖREVLİLERİ 63
2.4.1. Katipler 63
2.4.2. Bekçiler 64
2.4.3. Aşçılar 65
2.4.4. Divan Görevlileri 66
2.4.5. Lala ve Dadılar 67
2.4.6. Diğer Görevliler 68
2.5. HÜKÜMDARLIK SİMGELERİ 71
2.5.1. Ferman ve Mektuplar 71

2.5.2. Mühürler ... 73
2.5.3. Diğer Simgeler ... 75
2.6. YURT VE YERLEŞİM BİRİMLERİ ... 76
2.7. HALK ... 79
2.8. ETNİK GRUPLAR ... 81
2.8.1. Türk Boyları ... 81
2.8.2. Çağatay Boyları ... 83
2.8.3. Farklı Etnik Gruplar ... 86
2.9. MESLEKLER ... 88
2.9.1. Zanaatçılar ... 88
2.9.1.1. Zanaat Mekanları ... 91
2.9.2. Silahçılar ve Silah Ustaları ... 92
2.9.3. Aşçılar ve Ekmekçiler ... 93
2.9.4. Helvacılar ... 94
2.9.5. Kumaşçı ve Dokumacılar ... 95
2.9.6. Falcılar ve Falcılık ... 96
2.9.7. Kitap İşiyle Uğraşanlar ... 97
2.9.8. Diğer Meslekler ... 98
2.10. YOKSULLAR ve ZENGİNLER ... 102
2.11. HIRSIZLAR VE EŞKIYALAR ... 104
2.12. KÖLELİK ... 106
2.13. ÇOCUKLAR ... 107
2.13.1. Çocukların Uğraşları ... 107
2.13.2. Çocuğun Hareketleri ... 110
2.13.3. Çocuğu Besleme ... 111
2.13.4. Çocuğu Avutmak ... 111
2.13.5. Çocuk Oyunları ... 111
2.14. GÜVENLİK ... 113
2.14.1. Güvenlik Görevlileri ... 113
2.14.2. Kaleler ... 116
2.15. YARGI ve CEZA ... 117
2.15.1. Tanıklık ... 118
2.15.2. Cezalar ... 119
2.15.2.1. Ölüm Cezaları ... 120
2.15.3. Hapishane ve Mahkumluk ... 121

2.15.4. Diğer Terimler 122
2.16. OYUN, EĞLENCE, BAYRAM 124
2.16.1. Zeka Oyunları 124
2.16.1.1. Satranç Oyunu 124
2.16.1.1.1. Satranç Taşları ve Hamleler 126
2.16.1.2. Tavla Oyunu 129
2.16.2. Bedensel Oyunlar 130
2.16.2.1. Güreş 130
2.16.2.2. Çevgan/Çögen Oyunu 131
2.16.2.3. Kabak Oyunu 133
2.16.3. Bayramlar ve Özel Günler 134
2.17. GİYİM KUŞAM 139
2.17.1. Kumaşlar 139
2.17.2. Kürkler 145
2.17.3. Kıyafetler 148
2.17.3.1. Üst Giyim 149
2.17.3.2. İç Giyim 155
2.17.3.3. Erkek Başlıkları 156
2.17.3.4. Kadın Peçe ve Başörtüleri 158
2.17.4. Ayakkabılar 160
2.17.5. Kemer ve Kuşaklar 161
2.18. SÜS, SÜSLENME, SÜS MALZEMELERİ ve GÜZELLİK 162
2.18.1. Süsleyici, Süslü 162
2.18.2. Makyaj Malzemeleri 162
2.18.3. Güzel Kokular 166
2.18.4. Takılar 166
2.18.5. Süs Aksesuarları 169
2.18.5.1. Sorguçlar 169
2.18.5.2. Süs Taşları 171
2.18.6. Süslenme Eylemleri 172
2.18.7. Erkeklerde Güzellik 173
2.19. EV, ÇADIR ve EŞYALAR 173
2.19.1. Çadır Türleri 174
2.19.2. Çadır Malzemeleri 176
2.19.3. Eşyalar 181

2.19.3.1. Halı ve Kilim 181
2.19.3.2. Anahtar ve Kilit 182
4.29.3.3. Diğer Aletler 182
2.20. AYDINLATMA ve ISINMA 183
2.21. MUTFAK VE YEME İÇME 188
2.21.1. Mutfak Eşyası 188
2.21.2. Misafirperverlik 195
2.21.3. Yemekler 199
2.21.3.1. Hamur Yemekleri 200
2.21.3.2. Tahıl Yemekleri 202
2.21.3.3. Ekmekler 203
2.21.3.4. Et Yemekleri 205
2.21.3.5. Süt Ürünleri 209
2.21.3.6. Tatlılar 210
2.21.3.7. Şerbetler 212
2.21.3.8. Mezeler 213
2.21.3.9. Tatlandırıcılar 214
2.21.4. Meyve ve Sebzeler 215
2.21.4.1. Meyveler 215
2.21.4.2. Sebzeler 218
2.21.5. İçki Kültürü 219
2.21.5.1. İşret Meclisleri 220
2.21.5.2. İçki Ritüelleri 221
2.21.5.3. İçki Çeşitleri 223
2.21.5.3.1. Şarap ve Çeşitleri 224
2.21.5.3.2. Şarap Üretimi 229
2.21.5.4. İçki Kapları 230
2.21.5.5. İçme Eylemleri 233
2.21.5.6. Sarhoşluk, Sarhoş Olmak 234
2.21.5.7. İçkiye Katılan Maddeler 235
2.21.5.8. İçki Mekanları 236
2.22. ZAMAN, MEVSİM VE ÖLÇÜ BİRİMLERİ 237
2.22.1. Mevsimler 238
2.22.2. Vakitler 239
2.22.2.1. Sabah Vakti 239

2.22.3. Aylar ve Günler 241
2.22.4. Ölçü Birimleri 244
2.22.4.1. Uzunluk Ölçüleri 244
2.22.4.2. Ağırlık Ölçüleri 245
2.22.4.3. Alan Ölçüleri 246
2.23. SAĞLIK 247
2.23.1. Hastalar 247
2.23.1.1. Akıl Hastası 248
2.23.2. Hastalıklar 249
2.23.2.1. Yaralar 254
2.23.3. Hastaneler 255
2.23.4. Tedavi Yöntemleri 256
2.23.5. İlaçlar 258
2.23.6. Tıbbî Malzemeler 260
2.23.7. İyileşmek, Sağlığa Kavuşmak 261
2.23.6. Hasta Ziyareti 262
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 263
3. KÜLTÜREL DURUM 263
3.1. DİNİ İNANÇ 263
3.1.1. Tanrı 264
3.1.2. Cennet 264
3.1.3. Cehennem 265
3.1.4. Kıyamet 266
3.1.5. İslamın Beş Temeli 267
3.1.6. Din Görevlileri 269
3.1.7. Tekkeler 271
3.1.8. Halasiyye Tekkesinin Görevlileri 272
3.2. İSLAM ÖNCESİ İNANÇ İZLERİ 274
3.3. ÖLÜM 277
3.3.1. Yas 278
3.3.1.1. Yas Giysisi ve Yas Rengi 278
3.3.1.2. Yası İfade Etme Adetleri 280
3.3.2. Taziye 282
3.3.3. Ölüyü Hazırlama 283

3.3.4. Mezar ve Defin 285
3.3.5. Ölümle İlgili Örtmeceler 286
3.3.6. Ölüm Yemeği 289
3.4. SANATLAR 289
3.4.1. GÜZEL SANATLAR 289
3.4.1.1. Mimarlık Sanatı 289
3.4.1.1.1. Mimari Unsurlar 290
3.4.1.2. Süsleme ve Tasarım 292
3.4.1.3. Bağlar 294
3.4.1.4. Tezhip, Nakış, Resim ve Yazı Sanatçıları 296
3.4.2. İŞİTSEL SANATLAR 298
3.4.2.1. Müzik 298
3.4.2.2. Müzik Makamları 299
3.4.2.3. Oyun ve Dans 303
3.4.2.4. Şarkı ve Türkü 304
3.4.2.5. Ezgi ve Nağme 305
3.4.2.6. Sanatçılar 305
3.4.2.7. Çalgılar 308
3.4.2.7.1. Telli Çalgılar 308
3.4.2.7.2. Nefesli Çalgılar 313
3.4.2.7.3. Vurmalı Çalgılar 313
3.4.2.8. Müzik Eylemleri 314
3.4.2.8.1. Çalgı Çalma 314
3.4.2.8.2. Şarkı, Türkü Söyleme 316
3.4.2.8.3. Beste Yapma 316
3.4.3. SAHNE SANATLARI 317
3.4.3.1. Kukla Oyunu 317
3.4.3.2. Oyuncular 317
3.4.4. EDEBIYAT 320
3.4.4.1. Anlatıcılar 321
3.4.5. ATÇILIK ve AT TAKIMLARI 323
3.5.1. At Türleri 323
3.5.2. Yaşlarına Göre Atlar 324
3.5.3. At Donları 326
3.5.4. At Takımları 327

3.5.5. At Bakıcılığı 333
3.4.6. ASKERLİK, ORDU ve SAVAŞ ALETLERİ 334
3.6.1. Ordu ve Asker 334
3.6.2. Askeri Birlikler 336
3.6.3. Savaş Giysileri 339
3.6.4. Silahlar ve Malzemeleri 341
3.6.4.1. Kesici Silahlar 341
3.6.4.2. Delici Silahlar 342
3.6.4.3. Ateşsiz Silahlar 344
3.6.4.4. Ateşli Silahlar 344
3.6.4.5. Savunma Silahları 345
3.6.5. Savaş Eylemleri 345
3.6.6. Düşman 346
3.6.7. Mehter Takımı Aletleri 346
3.6.8. Talimgâh Yeri 347
3.6.9. Asker Maaşı 347
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 348
4. İKTİSADİ DURUM 348
4.1. PARA 348
4.1.1. Borç 350
4.2. TİCARET 351
4.2.1. Alım Satım 351
4.2.2. Ticarette Rol Alan Kişiler 353
4.2.3. Çarşı, Pazarlar 354
4.2.4. Kervancılık 356
4.2.5. Çarşı Hamamları 357
4.2.6. Yeme İçme Yerleri 357
4.3. VERGİ 358
4.4. TARIM 361
4.4.1. Bağlar 362
4.4.2. Çiftçiler 362
4.4.3. Toprağı Sürme, Ekip Biçme 363
4.4.4. Ürünler 367
4.4.5. Sulama 369

4.4.6. Öğütme ve Değirmen 370
4.5. HAYVANCILIK 370
4.5.1. Büyükbaş Hayvancılık 370
4.5.2. Küçükbaş Hayvancılık 371
4.5.3. Kümes Hayvancılığı 372
4.5.4. İpek Böcekçiliği 373
4.5.5. Çoban ve Sürüsü 373
4.5.6. Hayvancılık Eylemleri 374
4.6. AVCILIK 375
4.6.1. Geyik Avlama 376
4.6.2. Domuz Avlama 378
4.6.3. Avcılar 379
4.6.4. Kuşçuluk ve Kuş Avlama 380
4.6.5. Kuş Avcıları 381
4.6.6. Kuşhaneler 382
4.6.7. Kuş Avı Araçları 383
4.6.8. Av Köpeğiyle Avlanma 384
4.6.9. Balık Avı 384
4.7. EĞİTİM 385
4.7.1. İlköğretim 385
4.7.2. Yükseköğretim 386
4.7.3. İhlâsiyye Medresesindeki Öğretim Görevlileri ve Maaşları 390
4.7.4. İhlâsiyye Medresesinde Öğrenci Sayısı ve Onlara Verilen Burs 392
4.7.5. İhlâsiyye Medresesi'ndeki Dersler 393
4.7.6. Medreselerde Okutulan Diğer Dersler 393
4.7.7. Astronomi ve Terimleri 395
4.7.8. Kütüphane 396
SONUÇ 397
KAYNAKÇA 405
ŞEKİLLER 421
SÖZCÜK DİZİNİ 426

KISALTMALAR

A	Arapça
Akt.	Aktaran
Ark.	Arkaizm
AÜ	Ankara Üniversitesi
bkz.	Bakınız
bşkl.	Başkaları
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
F	Farsça
Folk.	Folklor
Ed.	Editör
ET	Eski Türkçe
Haz.	Hazırlayan
HÜ	Hacettepe Üniversitesi
İA	İslam Ansiklopedisi
İSAR	İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İtal	İtalyanca
İÜ	İstanbul Üniversitesi
Kaz	Kazak Türkçesi
Kır	Kırgız Türkçesi
KTMÜ	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Moğ.	Moğolca
Özb	Özbek Türkçesi
S.	Sayı
Soğ.	Soğdca
s.	sayfa
T	Türkçe
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
TDK	Türk Dil Kurumu

TT	Türkiye Tükçesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
Uyg.	Eski Uygurca
vb.	ve benzeri
vs.	ve sair
Yay.	Yayınları
YDT	Yayımlanmamış Doktora Tezi
YYT	Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi
Yun	Yunanca

Eser Kısaltmaları

B	Bâburnâme (Thackston)
BD	Bâbür Dîvânı
BK	Burhân-ı Katı
BL	Bedâyi'u'l-Lugat
BV	Bedâyi'u'l-Vasaṭ
ÇH	Çihil Hadis
ĆS	Ćagataische Sprachstudien
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
DTO	Dictionnaire Turk-Oriental
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EUT	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
FHK	Fethali Kaçar
FK	Fevâyidü'l-Kiber
FŞ	Ferhâd ü Şîrîn
GS	Ġarâ'ibü'ṣ-Ṣıġar
HBD	Hüseyin Baykara Dîvânı
HE	Hayretü'l-Ebrâr
HM	Ḫamsetü'l-Müteḥayyirîn
HPM	Ḥâlât-ı Pehlevân Muḥammed
HSH	Ḥâlât-ı Seyyid Ḥasan Big
KB	Kutadgu Bilig
KE	Ḳıṣaṣü'l-Enbiyâ
KT	Kamus-ı Türkî
KTTS	Kazak Tiliniŋ Tüsindirme Sözdigi

KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
LD	Lutfî Divanı
LM	Leylî vü Mecnûn
LT	Lisânü'ṭ-Ṭayr
M	Münşe'ât
ME	Mîzânu'l-Evzân
MGT	Moğolların Gizli Tarihi
MK	Mahbûbu'l-Kulûb
ML	Muḥâkemetü'l-Luġateyn
MN	Mecâlisü'n-Nefâyis
MSD	Mevlâna Sekkâkî Dîvanı
NC	Nazmü'l-Cevâhir
NETİL	Älişer Näväiy Äsärläri Tiliniŋ İzåhli Luġäti
NF	Nehcü'l-Ferâdîs
NM	Nesâyimü'l-Maḥabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve
NSÇT	Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar
NŞ	Nevâdirü'ş-Şebâb
OTL	Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat
S	Sanglax
Sİ	Sedd-i İskenderî
SM	Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn
SS	Sebʿa-yi Seyyâr
ŞD	Şiban Han Dîvânı
ŞS	Şeyh Süleyman
ŞTE	Şecerei- Terâkime
ŞTÜ	Şecere-i Türk
TEH	Tarîẖ-i Enbiyâ ve Ḥukemâ
TMA	Târîẖ-i Mülûk-i ʿAcem
TMEN	Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen
V	Vakfiye
VEWT	Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen

İŞARETLER

- fiil kökenli öge
+ isim kökenli öge
> bu şekle gider
< bu şekilden gelir
~ değişken şekil
? kökeni tespit edilemeyen şekil

Transkripsiyon İşaretleri

ä *a, e* arası ses
å *a, o* arası ses
ġ kalın *g*
ķ kalın *k*
ŋ nazal *n*
s̱ peltek *s*

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Timur'un oynadığı büyük (kebîr) satranç……..421
Şekil 2. Babur'un sarığındaki sorguç örneği……...422
Şekil 3. Adinapur'da Babur'un yaptırdığı Bâġ-ı Vefâ……423
Şekil 4. Babur sürek avında…….424
Şekil 5. Kâbil civarında kuş avı……...425

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Amerika'daki dil-kültür çalışmaları tarihi……....7
Tablo 2. Sözcüklerin dağılımı ……401
Tablo 3. Sözcüklerin bölüm ve başlıklara göre dağılımı…… 402

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada, Nevâyî'nin eserlerindeki kültürel söz varlığını sistematik bir şekilde sınıflandırarak elde edilen anahtar sözcüklerle dönemin maddi ve manevi kültürünü ortaya koymak ve toplumun yaşam tarzını tespit etmek amaçlanmaktadır. Tespit edilen sözcükleri etnografik, tarihi, arkeolojik, kültürel ve dil verileriyle açıklayarak kültürü anlamaya çalışma ve Timurlu toplumunun sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı üzerine temel bir terminoloji oluşturma çabamız, dil araştırmalarının filolojik yaklaşımla sınırlı kalmayıp tarih, etnografi, halk bilimi, arkeoloji, sosyoloji, kültür çalışmaları, sanat tarihi gibi diğer bilim dallarıyla bağlantılı olarak yürütülmesi gerektiği görüşünden yola çıkmıştır. Nevâyî'nin eserlerindeki kültürel söz varlığının topluca incelenmesi ve kültürün dil unsurlarıyla ortaya konması Türk dilinin tarihteki durumu kadar Türk kültür tarihi için de elzemdir. Çalışmada şu soruların açığa kavuşması hedeflenmektedir:

-Eserlerden o döneme dair ne tür etnografik ve tarihî bilgiler elde edilmektedir?

-Dönemin maddi ve manevi değerleri eserlere ne ölçüde yansımıştır?

-Hangi kültür unsurları günümüze kadar ulaşmıştır?

-Nevayi'nin eserlerinin kültür değeri nedir ve ne tür kültür unsurları barındırmaktadır?

Bir ulusu ulus yapan maddi ve manevi unsurlar o milletin kültürünü teşkil etmektedir. Çağlar öncesinde benimsediğimiz kültürel değerler bugünkü yaşamımızın temelini oluşturmaktadır. Nasıl ortaya çıktığının, şekillendiğinin, geliştiğinin ve hangi değerlere sahip olduğunun bilincine vararak yaşayan ulusların tarih sahnesinde uzun süre kalabilmesi ve kültürlerini sonraki kuşaklara aktarabilmesi söz konusudur. Nevâyî'nin eserleri, döneminin maddi ve manevi kültürüne ait pek çok malzemenin bulunduğu önemli bir kaynaktır. Bu kaynağın sistemli ve bütüncül bir şekilde incelenmesi, Türk kültürü, tarihi ve dili alanında çalışma yapan araştırmacılara yeni ipuçları verecektir.

1.2.Çalışmanın Sınırlıkları ve Yöntemi

Çalışmanın girişinde dil-kültür ilişkisiyle ilgili görüşlere yer verilmiş ve dil-kültür bağlamında çalışmalar yürüten disiplinler açıklanmıştır. Ardından Ali Şir Nevâyî'nin

bütün eserleri taranarak kültürel söz varlığı tespi edilmiş ve sözcükler *sosyal, kültürel ve iktisadî durum* olmak üzere üç ana başlık altında toplanmıştır. Sözcüklerin geçtiği metin örnekleri tercümeleriyle birlikte verilmiş ve metindeki kullanımı yorumlanmıştır.

Araştırmada Nevâyî'nin Türkiye'de yayımlanmış eserleri esas alınmıştır. Tasnif edilen söz varlığının tarihi Türk lehçeleri sözlüklerinde geçtiği yerler belirtilmiş, kimi zaman bazı çağdaş Türk lehçelerinden örneklere yer verilmiş, kimi zaman da bir sözcük yerine o devrin hayatına dair ipuçları veren ögeler seçilerek metin merkezli değerlendirme yöntemi tercih edilmiştir. Aynı zamanda tespit edilen malzemeye göre tarih, halkbilimi, etnografi, sanat tarihi, tıp, musiki, mimari, arkeoloji, kültür çalışmaları gibi yan disiplinlere ait eserler ile Orta Asya'ya gelen İbn Battûta, Clavijo, İbni Arabşah gibi yabancıların seyahatnameleri, Semerkandî, Şâmî, Yezdî, Vâsıfî, Babur, Hândmîr, Ebulgazi Bahadır Han gibi Timurlular dönemi tarihçi ve devlet adamlarının zafernameleri ve vekayinameleri, Barthold, Golombek, Manz, Subtelny, Yakubovskiy, Aka, Yüksel, Alan gibi bilim insanlarının Timurlular dönemi ile ilgili çalışmaları esas alınarak devrin kültürünün genel görünümü ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bazı seslerin okunuşunda belirli bir düzen olmadığından metin örneği alıntılarında Nevâyî'nin Türkiye'deki metin yayınlarındaki okumalar esas alınmıştır.

1.3. DİL-KÜLTÜR İLİŞKİSİ

En genel ve en nesnel tanımı ile kültür, insanın yarattıklarının tümüdür. Bir bütün oluşturan kültür, ancak çözümleme amaçları ile bölünebilir. Böyle bir bölünme bizi maddi kültür ve manevi kültür ayrımına götürür. İnsanın yarattığı bütün araç gereçler maddi kültüre; yine insanın yarattığı bütün anlamlar, değerler, kurallar manevi kültüre örnektir. Bir başka terminoloji ile maddi kültüre 'teknoloji', manevi kültüre ise 'ideoloji' diyebiliriz (Kongar 1982: 16).

Kültür, öğrenme yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılan maddi ve manevi her türlü üründür. Maddi kültür ögeleri, her türlü araç, gereç, binalar, giysiler, sanatsal ürünler vb. maddelerden oluşurken, manevi kültür ögeleri ise gelenekleri, inançları, normları, düşüncü biçimlerini kapsamaktadır (Akın 2011: 49).

Dil ise, köken olarak kültürle ilişkilidir ve toplumla birlikte gelişir. Kültür ve toplumla doğal bağlantısı olan dil, aynı zamanda sosyal ve kültürel gelişimin ürünüdür. Dil, kültürle ilişkisi bakımından kültürü biriktirmek ve miras almak için kümesel veya

bütüncül bir özelliğe sahiptir. Kültür, sadece dil aracılığıyla tanımlanır, ifade edilir ve sonraki nesillere aktarılır.

Bir ulusun yaşayış biçimi, inançları, gelenekleri, dünya görüşü, çeşitli nitelikleri ve hatta tarih boyunca bu toplumda meydana gelen çeşitli olaylar üzerinde hiçbir bilgimiz olmasa, yalnızca dil bilimi incelemeleriyle, bu dilin söz varlığının, söz hazinesinin derinliğine inerek bütün bu konularda çok değerli bilgiler ve güvenilir ipuçları edinebiliriz (Aksan 2015: I/65).

Bir dilin söz varlığı, o dilin konuşulduğu toplumun dünyayı nasıl algıladığının, nasıl görüp yaşadığının, maddi ve manevi gerçekliklerinin bir yansımasını sunar. Çünkü nasıl ki bir ırmak, aktığı zaman ve mekâna hem iz bırakır hem de onlardan bazı unsurları alıp başka coğrafyalara taşırsa kültürel coğrafyada akan dil de kend tarihî ve toplumsal serüveni gerçekliğince milletlerin havzasını ve hafızasını oluşturur. Bu dil ırmağının alüvyonunda aktığı da aktığı zamanın ve toplumun duyuşları, duygulanışları, inançları, zihniyeti vardır. Bu yüzden bir dilin havza ve hafızasını görmek; o dilin alüvyon toprağında var olan sözlü ve yazılı kültür unsurları; yani atasözleri ve deyimler, masallar, destanlar, ağıtlar, kötü ve hayır dualar, bilmeceler, türküler, şiir ve şarkılar, romanlar ve hikayeler, sözlükler ve sözcükler üzerinden bir milletin kalbini ve beynini görmektir (Çolak 2019: 14).

Kaplan'a göre, günlük dil veya edebi dil baştan başa bir kültür hazinesidir, hatta dil arkeolojiden daha önemli bir kültür servetidir. Çünkü eski çağlara ait yer altında saklanamayan nesneleri eski bir metinde bulmak mümkündür. Örneğin, *Dede Korkut, Dîvânu Lugâti't-Türk* atlı göçebe medeniyetine ait bir hazinedir (1983: 12-13).

Güvenç, "dil ile kültür" yerine "dil-kültür bağıntısı" demeyi yeğler, çünkü dil ile kültürün birbirine eşdeğer, iki bağımsız bütün değil; tek bir varlığın, birbirinden ayrılmaz, biri ötekisiz olmaz iki parçası gibidir. Kültürde ne varsa dilde de vardır. Dildeki her şey kültürden gelir. Kültür dilde yaşar, gelişir, birikir (Güvenç 1992: 509).

Dil, en etkili kültür aktarıcısıdır. Sözlü ve yazılı kültür ürünleri dil aracılığı ile nesilden nesile aktarılmıştır. Gelecek nesiller dillerini öğrenmekle sadece kendi dillerini öğrenmekle kalmıyor, aynı zamanda atalarından kalan karakteristik yaşam biçimlerini, içinde yaşadıkları toplumun kendine has özelliklerini öğrenmiş oluyorlar. Bir milletin tarihten başlayarak bugüne kadar gelen yaşam biçimlerinin damıtılmış özü olan kültür, sözlü veya yazılı dil ile bugünlere ulaşmış; yine dil aracılığı ile gelecek nesillere ulaşacaktır. Kültür bir milletin geleneklerinin, yaşam durumlarının kısaca tarihinin dil mektubu ile günümüze kadar gelmiş belgesidir (Göçer 2012: 51).

Bir toplumun sözlü veya yazılı bütün kültür değerleri dile aktarıldığı için, dil sosyal yapının ve kültürün sadık bir aynası durumundadır. Bir şair duygu ve düşüncelerini kendi toplumunun fertlerine ancak dil ile ulaştırabilir. Bir yazar, bir bilim insanı, bir düşünür, görüşlerini kendi dışına ve ilgili çevrelere dil yolu ile aktarabilir. Yeni buluşlar ifadelerini dil ile gerçekleştirebilir. Kısacası kültürle ilgili her türlü yaşayış ve davranış tarzı, ifadesini hemen hemen bütünüyle dille gerçekleştirebilmektedir. Dolayısıyla maddi ve be manevi kültürün sınırları içine giren bütün kavram ve sözcükler dilin içinde, dilin sözlüğünde yer almaktadır. Bu bakımdan, dil, kültürün ilk ve temel unsurudur; en değerli hazinesidir. Bu niteliği sebebiyle, milletleri birbirinden ayıran özelliklerin de en önemlisidir (Korkmaz 1995: 674).

Dil, bireyi toplumsallaştırır, toplumu ulusallaştırır. Sözcükler, anlamlarını toplumsal yaşamın ortaya koyduğu gereksinimlerden alır. Bir ulusun; tarihi, yaşam biçimi, dünya görüşü vb. konularda hiçbir somut kaynak bulunmasa da, dil sosyolojisi, dil psikolojisi, dil antropolojisi vb. ara yüzlerle o toplumun dilini ele alarak önemli bilgiler ve ipuçları elde edebiliriz. Örneğin Türkçe *evlenmek* sözcüğü, kök olarak 'çadır' anlamındaki *eb*'den gelir. Bu da, ayrı bir ev kurmaya dayalı çekirdek aile tipinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Aynı şekilde komşu sözcüğünün türediği kon- eylemi, atlı göçebe kültürün bir yansıması olarak, bir yere konup **konuşu* > *komşu* olanları gösterir. Her dil, ait olduğu toplumun dünyaya bakışını yansıtır. Her sözlük, bir ulusal kültürü dile getirir, her ulusal kültür bir sözlükle biçimlenir (Eker 2011: 11-12).

Bir toplumun yaşam biçimiyle birlikte dinsel inançları, hangi uluslarla ne ölçüde ilişki kurmuş olduğu, nelere değer verdiği, hatta nükteye olan eğilimi hep söz varlığının incelenmesiyle ortaya çıkar (Aksan 1996: 8).

Dilin söz varlığı, sadece bir dilde birtakım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar – ya da dil bilimindeki terimiyle göstergeler – olarak değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir. Örneğin, toplum yaşamında aile ilişkilerinin sıkı olduğu Türk dünyasında bu ilişkiler kavramlaştırılmakta, *elti, görümce, baldız, yenge* gibi ayrı ayrı kavramlar belirlenmiş bulunmakta, buna karşılık Hint-Avrupa dil ailesinin Roman ve Germen kollarının her birinde bu kavramların tümü tek bir sözcükle anlatım bulmaktadır (Aksan 1996: 7).

Sözcükleri, biçimbirimleri ve söz varlığının öteki ögelerini dilin birer yapı taşı olarak teker teker incelemek, aynı zamanda toplum, toplumun kültürü ve yaşamı, tarihi konusunda önemli ipuçları sağlayan, değerli gerçekleri saklayan bir araştırma

konusudur. Bu durumda en doğrusu, sözcükbilimi öteki alanlarla ilişkili bir biçimde, derinlemesine işlemek olmalıdır (Aksan 2015: III/14).

Edebi dil her şeyden önce kültürle ilgili olduğuna göre Çağatay edebi dilinin oluşumunda da kültür hayatı birinci derecede rol oynamıştır. O devirdeki geniş kültür münasebetleri nedeniyle diğer lehçelerin, Moğolcanın ve ayrıca İslam kültürü ile Fars edebi dilinin etkisi hem Çağataycanın[1] hem de kültür hayatının gelişmesini sağlamıştır (Eraslan 1993: 168).

Çağataycanın önemli temsilcisi olan Nevâyî'nin eserleri de Timurluların kültür ve medeniyetinin en güzel anahtarıdır. Nevâyî'yi incelerken, onun içinde bulunduğu kültür çevresini ve yaşam koşullarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Zengin bir dil yapıtı olan edebiyat da kültürün aynadaki aksi gibidir. Kültür sahasında ne varsa, onların hepsinin yansımalarını edebiyatta bulmak mümkündür. Örneğin, romanlar hayatın tüm yanlarını içinde barındırmakta, romancılar da eserlerinde genellikle hayatı yansıtmayı gaye edinmektedir. Aynı zamanda hayat o kadar zengin ve çeşitlidir ki, hiçbir roman onu tamamıyla içine alamaz, buna imkân yoktur. Her roman, yazarının bakış tarzı ile sınırlıdır. Edebiyat ancak bütünü ile ele alınırsa kültüre denk düşer. Nasıl her insan hayatın bir parçası ise, her edebi eser de öyledir. Her edebi eserde hayat ve kültürün bir parçası görünür (Kaplan 1983: 11-12).

Dil birimleri, daha çok sözcükler aracılığıyla belirlenmeye çalışılan 15. yüzyıl Timurluların sosyo-kültürel ve ekonomik hayatı Nevâyî'nin eserlerinde de yansıtıldığı ölçüde vardır. Nevâyî'nin dönemin hayatını tamamıyla eserlerine işlemesi imkânsızdır. Ancak kültürün var oluş biçimi olan dil, barındırdığı kültürel kodları sonraki kuşaklara aktardığından Çağataycanın birer uzantıları olan bazı Türk lehçeleri kültürel ve tarihi bilgileri korumuştur ve çalışmada yer yer bu lehçelerde başvurulmuştur.

1.3.1. Dil-Kültür İlişkisi Üzerine Ortaya Çıkan Yaklaşımlar

Dil-kültür-halk ilişkisi sorunu daha XIX. yüzyılın başlangıcında Grimm kardeşler tarafından çözümlenmeye çalışılmış ve XIX. yüzyılın 60-70'li yıllarında Rusya'da F.İ. Buslayev, A.N. Afanas'yev, A.A. Potebnya gibi bilim insanları bu fikri geliştirmiş, daha sonra esas W. Humboldt'un görüşleriyle yaygınlık kazanmıştır. W. Humboldt'a göre, dil "halkın ruhu", halkın "varoluşudur". Kültür ilk önce kendini dilde gösterir. Dil, kültürün hakiki gerçeğidir, dil, insanla kültürü buluşturur. Dil, evrenin ve kendisinin üzerinde kültürün sabit bir görüşüdür (Maslova 2001a: 21).

[1] Tekrarlardan kaçınmak için "Çağatay Türkçesi" yerine "Çağatayca" ifadesi tercih edilmiştir.

Humboldt'un savının başlıca ilkeleri şu şekilde indirgenebilir:

1. Maddi ve manevi kültür, dilde gerçekleşir.
2. Her kültür, millidir ve kültürün bu millilik özelliği, kendine has dünya görüşü aracılığıyla dile yansır; her dilin kendine özgü bir iç biçimi vardır.
3. İç biçim, milli ruhun ve kültürün yansımasıdır.
4. Dil, insan ve onu çevreleyen dünya arasında bir edendir (Alimjanova 2016: 16).

Humboldt, dünyanın çeşitliliğini anlamak için bir dilin araç olarak kullanılabileceğini ortaya atmış ve bu fikrini bundan sonraki dil araştırmalarının çıkış noktası olarak almış, dillerin çeşitliliği içinde ulusların çeşitliliğini ve karakterini araştırmaya çalışmıştır. Humboldt' göre, diller, kendi başlarına ve özgür olarak doğmazlar. Bağlı oldukları kültür çevrelerinin özelliklerine göre ve o özelliklerle birlikte gelişirler (Akarsu 1998: 50).

Ulusal özelliklerin dile nasıl işlediğini göstermek için Humboldt, Yunan edebiyatını örnek olarak ele alır, dillerin gelişme ve oluşmalarını incelerken sık sık Yunan ve Roma dillerine başvurur. Yunan kavimleri savaşçıdır, ulusal canlılık gösteren bir özellikleri vardır. Bu ulusal canlılık dile ve ürünlere işlemiştir (Akarsu 1998: 54).

Sharifian, Batı'da dil ve kültür arasındaki ilişkiyi inceleme merakının 18. yüzyıla dayandığını, dil, düşünce ve kültür arasındaki ilişkiyi vurgulamada W. Humboldt, F. Boas, E. Sapir, B. Whorf gibi bilim insanlarının önde geldiğini, ancak, dil ve kültür arasındaki ilişkiye odaklanan birleşik bir alt disiplinin hiçbir zaman tam olarak geliştirilmediğini belirtmektedir (Sharifian 2017: 1).

Alman dil bilimci Weisgerber, Humboldt'tan etkilenerek kültürün yapısında dilin etkilerini, aynı dili konuşan insanların bütün yaratmalarında o dilin dünya tablosunun etki yapmasına dayanarak açıklamıştır. Dil, yaşamın bütün alanlarında, günlük yaşamın en yalın olaylarında, bilimin ana formlarında, görenek ve törelerde, inançlarda ortaya çıkar; dil her türlü maddesel yaşamın, tekniğin, ekonominin de koşuludur; dinde, hukukta, felsefe ve sanatta yeri vardır. Weisgerber bu alanların her birinde dilin nasıl kullanıldığını, dilin bunlardaki etkilerini göstermeye, aynı zamanda kültür olaylarının temellerini ve özelliklerini bulmak için, dilin dünya tablosunun bütünü içinde iz bırakan ve onda saklanan şeyleri incelemeye çalışmıştır (Akarsu 1998: 80).

Amerikalı dil bilimci E. Saphir, dili kültürel, toplumsal bir ürün ve tüm insan bilimleriyle ilişkili olarak ele almış, çalışmalarını çoğunlukla Amerikan Kızılderili dilleri ve kültürleri üzerine yapmıştır. Dili toplumsal yaşam içinde ve (insanbilim, toplumbilim, ruhbilim gibi) öteki insan bilimlerinden yararlanarak incelemesi onu ister

istemez dil ile us, dil ile düşünce arasındaki ilişkilere, gerçeğin algılanışı ve yansıması konusuna götürmüştür (Vardar 1999: 51).

Duranti Amerika'daki dil-kültür çalışmaları tarihini üç farklı paradigmaya ayırmaktadır:

Tablo 1. Amerika'daki dil-kültür çalışmaları tarihi

Odak	**Dile Bakış**	**İlgili Etiketler**
Yerli dillerin belgelenmesi, tanımlanması ve sınıflandırılması	Sözlük ve dilbilgisi olarak dil	Antropolojik dil bilimi
Bağlam içinde dil kullanımı	Kültürel olarak oluşturulmuş ve kültürel oluşturucu bir alan olarak dil	Dil bilimsel antropoloji, konuşma etnografyası
Kimlik oluşumu, anlatı ve ideoloji	Dizinsel değerlerle dolu etkileşimsel bir başarı olarak dil	Sosyal yapısalcılık

Duranti, her paradigmanın gelişimini belirli bir dönemle ilişkilendirse de bugün üçünün de devam ettiğini belirtmektedir (Sharifian 2017: 1).

Rusya'da, dil-kültür ilişkisi üzerine çağdaş Rus dili ve edebiyatı araştırmalarında kültürün ve dilin incelenmesine yönelik birkaç yaklaşım oluşmuştur: N.İ. Tolstoy'un geliştirdiği budundilbilimi; A.K. Baburin, Ya.V. Çesnokov, P.M. Kojin, V.V. Vorobyev tarafından yürütülen etnografik incelemeler; N.D. Arutyunova, V.G. Gak, Yu.D. Apresyan, V.V. İvanov, E.A. Zemskaya, V.N. Teliya, V.N. Toporov, A.D. Şmelev ve diğerlerinin dil dünya görüşü araştırmaları. Kültürdilbilimi açısından çözümlemelere yönelik araştırmalar T.M. Dridze, E.M. Vereşçagin, V.G. Kostomarov, V.M. Şaklein ve V.A. Maslova gibi Rus bilim adamları tarafından yapılmaktadır (Bogdanoviç 2014: 42).

Bunun yanı sıra dil-kültür ilişkisi üzerine kurulan kültürdilbilimi çerçevesinde çeşitli ekoller kurulmuş, her ekol kendine özgü bir araştırma biçimi geliştirmiştir. Rusya'da kültürdilbiliminin dört temel ekolü bulunmaktadır:

1. Farklı dönemlere ait metinleri art zamanlı açıdan inceleyen Yu. S. Stepanov'un ekolü;
2. Farklı dönemler ve farklı milletlere ait metinler aracılığıyla evrensel kültür terimlerini inceleyen N. D. Arutyunova'nın ekolü;
3. Deyimlerin çözümlemesi üzerine odaklanan V. N. Teliya'nın ekolü;

4. Karşılığı olmayan dil birimleri üzerinde duran V. V. Vorobyev'in ekolüdür (Maslova 2001a: 23-24).

1.3.1.1. Budundilbilimi

Dil, kültürü oluşturan, geliştiren, metinlerde saklayan bir araç ve aynı zamanda kültürün bir parçasıdır. Dil vasıtasıyla maddi ve manevi kültür eserleri ortaya çıkmaktadır. Bu fikrin doğrultusunda dil-kültür ilişkisini konu alan birçok disiplinler arası araştırma alanı ortaya çıkmıştır ve bunlardan biri budundilbilimidir.

Budun dil dilimi Avrupa geleneğinden bağımsız olarak Amerika'da kurulur. Bu alan önceleri Kuzey ve Orta Amerika'daki Hint dillerini araştırmaya dayanır. Başlangıçta, F. Boas ve öğrencilerinin tamamen betimleyici çalışmaları, İngilizce ve diğer Avrupa dilleriyle dilsel-kültürel karşılaştırma için dikkate değer bir temel haline gelir. E. Saphir, dilin, o dili kullanan toplumun hayatı üzerindeki etkisine ilişkin bir ifade oluşturur. Ona göre, dilin yardımı olmadan gerçeği anlamak imkansızdır ve gerçek dünya, dil normlarının temelinde inşa edilmiştir. E. Saphir'in öğrencisi B. L. Whorf bu varsayımlardan özel bir teori oluşturur ve Hint dillerini ve Orta Avrupa standardı denilen şeyi, yani Batı ya da Avrupa kültürünü yansıtan, bir dizi Avrupa dillerinde ortak olan bazı gramer özelliklerini karşılaştırarak bu teoriyi onaylar. Bu kavram Saphir-Whorf hipotezi veya dilsel görelilik hipotezi olarak adlandırılır. Formülasyonlardaki bazı belirsizlikler nedeniyle Saphir-Whorf varsayımının farklı yorumları vardı. Ancak bundan bağımsız olarak, iki ya da daha fazla dilli kültüre dayalı bir bakış açısıyla karşılaştırmalı pek çok dil bilimsel çalışmaya yol açmıştır (Krongauz 2005: 86-87).

Dilsel görelilik hipotezine göre her insan, dünyayı kendi ana diliyle algılayarak farklı şekilde görür. Bu hipotezin savunucularına göre, gerçek dünya, dil ile yansır. O halde her dil, gerçeği, kendine özgü bir yöntemle yansıtıyorsa, diller kendi aralarında dil dünya görüşüne göre farklılık gösterir. E. Saphir'e göre, dil olgusu, etnolojik bilgiler ışığında incelenmelidir: "Dil, kültürü simgelerle ifade eden bir kılavuz olarak incelenmelidir. Dil, aynı zamanda kültürel olguları incelemek için önemli araçlardan biridir" (Alimjanova 2016: 21).

Rusya'da bu alanda D. K. Zelenin, E. F. Karsky, A. A. Şahmatova, A. A. Potebnya, A. N. Afanas'yev, A. İ. Sobolevsky vd. eserleri önem arz etmektedir. N. İ. Tolstoy'un öncülüğünde ün kazanan Rus budundilbilimi okulu Slav manevi kültürünün yapısını inşa etmiştir. Tolstoy'a göre, budundilbiliminin amacı tarihsel bir geçmişe yönelik, bir

başka deyişle halk basmakalıplarını, halkın folklor dünya görüşünü ortaya çıkarmaktır (Maslova 2001a: 9-10).

Dil ile kültür, dil ile toplum arasındaki ilişkileri ele alan budundilbilimi, dili kültürel etmenler, koşullar, çevreler vb. etkisinde inceler, bu açılardan dildeki özellikleri ortaya koyar, bir başka deyişle dil ve dünya görüşü arasında ilişki kurar. (Bayraktar 2014: 146-147).

Çağdaş budundilbiliminin merkezinde, dilin sözcük sistemine ait bazı maddi ya da kültürel-tarihî katmanlarla ilişkisi olan ögeler bulunmaktadır. Bu alan, kendi içerisinde iki gruba ayrılmaktadır:

1. Dil bağlamında etnik bölgeyi ele alan budundilbilimi; Bu alanda R. Agiyev, S. Bernstein, V. İvanov, T. Gamkrelidze gibi bilim insanlarının çalışmaları önemlidir.
2. Dil bağlamında toplumun ahlaki ve tinsel kültürünü ele alan budundilbilimi; Bu alanda V. İvanov, V. Toporov, T. Tsivyan, T. Sudnik, N. Tolstoy ve onun ekolü, bireysel olarak ise V. Teliya, V. Vorobyev gibi isimler bulunmaktadır.

Ayrıca dil ve kültür ilişkisi sorununu inceleyen bilim insanlarının yanı sıra, M. Kopılenko, daha XI. yüzyılda yaşam tarzı, meslek türleri ve coğrafi alanların dile etkisi bağlamında ünlü Türkolog Kaşgarlı Mahmud'un önemini vurgulamaktadır: "Kaşgarlı Mahmud'un eserlerindeki yoğun budunbilimsel özellik, Doğu ve Batıdaki hiçbir dil bilimsel çalışmada kendini göstermemiştir" (Alimjanova 2016: 19).

1.5.1.5. Toplumdilbilimi

Toplumdilbilimi insanın toplum içinde diğer bireylerle olan ilişkilerini inceleyen sosyoloji ile dili tüm yönleriyle bilimsel olarak inceleyen dil biliminin kesişiminden oluşur, bir diğer deyişle toplumdilbilimi, dil ile toplumun ilişkilerini bütün yönleriyle inceleleyen alandır. Toplumdilbilimi sosyal bilimlerle, özellikle sosyoloji, antropoloji, sosyal psikoloji, beşerî coğrafya ve eğitim ile sıkı sıkıya bağlıdır ve kültür çalışmalarının da kapsamındadır (Demirci 2020b: 13-14).

Dil kullanımını, toplumsal tabakalar ve cinsiyetler değişkeninde inceleyerek 1960'lı yıllarda kök salan toplumdilbilimi, günümüzde dil bilimi dalları içinde kendine önemli bir yer inşa etmiştir. Geniş bir araştırma yelpazesine sahip olan toplumdilbilimi, dil olguları ile toplumsal olgular arasındaki ilişkileri, bunların birbirinin değişkeni olmasını ve birbirine etkilerini, dilin toplumsal bağlarını inceler. Dilsel tutumlar, dilin ölçünlü olan ve olmayan biçimleri, dil değişkeleri, dil politikaları, ikidillilik/çok dillilik, belli

toplumsal bağlamlardan, farklı kültürel alt yapılardan, farklı yaş ve cinsiyet gruplarından gelen kişiler ve toplulukların dil kullanımları, dilin toplumsal işlevleri, toplumdilbiliminin uğraşı alanına girer (Çolak 2019: 21).

Toplumdilbilimi, bir dilsel topluluk içinde hangi yasa ya da toplumsal değerler ne türden toplumsal davranışı etkiler sorusuna da yanıt arar. Örneğin, daha zengin kentsoylu sınıfların kullandığı ölçünlü Türkçe varken, sıradan halk kendi meslekleri ile ilgili toplumsam durumlarına uygun ölçünlü olmayan bir dil kullanabilirler. Yaşlarına, cinsiyetlerine, mezheplerine, toplumsal katmanlarına, çıkar gruplarına, eğitim durumlarına, politik özelliklerine göre bazı etkinliklerde, diğerlerine sağlanan olanaklar kadar şans verilmeyebilir. Böylece bir toplum içinde var olan alt grupların, toplumun genelince bilinmeyen, kendilerine özgü bir sözdağarcığı (jargon, meslek dili), sesletim biçimi ya da dilbilgisel kullanımları olabilir (Günay 2016: 157).

Dilin toplumsal kullanımının yanında bireysel kullanımı, halk dili, orta sınıf dili, resmi dil, akademik dil ve ayrık kullanım gibi farklı kullanımlar da vardır. Toplumun farklı sınıflarından gelen iki kimsenin kültürel davranışlarında, kendileri aynı yaş grubundan ve aynı cinsiyette olsalar bile, önemli farklılıklar gözlemlenebilir. Sınıfsal açıdan aralarında fark vardır. Örnek olarak orta sınıfın değerler dizgesi, davranışları ve ilgi alanları, yine bu toplumun soylu sınıfı ya da alt tabakalarında rastladıklarımızdan farklı bir yapıda karşımıza çıkmaktadır (Günay 2016: 161).

1.5.1.6. Kültürdilbilimi

20. yüzyılın sonunda, dil bilimi ve kültür çalışmalarının esasında ortaya çıkan disiplinlerarası kültürdilbilimi (cultural linguistics) özellikle dil bilimcilerin ilgi kaynağı olmuş, dile sadece iletişim ve biliş aracı olarak değil ulusun kültürel kodu olarak yaklaşılmaya başlanmıştır.

Kültürdilbilimi, sosyal ve kültürel nitelikteki karmaşık ve çok yönlü bir inceleme dalı olarak kültür çalışmaları, budundilbilimi, toplumdilbilimi, kültürlerarası iletişim, bilişseldilbilimi, ruhdilbilimi, dil bilimi felsefesi gibi ilgili birçok disiplinle kesişmektedir. Kültürdilbiliminin tanımı konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

Kültür çalışmaları, bir insanın doğa, toplum, tarih, sanatla ve onun sosyal ve kültürel varlığının diğer alanlarıyla bağlantılı olan bilincini araştırıyorsa, dil bilimi, dil dünya görüşünün[2] zihinsel modelleri biçiminde dilde görüntülenen ve sabitlenen dünya

[2] Dil Dünya Görüşü: Kültürel değeri olan ve nesilden nesile aktarılan bilgilerin toplamıdır.

görüşünü inceler, bu durumda kültürdilbiliminin konusu, diyalog ve etkileşim içinde olan hem dil hem kültürdür (Maslova 2001a: 9).

Maslova'nın buradaki temel görüşü, "kültürdilbilimi, *canlı ve milli bir dilde* sabitleşen maddi ve manevi kültürü inceleyen bir sosyal disiplindir".

Çoğu zaman kültürdilbilimi, etnik kültürün ayrılmaz bir parçası olarak konumlandırılmıştır. Örneğin, N. F. Alefirenko'ya göre, kültürdilbilimi, belirli bir etnik-dil bilimi bilinciyle sabitlenmiş ve geliştirilmiş, birbiriyle ilişkili kültür ve dil olgularının, sinerjik bir amalgamını (birleşme, alaşım, küme) temsil eden tüm etnik kültürlerin ayrılmaz bir parçasıdır (Alfirenko 2010: 51)

V.N. Teliya kültürdilbiliminin, milli dilde yansıyan ve dilsel süreçlerde kendini gösteren maddi kültürü ve halkın dünya bakışını inceleyen bilimsel bir alan olduğunu, dil ve kültür uyumunun eşzamanlı etkileşimde incelenmesine ve tanımlanmasına adanmış budunbilimin bir parçası olduğunu belirtir (1996: 216-217).

Vorob'yev, kültürdilbiliminin bir dizi bilimlerin (kültür çalışmaları, ülkedilbilimi, budundilbilimi, toplumdilbilimi) kesiştiği noktada ortaya çıkan ve onlarla yakından etkileşimde bulunan, dil ile kültür arasındaki bağlantı ve etkileşimi inceleyen karmaşık, kapsamlı bir bilimsel disiplin olduğunu ifade eder (Vorob'yev 2006: 36).

Sharifian, bu alan için Cultural Linguistics terimini kullanarak, kültürdilbiliminin, teorik temelini geliştirmek için bilişsel psikoloji, karmaşıklık bilimi, dağıtılmış biliş ve antropoloji dahil olmak üzere diğer birkaç disiplin ve alt disiplinden yararlandığını, ayrıca kültürlerarası iletişim, kültürlerarası pragmatik, Dünya İngilizcesi, Uluslararası Dil Olarak İngilizce Öğretimi ve siyasi söylem analizi dahil olmak üzere (eleştirel) uygulamalı dil biliminin çeşitli alanlarına uygulandığını ve bunlardan faydalandığını belirtmektedir (Sharifian 2017: 2).

Kültürdilbilimi, kültürün dil ve söylemdeki tezahürünü, yansımasını ve sabitliğini inceler. Bu alan, ulusal dünya görüşü, dil bilinci, zihin-dil bileşeni özelliklerinin incelenmesiyle doğrudan bağlantılıdır (Krasnıh 2002: 12).

Kültürdilbiliminde bugüne kadar çeşitli yönler ortaya çıkmıştır:

1. Ayrı bir sosyal topluluk ve bir etnik grubun parlak kültürel dönemi üzerine kültürdilbilimsel çalışma, bir başka deyişle somut kültürel ve dil bilimsel durum çalışması;
2. Art zamanlı kültürdilbilimi, yani belirli bir zaman dilimi içerisinde bir etnik grubun kültürel ve dilsel durumunun değişimi üzerine çalışma;

3. Farklı ancak birbiriyle bağlantılı etnik grupların dilsel ve kültürel tezahürlerinin karşılaştırmalı kültürdilbilimsel çalışması;
4. Daha yeni gelişmeye başlayan karşılaştırmalı kültürdilbilimsel çalışma; bu alan şimdilik sadece birkaç eserlerle yetinmektedir, en dikkat çekici olanı Fransız mantalitesi özelliklerinin, Rus dili ve kültürünün yerel bir temsilcisi perspektifinden çalışıldığı "Rusça Anadil Konuşurunun Bakış Açısıyla Fransız Mantalitesi" adlı M.K.Golovanivskaya'nın (1997) eseridir. Eserin malzemesi kader, tehlike, şans, ruh, zihin, vicdan, düşünce gibi Rusça ve Fransızcadaki soyut isimlerdir.
5. Ülkedilbilimsel sözlüklerin oluşumuyla ilgilenen kültürdilbilimsel sözlük bilimi çalışmaları; (Maslova 2001a: 23).

1.4. Dil-Kültür İlişkisine Dayalı Bazı Kavramlar

1.4.1. Kültürel Şema

Araştırmacılar arasında dil-kültür ilişkisiyle ilgili terim ve kavramlar konusunda ortak görüş bulunmamaktadır ancak sık kullanılan kavramlar görülmektedir. Bunlardan biri de kültürel şemadır.

Kültürel şemalar (ve alt şemalar) inançları, normları, kuralları, davranış beklentilerini ve tecrübenin çeşitli yönleri ve bileşenleri ile ilgili değerleri içermektedir (Sharifian 2017: 7).

Şema kavramı, bilişsel bilimlerde yaygın olarak kullanılan "senaryo", "çerçeve", "küresel kavram", "ansiklopedik giriş", "plan", "bellek nesnesi", "zihinsel model", "bilişsel alan" gibi bir dizi terimin temelini oluşturmuştur. Bilişsel psikolojide şemalar geleneksel olarak bilgiyi düzenlemeye, yorumlamaya ve iletmeye yardımcı olan bilişin yapı taşları olarak görülmüştür. Şema kavramı üzerine çeşitli sınıflandırmalar önerilmiş ancak önceden yapılan sınıflandırmalar kültürel farklılıklara duyarsız kalmıştır. Örneğin, Cook şemaları üçe ayırmıştır: "Dünya şemaları" dünya bilgisinin sistematik oluşumunu, "metin şemaları" gerçek veya kurgusal dünyadaki gerçeklerin tipik sıralamasını, "dil şemaları" ise bir dilin dilbilgisi hakkında genelleştirilmiş bilgilerine işaret etmiştir. Daha sonra Nishida'nın gerçekleştirdiği kültürlerarası çalışma, yazarın seçtiği yaklaşım sayesinde kültürel açıdan hassas olan şema tipolojisini içeren ilk çalışmalardan olmuştur. Nishida, sosyal etkileşim için şemaları sekiz ana türe ayırmaktadır:

1) Gerçek ve kavram şemaları: Kanberra'nın Avustralya'nın başkenti olması gibi gerçeklerle ilgili genel bilgileri ve "Odanın duvarları var" gibi kavramsal bilgileri içerir.
2) Kişi şemaları: çeşitli insan türleri ve onların kişilik özellikleriyle ilgili bilgilerdir. Örneğin, John sessizdir.
3) Öz şemaları: sosyal benlik ve bireysel benlik hakkında bilgiler içerir.
4) Rol şemaları: kazanılan ve atfedilen sosyal roller ve bu rollerden beklenen davranışlarla ilgili bilgilerdir.
5) Bağlam şemaları: şemalar durumlar ve onlarla bağlantılı uygun davranışlar hakkında bilgilerdir.
6) Prosedür şemaları: ortak durumlarda uygun olaylar dizisi hakkında bilgilerdir.
7) Strateji şemaları: problem çözme stratejileriyle ilgili bilgilerdir.
8) Duygu şemaları: etki ve değerlendirmeyle ilgili bilgiler içerir. Duygu şemaları aslında diğer şemalarla ilişkilendirildiğinde etkinleşir (Sharifian 2017: 11-12).

Kültürdilbilimi literatüründe etkinlik şemaları (Batı Hristiyan Düğün Şemaları), rol şemaları (Avustralya Aborjinlerinde Anne Rolü), imge şemaları (Batı Düşünce Örneklerinde Yol İmgesi), önerme şemaları (Örneğin, Avustralya Aborjinlerinde Önerme Şeması: Aborijin yasasını çiğnemek herkese zarar verebilir) ve duygu şemaları (Avustralya Aborjinlerinde Utanç Şeması) ile çalışmalar yapılmıştır (Sharifian 2017: 12-13).

Bazı durumlarda alt şemaları kapsayabilen kültürel şemalar dil aracılığıyla gerçekleştirilir. Onlar kültürel olarak inşa edilen ve dillerin söz dağarcığında örneklendirilen ansiklopedik anlamı barındırır. Amerikan İngilizcesindeki mahremiyet sözcüğü buna örnek olabilir: Anglo-Amerikan perspektifinden mahremiyetin çeşitli bağlamlar ve faktörlerle ilişkili olarak neyi gerektirdiğini tanımlayan kavramlar ağını oluşturan bilgi kümesi, Anglo-Amerikan kültürel mahremiyet şeması olarak en iyi şekilde tanımlanır (Sharifian 2017: 14).

1.4.2. Kültürel Metafor

Dil-kültür çalışmalarında araştırmacıların sık başvurduğu konulardan biri kültürel metaforlardır.

Demirci'ye göre, edebiyatta kullanılan metaforlar toplumların kültürlerini de yansıtır. Bir metaforun belirli bir toplumun fertlerinin zihninde oluşturduğu çağrışım (tedai, association) başka bir toplun fertleri üzerinde aynı çağrışımı oluşturması

beklenemez. Sevgilinin gül, aşığın bülbül olması divan şiirinin bir lingua franka gibi yayıldığı Afgan, Pakistan, Fars, Arap, Türk ve kısmi olarak Hint toplumlarının ortak metaforudur. Gül-bülbül metaforunun kutuplarda yaşayan Eskimolar için bir anlam ifade etmesi beklenemez. Dolayısıyla bir dili sonradan, ikinci veya üçüncü vs. dil olarak öğrenen insanlar öğrendikleri sözcüklerin metaforik anlamlarını kavramakta ana dil konuşurlarına göre her zaman sıkıntı yaşar (2014a: 233). Kültürel metafor konusunu araştıranlar tam da noktadan yola çıkarak araştırmalar yürütmektedirler.

Örneğin, İngilizcedeki *white lie* "zararsız, masum yalan", *black sheep* "yüz karası", *black market* "karaborsa", *black humour* "kara mizah", *red tape* "bürokrasi" gibi renk adlarını içeren metaforlar kültürel metaforlardır (Sharifian 2017: 8).

Kültürel metaforlar, halk hekimliği, dünya görüşü veya manevi inanç sistemi gibi kültürel geleneklere dayanan alanlar arası kavramsallaştırmalardır (Sharifian 2017: 7).

1.4.3. Kültürel Çağrışım

Dil-kültür çalışmalarında üzerinde durulan temel kavramlarından biri dil birimlerinin kültürel yan anlamı veya çağrışımdır (cultural connotation).

Kültürel çağrışım, farklı kültürel şartlarda görülen çağrışımsal anlam ve kültürel anlam dahil genel anlamı ifade eder ve sosyal ve kültürel altyapı altında toplanmış ve güçlendirilmiş anlamı, ayrıca belirli bir kültürel topluluğun duygu ve tutumlarını içerir. Çince ile İngilizcedeki hayvan adlarının kültürel çağrışımlarını karşılaştıran Wang ve Cui, sözcüklerin doğrudan anlamları dışında farklı kültürlerde derin çağrışımlar oluşturduğunu, farklı kültürlere mensup insanların iletişim kurarken sözcüklerin kültürel çağrışımlarına dikkat etmeleri gerektiğini belirtir (Wang&Cui 2015: 58).

Kültürel çağrışım farklı konuları içermektedir ve bunlardan biri her kültürde farklı anlamlar ve çağrışımlar uyandıran ve farklı alanların ilgi çekici araştırma konusu olan renklerdir. Renkler sadece doğadaki maddeleri renklendirmekle kalmayıp kültürel ve toplumsal anlamda hayatın her alanıyla ilişkisi olan simge ve sembollerdir. Her toplum kültürel, siyasî, dinî, millî vb. değerlerine göre renklere farklı anlamlar yüklediğinden bir toplumu daha iyi okuyup araştırmada renklerin rolü büyüktür. Örneğin, Türklerde "ak" rengi temizliği, arılığı, ululuğu, yaşlılığı, tecrübeyi, büyüklüğü ve Batı'yı, "al" rengi hakanlığı, "kara" rengi ise Kuzey'i, toprağı, yas ve matemi, alt tabakayı vs.

simgelemiştir (Ögel 1991: VI/377, 401, 431-435). Türk kültüründe renklerle ilgili şu çalışmalar bulunmaktadır.[3]

Sanat ve estetiğin ön planda tutulduğu divan şiiri de renkler açısından zengindir. Nevâyî de duygu ve düşünceleri ifade ederken çağrışım, tasvir, estetik ve sembol amaçlı çeşitli renklerden yararlanmış ve renkleri doğa ve insanla ilgili unsurları betimlemede başarılı bir şekilde kullanmıştır. Nevâyî'deki renk unsurları, renklerin kullanımı ve kültürel çağrışımları ayrı bir çalışma konusunu teşkil etmektedir.

1.4.4. Kavram

Kavram (concept), tüm dil-kültür araştırmalarında sık kullanılan konulardandır. Kavram, belirli kültürel çağrışımları yoğunlaştırılmış biçimde yansıtan zihinsel oluşumdur.

Çok boyutlu bir zihinsel oluşum olan kavramın üç ana boyutu mevcuttur: imgesel, kavramsal ve değersel. Kavramın imgesel boyutu, nesnelerin görsel, işitsel, dokunsal, tatsal, koku özellikleri, hafızamıza yansıyan olaylar ve olgulardır. İmgesel boyut, kavramın dilsel tespitini, tanımını, karakteristik yapısını ve tarifini bildirmektedir. Bu imgesel boyuttaki kavramın en önemli özelliği, zihnimize çok boyutlu olarak yerleşmiş olmasıdır. Kavramın değersel boyutu ise bu zihinsel oluşumun hem birey hem toplum için önem arz etmesidir. Değersel yön, kavramın ayırt edilmesi için belirleyici rol oynar. Değerler açısından ele alınan kavram kümesi değer dünya görüşünü oluşturur. Bu karmaşık zihinsel oluşumda, belirli bir kültür için en önemli anlam, değer dominantları, dilde korunan ve sürdürülen belirli bir kültür türünü oluşturan kümeler göze çarpar (Karasik 1996: 5).

Kavramlar konu bakımından duygusal, eğitici, metinsel vd. olmak üzere çeşitli gerekçelerle sınıflandırılabilir. Sınıflandırılan kavramlar bireysel, küçük topluluk, büyük topluluk, milli, uygar, evrensel kavram alanını oluşturur (Maslova 2004b: 38).

Rus dil-kültür araştırmalarında farklı kavramlar üzerine *mülkiyet kavramı* (Babayeva 1997)[4], *kıdem, unvan kavramı* (Buneyeva 1998)[5], *mutluluk kavramı*

[3] Yıldırım, Elvin (2012). *Türk Kültüründeki Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar*, YYT, İÜ, İstanbul.
Öztürk, Şükrü (2015). *Türk Kültüründe Renk Kavramı ve Renklerin Maddi Kültür Unsurlarına Yansıması*, YDT, EÜ, Kayseri.
Otyzbai, Zhazira (2016). *Türk Kavram Sisteminde Renkler*, YDT, AÜ, Ankara.

[4] Babayeva, E.V. (1997). Kul'turno-Yazıkovıye Harakteristiki Otnoşeniye k Sobstvennosti, Volgograd. (Бабаева Е.В. Культурно-языковые характеристики отношения к собственности: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 1997).

*(*Vorkaçev 2000)[6], *mahremiyet, özel alan kavramı* (Prohvaçeva 2000)[7], *aşırılıklar kavramı* (Snitko 1999)[8] gibi incelemeler yapılmıştır.

Derbişeva, Kırgız Kültürdilbiliminde Anahtar Kavramlar (Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры) adlı çalışmasında Kırgızcadaki kavramları şu şekilde sınıflandırmaktadır:

Kırgızcadaki temel kavramlar işlevine göre:

1. Günlük hayat kavramları (ömür, ölüm, acal "ecel");
2. Sosyo-kültürel kavramlar (kaada-salt "örf, adet", aş-toy "ölüm yemeği ve düğün, şölen");
3. Antropomorfik kavramlar (bala "çocuk", ayalzat "kadın", tuuġan-uruķ "akraba");
4. Doğayla ilgili kavramlar (too "dağ", cılķı "at");
5. Milli kültürel kavramlar (bata "dua", söz, arbak "ruh");
6. Manevi ve etik kavramlar (abiyir "itibar", ar-namıs "namus, şeref", adamgerçilik "insanlık, insaniyet", ıntımak "birlik");
7. Manevi-psikolojik kavramlar (kut, bakıt "mutluluk, baht", arman "gerçekleşmemiş arzu, ukde) (Alişova 2020: 16-17).

Stepanov, kavramı şöyle açıklamaktadır: "Bir yolla insanın zihinsel dünyasına giren kültür, kavramdır. Bu, insan bilincindeki bir pıhtı gibidir. Diğer bir yandan insanın, (sıradan insan kültürel değerlerin yaratıcısı değildir) bir şey vasıtasıyla kültüre dahil olması ve bazı durumlarda kültürü etkilemesi de kavramdır" (Alimjanova 2016: 94).

1.4.5. Dil Dünya Görüşü

Dünya görüşü, eşyaların, süreçlerin vb. şeylerin salt fotoğrafı değildir. Kendisinde sadece yansıtılan nesneleri-konuları değil, aynı zamanda bu nesneleri yansıtan öznelerin-kişilerin düşüncelerini ve ilişkilerini de barındırır (Alimjanova 2016: 89).

---

[5] Buneyeva, ES. (1998). Assotsiativnıye Harakteristiki Priznaka Starşinstva: Yazıkovaya Liçnost': Verbal'noye Povedeniye, Volgograd. (Бунеева Е.С. Ассоциативные характеристики признака старшинства // Языковая личность: вербальное поведение. Волгоград, 1998).

[6] Vorkaçev, S.G. (2000). Dve Doli: Dve Kontseptsii Sçast'ya, Yazıkovaya Liçnost': Problemı Kreativnoy Semantiki, Volgograd. (Воркачев С.Г. "Две доли" - две концепции счастья // Языковая личность: проблемы креативной семантики. К 70-летию профессора И.В.Сентенберг. Волгоград, 2000).

[7] Prohvaçeva, O.G. (2000). Lingvokul'turnıy Kontsept 'privatnost': Na Materiale Amerikanskogo Varianta Angliyskogo Yazıka, Volgograd. (Прохвачева О.Г. Лингвокультурный концепт "приватность" (на материале американского варианта английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2000).

[8] Snitko, T.N. (1999). Predel'nıye Ponyatiya v Zapadnoy i Vostoçnoy Lingvokul'turah, Pyatigorsk. (Снитко Т.Н. Предельные понятия в западной и восточной лингвокультурах. Пятигорск, 1999).

Bir dilin dünya görüşü, o dilin dünya-yorumu, dünyanın o dille, o dildeki kuruluşu, düzenlenişi, dünyanın o dili konuşanlarca büründüğü biçimdir (Uygur 2019: 78)

Dünya görüşü bir değil birçok, hem de pek çeşitli etkilerin ortaklaşa verimidir. Doğa çevresinin, bu çevredeki nesnelerin, olayların; yaşama koşullarından tutun, insan tekinin ya da insan öbeklerinin, bireyden bireye, toplumdan topluma, kültürden kültüre nicelik ve nitelikçe kılık değiştiren beden yapısı ile özlem, dilek, gerekseme ve korku gibi binbir gönül kımıldanışlarının payı vardır her dünya görüşünün meydana gelişinde. Gene de bir dünya görüşünün asıl ağırlığı bize dünyayı açan, bize olanca girdi-çıktısıyla dünyayı 'gösteren', dünyadaki uzanışlarımıza tutarlı bir yön veren hep düşüncelerimiz, yapıp etme taslaklarımız ve yargılarımızdır. Bunlar da ancak dille ve dilde ortaya konur, dilsiz varolamaz (Uygur 2019: 80).

Aksan, dil dünya görüşü kavramını anlatım yolu terimiyle açıklar. Humboldt'un "her dilin kendine özgü bir anlama ve düşünme yolu, özel bir dünya görüşü vardır" fikrinden yola çıkarak çeşitli örnekler verir. Örneğin, *giymek* fiilinin ifade ettiği eylem, Fransızcada *se vétir, mettre* "koymak", *porter* "taşımak" fiilleriyle anlatılır. İngilizcede "yuva; ev; yurt; aile ocağı; sığınak" anlamlarında kullanılan *home* sözcüğünü karşılayacak, onun yerini tutacak bir Fransızca sözcük yoktur. Almancada *gemüt* adından türemiş olup çok geniş bir kullanım alanı bulunan *gemütlich* sıfatının başka dillerde tam karşılığı yoktur (2015: I/69-70).

Alişova, dil dünya görüşüne şu örnekleri verir: Örneğin, Kırgız kültüründe 'benzerlik" durumu *egiz ķozuday* "ikiz kuzu gibi", *egizdey* "ikiz gibi", *ķoyondoy* "tıpkısının aynısı", *sıyrıp çaptap ķoyġondoy* "tıpatıp", *oozunan tüşö ķalġanday, murdunan tüşö ķalġanday* "hık demiş ağzından/burnundan düşmüş", *dal ele özü* "ta kendisi, tıpatıp" yapılarıyla ifade edilmekte ve bu ifadelerin diğer dillerde tam karşılığı bulunmamaktadır (Alişova 2020: 20).

Lakoff ve Johnson, Amerikan dünya görüşünü veya gündelik faaliyetlerini yansıtması bakımından *time is money* "vakit nakittir" metaforunu örnek verirler. Amerikan kültüründe zaman değerli bir metadır ve insanların amaçlarını gerçekleştirmek için kullandıkları sınırlı bir kaynaktır. Çalışma kavramı, zamanla özdeşleştirildiği ve insanlara saat başı, haftalık veya yıllık ücret ödemek gelenek haline geldiği için *time is money* kullanımını Amerikalılar hayat felsefesi haline getirmiş, bir diğer deyişle, gündelik temel faaliyetlerini yapıya kavuşturan bir kavram üretmişlerdir (2015: 32-33).

Dilici dünya görüşünü veya dilsel göreceliği yansıtmaları açısından aynı dilin lehçelerinden veya farklı dünya dillerinden yüzlerce örnek bulmak mümkündür. Örneğin, İngilizcedeki orduya katılmak/askere gitmek anlamında *join the army* ifadesi kullanılırken Türkçede teslim olmak ifadesi kullanılır. Birinde öznenin katılma iradesi varken ötekinde öznenin teslim olma edilgenliği vardır. Yine İngilizcede koku sürünmek ve yüzük, küpe, kravat, gözlük vs. gibi nesneleri takmak için *wear* "giymek" fiili kullanılır. Gülümsemek için bile *wear a smile* ifadesi kullanılır. İnsanın yüzüne gülümsemeyi giymesi anlamına gelen bu yaklaşım bir Türk için garip gelebilir. Türkçede sigaranın, çorbanın, ilacın ve suyun hep içmek fiiliyle ifade edilmesinin yabancılar tarafından garipsenmesi gibi (Demirci 2020b: 45).

1.4.6. Basmakalıp

Basmakalıp (stereotype) kavramı 20. yüzyılın başlangıcında W. Lippmann tarafından literatüre kazandırılır. Lippmann, basmakalıbın işleyişini, insan faaliyetinin sosyo-psikolojik yönlerinin bir analizi ile açıklar ve basmakalıbı, onun oluşumununa neden olan ve işlevini belirleyen faktörlerin sistemi dahilinde ele alır.

Basmakalıp konusu oldukça karmaşıktır ve farklı bakış açılarından ele alınmaktadır. Basmakalıp üzerine psikolog, sosyolog, cohitolog[9], budun bilimci, dil bilimci, budundilbilimci gibi farklı alanlarda çalışan araştırmacılar pek çok yazı yazmışlardır (W. Lippmann, İ.S. Kon, H.Tajfel, J.Collin de Plancy, Yu.D.Apresyan, E.Bartminskiy, V.A.Rıjkov, Yu.A.Sorokin, Yu.E.Prohorov, S.İ.Korolev, P.N.Şihirev, A.V.Miheyev, S.M.Tolstaya, O.Yu.Semendyayeva, L.G.Guslyakova, A.K.Bayburin, S.V.Silinskiy, G.S.Batıgin). Basmakalıp, çevresindeki gerçekliğin bir çeşit 'temsili', gerçek dünyanın 'tipik' bir parçasının bireyin bilincindeki yansımalar sonucu, sabit bir zihinsel 'resim'dir. Krannıh'a göre, basmakalıbın iki çeşidi vardır:

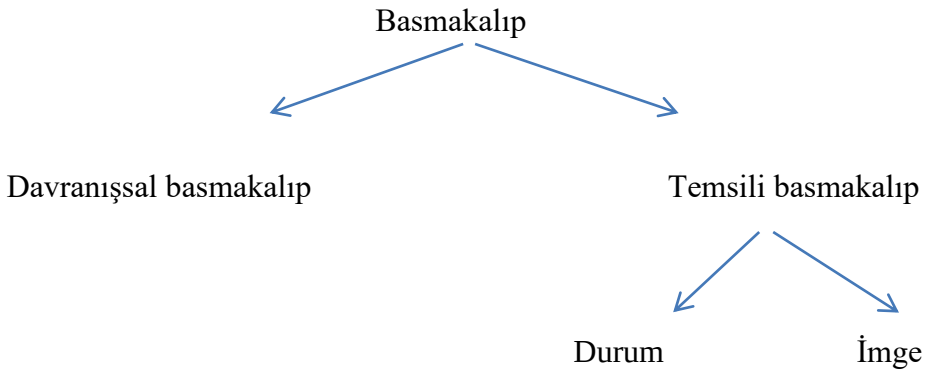

[9] Dil bilinci ve konuşma düşüncesine odaklanan bilişseldilbiliminin bir dalıdır.

Davranışsal basmakalıp, akılda damga şeklinde saklanır ve kanon görevi görür. Onlar faaliyetin değişmezleridir ve belirli bir iletişimsel durumda iletişimsel (sözlü de dahil) davranışları belirler. Başka bir deyişle, belli bir davranışı dikte eder ve buyurur.

Temsili basmakalıpta, standartlar olarak işleyen zihin klişeleri saklanır. Bu basmakalıp sözel davranışla bağlantılıdır, davranışı karakterize ederek ve içinde kendini göstererek onu dikte eder, kendilerini ifade eden dil biçimini önceden belirler. Ve bu tip basmakalıpların bir konu veya durum hakkında belirli bir fikri olduğu için, imge basmakalıbı ve durum basmakalıbı şeklinde ayrılır (Krasnıh 2002: 176-180).

Basmakalıplar, sosyal basmakalıplar, iletişim basmakalıpları, zihinsel basmakalıplar, etno-kültürel basmakalıplar olarak da sınıflandırılabilir. Örneğin, sosyal basmakalıplar, bireyin düşünce ve davranış basmakalıpları olarak kendini gösterir. Etno-kültürel basmakalıplar, bir insanı nitelendiren tipik özelliklerle ilgili genellemedir. Alman titizliği, Rus umudu, Çin törenleri, Afrika mizacı, İtalyan fevriliği, Fin inatçılığı, Eston yavaşlığı, Leh nezaketi, hepsi, bu milletlerin tüm temsilcileri için geçerli olan basmakalıp fikirlerdir (Maslova 2004b: 57-58).

Bir toplumun diğer toplumlar için oluşturduğu basmakalıplar muhatap toplumun doğal özelliklerinin değil bunları ortaya atan toplumun fertlerinin zaman içinde geliştirdiği kültürel önyargıların ürünüdür. Nesilden nesle aktarılan bu basmakalıplar adeta taşlaşarak toplumların zihnine kazınmak suretiyle değiştirilmesi neredeyse imkânsız inançlar halini alır. Geniş çaplı araştırmayı gereken bu konu için şu örnekler verilebilir: Türkler, Arapların etkisiyle İranlılara *Acem* demişlerdir. Bu sözcük "Arapça bilmeyen, barbar, yabancı, özellikle İranlı" anlamındadır. "İranlı" anlamına da gelen acemi sözcüğü bugün Türkçede "işi bilmeyen, yeni öğrenen, toy" anlamlarında kullanılır. Türkler farkında olmadan, iş bilmeyene *İranlı* demektedir. *Çingen çalar, Kürt oynar; Herkes sakız çiğner, ama Kürt kızı tadını çıkarır/hakkını verir; Alavere dalavere Kürt Memet nöbete; Ayıdan post Moskoftan dost olmaz* gibi sözler bu toplumlar için biçilen rolü yansıtmaktadır (Demirci 2020b: 132).

Bayraktar, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Bir Kültür Aktarım Aracı Olarak Kalıp Sözler adlı doktora çalışmasında kalıp sözleri sosyal ilişki kalıpları, duygu kalıpları tutum kalıpları, söylem düzenleme kalıpları ana başlıkları altında incelemiş, kalıp sözlerin diğer kalıplaşmış birimlerden farklarını, özelliklerini, kültürel göstergelerini, yabancı dil öğretimindeki yerini ve yabancı dil olarak Türkçe kitaplarda ele alınışını değerlendirmiştir (Bayraktar 2019).

1.4.7. Anıştırma

Anıştırma (pretsedentnost') terimi, "anıştırma metin" biçiminde Yu. N. Karaulov'un çalışmalarında "bilgi ve duygu değeri açısından önemi olan, birey üstü niteliği taşıyan, yani çoğu kişi tarafından bilinen ve sıkça başvurulan metin" anlamında kullanılmıştır. Zamanla terimin tanımı genişletilmiş ve farklı kavramlar geliştirilmiştir. Anıştırma metin kavramının yanı sıra anıştırma söz, anıştırma olay, 'anıştırma isim, anıştırma olgu gibi terimler kullanılmaktadır. Totem isim, onomastik mitologem, mit belirtisi, yan anlam taşıyıcısı gibi terimler de tercih edilmektedir (Dyujeva 2014: 101).

Anıştırma metin Yu.N.Karaulov, Yu.A.Sorokin, İ.M.Mihaleva; anıştırma söz V.G.Kostomarov, N.V.Burvikova, İ.V.Zaharenko; anıştırma metinsel anımsama Yu.E.Prohorov, anıştırma isim kavramları D.B.Gudkov, İ.V.Zaharenko, V.V.Krasnıh tarafından kullanılmaktadır (Krasnıh 2002: 44).

Krasnıh anıştırma türlerini şu şekilde sıralamaktadır:

1. Anıştırma olay

Farklı belirtileri, özellikleri bilişsel alanda yer alan birtakım çağrışımları uyandıran belirli bir 'kalıp', 'ideal' bir olaydır. Anıştırma olay, bir anıştırma söz veya anıştırma isim, örneğin *Hodınka* (Hodınka felaketi 18 Mayıs 1896'da sabahın erken saatlerinde, Moskova'nın eteklerinde Hodınka sahasında II. Nikolay'ın tac giyme töreni sırasında iki bine yakın kişinin ezilerek öldüğü ve dokuz yüzden fazla kişinin yaralandığı olaydır), Smutnoye vremya (Rusya tarihinde 1598'ten 1613'e kadar süren doğal afetler, iç savaş, Rus-Polonya ve Rus-İsveç savaşları, zorlu siyasi ve sosyal-ekonomik krizi anımsatan dönem), veya elma, baştan çıkarma, biliş, sürgün gibi görülmemiş ama anıştırma niteliği taşıyan olay olabilir (Krasnıh 2002: 47)

2. Anıştırma metin

Anıştırma metin, konuşma ve düşünme eyleminin tamamlanmış ve kendi kendine yeten ürün; çok yüklemli birim; bileşenlerin toplamı ile anlamının eşit olmadığı karmaşık bir semboldür. Anıştırma metinlere edebi eserler (Yevnegiy Onegin, Savaş ve Barış), şarkı sözleri, reklam ve fıkra metinleri, siyasi metinler dahil edilmektedir (Krasnıh 2002: 47-48).

3. Anıştırma isim

Anıştırma isim, herkesçe bilinen ve anıştırma özelliği taşıyan bir metinle (örneğin, *Peçorin* (Yu. Lermontov'un 'Bizim Zamanın Kahramanı' ve 'Prenses Ligovskaya' romanlarının ana karakteri), *Terkin* (Alexander Tvardovsky'nin 'Vasiliy Terkin' şiirinin ana karakteri), veya anıştırma olay (örneğin, İvan Susanin (Rus-Polonya savaşı

sırasında Polonya-Litvanya birliğini çıkmaza götürerek genç çar Mikhail Romanov'u kurtaran milli kahraman) ile bağlantılı özel isimdir. İletişimde anıştırma ismin kendi anlamı değil ayırt edici özelliği vurgulanmaktadır (Krasnıh 2002: 48)

Nevâyî'nin eserlerinde geçen anıştırma isimler için *İskender, Eflâtun, Behram Gûr, Câmî, Musâ, Yusûf, Timur, Uluġ Big, Ferhâd, Çingiz, Çaġatay* vs. örnek verilebilir.

4. Anıştırma söz

Anıştırma söz, konuşma ve düşünme eyleminde tekrar üretilebilen ürün; yüklem içerebilen, tamamlanmış ve kendi kendine yetebilen birim; bileşenlerin toplamı ile anlamının eşit olmadığı karmaşık bir semboldür. Anıştırma söz, bilişsel alana dahil edilmektedir. Farklı metinlerden alıntılar ve atasözleri anıştırma söz özelliği taşımaktadır. Örneğin, *Ne spitsya nyanya!* (Puşkin'in 'Yevgeniy Onegin' şiirinden alıntı), *Çto delat'?* (N. Çernışevskiy'in 'Nasıl Yapmalı' romanından alıntı) (Krasnıh 2002: 48-49).

1.4.8. Özolgu

Kültürel bir ögenin sözcük düzlemi, herhangi bir sözcüğün kavramsal içeriğinde ortaya çıkabilir. Bu tür sözcükler, özolgu (realiya) olarak adlandırılmaktadır. Özolgular sözcüğün milli-kültürel değerlerini taşır ve sadece belirli bir kültüre özgüdür. Kazak Türkçesinde *beşbarmaķ* "tabanına ince hamur parçacıkları serilen, üzerine kuru soğan ve etlerin konulmasıyla hazırlanan geleneksel bir Kazak yemeği, elle yenildiği için bu ad verilmiştir", *şubat* "deve sütünden yapılan bir tür içecek", Rusçada *şçi* "lahana, soğan, ıspanak, kereviz, havuç gibi sebzelerden oluşan, önce ocakta sonra fırında pişirilen çorba", *kisel* "genellikle meyve suyu, nişasta ve şekerin kaynatılmasıyla yapılan ve soğuk içilen kırmızı renkli bir içecek", İngilizcede pudding, whiskey, Çincede *mantou* "buharda pişen ekmek", *lucha* "yeşil çay" gibi sözcükler özolgu örnekleridir (Alimjanova 2016: 57).

1.5. Dil-Kültür İlişkisi İle İlgili Çalışmalar

Türkiye'de dil-kültür ilişkisini ele alan adı konulmuş bir disiplin dalı olmasa bile dil malzemeleriyle kültürü sorgulayan birçok çalışma bulunmaktadır.

Mehmet Sarı'nın (1986) hazırladığı *Hayretî Dîvânı'nda Maddî Kültür Unsurları* adlı yüksek lisans tezinde örnekler 1. *Eşya, 2. Yiyecek ve İçecek Maddeleri* olmak üzere iki ana bölüme ayrılmış ve *Süs Eşyaları, Günlük Hayatta Kullanılan Eşyalar, Ölçü Aletleri, Oyun Araçları, Yazıyla İlgili Araç ve Gereçler, Silahlar ve İlgili Malzeme,*

Musiki Aletleri, Giyim ve Kuşam, Tatlılar, Diğer Yiyecekler, İçecekler ve Diğer Maddeler şeklinde alt başlıklar altında incelenerek bu unsurlarla ilgili benzetmeler, hayal ve tasavvurlar tespit edilmiştir.

Nahid Aybet'in (1987) hazırladığı Fuzûlî Dîvânı'nda Maddî Kültür adlı yüksek lisans tezinde örnekler *1. İnşâî Unsurlar, 2. İmâlî Unsurlar, 3. Diğer Maddî Unsurlar* olmak üzere üç ana bölüm ve alt başlıklar altında incelenmiş, maddi unsurları belirten sözcükler konulara göre tasnif edilerek divandaki kullanımları incelenmiştir.

Bünyamin Çağlayan'ın (1989) hazırladığı *Yahyâ Bey Dîvânı'nda Maddî Kültür Unsurları* adlı yüksek lisans çalışmasında örnekler *1. Eşya, 2. Yenilen İçilen Maddeler, 3. İnşâî Unsurlar, 4. Nakil Vasıtalar* olmak üzere dört ana bölüme ayrılmış ve *Süslenme İle İlgili Maddi Unsurlar, Günlük Hayattan Kullanılan Eşyalar, Oyun Araçları, Yazı İle İlgili Maddi Unsurlar, Savaş Alet ve Malzemeleri, Musiki Aletleri, Giyim-Kuşam, Tatlılar, Yemekler, İçecekler, Diğer Maddeler, Barınma İle İlgili İnşâî Unsurlar, Dinî Yapılar, İş ve Ticaret Hayatı İle İlgili İnşâî Unsurlar, Sağlık ve Temizlik İle İlgili İnşâî Unsurlar, Binaların Parçası Veya Tamamlayıcı Durumunda Olan İnşâî Unsurlar, Diğer İnşâî Unsurlar, İnşâî Unsurların Durumunu Belirten Kelimeler, Deniz Nakil Vasıtaları, Kara Taşıma Araçları, Nakil Vasıtalarının Parçası Olan Veya Onlarla Birlikte Kullanılan Unsurlar* biçiminde alt başlıklar altında incelenerek bu unsurlarla ilgili benzetmeler, hayal ve tasavvurlar tespit edilmiştir.

Özge Öztekin'in (2004) hazırladığı *XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: Divanlardan Yansıyan Görüntüler* adlı doktora çalışmasında edebî metinlerle toplumsal yaşamın karşılıklı etkileşimini, Divan metinleri aracılığıyla XVIII. yüzyıl Osmanlı sosyal yaşantısından birtakım ipuçlarını, Osmanlı kültür tarihini aydınlatan, tarih, sanat tarihi, halkbilimi, tıp, mimari ve musiki gibi yan disiplinlere ait bilgileri tamamlayıp destekleyen, hatta bazı konularda çağına tanıklık eden yönlerini örneklerle ispatlanmıştır. Örnekler *1. Yerleşim Merkezlerinden Manzaralar, 2. Devrim Ulaşım Araçları, 3. Osmanlı Mutfak Kültürü, 4. Devrin Giyim Kuşamına Dair Bilgiler, 5. Çiçeklerin Dünyasından Şiire Yansıyan Dört Çiçek: Lâle, Gül, Sümbül, Karanfil, 6. Devrin Eğlence ve Şenlik Anlayışının Şiirlerdeki Durumu, 7. Sporla İlgili Ögeler, 8. Para Çeşitleri ve Paranın Basım Yeri: Osmanlı Nümizmatiği ve Darphane-i Âmire, 9. Müzikler İlgili Ögeler, 10. Sağlıkla İlgili Ögeler, 11. Osmanlı Toplum Yaşamına Dair*

Bazı Gelenek ve İnanışlar, 12. Mimari Yapılar ve Özellikleri şeklinde on iki ana bölüm altında incelenmiştir.

Bu konuda Serkan Şen'in (2007) hazırladığı *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü* adlı doktora tezi örnek aldığımız çalışmalardandır. Bu çalışmada Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait metinler taranarak eski Türk toplumunda icra edilen serbest ve resmî meslekler tespit edilip örneklendirilmiş, meslek adına dair etimolojik bilgilere değinilerek, metinler arası bir okumayla mesleklerin icrasına dair bulgulara yer verilmiştir. Bu bulgular tarihî kaynakların sunduğu verilerle desteklenmiş ve böylece, Eski Türkçe metinlerin taşıyıcılığını yaptığı kültür malzemesiyle beliren eski Türk kültürü, meslekler çerçevesinde ortaya konmaya çalışılmıştır.

Emre Pekyürek'in (2007) hazırladığı *Bâkî Dîvânı'nda Maddî Kültür* adlı yüksek lisans çalışmasında örnekler *1. İnşaata Dayalı Unsurlar, 2. İmalata Dayalı Unsurlar, 3. Diğer Maddi Unsurlar* şeklinde üç ana bölüme ayrılmış ve *Barınma İle İlgili İnşaata Dayalı Unsurlar, Korunma İle İlgili İnşaî Unsurlar, Diğer İnşaî Unsurlar, Topluluk Hayatından Doğan İnşaata Dayalı Unsurlar, İmalata Dayalı Unsurlar, Giyeceklerle İlgili Maddi Unsurlar, Ev Eşyası ve Alet Edevat Olarak Kullanılanlar, Tıbbî Alet ve Malzemeler, Kitap ve Yazı İle İlgili Maddî Unsurlar, Savaş Alet ve Malzemeleri, Nakil Vasıtaları, Diğer Çeşitli İmalî Unsurlar* gibi alt başlıklar altında incelenerek Bâkî devrinin ve kültürünün şiirlere yansıması ortaya konmuştur.

Sedat Özdemir'in (2009) ele aldığı *Bektaşi Velâyetnâmelerinde Maddi Kültür* adlı yüksek lisans çalışmasında Bektaşi erenlerinin menkabevî hayatlarının anlatıldığı "velâyetnâmeler" araştırılarak maddi ve sosyal unsurların Halk Edebiyatına nasıl yansıdığını ortaya koymak amaçlanmıştır. Örnekler *1. İnşaatla İlgili Unsurlar, 2. İmalatla İlgili Unsurlar, 3. Diğer Maddi Unsurlar* şeklinde üç ana bölümü ayrılmış ve *Barınma İle İlgili Unsurlar, Korunma İle İlgili Unsurlar, Topluluk Hayatından Doğan Unsurlar, Diğer İnşâî Unsurlar, Yenilen İçilen Maddeler, Giyeceklerle İlgili Maddi Unsurlar, Ev Eşyası Olarak Kullanılan Maddi Unsurlar, Tıbbî Alet ve Malzemeler, Kitap ve Yazı İle İlgili Maddi Unsurlar, Savaş Alet ve Malzemeleri, Nakil Vasıtaları, Diğer Çeşitli İmâlî Unsurlar, Madenler ve Mücevherler, Servet ve Kıymet İfade Eden Unsurlar* şeklinde alt başlıklar altında incelenmiştir.

Ersin Bayram'ın (2010) hazırladığı *Fehîm-i Kâdîm Dîvânı'nda Kültür Unsurları* adlı yüksek lisans çalışmasında kültür unsurları *Manevî* ve *Maddî* unsurlar olmak üzere iki ana bölümde incelenmiştir. *Manevî Unsurlar* bölümü *din, tasavvuf ve toplum* konuları çerçevesinde ele alınmış, *Maddi Unsurlar* ise *inşâî unsurlar, imâlî unsurlar, diğer maddi unsurlar, tabiat kültürü* ana başlıkları altında incelenmiştir. Kültür ile ilgili olabileceği düşünülen her sözcüğe yer verilmeye çalışılmış ve bunlarla ilgili kültür unsurları tespit edilmiştir.

Bir diğer çalışma Cafer Özdemir'in ele aldığı (2011) *17-19. Yüzyıl Âşık Tarzı Türk Şiirinde Sosyo-Kültürel Hayat* adlı doktora tezidir. Bu tezde 17-19. yüzyıl Osmanlı döneminde yaşamış halk şairlerinin şiirlerine "sosyal hayat" perspektifinden yaklaşılmış ve şiirler bu açıdan değerlendirilip anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Tarih, sosyoloji, etnografya gibi farklı disiplinlere ait bilgiler kullanılarak ortaya konulmaya çalışılan değerler edebi olarak da irdelenmiştir. Bu geleneğe ait verimlerin irdelenmesiyle hem incelenen döneme ait kültür kodları tespit edilmeye hem de bunların günümüzdeki konumları üzerinde düşünülebilecek bir kazanım elde edilmeye çalışılmıştır. Şiir örnekleri *1. Adetler ve Uygulamalar, 2. Aşıklık Geleneği, 3. Eğitim, 4. Eğlence, 5. Ekonomi, 6. Giyim-Kuşam, 7. İnanış ve Ritüeller, 8. Görevli Kişiler, 9. Maddi Kültür, 10. Mimari, 11. Mutfak, 12. Sağlık, 13. Savaş ve Ordu, 14. Yönetim*, şeklinde on dört ana bölüm altında ele alınmıştır.

Meltem Kara'nın (2015) hazırlamış olduğu *Sünbülzâde Vehbî Divânı'nda Maddî Kültür Unsurları ve Toplumsal Hayat* adlı yüksek lisans tezinde maddî kültürle ilgili sözcüklere yer verilerek 1. *İnşaî Unsurlar, 2. İmâlî Unsurlar, 3. Diğer Maddi Unsurlar* şeklinde üç ana bölüme ayrılmış ve ayrıntılı alt başlıklar altında inceleme yapılmış, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde maddi unsurlar eksenindeki sosyal hayat ve bu hayatın edebiyata etkisi ile ilgili değerlendirme yapılmıştır.

Mehmet Sadık Özkan'ın (2015) hazırladığı *Nedîm Dîvânı'nda Kültür Unsurları* adlı yüksek lisans çalışmasında kültür unsurları *Maddi* ve *Manevî* olmak üzere iki ayrı başlık etrafında incelenmiş, *Manevî* unsurlar *Din, Tasavvuf* ve *Toplum* olmak üzere üç ana başlık; *Maddî* unsurlar da *İnşâî Unsurlar, İmâlî Unsurlar, Diğer Maddî Unsurlar* ve *Tabiat Kültürü* olmak üzere dört ayrı başlık altında toplanmıştır.

Ayşe Zehir Macakoğlu'nun (2017) ele aldığı *Antepli Avnî Dîvânı'nda Toplumsal Hayat* adlı yüksek lisans çalışmasında devlet yapılanması, şenlik, eğlence, oyun, ritüeller, yemek kültürü, giyim-kuşam kültürü, müzik, mimari gibi toplumsal hayatla iç içe olan birçok unsur tespit edilmiş, malzemelerin daha doğru yorumlanabilmesi için tarih, sanat tarihi, sosyoloji, halkbilimi, musiki, mimari gibi yan disiplinlerin verilerine başvurulmuştur. Konular *1. Devlet Yapılanması, 2. Şenlik-Eğlence-Oyun, 3. Sosyal Hayatta Görülen Uygulamalar ve Davranış Biçimleri, 4. Yemek Kültürü, 5. Giyim-Kuşam Kültürü, 6. Müzik, 7. Çiçekler, 8. Mimarî* şeklinde sekiz ana bölüm ve alt başlıklar altında incelenmiştir.

Halil Kızıltoprak'ın (2017) hazırladığı *Vusûlî'nin Dîvânı'nda Maddi Kültür ve Sosyal Hayat Unsurları adlı* yüksek lisans çalışmasında örnekler *Maddî Kültür Unsurları* ve *Sosyal Hayat Unsurları* olmak üzere iki ana bölüm altında toplanmış, maddi kültür unsurları *İnşaatla İlgili Maddi Unsurlar, İmalatla İlgili Maddi Unsurlar ve Diğer Maddi Unsurlar* olmak üzere tasnif edilerek incelenmiştir. Sosyal Hayat Unsurları ise *İnanmaya Dayalı Unsurlar, Şahıslar, Sıfatlar ve Tipler, Meslekler, Mekânlar, Renkler* olmak üzere altı bölümde tasnif yapılmıştır.

Elif Küçüker'in (2019) hazırladığı Kutadgu Bilig'de Kültür Unsurları adlı yüksek lisans çalışmasında kültür unsurları *Eserlerde Yer Alan Karakter ve Kişi Adları, Hayatın Geçiş Dönemleri İle İlgili Unsurlar, Giyim Kuşam Unsurları, Yeme-İçme Unsurları, Dini Unsurlar, Gök Bilimi İle İlgili Unsurlar, Etnik Unsurlar ve Dil Adları, Savaş Unsurları, Renk Kavramı ve Renk Adları, Hayvan Adları, Bitki Adları, Hitap Şekilleri, Cebirsel İfadeler, Sayılar ve Ticaret Terimleri, Organ Adları, Hastalıklar ve Sağaltma Yöntemleri, Coğrafi Terimler ve Yön Adları, Meslek Adları, Akrabalık ve Akrabalık İlişkileri, Eğitim Öğretim İle İlgili Unsurlar, Hakaret Niteliği Taşıyan Kelimeler* başlıkları altında incelenmiştir.

1.6. Ali Şir Nevâyî'nin Hayatı ve Eserleri

Ali Şir Nevâyî 9 Şubat 1441'de Heratta doğmuştur. Babası Uygur kabilesine mensup Kiçkine Bahşı'dır ve Ali Şir'in kendi ifadesine göre, ataları Barlas emirleri,

Timur ve oğullarının hizmetinde bulunmuştur. Ali Şir'in mensup olduğu aile ise Ömer Şeyh Mirza ve oğlu Baykara'ya hizmet etmiştir (Togan 1940a: 349). Annesinin dedesi Bû Said Çiçek ise Hüseyin Baykara'nın dedesi Baykara Mirza'nın uluğ beyi (beylerbeyi) idi. Şahruh'un ölümüyle çıkan karışıklıklar üzerine Kiçkine Bahadır o sırada altı yaşlarında olan Ali Şîr'i yanına alarak Yezd üzerinden Irak'a gitti. Bu yolculuk sırasında Zafernâme yazarı Şerefeddin Ali Yezdî ile karşılaşan Ali Şîr, aralarında geçen konuşmayı daha sonra Mecâlisü'n-nefâis adlı eserinde anlatmıştır (Kut 1989: 44).

Bazı saray entrikaları sonucunda Hüseyin Baykara'nın oğlu Bedîüzzaman ile arasının açılması ve bundan olma torunu Mirza Mehmed Mü'min'in yanlış bir fermanla öldürülmesi, daha sonra bu olayı hazırlayan vezir Nizâmülmülk'ün idam edilmesi, hem hükümdarı, hem de Nevâyî'yi çok sarsmıştır. Bu olaylarda sorunların çözümü daima ona düşmüştür. Ancak o bu saltanat mücadeleleri arasında bile Lisânü't-tayr, Muhâkemetü'l-lugateyn, Sirâcü'l-müslimîn ve Mahbûbü'l-kulûb adlı eserlerini kaleme almaktan geri kalmamıştır. Bu sırada sağlığı bozulmul, 31 Aralık 1500'de Hüseyin Baykara'yı Esterâbâd dönüşünde karşılarken el öptüğü sırada yere yıkılmıştır. Herat'a getirildikten üç gün sonra 3 Ocak 1501'de vefat etmiş, Kudsiyye Camii yanında kendisinin yaptırdığı türbeye defnedilmiştir (Kut 1989: 450).

1.6.1. Nevâyî'nin Devlete Hizmeti

Hüseyin Baykara hükümdar olunca dostu Ali Şir'i ilk önce mühürdar, 1472'de ise sultana gösterdiği samimi ve fedakâr hareketlerden ötürü divan beyi olarak tayin eder. 1487-1488 yıllarında 15 ay kadar bir süre Esterâbâd vilayetinin muhtar valiliği yapar; kalan vaktini ise Herat'ta geçirir, seferlerde sultanın maiyetinde bulunur. Aynı sene divân-ı âlâ emirliğine yükselir (Togan 1940a: 350-351).

Nevayi, divân-ı âlâ emirliğine yükselince divanda eşsiz bir yetkiye sahip olur (Subtelny 1988: 490). Onun emirlik görevinde uzun süre kalması sadece kültür, bilim, edebiyat, sanat açısından değil sıradan halk için de çok önemliydi. Nevâyî'yi can-ı gönülden destekleyen Hoca Ahrar, Câmî gibi büyükler onun emirlikten ayrılacağı haberini üzüntüyle karşılar ve görevi bırakmaması için ricalarda bulunurlar. Hoca Ahrar'ın Nevâyî'ye yazdığı mektuptaki şu cümleler buna örnektir: "Duyduğumuza göre bazı olay ve sebepler yüzünden Hazret'in (Baykara'nın) hizmetinden çekiliyormuşsunuz. Ricam şu ki, Müslümanlara yardım etmek için görevde kalın… Kimsenin Müslümanların derdini düşünmediği şu devirde onların derdine ortak

olmanız en hayırlı işlerdendir" Hoca Ahrar bununla kalmayıp Câmî'ye bu konuyla ilgili şunları yazar: "Siz cenaplarından ricam şu ki, Ali Şir cenaplarına gidip ben fakirin hatrı için söyleyin ki, hiçbir etki ve fikre aldırmadan Hazret'in (Baykara'nın) huzurunda her ne yapılacaksa yapsın, çünkü Müslümanlara fayda getirecek işlerle uğraşmak iki dünyada onlar için iyidir".

Nevâyî'nin görevden ayrılması devlet işlerinin raydan çıkması ile halkın zor durumuna düşmesine demekti. Onun Esterebâd'a tayin edilmesinin ardından vergilerin artması, Hüseyin Baykara'nın kendini eğlence hayatına vermesi ve devlette birtakım kişilerin düzenbazlıkları buna örnektir. Bunu durumu farkeden Câmî de Nevâyî'ye mektup yollayıp Sultan'ın yanında kalarak halk için zalimlerle mücadele etmesi ve tüm zorluklara sabretmesi gerektiğini söyler (Urınbayev ve Hasanov, 1990: 20-22).

Divan beyliğinden feragat ettikten sonra Nevâyî'nin devlet işlerinde nüfuzu ve alimler arasında itibarı eskisinden daha büyük olmuştur. Arzusuna rağmen devlet işlerinden hiçbir zaman ayrılamamış, memleket dahilindeki bazı emirlerin, bu meyanda Belh valisi olan kardeşi Derviş Ali'nin isyanlarını ve hanedan içindeki çekişmeleri yatıştırmakta en önemli rol oynamıştır (Togan 1940a: 351). Sultan Hüseyin Baykara ile oğlu Bediüzzaman Mirza arasında çıkan anlaşmazlıkta da Nevâyî elçi olarak Bediüzzaman'a gelmiş ve sorunları çözmeye çalışmıştır (B I/41a16-22).

1.6.2. Nevâyî'nin Kişiliği

Nevâyî netliğe ve özlüğe önem verir, yiğidin hakkını verir; Ravzatu's-Safa'nın yazarı tarihçi Mirhond, kendisinin tarihi gereksiz süslemelere yer vermeden, metafor, alegori ve başka kaynaklardan alıntılarla doldurmadan yazmasına Nevâyî'nin özellikle dikkat ettiğini, çünkü eserin net olması ve yazarın gereksiz bilgi ile aşırı kısalığın (özlüğün) ortasında durması gerektiğinden yana olduğunu belirtir. Bu özellik, dönemin ağdalı ve ağır dille yazma geleneği bakımından Nevâyî'nin saygınlığını daha da artırmaktadır. Çevresindeki şairlerle olan ilişkisinde de Nevâyî aşırı derecede düşünceli olmuştur. Hatta Benaî ile araları kötü olmasına rağmen ilk fırsatta onun yetenekli olduğunu dile getirmiştir (Borovkov 1940: 108).

Nevâyî ince ruhlu, fazilet sahibi bir kişidir; Devletşah, Nevâyî'nin fazilet ve zevk sahibi kimselerle görüştüğünü, gönül sahiplerinden başkalarıyla konuşmadığını, ağır ruhlu, kaba saba adamlardan hoşlanmadığını söyler (Devletşah 2011: 607).

Nevâyî alçakgönüllüdür; Bertels, Nevâyî'nin ömrü boyunca alçakgönüllü olarak kaldığını, yüksek makamına ve hükümdarın kendisine olan özel ilgisine rağmen hiçbir

zaman diğer beyler gibi gururlu ve kibirli davranmadığını belirtir. Nevâyî, kendisine yeni eserini tanıtmak isteyen şair, ressam gibi her türlü sanatçıyı, adalet ve iktidardakilerin zulmünden korunma için başvuran çiftçi, zanaatçı gibi halktan olan kişileri ayrım gözetmeksizin her zaman kabul etmiştir (1965: 105).

Nevâyî büyük hayırseverdir; Mal varlığının fazlasını hayır işlerine harcamaya yönelerek medreseler, mescitler, ribatlar, hayır kurumları ve hastaneler yaptırmıştır. Devletşah, onun Tûs'un yukarısındaki Çeşme-i Gül suyunu Meşhed'e getirmesinin ve halkı susuzluktan kurtarmasının o zamana dek yaptığı hayırların en şereflisi olduğunu, çünkü en güçlü padişahların bile bu konuda aciz kaldığını belirtmiştir (Devletşah 2011: 615).

1.6.3. Nevâyî'nin Anadolu'ya Etkisi

Nevâyî genç yaşlarında Anadoluda tanınmış, Osmanlı devletinin bazı devlet adamları şairleriyle mektuplaştığı bilinmektedir. Fatih ve 2. Bayezid zamanında Herat'tan bilginler, sanatçılar, hattatlar Anadoluya gelmiş, Nevâyî ve çevresinden haberler getirmiş, Anadolu'dan bazı şairler de Nevâyî'nin meclisine katılmıştır. Nevâyî'nin şiirlerini Anadolu'ya ilk defa getiren kişi Bayezid döneminde Basîrî olmuştur (Çavuşoğlu 2011: 23-24, Çetindağ 2002b: 163-164).

Nevâyî'ye nazireler yazmanın yanı sıra onun bazı şairler onun eserlerini Anadolu Türkçesine kazandırmıştır. 16. yüzyılda Horasanlı şair Hafız-ı Acem'in oğlu Niyâzî, Subhî, Pîrî, Azmî Efendi, Cemilî, Şah Mehmed Kazvinî, Lamiî Çelebi, Katibî, Bahtî gibi şairler Çağataycayla veya "Nevâyî şivesiyle" şiir yazmış, onu tanzir etmiştir (Çavuşoğlu 2011: 26-31, Çetindağ 2002b: 164-165).

Çavuşoğlu, sonraki yüzyıllarda da Nevâyî dilinde şiir veya ona nazire yazmanın Anadolu şairlerinde bir heves haline geldiğini, o dönemlerle ilgili yazma eserlerin, mecmuaların, kaynakların yayınlanıp incelendiği zaman bu hevesin ne kadar derin köklere dayandığının, Doğu Türk Dünyasıyla olan siyasi ve kültürel ilişkilerin çerçeve ve mahiyetinin daha da kesinleşeceğini belirtmektedir (Çavuşoğlu 2011: 34).

Çetindağ, Anadolu'da XV. ve XVI. yüzyılda tezkirecilerin söylediklerine ve kendi yaptığı divan taramalarına göre Nevâyî'yi doğrudan veya dolaylı olarak tanzir etmiş şairlerin yetmiş, Nevâyî'nin şiirleriyle doğrudan temasa geçip ona nazire yazan şairlerin ise otuz beş civarında olduğunu tespit eder ve bu yüzyıllarda Nevâyî'nin Anadolu şairlerine etkisinin tahmin edilenden daha fazla olduğunu belirtir (Çetindağ 2002a: 114-118).

1.6.4. Eserleri

I. Dîvânları (Hazâ'inü'l-meʿânî)

1. Garâ'ibü's-sıgâr

Nevâyî'nin ilk divanı olarak bilinen *Garâ'ibü's-sıgâr* Sultan Óüseyin Bayúara'nın isteği üzerine hazırlanmıştır. Eser üzerine doktora tezi hazırlayan Günay Kut 5 nüshaya dayanarak yaptığı edisyon kritik çalışması sonucu ortaya konulan metnin *676 gazel, 1 müstezad, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 terci-i bend, 1 mesnevi, 50 mukatta, 133 rübaiden* oluştuğunu belirtir (Kut 2003: XLIX).

2. Nevâdirü'ş-şebâb

Nevâyî'nin 20-25 yaşları arasındaki gençlik döneminde yazmış olduğu şiirlerden oluşan bu divan üzerine M. Metin Karaörs tarafından doktora tezi yapılmıştır. Karaörse göre, bu divan şairin gençlik çağına ait duygu ve düşüncelerinden, bu çağda ova ve bozkırlarda geçirdiği olaylardan ilhamla, at sevgisinden, çevgan ve cirit oyunu gibi Türklerin örf ve adetlerinden, yiğitlerle karşılıklı konuşmalarından, sadece gençlik çağında sahip olunan değerlerle, gençlik çağının gariplik ve tuhaflıklarından bahdesen şiirlerden meydana gelmektedir. *Nevâdirü'ş-şebâb*'da *651 gazel, 7 müstezad, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 terci-i bend, 1 terkib-i bend, 50 kıta, 51 muamma* bulunmaktadır (Karaörs 2016: XIV-XIX).

3. Bedâyi'ül-vasat

Nevâyî'nin orta yaş döneminde ele aldığı bu divanda orta yaş duygularına sevinçle, coşkuşla yönelmişliğin mutluluğu, dostluklar, sevgiler, aynı zamanda olgun bir devlet adamı, ulusunu düşünen gerçek bir aydın olan Nevâyî'nin yaşama anlayışı, kaygıları, tecrübeleri yansıtılmıştır. Eser üzerinde Kaya Türkay tarafından doktora çalışması yapmıştır. Türkay'ın esas aldığı Revan nüshasında *653 gazel, 1 müstezad, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 terci-i bend, 1 kaside, 59 kıta, 10 lugaz, 13 tuyuğ* bulunmaktadır. (Türkay 2002: XIII-XIV).

4. Fevâ'idül-kiber

Nevâyî'nin dördüncü divanında genellikle 45-60 yaşları arasında yazdığı şiirler yer almaktadır. *Fevâyidü'l-Kiber* üzerine Önal Kaya bir doktora tezi hazırlamıştır. Kaya'ya göre, eser, Çağatay yazı dilini en yüksek noktaya ulaştıracak edebi bir dil haline getiren

Nevâyî'nin genellikle yaşlılık dönemine ait şiirleri içermesi, zengin kelime kadrosuna sahip olması ve Çağatay yazı dilinin bütün dil özelliklerini taşıması gibi sebepler dolayısıyla Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biridir. Eserde *680 gazel, 1 müstezad, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 müsemmen, 2 tercî-i bend, sâkî-nâme, 50 mukatta'ât, 87 müfred* bulunmaktadır. (Kaya 1996: XVI).

5. Farsça Dîvânı

Nevâyî, *Fânî* mahlasını kullanarak kaleme almış olduğu; *kaside, gazel, müseddes, terkib-i bend, kıta ve rübailerden* oluşan Farsça divanını Sadî-yi Şîrâzî, Emîr Husrev-i Dihlevî, Hasan Dihlevî, Hâfız-i Şîrâzî, Kemâl-i Hocendî, Selman-i Sâvecî, Abdurrahman-i Câmî başta olmak üzere IX-XV. yüzyılın diğer bazı şairleri örnek alarak oluşturmuş, birtakım şiirlerini de kendi özgün tarzıyla kaleme almıştır. 1963'te Tahran'da yayınlanan *Farsça Divanı* 485 Farsça gazel içermektedir. Divanın içeriği ve tertibi, örnek aldığı şairler göz önünde bulundurularak şu şekilde verilmiştir:

1. Hâfız-i Şîrâzî tarzında 231 gazel
2. Orijinal, yeni ve isimsiz 125 gazel
3. Abdurrahmân-i Câmî tarzında 39 gazel
4. Emîr Husrev-i Dihlevî tarzında 33 gazel
5. Sadî-yi Şîrâzî tarzında 25 gazel
6. Kemâl-i Hucendî tarzında 5 gazel
7. Tanınmadık kişilerden, yakın dostları ve arkadaşlarından 9 gazel
8. Mevlânâ Şâhî-yi Sebzevârî'den 3 gazel
9. Sultan Huseyn-i Baykara'dan 2 gazel
10. Mîr Selîmî'den 2 gazel
11. Selmân-i Sâcevî'den 2 gazel
12. Hâce Hasan-i Dihlevî'den 2 gazel
13. Mîr Vefâyî'den 2 gazel
14. Seyfî-yi Türk'ten 1 gazel
15. Sâhib-i Belhî'den 1 gazel
16. Mevlânâ Kâhî-yi Miyânkâlî'den 1 gazel
17. Hâce İsmet-i Buhârâî'den 1 gazel
18. Mevlânâ Kâtibî-yi Turşîzî'den 1 gazel

Nevâyî'nin *Farsça Divanı* üzerine A. Hilal Kalkandelen tarafından doktora tezi yapılmıştır (Kalkandelen 2004: 11-12).

II. Hamsesi

6. Hayretü'l-ebrâr

Hayretü'l-ebrâr Nevâyî'nin hamsesinin ilk eseridir ve 3987 beyitten oluşan bir bilgilendirme ve öğüt kitabıdır. Eserde *Gönül, İman, İslam, Sultanlar, Tarikat, Cömertlik, Edep, Kanaat, Vefa, Aşk, Dostluk, Bilim* konuları işlenmiş, her konu ibret verici hikayelerle tamamlanmıştır. *Hayretü'l-ebrâr* üzerine Vahit Türk ile Şaban Doğan'ın Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 3755/1 arşiv numaralı nüshasını esas aldığı yayın bulunmaktadır (Türk ve Doğan 2015: IX-XIV).

7. Ferhâd u Şîrîn

Klasik İslam Edebiyatının çok iyi bilinen aşk hikayelerinden olan *Ferhâd u Şîrîn* Nevâyî'nin hamsesinin ikinci eseridir. Eser üzerine doktora tezi hazırlayan Gönül Alpay, Nevâyî'nin eserini kendinden önce gelen iki üstadı Nizâmî ve Emîr Husrev'in eseri ile kıyaslayarak Nevâyî'nin bu eserinin yüksek edebi değere ve orijinalliğe sahip olduğunu, ayrıca devrinin kültürü, yaşayışı ve zevkleri hakkında mesaj verdiğini belirtir (Alpay-Tekin 2012: 21-62). Borovkov, Nevâyî'nin Ferhad ü Şirin'e tamamen yeni görünüm kazandırdığını, yeni içerik, yeni dramatik olaylar ve yeni Ferhat karakteriyle yeni bir eser yazdığını söyler (Borovkov 1940: 110).

8. Leylî vü Mecnûn

Nevâyî'nin hamsesinin üçüncü mesnevisi olan ve Nizâmî ile Emîr Husrev'in aynı adlı mesnevilerine cevap olarak kaleme alınan *Leylî vü Mecnûn* 38 bölüm ve toplam 3622 beyitten oluşmaktadır. Eser üzerine Ülkü Çelik Şavk tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Çelik-Şavk 2011: 21).

9. Seb'a-i-seyyâr

Nevâyî'nin hamsesinin dördüncü mesnevisi olan *Seb'a-i-seyyâre*'de Nizâmî'nin *Heft Peyker* ile Emîr Husrev'in *Heşt Bihişt* mesnevilerine cevaptır. Eserde Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un etrafında yedi hikâye anlatılmaktadır (Tural 2015: 22).

10. Sedd-i İskenderî

Nevâyî'nin hamsesinin sonucusu olan *Sedd-i İskenderî* en hacimli mesnevi olup, 89 bölüm ve 7214 beyitten oluşmaktadır. Eserde Makedonya kralı İskender adil bir

hükümdar ve bilge kişi olarak anlatılmaktadır. Eser üzerine Hatice Tören tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Tören 2001).

III. Tezkileleri

11. Mecâlisü'n-nefâ'is

Mecâlisü'n-nefâ'is Türkçe yazılmış ilk şairler tezkiresidir ve Nevâyî bu eserinde Baykara'nın doğumundan ölümüne kadar süren zaman içinde Orta Asya ve İran'da yetişen, Türkçe ve Farsça şiir yazan ve şiire ilgi duyan 461 kişiye yer verir, onların özgeçmişini anlatır, matlalarından örnekler verir ve şairlerin sanat yeteneklerini değerlendirir. Eser üzerine Kemal Eraslan ile A. Naci Tokmak'ın çalışması bulunmaktadır (Eraslan&Tokmak 2015: XI).

12. Nesâ'imül-mahabbe

Nesâ'imül-mahabbe Câmî'nin *Nefeḥâtü'l-üns min ḥażarâti'l-ḳuds* adlı sûfîler tezkiresinin ilaveli tercümesidir. *Nefeḥâtü'l-üns*'teki 601 kişiye karşılık olarak 770 şahsın biyografisini içeren bu eseri Nevâyî, Farsça bilmeyen Türkler tarafından okunmasını sağlamak ve eserdeki Türk ve Hint sûfîleriyle ilgili eksikleri gidermek amacıyla kaleme almıştır (Eraslan 1996: XLI-XLIII).

IV. Dil ve edebiyat eserleri

13. Risâle-i Muamma

14. Mîzânu'l-evzân

Mîzânu'l-evzân Nevâyî'nin, Câmî'nin *Arûz risâlesine* nazire olarak yazdığı önemli eserlerinden biridir. Eserde arûz sistemi ve o devirde halk arasında yaygın olan *Tuyuğ, Koşuk, Çenge, Muhabbet-nâme, Müstezât, Arazvârî, Türkî* gibi arûzla yazılan ve bestelenebilen nazım türleri ile ilgili bilgiler verilir (Eraslan 2015: 6-8).

15. Muhâkemetü'l-luġateyn

Türkçenin edebi dil olarak Farsça'dan üstün olduğunu göstermek amacıyla kaleme aldığı *Muhâkemetü'l-luġateyn'*de Nevâyî, Türkçe ile Farsçayı kıyaslarken dilin söz varlığını esas alır ve akrabalık adları, ev, mutfak, giyecek, savaş terimleri, hayvan, kuş, organ adları, at at ve at takımlarına kadar sıralayarak Türklerin zengin bir kültür hazinesine sahip olduğunu gözler önüne serer (Barutçu-Özönder 1996: 24).

V. Dînî-ahlâkî eserleri

16. Münâcât

Eserin birkaç nüshaya dayalı metni, Türkiye Türkçesine aktarımı, dizini ve tıpkıbasımı Vahit Türk tarafından ortaya konulmuştur (Türk 2017: 1).

17. Çihil hadîs

Kırk hadis, kaynaklarda Erbain, Çihil Hadis gibi adlarla kayıtlıdır ve Nevâyî'nin, üstadı Câmî'nin eserinin Türkçeye çevirisidir. Eser üzerine, çeviri yazılı metin, Türkiye Türkçesine aktarma, dizin ve tıpkıbasımdan oluşan Vahit Türk'ün çalışması bulunmaktadır (Türk 2017: 31).

18. Nazmu'l-cevâhir

Nazmu'l-cevâhir, esas olarak Hz. Ali'nin hikmetli sözlerinin rubailer şeklinde Çağataycaya ve Türklerin bu sözlerden hisse almaları düşüncesiyle oluşturulmuştur. Eserin birkaç nüshaya dayalı metni, Türkiye Türkçesine aktarımı, dizini ve tıpkıbasımı Vahit Türk tarafından ortaya konulmuştur (Türk 2017: 65).

19. Lisânu'ṭ-ṭayr

Lisânü'ṭ-ṭayr, Feridüddin-i Attar'ın Manùıúu'ù-ùayr adlı eserine bir naziredir. Nevâyî, esere her ne kadar terceme dese de, bu eseri olduğu gibi aktarmamış, gereksiz bulduğu bazı bölümleri bırakmış, yeni öyküler eklemiş, eserin işlenişinde baştan sonra kendi kişiliğinin ve çağının damgasını vurmuştur (Canpolat 1995: 3).

Nevâyî'nin Farsçadan tercüme ettiği eserlerinin bile orijinal sayılacak kadar başarılı olduğu uzmanlar tarafından da onaylanmaktadır. Mantıku't-Tayr'ın tercümesinde, İraniyatçı ve Türkolog Bertels'in incelemesine göre, bazı parçalar orijinalinden daha kuvvetlidir. Bazı sayfaları tamamen orijinaldir. Nevâyî, bu eserine ancak büyük İran mutasavvıf şairine karşı tevazuundan dolayı tercüme demiştir (İnan 1941a: 314).

20. Sirâcü'l-müslimîn

Sirâcü'l-müslimîn manzum bir akait kitabıdır. 214 beyitten oluşan eserde İslam dininin iman ve ibadet esasları üzerinde durulmuştur (Türk 2017: 263).

21. Mahbûbü'l-kulûb

Nevâyî'nin son eseri olan Mahbûbü'l-Kulûb içerik olarak ahlâkî, öğretici bir özellik taşır. Üç bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Nevâyî toplumdaki hemen hemen tüm meslek gruplarına mensup kişilerin ruh yapıları hakkındaki görüşlerini dile getirir. Dinî, tasavufî konuların ağırlıklı olduğu ikinci bölümde iyi ve kötü huylar hakkında bilgiler verir. Üçüncü bölümde "tenbih" başlıkları altında çeşitli konularda öğütler verilmiştir (Ölmez 1993: iii).

VI. Târîhî eserleri

22. Târîh-i enbiyâ vü hükemâ

Târîh-i enbiyâ vü hükemâ Sultan Hüseyin Baykara'nın hal tercümesi sebebiyle Nevâyî'nin kaleme aldığı Türkçe tarih eseridir. Eser üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Adem'den başlayarak Hz. Muhammed'e kadar peygamberler ve kıssalarından, ikinci bölümde abidlerden, üçüncü bölümde hakimlerden söz edilmektedir. *Târîh-i enbiyâ vü hükemâ*'nın *Târîh-i mülûk-i Acem* ve *Münşe'ât* eserleri ile birlikte karşılaştırmalı metni A. Deniz Abik tarafından ortaya konulmuştur (Abik 1993: 13).

23. Târîh-i mülûk-i Acem

Eski tarihlerde peygamberler tarihinden sonra Eski İran tarihine geçilir. Nevâyî de bu geleneğin izinden giderek peygamberler tarihinden sonra İran hükümdarlarına ve İran tarihine geçmiş ve *Târîh-i mülûk-i Acem* eserini ortaya koymuştur. *Târîh-i mülûk-i Acem*'in *Târîh-i enbiyâ vü hükemâ* ve *Münşe'ât* eserleri ile birlikte karşılaştırmalı metni A. Deniz Abik tarafından ortaya konulmuştur (Abik 1993: 19).

24. Zübdetü't-tevârîh

Togan, bu eserin Türk sultanları tarihiyle ilgili olduğunu ancak günümüze ulaşmadığını belirtmiştir (Togan 1940a: 356).

VII. Biyografik eserleri

25. Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr

Seyyid Hasan-ı Erdeşîr, devrinin büyük bir alimi ve mutasavvıfı, Nevâyî'nin de mürşidi ve yakın dostu olmuştur. Nevâyî, onun ölümünden sonra Seyyid Hasan-ı Erdeşîr'in hayatı, hâlâtı ve fikirlerini anlatan bu risaleyi yazmış ve Mecâlisü'n-Nefâ'is'in ikinci meclisinin sonunda da ona yer vermiştir. Risale sonunda Nevâyî'nin

Seyyid Hasan-ı Erdeşîr'in ölümünden duyduğu büyük acıyı ona karşı olan derin hürmetini ve bağlılığını anlatan mersiye de bulunmaktadır. Eser metni 1971'de Türkiyat Mecmuası dergisinde Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır (Eraslan 1971: 89-110).

26. Hamsetü'l-mütehayyirîn

Hamsetü'l-mütehayyirîn, Nevâyî'nin, Câmî'nin ölümünden sonra onunla aralarındaki yakınlığı dile getirmek için ele aldığı bir mukaddime, üç makale ve bir hatimeden oluşan risaledir. Eser üzerine A. Deniz Abik'in hazırladığı çalışma, üç nüshaya dayalı karşılaştırmalı metinden, Türkiye Türkçesine çevirisinden, bazı kullanımlara dair açıklamalardan ve dizinden oluşmaktadır (Abik 2006).

27. Hâlât-ı Pehlevân Muhammed

Nevâyî, *Hâlât-ı Pehlevân Muhammed* risalesinde üstadı ve yakın dostu, devrinin önde gelen edebiyatçı, bestekar, tabib ve sofisi olan Pehlevan Muhammed'i bu yönleri ile ustalıkla tanıtmış ve devrinin kültür hayatına ışık tutmuştur. Eserin edisyon kritikli metni ve tercümesi 1980'de Türkiyat Mecmuası dergisinde Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır (Eraslan 1980: 99-164).

VIII. Belgeler

28. Vakfiyye

Vakfiyye, Nevâyî'nin vakıf olarak bağışladığı mal varlığının ve bunların kullanılma şartlarını bildiren vakıf senedidir, aynı zamanda hem sanatlı ve mecazlı cümleleriyle ve manzum parçalarıyla edebi hem tarihi kaynak olarak kullanılabilecek hem devrin sosyal durumu hakkında bilgi alınabilecek, hem de o devirdeki Herat şehriyle ilgili çeşitli bilgiler bulunabilecek bir metindir. Vahit Türk'ün tarafından yayınlanan bu eser inceleme, metin, dizin ve tıpkıbasımdan oluşmaktadır. (Türk 2015).

29. Münşe'ât

Münşe'ât, Nevâyî tarafından değişik kişilere yazılan mektup ve inşa örneklerinden oluşmaktadır. *Münşe'ât*'ın, *Târîh-i enbiyâ vü hükemâ* ve *Târîh-i mülûk-i Acem* eserleri ile birlikte karşılaştırmalı metni A. Deniz Abik tarafından ortaya konulmuştur (Abik 1993: 21).

İKİNCİ BÖLÜM

2. SOSYAL DURUM

2.1. AİLE ve AKRABALIK

Türklerin sosyal hayatında temel yapı taşı ailedir. Türk kültüründe aile birliği her devirde kendini korumuş ve akrabalık ilişkiler her zaman güçlü olmuştur. Timurlu döneminde akrabalıkla ve cinsiyetle ilgili terimlerin zenginliği, büyük erkek kardeş, küçük erkek kardeş, büyük kız kardeş, küçük kız kardeşin ayrı ayrı sözcüklerle ifade edilmesi, akrabalığın sadece biyolojik değil, sosyal ilişkilere de dayanması dönemin kültürü ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Türkçede akrabaların her grubu için kendi adlandırma sistemi mevcuttur ve Timurlularda da bu sistem görülmektedir. Nevâyî, yaşadığı dönemin belli bir kalıba oturmuş, belirgin ve sistemli akrabalık ilişkisini gözler önüne sermektedir.

2.1.1. Çekirdek Aile

Ana "anne" < T
(EDPT: 169; EUT: 14; DLT: 550; KB: 19; NF: 16; KE: 26; KTS: 9; DTO: 37; ŞS: 22; ŞTE: 322; B I/9b/11; NETİL I/101; MSD: VIII-213; LD: 373/2; VEWT: 44; Radlov 1-I: 226).

Orhun yazıtlarında *ög* kullanılırken Eski Uygurcadan itibaren *ana* şeklinde karşımıza çıkar ve Çağataycaya de aynı yapıda geçer.

Kültür ve değer bakımından Türklerde anneye verilen değer hep önde olduğu için Nevâyî, eserlerinde sık sık annenin kıymetini vurgular. "Cennet annelerin ayakları altındadır" hadisine atıfta bulunarak annelere saygı, hürmet ve hizmet etmenin cennettin anahtarı olduğunu belirtir, öğüt verir, bir diğer deyişle kültürel bir değeri aktarır:

Analarnıŋ ayaġı astıdadur
Ravżа-i cennet ü cihân bâġı
Ravżа bâġı viṣâlin ister iseŋ
Bol ananıŋ ayaġı tofraġı (ÇH 96)

Şair yine çocuk üzerinde anne hakkının baba hakkına göre daha fazla olduğunu, annenin yerini babanın dolduramayacağını, İsa Peygamber ile Meryem Ana'ya

göndermek yaparak, babasız çocuğun dünyaya gelebileceğini ancak annesiz bunun imkansız olduğunu ifade eder:

Ana ornın ata tutmas oġulġa
Ki mümkindir oġul bolmaḳ atasız
Mesîha birle Meryemdin ḳıyâs it
Kim imkân yoḳ turur bolmaḳ anasız (BV 670)

Ata "baba" < T
(EDPT: 40; EUT: 24; DLT: 562; KB: 35; NF: 26; KE: 43; KTS: 15; DTO: 3; ŞS: 3; ŞTE: 32; S: 30v/1; NETİL I/134; MSD: IV-76; ŞD: 207/3; ĆS 203; VEWT: 31; Radlov 1-I: 449).

Eski Uygur Türkçesinden itibaren "baba" karşılığı olarak *ata* sözcüğünün Çağataycada korunduğu görülmektedir.

Ailede saygı ve hürmete layık bir diğer kişi babadır. Babanın da evladın üzerinde çok büyük emeği vardır. Burada babasına hürmet ve saygı gösteren evladın saadete erişeceği, babasına ne kadar çok hürmet ederse kendi evladından da bu karşılığı alacağı, yani hayırlı evlat anlayışı dile getirilmektedir.

*Ferzend **ata ḳullıġın** çü 'âdet ḳılġay*
Ol 'âdet ile kesb-i sa'âdet ḳılġay
*Her kim kim **atağa** köp ri'âyet ḳılġay*
Oġlıdın aŋa bu iş sirâyet ḳılġay (NC 20A/88)

Ḳız "kız, kız çocuğu" < T
(EDPT: 679; EUT: 178, DLT: 717; KB: 254; NF: 240; KE: 351; KTS: 146; DTO: 447; ŞS: 246; ŞTE: 401; B I/26b16).

Örnekte *ḳız* sözcüğü hem temiz olma hem de şarabı terketmede bir unsur olarak karşılaştırılmaktadır. Dinen şarabın haram olması fikrinden yola çıkılarak "eğer şarap helal olsaydı bu damat onu alırdı" tezatlığı vurgulanmakta ve toplumdaki kadın algısı belirtilmektedir:

Nevâyî iylep idi rez ḳızını gerçi ṭalâḳ
*Ḥelâle bolsa hem ol **ḳızını** alġusı bu küyev* (BV 520/7)

Oġul “oğul, erkek çocuk” < T
(EDPT: 83; VEWT: 358; EUT: 139; DLT: 771; KB: 334; NF: 319; KE: 474; KTS: 203; DTO: 68; ŞS: 35; ŞTE: 425; B I/26b16; LD: 7/2; Radlov 1-II: 1015).

Eski Türkçede her iki cins için kullanılan *oġul* sözcüğünün Nevâyî döneminde erkek çocuk için kullanıldığı görülmektedir.

Baba, oğlu için güçlü bir örnektir ve oğlunu kendinin devamı olarak gördüğü için ona karşı daha sorumlu ve duyarlıdır, bu yüzden baba-oğul ilişkisi son derece önemlidir. Örnekteki *ata vü oġul dik, ata vü oġul yaŋlıġ* benzetmeleri baba-oğul arasındaki sıcak bağı, sevgi ve muhabbeti hissettirmekte, bu örnek Türk kültüründe tüm babaların katı ve mesafeli olduğu algısına ters düşmektedir:

Çü bir birlerige yavuştı ikev
***Ata vü oġul dik** ḳuçuştı ikev* (Sİ 4411)

***Ata vü oġul yaŋlıġ** olturdılar*
neşâṭ u ṭarab bezmini ḳurdılar (Sİ 4688)

“Zenciye yavrusu huri görünür” atasözünde *oġul* sözcüğü “yavru evlat” anlamındadır. Bu atasözü “herkesin yavrusu kendine güzel görünür” kavramının, özellikle evlat sevgisinin ve güzelliğin göreceli olduğunun güzel bir örneğidir:

zâde-yi ṭabʿ élke ẖᵛuş körünür
oġlı zengîge ḥûr-veş körünür (SS 4895)

2.1.2. Evlat, Çocuk

Bota “çocuk, yavru, oğul” < Moğ.
(EDPT: 299; DLT: 596; KB: 104; NF: 73; KE: 133; KTS: 35; DTO: 160; ŞS: 76; S: 130r/29; (NSÇT: 357; ŞD: 207/7; NETİL I/347; ĆS 245; FHK 472; VEWT: 82; Radlov 4-II: 1675).

Moğolcadan geçen “bir yaşından küçük deve yavrusu” anlamındaki *botu* > *bota* sözcüğü Çağataycada “evlat, yavru” anlamını kazanmıştır. Ancak bu sözcüğün, genellikle evladını kaybeden veya ondan haber alamamadığı için perişan olan ebeveynler tarafından ağıt yakarken, ağlarken ve acı çekerken “yavrum” anlamında kullanıldığı görülmektedir:

Botam *dip gâh bozlap gâh ügürse*
Cefâ taşın sınuḳ köksige ursa (FŞ XLIX/115)

Dép nevḥâ bile çü tartıban vây
Kim né aġır uyḳu-dur ***botam*** *hây* (LM 3280)

Sözcük bazı çağdaş Türk lehçelerinde Kır. *bala-boto* "çoluk çocuk" (Yudahin 1985: I/148), Özb. *bota* "çocuklara, küçüklere karşı kullanılan sevgi sözcüğü" (Marufov 1981: I/165) şeklide görülmektedir.

Ferzend "çocuk; oğul" < F

Ferzend (KE: 224; ŞTE: 367; OTL: 300, B I/7a25; LD: 122/2; NETİL III/322; VEWT: 145) Çağataycada "evlat, çocuk" anlamında sık kullanılan bir sözcüktür.

Günümüzde sözcük Kır. *perzent* "yavru, çocuk" (Yudahin 1985: II/107), Özb. *färzänd* "çocuk, evlat" (Marufov 1981: II/295) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Örnekteki "*kişige çün kişi ferzendi hergiz bolmadı ferzend*" sözü "evlatlık" kavramı üzerine Türk toplumu tarafından belirlenen ve her nesle miras olarak aktarılan sosyo-psikolojik bir görüştür. Bu görüş toplumdaki evlatlık gerçeğini canlandırma veya dile getirme eyleminin dışa yansımasıdır.

Sin öz ḫulḳuŋnı tüzgil bolma il aḫlâḳıdın ḫursend
Kişige çün kişi ferzendi hergiz bolmadı ferzend (GS 119/1)

"Sen kendi huyunu düzelt, başkalarının ahlakına kanaat etme, çünkü başkasının evladı hiçbir zaman öz evlat gibi olmaz".

Uşaḳ "küçük çocuk, ufaklık" < T

Küçük, ufak çocuklar için *uşaḳ* < *uvşa-ḳ* sözcüğü kullanılmaktadır (DLT: 925; KE: 673; DTO: 66; ŞTE: 469; NETİL III/304; ĆS 223).

Örnekteki "çocuk işi bir şey olmaz, fıstık kabuğu gemi olmaz" atasözüyle çok önemsiz, değersiz şeylerin çocuk işi olduğu ve üzerinde durulmaması gerektiği anlatılmaktadır:

Uşaḳlar *işi nime bolmas, piste ḳabuzağı kime bolmas* (MK 321.s)

Oġlan uşaġ “çoluk çocuk, oğlan çocuğu” < T

Çocuk topluluğunu veya oğlan çocukları belirtmek için, birbirine yakın anlamlı *oġlan uşak* sözcüklerinin bir araya gelerek ikileme oluşturduğu görülmektedir (B II/161b26; ŞTE 68b16; NETİL III/621).

Örnekte, bahçedeki çiçeklerin sabah vakti güzel olduğu, bunu görmeye geç kalınırsa çoluk çocuk veya oğlan çocuklar tarafından koparılacağı söylenmektedir. Burada çiçek koparmanın her devirde çocukların eğlencesi olduğu görülmektedir:

gülge seḥer vaḳtı birür cilve bâġ
kiçge yitişseŋ tirer ***oğlan uşaġ*** (HE 3759)

2.1.3. Kardeşlik

Türk kültüründe “kardeşlik” kavramı her zamanda dayanışma, birlik ve güçlü bağı temsil etmiştir. Timurlu döneminde *aġa-ini, igeçi-siŋil, ḳardaş, ḳarındaş, ḳız ḳardaş* gibi kardeşliği ifade eden sözcüklerin varlığı da kardeşler arasındaki sosyal ilişkinin güçlü olduğuna işaret etmektedir.

Aġa-ini “erkek kardeşler” < Moğ.+T

Moğolca *aġa* “büyük erkek kardeş, ağabey” ve Türkçe *ini* “küçük erkek kardeş” sözcüklerinden oluşan bu birleşik yapı aslen “erkek kardeşler anlamındadır ve “akrabalar” anlamında da kullanılmaktadır (Li 1999: 39). Nevâyî’de “erkek kardeşler, abi-kardeş” anlamında ve genelde birleşik şekilde görülen bu sözcük kardeşlerin birbirine olan bağlılığına, birbirini sahiplendiğine işaret etmektedir.

Baburname’de de *aḳa-ini* (B II/121a25) şeklinde rastlayan bu yapı günümüzde de Kır. *aga-ini* “erkek kardeşler” (Yudahin 1985: I/20), Özb. *åġä-ini* “abi kardeş, erkek kardeşler” (Marufov 1981: I/560) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Cedd ü âbâ saŋa evlâdı ḳanı
Aġa ini *saŋa aḥfâdı ḳanı* (FK 689/25)

Çün ol ***aġa ini*** *Yûsuf 'aleyhi’s-selâm ḫıdmetiġa yitiştiler* (TEH 101.s/6)

İgeçi “büyük kız kardeş, abla” < Moğ.+T

(EUT: 70; DLT: 635; KTS: 70; NSÇT: 133; DTO: 28; ŞS: 17; S: 108v/9; B I/9b5; NETİL III/560; ĆS 211; FHK 388).

Doerfer'e göre, "anne" anlamındaki *ekä* sözcüğüne *–çI* eki getirilerek *igeçi* şekli ortaya çıkmış ve büyük kız kardeş" anlamını kazanmıştır (TMEN I/190-191). Clauson, Eski Türkçede "hala; büyük kız kardeş" anlamına gelen *eke* sözcüğünün Orta Çağ'da Çağataycaya Moğolcadan *igeçi* şeklinde geçtiğini belirtmektedir (EDPT: 100).

Türklerde bu sözcüğün varlığı Türk kültüründe büyük kız kardeşin saygınlığının ve ona her zaman saygıyla hitap edildiğinin bir belirtisidir.

Sözcüğün örneği *siŋil* maddesinde verilmektedir.

Siŋil "küçük kız kardeş" < T
(EDPT: 839; EUT: 206; DLT: 825; KE: 559; NSÇT: 605; DTO: 372; ŞS: 200; S: 258r/18; B I/21b13; BL 195; FHK 824).

Eski Türkçeden itibaren görülen *siŋil* "küçük kız kardeş" sözcüğü tarihi dönemlerde olduğu gibi hem şeklini hem anlamını korumaktadır.

Günümüzde sözcük Kır. *siŋdi* "küçük kız kardeş" (Yudahin 1985: II/149), Özb. *siŋil* "küçük kız kardeş" (Marufov 1981: II/50) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Ve alar uluġ kiçig ḳız ḳardaşnı hem ḫ^{v}âher dirler. Ve bular uluġnı ***igeçi*** *ve kiçigni* ***siŋil*** *dirler* (ML P281a/16)

Ḳardaş "erkek kardeş" < T
(EDPT: 607; EUT: 160; KB: 210; NF: 194; KE: 298; KTS: 128; DTO: 400; ŞS: 217; Radlov 2-I: 202).

Bu sözcük için Nevâyî sözlüğünde "dost, birader, yakın; ağabey veya küçük erkek kardeş" anlamları verilmiştir (NETİL IV/31). Örnekte de sözcüğün "ini" veya "erkek kardeş" anlamında sadece erkekler için kullanıldığı anlaşılmaktadır:

Ata vü pîriŋ irür şâh-ı zamân
Aġa vü ***ḳardaş*** *mu maḫdûmuŋa ḫan* (FK 689/198)

Lûṭ 'aleyhi's-selâm İbrâhîm aleyhi's-selâmnıŋ ***ḳardaşı*** *Hârûn oġlı irdi* (TEH 88.s/7)

Şeddâd u şedîd Erem ki Erfaḫsedniŋ ***ḳardaşı*** *irdi* (TMA 200.s/23)

Ḳız ḳardaş “kız kardeş” < T

Ḳardaş sözcüğü sadece erkekler için kullanılırken *ḳız ḳardaş* cinsiyet belirtilerek kız kardeş için kullanılmaktadır.

Ḳız ḳardaşı *maṭharasın süt bile toldurdı, ṭahâret vaḳtı maṭharasıdın süt ḳoyıldı* (NM § 18/23.s)
Süleymân ʻaleyhi’s-selâm Belḳîsnı öz ***ḳız ḳardaşı*** *ḳaşıda tüşirdi…* (TEH 155.s/9)

Ḳarındaş “kardeş,” < T
(EDPT: 662; EUT: 168, DLT: 687; KB: 225; NF: 202; KE: 300; KTS: 128; DTO: 403; ŞS: 219; NETİL IV/32; FHK 879; Radlov 2-I: 173).

Burada sözcüğün kadın, erkek ayırt etmeksizin genel olarak “kardeş” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şehġa mihmân u ʼazîz ü dil-bend
Hem ***ḳarındaş*** *yana hem ferzend* (FK 689/173)

2.1.4. Yakın Akrabalık

Abaġa “amca” < Moğ.
(KTS: 1; NSÇT: 94; DTO: 1; ŞS: 2; S: 27v/8; B I/23b4; ĆS 203; FHK 239; TMEN I/107).

Moğolca *abaġa* < *abaḳa* sözcüğü babanın ağabeyi ve erkek kardeşi için kullanılmaktadır:

Ve bular atanıŋ aġa inisin ***abaġa*** *dirler ve ananıŋ aġa inisin taġayı ve alar hîç ḳaysıġa at taʼyîn ḳılmaydurlar* (ML P281a/16-17)

Ḫâla “hala; annenin kız kardeşi” < A

İlk Harezm metinlerinde görülen *ḫâla* “annenin kız kardeşi” (NF: 158; KE: 234; OTL: 363; B I/29b9) sözcüğü için Nevâyî sözlüğünde “hala, annenin ablası veya kız kardeşi” anlamı verilmektedir (NETİL III/408). Bu asıl anlam Özbek Türkçesinde korunmaktadır: *hålä* “teyze” (Marufov 1981: II/328). Ancak Nevâyî döneminde sözcüğün hangi taraf için kullanıldığı belli olmamaktadır.

*…İşbâ kim Zekeriyyânıŋ ḥaremi ve Meryemniŋ **ḫâlası** irdi* (TEH 167.s)

Tağayı “dayı” < T

(EDPT: 474; EUT: 219; DLT: 847; KTS: 258; NSÇT: 631; ŞS: 101; ŞTE: 451; S: 261r/16; B I/6a20; NETİL III/213; ĆS 258; FHK 566).

Sözcük *tağay* şeklinde ilk Eski Uygurcada görülür. Timurlular döneminde bu sözcük “dayı” anlamının dışında kişi adlarının yanında *Devletkeldi Tağayı, Giyas Tağayı, Kul Nazar Tağayı* (Khwandamir 1994: 2/654, 655, 671) şeklinde kullanılarak bir unvana dönüştüğü de dikkat çekmektedir.

*Mîr Sa'îd… İl arasında Ḳâbilî laḳabı bile meşhurdur. Faḳîrġa **tağayı** bolur* (MN § 135/72.s)

2.1.5. Evlilik Yoluyla Oluşan Akrabalık

Kelin “gelin” < T

(EDPT: 719; EUT: 104; DLT: 702; KB: 238; NF: 218; KE: 322; KTS: 137; ŞTE: 396; S: 316r/19; MSD: VIII-188; NETİL II/106; BL 227).

Küyev “damat” < T

(EDPT: 703; VEWT: 306; EUT: 120; DLT: 754; KB: 298; NF: 270; KE: 406; KTS: 170; NSÇT: 755; DTO: 480; ŞS: 263; S: 311r/9; B I/23b4; NETİL II/134; FHK 1040).

Kelin ile *küyev* sözcükleri Eski Türkçeden bu yana hemen hemen her lehçede görülmektedir. Örnekte gül yüzlü gelinle damadın düğünde çok süslendiği ifade edilmektedir:

Köp zînet ü zîb étip ékevni
*Gül-çihre **kelin** bile **küyevni*** (LM 2672)

2.1.6. Torun, Kuzen

Nebîre “torun” < F

Harezm döneminden itibaren görülen “kız torun” anlamındaki *nebîre* sözcüğü (NF: 311; KE: 463; ŞTE: 422; OTL: 954; B I/27a19; NETİL II/415) Çağataycaya cinsiyet belirtmeksizin “torun” anlamında kullanılmaktadır.

Günümüzde sözcük Kır. *nebere ~ nebire* “torun” (Yudahin 1985: II/56), Özb. *näbirä* “torun” (Marufov 1981: I/491) lehçelerinde yaşamaktadır.

Mevlânâ Ḳâsım, Mevlânâ ʿAbdu’r-Raḥîm-i Müneccim’niŋ ***nebîresidür*** (MN § 403/174.s)

İkisi ***nebîre*** *on ikki oġul*
Ki her birge yüz şâh u şehzâde ḳul (Sİ 6746)

Ḫᵛâher-zâde “yeğen, kız kardeşin oğlu” < F

Yeğenin karşılığı olarak Farsça *ḫᵛâher-zâde* (OTL: 358; NETİL III/423) sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

Mîr Kemâlu’d-dîn Ḥüseyn, Mîr Refiʿü’d-dîn Ḥüseyn’ġa ***ḫᵛâher-zâde*** *bolur* (MN § 328/142.s)

Ḫâla-zâde “hala çocuğu, kuzen” < A+F

Bu sözcük için Nevâyî sözlüğünde “kız kardeş çocukları” anlamı verilmektedir (NETİL III/408).

Meryemni Ḥabîb Neccâr kim ***ḫâla-zâdesi*** *irdi* (TEH 170.s/20)

2.1.7. Soy, Akraba

Uruġ “akraba” < T
(EDPT: 214; EUT: 266; DLT: 923; KB: 497; NF: 448; KE: 672; KTS: 293; DTO: 59; ŞS: 31; S: 71v/10; B I/14b8; NETİL III/298; ĆS 221; FHK 243).

Aralarında akrabalık yakınlık bulunan kimseler için Türkçe *uruġ* sözcüğü kullanılmaktadır. bkz. *uruġ ḳayaş*.

Ḫâce ʿAlâ’u’dîn, Ḫâce Efḍalu’d-dîn Muḥammed’ḳa yaḳın ***uruġ*** *bolur* (MN § 427/185.s)

Uruġ ḳayaş “hısım, akraba” < T
(EDPT: 607; VEWT: 516; NF: 194; NSÇT: 266; DTO: 59; S: 71v/14; B I/56a24; NETİL III/298; ĆS 221; BL 100; FHK 295).

"tohum, çekirdek" anlamındaki *uruġ* sözcüğü zamanla "soy, kuşak, akraba" anlamlarını kazanarak *ḳayaş* (kadaş) sözcüğüyle birlikte "hısım, akraba" anlamında bir ikileme oluşturmaktadır.

Günümüzde *uruġ* sözcüğü hem tekil, hem ikileme şeklinde bazı lehçelerde görülür: Kır. *uruḳ* "akraba"; *uruḳ tuuġan* "akraba" (Yudahin 1985: II/308), Özb. *uruġ* "akraba", *uruġ äcdåd* veya *uruġ äymåk* "akraba" (Maruvof 1981: II/280).

Örnekte, peri ile hurinin ay gibi güzele yakınlık göstermesi abartılarak bu yakınlığın hısım akrabaların yakınlığından da öteye geçtiği söylenmektedir. Bu durum o devirde de akrabaların birbirine çok bağlı olduğunun ve bu bağı onlar dışında kimsenin kuramayacağının bir göstergesidir.

Perî vü ḥûr ol ayġa ḳarâbet olmışlar
Velîkin ança kişi yoḳ ***uruḳ ḳayaşıda*** (FK 563/4)

Ḫᵛîş ü aḳribâ "akraba, hısım" < F+A

Arapça *ḳarîb* "yakın, soyca yakın" (OTL: 27; NETİL I/166) sözcüğünün çoğul biçimi *aḳrîbâ,* Farsça *ḫᵛîş* "akraba, soysop" (OTL: 429) sözcüğüyle ikileme oluşturarak *ḫᵛîş ü aḳribâ* "hısım akraba" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Ol hem çü éşitti mâcerânı
Cemʿ éyledi ***ḫᵛîş ü aḳribânı*** (LM 2668)

2.1.8. Üveylik ve Evlatlık Durumu

Ögey "üvey" < T
(EDPT: 119; KE: 501; KTS: 209; DTO: 69; ŞS: 36; S: 79v/9; NETİL III/603; ĆS 224; FHK 296).

Üvey olma durumuna göre o dönemde akrabalık adlarında üveyliğin belirtildiği görülmektedir.

Eski Uygurdan itibaren kullanılan *ögey* sözcüğü *ata* ile birlikte "öz olmayan baba" anlamında kullanılmakta ve üveylik durumunun yaşandığını, çocuklu kadınların evlenebildiğini göstermektedir.

Bir kün andın emri vâḳiʿ bolġandur ki ***ögey atasıdın*** *ḳorḳupdur ve ḳaçıp kintdin çıḳıpdur* (NM § 490/288.s).

Oġulluḳ “evlatlık” < T

O dönemde de çocuk sahibi olamayan anne babaların evlat edinebilmesi çok değerli bir davranıştır. Örneğe göre, *oġulluḳ* “evlatlık” (EDPT: 86; Radlov 1-II: 1016), bu iyilik için ebeveyne karşı kendini borçlu saymakta, onların öz evladı kadar hizmet etmeye hazır bulunmaktadır:

Didim ḳılsam irdi ***oġulluḳ*** *saŋa*
Ḳabûl eylesem irdi ḳulluḳ saŋa (Sİ 6469)

Ḳul yaŋlıġ ***oġulluġuŋnı*** *ḳılsam*
Oġul gibi ḳulluġuŋnı ḳılsam (LM 3066)

Ferzend ḳıl- “evlat olarak almak” < F+T

Farsça Türkçe unsurlardan oluşan *ferzend ḳıl-* birleşik yapısı “evlat edinmek” anlamında kullanılmaktadır:

Ferzend *ḳılay sėni özümge*
Minnetni ḳoyay yaruḳ közümge (LM 1766)

Asra- “evladı gibi yetiştirmek, himaye etmek” < T

“evladı gibi yetiştirmek, himaye etmek” anlamındaki *asra-* fiili (Radlov 1-I: 545) *oġulçılay, ferzendçılay* sözcükleriyle beraber “evladı gibi koruyup kollamak, sahip çıkmak” anlamında karşımıza çıkmaktadır:

Mîr İbrâhîm.. faḳîr anı oġulçılay ***asrarmin*** (MN § 389/170)

Diptürler ki bir gâzur iligide tüşüp anı ferzendçılay ***asrap*** *terbiyet ḳıldı* (TMA 217s/20)

Sözcük Özb. *äsrä-* “evlat edinmek, himaye etmek” (Marufov 1981: I/59), Kır. *asıra-* “yetiştirmek, himaye etmek, evlat edinmek” (Yudahin 1985: I/77) lehçelerinde yaşamaktadır.

2.1.9. Süt Kardeşlik

Kökültaş “süt kardeş” < Moğ.+T

(KTS: 157; NSÇT: 744; DTO: 473; ŞS: 260; S: 308r/9; B I/20b1; NETİL II/149; TMEN I/481; FHK 1021; Eckmann 2017: 48).

Moğolca *kökel* "emzirici, süt verici, süt anne" (ŞS: 260) sözcüğü Türkçe *-taş* eki alarak "süt kardeş" anlamını kazanmıştır.

Bu dönemde *kökeltaş*'lık ilişkisinin kardeşler arasındaki güçlü bağ kadar önemli olduğu ve bu durumun bir gelenek haline geldiği anlaşılmaktadır.

Bolup nisbetde ***kökültaşı*** *anıŋ*
Tarîḳat bâbıda ḳardaşı anıŋ (FŞ XXVI/60)

Noyan Kökeldaş, Hüsrev Kökeldaş (B I/169.s) gibi örnekler sözcüğün unvan olarak da kullanıldığını göstermektedir.

2.1.10. Karı-Kocalık

Abuşḳa "kadının eşi, koca" < T
(EDPT: 6; EUT: 25; DLT: 564; KB: 37; NF: 3; KE: 1; KTS: 1; NSÇT: 94; DTO: 2; ŞS: 3; S: 27v/17; NETİL I/26; ĆS 203; BL 59; FHK 238; Radlov 1-I: 632).

Eski Uygurcada *avıçġa* "yaşlı erkek" şeklinde görülen bu sözcük Çağataycada "koca, eş" anlamında kullanılmaktadır.

…min sağındım ki andaḳ ki irenlerge tört ḫatun almaḳ revâdur, ḫatunlarġa dağı tört ***abuşḳaġa*** *tigmek câyizdür* (NM § 536/331.s)

Sözcüğün çağdaş lehçelerdeki kullanımı Li'nin eserinde detaylıca ele alınmaktadır (Li 1999: 225).

Ḫatun "eş" < T
(EDPT: 602; EUT: 82, DLT: 693; NF: 165; KE: 240; KE: 191; KTS: 94; DTO: 312; ŞS: 166; B I/18a22; S: 222r/20; NETİL III/422; VEWT: 157).

Eski Türkçede "kraliçe" anlamında kullanılan *ḫatun* sözcüğü Nevâyî'de "eş, zevce" anlamında kullanılmaktadır:

Ve 'azîziŋ Züleyḫâ atlıġ ***ḫâtunı*** *bar irdi* (TEH 98.s/19)

Ḫâtun kişi "kadın" < T

Eski Türkçede "kadın" anlamını veren *kisi* sözcüğü (EDPT: 749) burada *ẖâtun* sözcüğü ile ikileme oluşturarak "kadın" anlamında kullanılmaktadır.

Bu sözcük XV. yüzyıla ait Tezkiretü'l-Evliya çevirisinde *ẖatun kişi* şeklinde görülmekte, aynı yüzyıllardan kalan birçok yapıtta da aynı duruma tanık olunmaktadır. *ẖatun kişi* sözcüğü bugün ancak kadın cenazeleri için kılınan namazlarda duyulmaktadır (Aksan 2008: 33).

Örnekte, süs, bezek veya güzelliğin erkek için kaygı, kadın için ise iyilik olduğu ifade edilmektedir:

Ér meclisi içre râẖ érür zîb
***ẖâtun kişige** ṣalâẖ érür zîb* (LM 2251)

Kırgız Türkçesinde buna benzer *urġaaçı kişi* "kadın", *erkek kişi* "erkek" kullanımları bulunmaktadır (Yudahin 1985: I/390).

Ked-ẖudâ "koca, aile reisi" < F

Farsça "kahya" anlamındaki *kedẖudâ* sözcüğü (OTL: 577; VEWT: 258; Radlov 2-II: 1128) burada "aile reisi, koca" anlamını kazanmıştır.

*Mîr Maẖdûm… ḳaytıp Nîşâbûr'ġa yitkende **ked-ẖudâ** bolup mutavaṭṭın boldı* (MN § 2/7.s)

Ey Nevâyî dehr şûẖî ʿâşıḳı bolduŋ velîk
*Bil ki kâbîn naḳd-i cândur ger bolur sin **ked-ẖudây*** (GS 655/7).

Bu beyit *ḳabîn* maddesinde açıklanmaktadır.

Żaʿife "kadın, eş" < A
(NF: 496; KE: 755; DTO: 382; ŞS: 206; ŞTE: 486; OTL: 1359; NETİL I/611; ĆS 305; Radlov 4-I: 866).

Harezm-Kıpçak eserlerinden itibaren görülen *żaʿîfe* sözcüğü "kadın, eş" anlamında kullanılmaktadır.

***Żaʿife** ẖâmile boldı ammâ yaşurur irdiler hem Âzer ve hem ẖâmile..* (TEH 82.s/8)

*İsma'îl ʿaleyhi's-selâm kilgende **żaʿifesi** ayttı kim bu ṣıfat bile birev ḳilip irdi* (TEH 89.s/22)

Sözcük günümüzde Kır. *zayıp* “karı, eş” (Yudahin 1985: I/286), Özb. *zäifä* “kadın, eş” (Marufov 1981: I/295) lehçelerinde görülmektedir.

2.2. EVLENME ve BOŞANMA

2.2.1. Evlenme

Türkler her zaman aileye çok önem vermiş, evlilik ise kutsal bir görev sayılmıştır. Timurlularda evlilikler genellikle isteme yolu ile gerçekleşmiştir. Örneğin, Timur, Fars hâkimi Şah Şüca’ya elçi yollayarak aralarındaki muhabbetin kuvvetlenmesi ve devamı için kızını kendi torunlarından Pir Muhammed’e istemiş ve bunun için adamlarını göndermiştir. Aynı şekilde Timur 1397’de Moğol Hanı Hızır Hace’nin kızı Tükel Hanım’ı istemek üzerine Gevherşad Ağa’nın babası Gıyaseddin Tarhan’ı beraberinde muhtelif hediyeler ile Hızır Hace’ye yollamış ve aynı yıl evlilik gerçekleşmiştir. Bu durum Şahruh zamanında da devam etmiştir (Koçak 2020: 65).

Öylen-/üylen- “evlenmek” < T

(EDPT: 11; DLT: 651; KTS: 77; NSÇT: 311; DTO: 88; ŞS: 44; S: 91v/15; NETİL IV/246; FHK 292; Radlov 1-II: 1801).

eb’den türetilen ve *eblen- > ewlen- > öwlen- > ö(ü)ylen-* şeklinde gelişen bu sözcük o dönemde de ev bark kurma görevini erkekler üstlendiğinden sadece erkekler için kullanılmaktadır. Günümüzde bazı Türk lehçelerinde de bu sınırlamanın devam ettirildiği görülmektedir. Örneğin, Kır. *üylön-* “erkeğin evlenmesi” (Yudahin 1985: II/319); Özb. *üyläm-* “bir kızla veya kadınla evlenmek, aile kurmak” (Marufov 1981: II/269).

*Az furṣatta Duḳḳî **öylendi** ve aŋa ikki ferzend boldı* (NM § 293/144.s).

-A nikâḥ ét- “evlendirmek, nikah kıymak” < A+T

-A nikâḥ ét- birleşik yapısında “kadını adama nikah etmek” anlamı bulunmaktadır.

Örnekte nikâhın islami kurallara göre kıyıldığı ve nikah sırasında “ḫuṭbe” okunduğu anlaşılmaktadır:

Ḫuṭbe emrini iftitâḥ étti

*Ḫâceġa siŋlini **nikâḥ étti*** (SS 2055)

Ḫatun/ḳız al- “kadın almak, evlenmek” < T

-A tig- “kocaya varmak” < T

Burada “evlenmek” anlamında erkekler için “*ḫatun veya ḳız al-*“, kadınlar için ise *-A tig-* “kocaya varmak” yapısı kullanılmaktadır.

Örnekten anlaşılacağı üzere evlenmenin erkek için “kadın almak”, kadın için “kocaya varmak” olarak algılandığı görülmektedir. Baburname’de geçen *ergä teg-* (B I/80a11) kullanımı da buna örnektir. Hatta bazı Türk lehçelerde Kır. *erge tiy-* “kocaya varmak, evlenmek” (Yudahin 1985: II/233), Özb. *teg-* “kocaya varmak” (Marufov 1981: II/152 ifadeleri sadece kadınlar için kullanılmaktadır.

…min sağındım ki andaḳ ki irenlerge tört ***ḫatun almaḳ*** *revâdur, ḫatunlarġa dağı tört* ***abuşḳaġa tigmek*** *câyizdür* (NM § 536/331.s)

Nevâyî iylep idi rez ḳızını gerçi ṭalâḳ
Ḥelâle bolsa hem ol ***ḳızını alġusı*** *bu küyev* (BV 520/7)

Bu beyit *küyev* maddesinde açıklanmaktadır.

‘Aḳd éyle- “nikah kıymak” < A+T

“evlendirmek, nikahlamak” anlamında Arapça Türkçe unsurlardan oluşan *‘aḳd éyle-* yapısı kullanılmaktadır. Örnekte nikah kıyıldıktan sonra çiftlerin başından aşağı nakit para saçıldığı anlatılmaktadır:

ay birle ḳuyaşnı ***éyledi ‘aḳd***
başı üze saçtılar besî naḳd (LM 2676)

2.2.2. Nişan

Ataġlıġ “nişanlı, adanmış” < T

Burada *ataġlıġ* < *ata-ġ-lıġ* sözcüğü nişanlı kız için kullanılan bir ifadedir (Radlov 1-I: 454). Günümüzde sözcük Anadolu ağızlarında *adaklı* “adanmış; nişanlı kız” şeklinde yaşamaktadır (Aksan 2008: 53).

Sebʿa-yi Seyyâr’ın Mihr ve Süheyl hikayesinde Süheyl adlı güzelin Mihr adındaki gence nişanlanmış kadar gönül verdiği anlatılmaktadır:

Mihr zülfiġa köŋli bağlıġ ėdi
Bu aŋa göyiyâ ***ataġlıġ ėdi*** (SS 3403)

Nâm-zed “nişanlı” < F

Farsça *nâm-zed* sözcüğü yine nişanlı kız için kullanılmaktadır (Radlov 3-I: 666). Örnekte ay gibi güzelin esirlerinin (âşıklarının) sayısız olduğu, ancak kızın başkasıyla nişanlı olduğu anlatılmaktadır:

Ol ay ki esîri bî-'aded-dür
Bu laḥẓa birevge ***nâm-zed-dür*** (LM 1818)

2.2.3. Düğünler

Evlilik sürecinin bir parçası olan düğünler Timurlularda büyük toylar ve ziyafetler verilerek gerçekleştirilmiş ve toplumun hemen hemen hepsi düğün ve öncesindeki süreçte meydana gelen kutlamalarda pay sahibi olmuşlardır. Örneğin Timur'un oğlu Cihangir ile Cengiz Han soyundan olan eşi Hanzade'nin 1374 yılında gerçekleştirilen düğünü için, düğünden önce yüksek mevkili devlet adamları, ulema, kadılar ve hanedan kadınları Hanzade'yi karşılamak üzere yola çıkmışlardır. Semerkant şehri baştan aşağıya süslenmiş düğününün gerçekleşeceği alanda çadırlar kurularak içleri değerli taşlar ve mücevherler ile donatılmıştır. Daha sonra şeriat kurallarına göre nikâh yapılarak çok miktarda saçılar saçılmıştır. Son olarak düğün yapılmış ve bu süreçte gösterişli ziyafetler verilmiştir. Ziyafetlerde çalgılı müzikler söylenmiş ve içkiler içilmiştir. Timur ve halefleri döneminde yapılan düğünlerde Türk-Moğol gelenekleri ile İslâmi kurallar aynı anda uygulanmıştır. Düğünlerin gerçekleşmesinde hiçbir masraftan kaçınılmaması ve olabildiğince lüks içinde yapılması Timurlular döneminde devletin zenginliği ve ihtişamını yansıtan bir durumdur (Koçak 2020: 66, 68).

Zifâf (toyı) "gerdek düğünü" < A

Timurlular döneminde evlenme dolayısıyla birkaç tören ve eğlencenin yapıldığı görülmektedir. Bunlar kız uğurlama düğünü (kız köçürür toyı), esas düğün, zifaf düğünü şeklinde sıralanmaktadır.

Dönemin *zifaf toylarının* nasıl düzenlendiğini anlamak için Karakoyunlu ve Akkoyunluların zifaf düğünleri örnek verilebilir. Atıcı'ya göre, zifaf amaçlı yapılan bu toylar oldukça renkli ve eğlenceli geçmiş, bol bol yiyecek, şarap, kımızlar ikram edilmiş, ayrıca çalgıcı ve şarkıcılar davet edilmiş, toy alanı süslenmiş, devlet büyükleri ve halkın katılımıyla eğlence bazen sabaha kadar ya da günlerce sürmüştür (Atıcı-Arayancan 2013: 121).

Sözcüğün örneği *çenge* maddesinde verilmektedir.

Ḳız köçürür toyı “kızı uğurlama toyu” < T

Kız uğurlama düğününün de zifaf düğünü kadar gösterişli olduğu, baba evinden ayrılmadan önce mutlaka bir eğlence düzenlendiği tahmin edilmektedir.

Günümüzde bu düğün için Kazak ve Kırgız Türklerinde “kız uzatu(u) toyı” ifadesi kullanılmakta ve gelenek devam ettirilmektedir.

Sözcüğün örneği *çenge* maddesinde verilmektedir.

2.2.3.1.Düğün Türküleri

Çenge “düğün türküsü” < ?

Bu sözcük için Nevâyî sözlüğünde “koşuk adı” (NETİL III/467), Fethali Kaçar Sözlüğü’nde “bir nağme; düğünlerde bu ezgi ile kadınlar ve erkekler el ele tutuşup dans ederler” anlamları verilmektedir (FHK 688).

Nevâyî de *çenge*’nin, zifaf ve kız uğurlama düğünlerinde *yar* redifiyle söylenen bir türkü olduğunu belirtmektedir.

Çenge kavramını günümüzde bazı Türk lehçelerindeki “yar yar” veya “car car” redifli türküler karşılamakta ve bu türküler gelini uğurlarken söylenmektedir. Örnek: Kır. *car car* “düğün şarkısının nakaratı” (Yudahin 1985: I/232), Özb. *yår yår* “gelini uğurlarken söylenen yar yar redifi türkü” (Marufov 1981: I/261). Böylece düğünlerde “yar” redifli türkü söyleme adetinin çok eskilere dayandığını görülmektedir.

*Yana **Çenge**’dür ki Türk ulusı **zifâf ve ḳız köçürür toylarıda** anı ayturlar. ..ve “yar” lafẓını redîf ornıġa meẕkûr ḳılurlar, andaḳ kim:*

*Ḳaysı çemendin isip kildi ṣabâ **yâr yâr***

*Kim demidin tüşti o cânım ara **yâr yâr*** **(**ME 59.s)

Öleŋ “türkü” < ?

Öleŋ (VEWT: 371; Radlov 1-II: 1247) sözcüğü Senglah’ta “gelini, gelin odasına getirdikten sonra kızların toplanıp damadın vasıflarını türkü ve şarkılar eşliğinde yüksek sesle söyledikleri ve aynı şekilde damat evinde de genç erkeklerin toplanıp oynayarak gelini övdükleri ve Türkler arasında yaygın olan bir çeşit türküdür” şeklinde açıklanmakta ve aşağıdaki örnek dize verilmektedir (Bakırcı 2016: 65).

Ayrıca Babur, Aruz Risalesi’nde *öleŋ*’in bir edebî tür olduğunu, Türkler arasında yaygın kullanıldığını ve “toy”layda söylendiğini belirtmektedir (Bakırcı 2016: 72).

Günümüzde bu sözcük Kır. *ölöŋ* "şarkı, türkü" (Yudahin 1985: II/), Özb. *ölen* "halk arasında düğün ve eğlencelerde söylenen türkü, koşuk" (Marufov 1981: II/502) lehçelerinde görülmektedir.

Muġannî tüzüp çinge veznide çeng
nevâ çik ki hey ***hay öleŋ hay öleŋ*** (Sİ 4956)

"Türkücü çinge vezninde çeng çaldı, hay öleŋ hay öleŋ diye şarkı söyle".

2.2.4. Evlilik Adetleri

Yaşun- "örtünmek, gizlenmek, yüzünü gizlemek" < T

Her devirde olduğu gibi Türklerde evlilik öncesi, sırası ve sonrası birtakım adetlerin uygulandığı bilinmektedir. Bu adetlerden biri de gelinin yüzünü örtmesidir ve bu eylem *yaşun-* sözcüğüyle ifade edilmektedir.

Sözcüğün örneği *yükün-* maddesinde verilmektedir.

Yükün- "eğilip saygı göstermek; secde etmek" < T
(EDPT: 913; VEWT: 213; KE: 750; ŞTE: 485; B I/32a12; (NETİL III/582; BL 261).

"saygı, hürmet babında eğilmek, saygı göstermek" anlamının yanı sıra *yükün-* fiilinin "secde etmek, namaz kılmak" anlamı da bulunmaktadır. Örnekte karanlığın çökmesi damadın gerdek öncesi namaz kılmasına, güneşin batması ise gelinin yüzünü örtmesine benzetilmektedir.

Çün mihr ***kelin kibi yaşundı***
Tün yérge ***küyev kibi yükündi*** (LM 2677)

"Güneş gelin gibi saklandı, gece damat gibi yere eğildi".

2.2.4.1.Saçı ve Ağırlık

Saçıḳ "saçı, hediye" < T
(EDPT: 796; VEWT: 392; DLT: 797; DTO: 334; S: 229v/28; B I/24a5; HBD: 167/7; NETİL III/108; ĆS 292; BL 183; Radlov 4-I: 391).

Türklerde *saçıḳ* < *saç-ık* geleneği çok eskilere dayanmaktadır. Fethali Kaçar Sözlüğü'nde *saçıḳ* sözcüğü için "saçı, gelinin başına saçılan para vb. şeyler; oğlan evinin gelin evine gönderdiği düğün armağanı" (FHK 772) anlamları verilmektedir. Baburname'de düğünlerde dağıtılan hediyeye *saçıḳ* dendiği, varlıklı ailelerin *saçıḳ*

olarak altın ve gümüşten badem, fıstık yaptırıp dağıttığı ifade edilmektedir (B I/24a5). Örneğin, Hüseyin Baykara'nın oğlu şehzade Muhammed Masum evlenirken fakir ve miskinlerin üzerine çok sayıda altınlar saçılarak hediyeler dağıtıldığı bilinmektedir (Develi 2018: 85).

O dönemde Türklerde hediyelerin dokuzlu gruplar halinde hazırlanarak takdim edilmektedir. Arabşah, Çağatay âdetine göre, hediye verilirken takdim edilen kişinin hürmetine her şeyden dokuz adet hazırlandığını belirtmektedir (Arabşah 2012: 132). Baburname'de geçen "Navandâk navâḥîsıġa yetkändå Xusrawşâhnıŋ nökäri bir *toḳuz at* va bir *toḳuz pârça* keltürdi" (B I/81a10-11) örneği bu geleneği doğrulamaktadır. Bu gelenek Nevâyî'de de karşımıza çıkmaktadır.

Gerdûn körüben bu iş muvâfiḳ
Kéltürdi ***toḳuz ṭabaḳda saçık*** (LM 2678)

"Dünya bu işi münasip gördü, dokuz tabakta saçı getirdi".

Saçının sadece düğünlerde değil, ziyafetlerde saygın kişilerin ve kıymetli misafirlerin üzerine doğru, hediye amacıyla saçıldığı da görülmektedir.

Clavijo, Timur sarayında ziyafetten sonra saray yüksek memurlarından biri, *gümüş tabak dolusu gümüş paralar getirdiğini ve bunu ziyafete katılmış olanların üzerine serptiğini*, geri kalan parayı elçilerin ceplerine doldurduklarını, ardından sırmalı hilatler armağan ettiğini kaydetmiştir (1993: 146).

Misafirlerin üzerine saçı saçma adetini Hüseyin Baykara Divanı'nından tespit edilen şu örnek doğrulamaktadır:

İy Ḥüseynî yâr kilgeç naḳd-i cân iyler niṯâr
İl saçıḳ saçḳan kibi dil-ḫᵛâh mihmân üstine (HBD 167/7)

"Ey Hüseyni! Halkın gönül arzulayan misafir üzerine saçı saçtığı gibi, yar gelince can varlığını saçı olarak serpmektedir".

Kâbîn "kalın, başlık parası" < F

Uygurlardan kalma Suci yazıtında geçen "kızımın kalıŋsız birtim" cümlesi kıza verilen ağırlık geleneğinin çok eskilere dayandığının bir kanıtıdır. Evlenecek erkeklerin gelin adayının tarafına para ya da mal olarak verdiği bu bedel *kalıŋ, ağırlık, başlık* gibi Türkçe sözcüklerle ifade edilirken İslam diniyle birlikte Türkler Arapça *mehr* ve Farsça *kâbîn* gibi sözcükleri de benimsemiştir (Aksan 2008: 57).

Timurlularda da İslâmi bir uygulama olup, kocanın karsına ödemek zorunda olduğu para veya mal olan mehirin var olduğu bilinmektedir. Türk-İslâm kültüründe var olan bu mehir uygulaması ve kız isteme merasimi muhtelif hediyeler eşliğinde gerçekleştirilmiştir (Koçak 2020: 65).

Evlilikte damat tarafından geline verilen ağırlığa *kâbîn* denmektedir (OTL: 548). Örnekte Nevâyî kendisine seslenerek *ked-ḫudây* yani "koca, aile reisi" olmak isteyen kişinin geline kalın olarak nakit para vermesi gerektiği durumunu anlatmaktadır.

Ey Nevâyî dehr şûḫî ʿâşıḳı bolduŋ velîk
Bil ki ***kâbîn naḳd-i cândur*** *ger bolur sin ked-ḫudây* (GS 655/7)

"Ey Nevâyî! Dünya güzeline aşık oldun lakin bil ki eğer aile reisi olacaksan ona vereceğin ağırlık can varlığındır".

2.2.4.2.Nikah Öncesi Gelinle Damadın Süslenmesi

Leylî vü Mecnûn örneğinde nikah öncesi, gelinle damadın iyice süslendiği, damadın güzel elbiselerin yanı sıra siyah samur ve kürk giydiği, gelinin yüzünü peçeyle örttüğü ve dokuz kat perde arkasında saklandığı anlatılmaktadır:

Köp zînet ü zîb étip ékevni
Gül-çihre ***kelin bile küyevni*** (LM 2672)

Mecnûnnı yasap libâs birle
Tün kün gibi ***kîş*** *ü* ***âs*** *birle* (LM 2665)

kîş ve *âs* sözcükleri *Kürkler* maddesinde açıklanmaktadır.

Ḳızını asrap ***ḥicâb*** *içinde*
Ay dék ***toḳuz niḳâb*** *içinde* (LM 2673)

ḥicâb ve *niḳâb* için *Kadın Başörtüleri ve Peçeleri* maddesinde açıklanmaktadır.

2.2.5. Boşanma

Timurlularda boşanma durumu yaygın olmamakla birlikte kaynaklara yansıyan birkaç boşanma olayı da görülmektedir. Sultan Ebu Said'in oğullarından olan Sultan Ahmed'in Kutuk Begim'den doğan kızı Ayşe Sultan Begim, Babür ile 1499'da evlenmiştir. Çiftin bir kızları olmuş ve bebek iken ölmüştür. Sonrasında Babür, Ayşe Sultan Begim'den ayrılmıştır. Benzer bir olay Sultan Hüseyin Baykara döneminde de

görülmektedir. Sultan Hüseyin Baykara ilk evliliği olan Timur'un oğlu Ömer Şeyh'in torunlarından Sencer Mirza'nın kızı Bike Sultan'dan boşanmıştır. Babür'ün, "Bike Sultan ters tabiatlı idi ve Sultan Hüseyin Baykara'ya çok eziyet ederdi" ifadeleri ve Gülbeden Begim'in "Bu begim son derece hırçındı ve Sultan Hüseyin Baykara'nın canını yakardı" sözleri boşanmanın niçin gerçekleştiğini açıklamaktadır. Sultan Hüseyin Baykara'nın benzer sebeplerden ötürü Sultan Ebu Said'in kızlarından olan Şehrbanu Begim'den ayrıldığı da görülmektedir. Böylelikle Timurlularda boşanma durumunun siyasi ve ekonomik kaygılar güdülmeden sadece aile içi anlaşmazlıklardan ötürü gerçekleştiği söylenilebilir (Koçak 2020: 69).

Ṭalâḳ ḳıl- "kadını boşamak, bırakmak" < A+T

Burada *ṭalâḳ ḳıl-* (KE: 591; NETİL III/173) yapısı "erkeğin karısını boşaması" anlamında erkekler için kullanılmakta ve boşanma durumlarının yaşandığına işaret etmektedir.

İsma'îl 'aleyhi's-selâm bildi kim atası irkendür hem ol ḫatûnnı ***ṭalâḳ ḳıldı****…* (TEH 90.s/24)
'Âbidḳa maḫlaṣ vâḳî' bolup ḫâtûnın ***ṭalâḳ ḳıldı****…* (TEH 187.s/1)

Tul "dul kadın" < T
(EDPT: 490; VEWT: 497; DLT: 898; NF: 432; KE: 647; KTS: 283; ŞS: 124; S: 184v/3; ĆS 265; FHK 605; Radlov 3-II: 1464).

Tul sözcüğü tarihi Türk lehçelerinde her iki cins için de kullanılırken Çağataycada cinsiyet belirlemesine gidilmiş, sadece kadın için kullanılmaya başlamıştır. Sözcük için NSÇT'de (NSÇT: 492) ve Nevâyî sözlüğünde (NETİL III/254) "dul kadın" anlamı verilmiştir.

Örnekte dünya yaşlı bir dul kadına benzetilmekte ve dul kadının/dünyanın aldatıcı, kurnaz olduğu, erkeğin bundan kaçınması, korunması gerektiği ifade edilmektedir. Bu algının topluma mı yoksa şaire mi ait olduğu belli olmamaktadır.

Be-ġâyet ḥîle-gerdür zâl-ı gerdûn
Eger ir-sin ḥaẕer ḳılġıl ***tuldın*** (FK 463/6)

Tul sözcüğü günümüzde Kır. *tul* “kocası ölmüş kadın” (Yudahin 1985: II/265), Kaz. *Tul* “kocası ölmüş kadın” (KTTS: 823) Türkçelerinde de sadece kocası ölmüş kadın için kullanılmaktadır.

2.3. İDARİ YAPI ve DEVLET YÖNETİMİ

2.3.1. Yöneticiler ve Unvanlar

Pâdişâh “padişah, hükümdar < F

Dönemin yönetim sistemi padişahlıktır ve devleti yöneten kişi için için *padişâh, sulṭân, şeh, hân, ḳaan, ḫâḳân* gibi sözcükler kullanılmaktadır. İdeal bir devlet yöneticisinin nasıl olması gerektiği konusu şüphesiz her dönemde tartışılmıştır. Nevâyî’ye göre, bir *pâdişâh* adil olmalıdır, adil hükümdar Allah’tan halka rahmettir ve ülkeler için emniyet ve merhamet sebebidir:

ʿÂdil ***pâdişâh*** *ḫakdın ḫalâyıḳḳa raḥmetdür ve memâlikke mûcib-i emniyyet ü refet* (MK 84.s).

Sulṭân “padişah, hükümdar” < A

Hükümdar için kullanılan bir diğer sözcük *sulṭân*’dır (OTL: 1123; NETİL III/121).

Nevâyî’ye göre, sultan güçlü olmalıdır, hükümdar zayıf olursa memleket de perişan olur:

İy Nevâyî yâr ża'fı buzdı köŋlüm iyle kim
Memleket bolġay ḫarâb olġan zamân ***sulṭânġa*** *ża'f* (FK 321/7)

Şâh/şeh “padişah” < F

Hükümdar için kullanılan bir diğer sözcük *şâh/şeh* sözcüğüdür (OTL: 1137; NETİL III/513).

Hükümdarlar için güneş (kuyaş) metaforu sıkça kullanılır ve hükümdarın adaleti güneşin ışınlarına benzetilir, o ışınlar dünyayı daima aydınlatmaktadır. Eğer hükümdarlar halkına zulmederse akşam karanlığı gibi ülkelerinin geleceğini de karartmaktadır:

Ḳuyaş dik ***şeh*** *adâlet-pîşe ḳılsa*
Cihân mülkini bir demde yarutḳay
Eger ẓulm itse aḳşam ẓulmeti dik

Hem ol dem tîrelik 'âlemni tutḳay (BV 690)

Hân "sultan, hükümdar" < T

"hükümdar, sultan" anlamına gelen *hân* sözcüğü (EDPT: 630; EUT: 164; DLT: 654; KB: 174; ŞTE: 371; NETİL III/412) Timurlular döneminde her hükümdar için kullanılmamaktadır.

Timur'un, Ulug Beg'in, Cengiz Han soyundan olan birini kukla *han* olarak yanında taşıdığı ve hanlık tahtına oturttuğu, kendilerinin *bég* unvanı ile yetindiği bilinmektedir. (Aka 1991a: 108). Cengiz hanın karizması hala etkili olduğu için onun soyundan gelenler, yasal olarak hakimiyet sahibi olup, Cengiz'in izini taşıyanlar *han* ve *ḳağan/ḳaan* unvanlarını kullanmıştır (Manz 1998a: 21-22). Ör: *Çağatay Han, Toluy Han* (Kwandamir 1994: 1/28).

Örnekte de Cengiz Han için *han* unvanı kullanılmaktadır.

Ḳanı ***ḫanlar ḫanı*** *Çingiz Ḫan*
Ögedey ḳanı ki irdi ḳaan (FK 689/23)

Ḳaan "kağan, hükümdar" < T

Bu sözcük için *Şecere-i Türk*'te "yine kimniŋ mertebesi ḫaḳandın yoḳarı bolsa ḫalḳ anı *ḳaan* dirler. *Ḳaandın* yoḳarı mertebe 'izzet bolmas" (ŞTÜ 290.s/10) ifadesi geçmektedir.

Hândmîr'de bu sözcük *Ögöday Kaan, Mengü Kaan, Kubilay Kaan* (Khwandamir 1994: 1/29, 32, 35) gibi Moğol asıllı yönetici kişiler için kullanılmaktadır.

Nevâyî sözlüğünde "hanlar hanı, hakan, büyük hükümdar" (NETİL IV/65), Fethali Kaçar Sözlüğü'nde sözcüğün Moğolca olduğu belirtilerek "şahlar şahı, en büyük padişah, padişahlar padişahı" (FHK 877) anlamları verilmektedir.

Örnekte de sözcüğün "en büyük hükümdar, hanlar hanı" anlamında kullanıldığı tahmin edilmektedir.

Bu dârâ-yi encüm-sipâhnı kim ḥasebi şerhide ḳalem ursam yüz tümen ḫâḳân u ***ḳaan*** *anıŋ ḥamîde aḫlaḳıça…* (MN § 461/203.s)

Ḫâḳân "Han, hükümdar" < T

Yine “hükümdar, padişah” anlamına gelen *ḫâḳân* (EUT: 161; KB: 172; DTO: 312; S: 222r/23; NETİL III/422) sözcüğünün burada özel bir kullanımı söz konusudur.

Secere-i Türk’te “her kişi ‘izzet ve devleti ḫanlık mertebesindin artuḳ kilse ümerâlar, ḫalâyıḳlar anı *ḫaḳan* dirler” (ŞTÜ 290.s/9) ifadesi görülmektedir.

Şeyh Süleyman sözlüğünde “Çin hükümdarlarına mahsus bir unvan” (ŞS: 166), Fethali Kaçar Sözlüğü’nde “kaan, hakan, padişahların padişahı, hanlar hanı” (FHK 726) anlamları verilmektedir.

Clauson, *ḳaan* ve *hakan*’ın *xaġan* kökünden geldiğini, *ḳaan*’ın “hanlar hanı” anlamında Moğollar arasında, *hakan*’ın ise alternatif bir şekil olarak Çin generalleri ve hükümdarları için kullanıldığını belirtmektedir (EDPT: 611).

Örneklerden de anlaşılacaşı üzere, *ḫâḳân* sözcüğü o dönemde Ḫıṭâ, Çîn ülkelerinin hükümdarlarını ifade etmektedir.

Niçe bolsa Ḫıṭâ mülkide ***ḫâḳân***
Salıp bîm anıŋ baġrı ara ḳan (FŞ II/35)

Miniŋ birle dârânı ***ḫâḳân-ı çîn***
berâber tutar bu ġalaṭdur yaḳîn (Sİ 4079)

Mîrza “Timur’un soyundan gelen şehzade” < F

Timurlularda hükümdar çocuklarına verilen *mirza* unvanı *mir-zade veya emir-zade* sözcüğünün kısaltılmış şekli olup şehzadeleri belirtmektedir (OTL: 758; LD: 5/8; NETİL II/308; FHK 1104).

Timurlular döneminde mirzalar babalarının sağlığında eyaletlere (sancağa çıkma) tayin edilmiş, buralarda bütün askerî ve idarî işlerde yetiştirilmiş ve bir hükümdarın bilmesi gereken her şey öğretilmiştir (Şahbaz 2018: 317).

Sözcüğün örneği *mîrek* maddesinde verilmiştir.

Mîrek “küçük mirza” < ?

Bu sözcük için Nevâyî sözlüğünde “emir-zâde” (NETİL II/308), Fethali Kaçar Sözlüğü’nde “anne tarafından şehzade olan kimse” anlamları verilmektedir (FHK 1104). Ancak o devirde kimlere *mîrek* dendiği tam olarak anlaşılmamaktadır.

Örnekte, şah mirza ve mirek, han Kıyat ve Koŋrat boylarının derdindeyken, fakir Nevâyî lulî gibi bir güzelle yetinmektedir:

İy Nevâyî çu gedâ-sin sin ü bir lûlî-veş
*Şehġa **mîrzâ** vü **mîrek** ḫanġa Ḳıyat u Ḳoŋrat* (FK 77/9)

Burada Nevâyî, "Ey Nevayi! Bütün mirza ve mirzacıklar bana zulmederken ben nasıl ölmeyeyim, kahrolmayayım" diyerek bir sosyal eleştiride bulunmaktadır:

N'itp ölmeyin iy Nevâyî ki ẓulm
*Ḳılur barça **mirza vü mîrek** maŋa* (FK 13/7)

Mir-zade "mirzâde" < F

Yezdî'de Timur'un oğulları ve henüz evlenmemiş erkek torunları için *emir-zâde* sözcüğü kullanılmaktadır: *emir-zâde Şahruh, emir-zâde Halil, emir-zâde Muhammed Sultan, emir-zâde Pir Muhammed* (Yezdî 1997: 110, 121). *Mirza* sözcüğünün yanı sıra e/*mir-zâde* sözcüğünün de kısaltılmadan kullanıldığı görülmektedir.

Nevâyî örnekte "Arlat veya Barlas'tan bir mirzade bul demiyorum, gönlü kim avlarsa avlasın lûlî de olsa ganimet bil" demektedir:

Kim köŋül ṣayd itse lûlî bolsa kim tut muġtenem
*Aytman Arlat yâ Barlas'dın birer **mîrzâde** tap* (NŞ 68/3)

Vâlî "bir vilayeti idare eden en büyük memur" < A

Bir ilin en yetkili kişisi *vali*'dir (OTL: 1324; NETİL I/378) ve bu kişi eskiden hükümdarlar tarafından tayin edilmiştir.

Nevâyî, Tanrı'nın insanı reddettikten sonra tekrar kabul ederek dünya adlı hüzünler evine vali yaptığını söylemektedir:

Biyle çun red iylegendin soŋ yana iylep ḳabûl
***Vâlî** iylep 'âlem atlıġ külbe-i aḥzân ara* (FK 3/7)

Vezîr "vezir" < A

Vezîr (OTL: 1340; NETİL I/351) hükümdarın akıl danıştığı ve hükümdardan sonra gelen, devlet işlerinden sorumlu olan yetkili kişidir.

Timur döneminde bu terimin, sadece divan başkanı için değil, divanda çalışan birçok kişi için kullanılmaya başladığı görülür. Vezirlik makamına ilişkin olarak bildiğimiz

tek şey, onların divan katipleri olmalarıdır (Manz 2017c: 304). Timurlu sultanlarının vezirleri ağırlıklı olarak yerli, Farsça konuşan ve bir kabileyle bağlantısı olmayan eğitimli kişilerden seçilmiş, bu kişiler hangi etnik gruba ait olursa olsun Timurlular tarafından Fars, yani *sart* olarak nitelendirilmiştir (Allen 1983: 38).

Nevâyî'ye göre, kötü hükümdarın veziri de Firavun'un nayibi Hâmân kadar kötüdür:

Bu yaman pâdişâh ki bolġay ***vezîri*** *hem yaman, andaḳ ki fir'avn niyâbetide Hâmân* (MK 91.s)

Nâyib "naip, vekil" < A

Nâyib < *nâ'ib* tahtta hükümdar olmadığı zaman veya hükümdarın çocukluğu sırasında devleti yöneten kişidir (OTL: 937; NETİL II/473).

Nevâyî, *Mahbûbu'l-Kulûb*'da yalan söyleyen, yalan haber yayan ve rüşvet alan vekilleri eleştirerek böylelerinin hükümdarın kapısında olmaması gerektiğini dile getirmektedir (MK 88.s).

Örnekte Nevâyî, şahının tüm şahlardan üstün, vekillerinin de devlet erbabı olduğu belirterek hükümdarı övmektedir:

Biziŋ şâh ol ṣıfat kim barı şehlerdin irür mümtâz
İrür ***nâyibleri*** *hem bile ya'nî devlet erbâbı* (BV 686/1)

Ṣadâret "sadrazamlık" < A

O dönemde başbakana *ṣadr*, makamına da *ṣadâret* (OTL: 1059; NETİL III/24) denmektedir.

Sadaret memurluğu dini bürokrasinin tepesinde yer almaktaydı. Sadr, İslam'ın yaygınlaştırılması ve şeriatın uygulanmasından sorumlu olup birçok görev ve yetkiye sahipti. Kadı, muhtesip, nakib, imam, vaiz, hatip, şeyhler ve seyyidler gibi tüm din adamlarının başı olup bu kimselerle ilgili olarak atama, azil, emeklilik ve maaş gibi her türlü işlerden sorumluydu. Aynı zamanda cami, medrese, hankah, türbe ve kurumların da hamisiydi. Sadra yüklenen bir diğer önemli görev de hem sosyal hem de ekonomik açıdan çok önemli rol oynayan vakıfların mesuliyetiydi. (Aydın 2020: 92-943).

Nevâyî'ye göre, ideal ṣadr ulemaya yardımcı, şeyhlere karşı becerikli ve hizmetkâr olmalı, seyyitlere yardım etmeli ve fakirlerin hizmetine gayret etmeli, vakıf sorunlarını düzeltmeli ve çiftçilerin sorunları için çaba göstermelidir (MK 94.s).

Ḫᵛâce ʿAbdu'llâh-i Ṣadr… ve pâdişâh ḫıdmetide ʿâlî menâṣıbḳa ser-efrâz boldı. Ve ol cümledin biri ***ṣadâretdür*** **(**MN § 381/164.s)

Emîrü'l-ümerâ "emirlerin emiri, beylerbeyi" < A

Timurlu devlet yapısında *emîrü'l-ümerâ* sözcüğü "hükümdardan sonra en üst kademeli emir" anlamına gelmektedir. Moğollarda ise bu terimin karşılığı "ulus beyi" idi. *Emîrü'l-ümerâ*, hem askeri hem de siyasi meselelerde en üst dereceli emir niteliğine sahip olmuştur (Aydın 2020: 124).

Ḥüseyn-i ʿAlî Celâyir… ʿAlî Celâyir oġlıdır kim atası Yâdigâr Muḥammed Mîrzâ işikide ***emîrü'l-ümerâ*** *ve ṣâḥîb-i iḫtiyâr irdi…* (MN § 385/167.s)

Bég "bey, amir" < T

(EDPT: 322; EUT: 37; DLT: 580; KB: 69; NF: 52; KE: 85; KTS: 26; NSÇT: 346; ŞS: 75; ŞTE: 344; S: 147v/22; MSD: IV-71; LD: 6/22; NETİL I/261; ĆS 252).

Eski Türkçeden bu yana farklı anlam ve şekillerle karşımıza çıkan *bég* sözcüğü Timurlular döneminde yüksek bir unvan olup, Türkler tarafından İranlıların "emir"ine karşılık olarak kullanılmış, Timur'un kendisine de "beg" denmiştir (Barthold 1930: 38).

Ey Nevâyî maŋa bes ol ṣanem-i lûlî-veş
Bigge *Ḳıpçak u Aḳar şehġa Ḳıyat u Bilgüt* (NŞ 71/7)

"Ey Nevâyî! Bana o luli gibi güzel yeter, beye Kıpçak ve Akar, şaha Kıyat ve Bilgüt (boyları) yeter:

Bégim "bey hatun, hanım" < T

Bég-i-m sözcüğü (ŞS: 93; S: 148r/8; NETİL I/253; FHK 497) tıpkı *hanım* ve *sultanım* tabirlerinde de olduğu gibi, önce "benim beyim, hanım ve sultanım" iken sonradan hitap olarak kullanılmış ve nihayet unvan yerine geçmiştir. *Bégim* unvanı Timur soyundan olan, *hanım* ise Cengiz soyundan gelen kadınlara verilmiştir. Aslında erkeklere özgü olan bu tabirlerin sonradan kadınlar için kullanılmaya başlanmasının sebebi belirsizdir. (Arat 2006: 110, 639).

Sözcüğün unvan olarak kullanıldığı örnekler: *Sultan Baht Bégim* (Yezdî 1997: 120), *Ḫânzâda Bégim* (B I/8b9).

Sözcüğün örneği *ẖanım* maddesinde verilmiştir.

H̱anım “hanım, mehlika” < T

“başhanım, cumhurbaşkanı hanımı, devlet büyüklerinin eşi” anlamındaki *ẖanım* sözcüğü (NETİL III/413) özel isimlerle birlikte kullanılmakta ve tarihî kaynaklarda bu kullanıma özen gösterilmesi terimin resmî olduğunu göstermektedir. Örneğin, Timur’un Cengiz soyundan gelen baş hanımına *Saray Mülk Hanım* denmektedir (Yezdî 1997: 110). Benzer örnekler: *Kutlug Nigar Hanım, Sultan Nigar Hanım, Tükel Hanım* (Khwandamir 1994: 2/671, 675, 679).

Ol dürr-i girân-mâyeni Tiŋri ta'âlâ Mîrzâm bile ***Bigim*** *üçün pâyende tutsun ve ol aḫter-i belend-sitâynı Ḥaḳ sübḥânehu ve ta'âlâ Mîrzâm bile* ***H̱anım*** *üçün tâbende asrasun* (M 372.s/20-21)

Timurlular devrinde hanımların devlet idaresinde önemli rolleri bulunmaktadır. Hanımlar genellikle seferlere de katılmış, Timur’un hanımlarından Saray Mülk ve Tuman Aga, Halil Sultan’ın hanımı Şad Mülk, Şahruh’un hanımı Gevherşad Aga, Hüseyin Baykara’nın annesi Firuze Begim ve hanımı Hatice Begim hükümdarlar üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi olmuşlardır. Bazen Timur’un gazabına uğrayan bazı şehzadelerin cezalarını hafifletmeyi başarmışlardır (Aka 1991a: 108). Kısacası, Türk Devletlerinin her döneminde olduğu gibi Timurlularda da *hanımlar* ile *bégimler* devlet işlerinde etkili olmuştur.

2.4. SARAY GÖREVLİLERİ

2.4.1. Katipler

Baḫşı “katip” < ?

(EDPT: 321; EUT: 31; KTS: 22; DTO: 156; ŞS: 74; ŞTE: 336; S: 119v/26; B III/254a9; NETİL I/231; FHK 446; VEWT: 59; Radlov 4-II: 1445).

Bahşı sözcüğü Uygur harfleri ile yazılan evrakı kaleme alan memurlar için kullanılmıştır. Bahşılar sadece Çağatay hanları ve Timur’un değil, XV. yüzyılda Timur’un haleflerinin yanında da bulunmuştur (Barthold 1975: 288). Türkler ve Türkleşmiş Moğolların işlerine bakan Türk Divan’ının katiplerine *bahşı* veya *nüvisendegân-ı Türk* denmiştir (Aka 1991a: 110; Togan 1940a: 351).

Sözcüğün ayrıca kişi adlarıyla beraber kullanılarak unvana dönüştüğü ve makam belirttiği görülmektedir: *Ebulkasım Bahşı, Alike Bahşı, Altun Bahşı* (Khwandamir 1994: 2/647, 649).

Sözcüğün örneği *nevîsende* maddesinde verilmiştir.

Nevîsende "katip, yazıcı" < F

Farsça *nevîsende* sözcüğü "katip, yazıcı" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 993; NETİL II/417).

O devirde malî işlere bakan Sart Divanı'nın katiplerine *nüvisendegân-ı Tacik* denmiştir (Aka 1991a: 112; Togan 1940a: 351) ve örnekte de Fars katiplerini Türk katiplerinden ayırmak için *nevîsende* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir:

*... niçe **nevîsende** niçe **bahşı** niçe pervâneci cânlarıġa yitip yüz ḥîle bile ḳutulurlar* (M 355.s/9)

Bitigçi "kâtip, yazıcı" < ?+T

(EDPT: 304; EUT: 45; KB: 95; NF: 71; KE: 116; KTS: 33; S: 143v/19; NETİL I/299; ÇS 251; FHK 443).

Yarlıkların ve namelerin sonunda "yazıldı" yerine "bitildi" sözcüğü görüldüğü gibi, "yazıcı" yerine de "bitikçi" bazen de "bahşı" tabirine rastlanmaktadır (Kurat 1940: 4).

Ahmed Bitigçi, Muhammed Bitigçi (Khwandamir 1994: 2/647, 664) gibi kişilerin varlığı sözcüğün unvan ve makam belirttiğinin işaretidir.

*Ḫâce Manṣûr, Curcân mülkidindür ve **bitigçi** ḳavmındındur* (MN § 291/125.s)

Kâtib "katip, yazıcı" < A

Kalem memurları Arapça *kâtip* sözcüğüyle de ifade edilmektedir (OTL: 570; NETİL II/129).

Nevâyî'ye göre, güzel yazan kâtip söze süs verir ve anlatıcıyı rahatlatır. İyi kâtip olmanın en önemli şartı güzel ve hatasız yazmaktır:

*Ḫoş-nüvis **kâtib** sözge ârâyiş birür ve sözlegüçige âsâyiş birür..* (MK 116.s)

2.4.2. Bekçiler

Ḳoruḳçı "korucu, bekçi" < T

Baburname'ye göre, *ḳoruġ* sultanların oturduğu yeşil alandır ve hükümdarlar her sene bu çayırlıklarda bir, iki ay oturmaktadır (B I/48a8).

Ḳoruḳçu da bu özel alanın bakım ve güvenliğinden sorumlu olan kişidir (EDPT: 656; NETİL IV/91; Radlov 2-I: 930).

Hüner ve pîşede andaḳ ki… barsçı, ***ḳoruḳçı*** *ve tamġaçı…* (ML B20b/23).

İşik aġası "bekçi başı, kapıcı başı" < T

İşik aġası makamı "kapı ağalarının en büyüğü, kapıcı başı, hacib" olarak açıklanmaktadır (B I/31a15; ŞS: 54; NETİL III/570).

Mahmud Eşik-aḳası, Muhammed Can Eşik-aḳası, Kasım Eşik-aḳa (Khwandamir 1994: 2/662, 666, 670) örnekleri sözcüğün özel isimlerle birlikte unvan olarak kullanıldığını göstermektedir.

Sözcük Kırgız Türkçesinde *eşik aga* (Yudahin 1985: II/471) şeklinde arkaizm olarak bulunmaktadır.

Seyyid hem 'Irâḳî digen yigit Muẓaffer Barslannıġ âbâdân nökeri belki ***işik ağası*** *irdi* (HM 70.s/17-18)

2.4.3. Aşçılar

Şilençi "aşçı, hükümdar sofracısı, çeşnigir" < Moğ.+T

Moğolca *şilen* < *şilän* sözcüğü "ziyafet yemeği, yemek şöleni" anlamına gelmektedir (VEWT: 446; NETİL III/526; TMEN I/368; FHK 849).

Baburname'den *şilen* yemeğininin sadece üst düzey devlet büyükleri tarafından verildiği anlaşılmaktadır: 'Abdul-'Alî Tarḫan.. baḫşiş u pursiş va divân u dastgâh va *şilan u majlisi* pâdişâhâna edi (B I/22a16).

Şilen sözcüğüne Türkçe *+çI* meslek yapım eki getirilerek "hükümdar sofracısı, *çeşnigir"* anlamındaki *şilençi* sözcüğü oluşturulmuştur (DTO: 380; ŞS: 205). Nevâyî sözlüğünde bu sözcük için "aşçı; hükümdar sofracısı" (NETİL III/526), ML'de "askerlerin yemeğini dağıtan memur" anlamları verilmiştir (ML 36.s).

Şilençi hükümdarın maiyetinde çalışan ve ziyafet yemeklerinden sorumlu olan kişi olarak düşünülebilir.

Manşıbda andaḳ ki… şükürçi, yurtçı ve ***şilençi****…* (ML B20b/22)

Bukavul "sofracıbaşı, aşçıbaşı, kahya, çeşnigir" < Moğ.
(NSÇT: 331; DTO: 158; ŞS: 83; S: 126r/27; I/151b12; NETİL I/198; ĆS 243; BL 135; FHK 453; TMEN II/301; Radlov 4-II: 1437).

Farklı okunuşları bulunan *bukavul/bekevül/bekâvul* hükümdarın mutfağında çalışan ve özellikle de yemeklere zararlı şeylerin katılmamasına nezaret eden memurdur (Arat 2006: 642, Aka 1994b: 193).

Hacı Pir Bukavul, Muhammed Bukavul, Kul Ali Bukavul (Khwandamir 1994: 2/656, 664, 671) örneklerinden sözcüğün unvan olarak kullanıldığı görülmektedir.

Örnekte, bilge şah işini bitirince bukavulun gelip sofra hazırladığı ifade edilmektedir:
Tüketkeç işin şâh-ı bisyâr-dân
Bukavul *kilip yaydı destâr-ẖʷân* (Sİ 4422)

2.4.4. Divan Görevlileri

Divân "devlet gelir gider işleri, defterdarlık başkanı" < A

Devlet idarî ve gelir gider işlerine bakan memura *divân* denmektedir (B III/268a15; NETİL I/479; ŞS: 175). Aka'ya göre, devlette askerî ve malî-idarî işlere bakan başlıca iki Divan mevcuttu. Timurlular askerî bir devlet olduğu için *Dîvân-ı buzurg-i emaret* başta geliyordu. *Tavacı Divanı* veya *Türk Divanı* buna dahildi ve Divan'ın başında *Divan Begi* bulunmaktaydı. Maliye işleriyle ilgilenen ikinci Divan'a *Dîvân-ı Mal* veya *Sart Divanı* ve bu divanları yöneten Türk beylerine *Divan Beyi* deniliyordu (Aka 1991a: 110, 112; Togan 1940a: 351).

Sözcüğün örneği *münşi* maddesine verilmiştir.

Pervâneci "buyrukları, hükümleri yazan görevli" < F+T

Farsça "haberci, kılavuz" anlamındaki *pervâne* sözcüğü *–çI* eki alarak "hükümdarın emir ve fermanlarını yazan ve bildiren bir memur" anlamını kazanmıştır (DTO: 157; ŞS: 95; B II/176b25; FHK 450).

Bu sözcük için Nevâyî sözlüğünde "padişahın emrini yerine getiren, vezir yardımcısı" anlamı verilmiştir (NETİL II/561).

Baykara döneminde *pervaneçiler* devlet teşkilatında hükümdarın buyruklarına yerine getirmiş, onlara bütün işleri divanda arzetme, kararları yazma, hükümdarın mührünün yanına kendi mührünü basma hakkı tanınmıştır (Aka 1991a: 99).

Sözcük unvan olarak da kullanılmıştır: *Abdullah Pervâneçi, Beyazıd Pervâneçi, Mübarekşah Pervâneçi* (Khwandamir 1994: 2/646, 652, 664).

Sözcüğün örneği *münşi* maddesine verilmiştir.

Mührdâr "Hanlığın resmî mührünü kullanmakta vazifeli olan kimse" < F

Hükümdarın resmî mührünü kullanmakla görevli olan memura *mührdâr* denmektedir (OTL: 835; B I/39b12; NETİL II/412).

Sözcük unvan olarak da kullanılmaktadır. Ör: *Kasım Mührdâr* (Khwandamir 1994: 2/670).

Sözcüğün örneği *münşi* maddesine verilmiştir.

Münşî "baş katip" < A

Bu sözcük için Nevâyî sözlüğünde "baş katip" anlamı verilmektedir (NETİL II/358).

Nevâyî burada beylerin, divanların, pervaneci, mührdar ve münşilerin halkın mektubunu fazla açgözlülükle geciktirmemeleri için bir hüküm verilmesini istemektedir:

*Yana ol kim biglerge ve **divânlarġa pervâneci ve mührdâr** ve **münşîġa** ḥükm bolsa kim müsülmânlarnıŋ nişânın artuḳ ṭama' bile kiçke ḳoymasalar*..(M 359.s/25-27)

Sözcük unvan olarak da kullanılmıştır. Ör: *Muhammed Münşî* (Khwandamir 1994: 2/665).

İçki "saraydaki görevli, saraya mensup, hükümdarın hizmetinde bulunan kişi" < T

Eski Türkçede "saray mensubu, saray işleri görevlisi" anlamındaki *içreki/içirgü* sözcüğüne paralel olarak Nevâyî döneminde de *içki* (NSÇT: 177; B II/190b20; ŞD: 86/11; FHK 410) adındaki memurların bulunduğu görülmektedir. Togan'a göre, bu memurlar sultanların mukarrebi ve nedimi olmuştur (Togan 1940a: 351).

*Hem maḫdûm-zâdelerdin hem bigler ve **içkilerdin** ve sâyir ḫalk sizdin andaḳ köz tutar irdiler…* (M 354.s/2)

2.4.5. Lala ve Dadılar

Atake/eteke "atalık, lala; aynı zamanda bir rütbe, derebeyi" < T

(NSÇT: 102; DTO: 5; ŞS: 4; S: 30v/17; B I/31a20; NETİL I/132; ĆS 204; FHK 239; VEWT: 52; Radlov 1-I: 457).

Arat'a göre, bu sözcük *ata* "baba" ve *eke* "büyük kardeş" sözcüklerinden oluşan bir sözcük olmalıdır (Arat 2006: 629).

Timurlularda şehzadelerin doğumundan hemen sonra şehzadeye *atake/atabek* ve atakenin hanımı da sütanne olarak tayin ediliyordu. Atake ve hanımı mirzanın sancağa çıkma vakti gelene kadar bütün sorumluluğu alırlardı. Mirzalar eyalet merkezlerine gönderilirken yanlarına atakeler verilirdi (Şahbaz 2018: 318-319).

Kısacası *atake* hükümdar çocuklarının akıl hocası, terbiyecisidir ve bu şahısların padişahın çok güvendiği, çocuklarını emanet edebileceği sağlam kişilerden seçildiği düşünülebilir.

Sözcük kişi adlarıyla birlikte unvan olarak da kullanılmaktadır. Ör: *Yadigar Atake* (Khwandamir 1994: 2/680).

Sözcüğün örneği *ineke* maddesinde verilmiştir.

İneke "mürebbiye, süt anne, ebe, dadı" < T

Hükümdar çocuklarının süt annesi ve mürebbiyesine *eneke* denmektedir (KE: 190; NSÇT: 236; DTO: 37; ŞS: 62; NETİL III/564; ĆS 214; Radlov 1-I: 731). Bu kişiler de *atake*'ler gibi şehzade ve prenseslerin bakım ve eğitiminden sorumlu olmuştur.

Nevâyî, Farsların, kökeltaşın yanı sıra *eteke* ve *ineke* sözcüklerini de Türkçe söylediklerini belirtmektedir:

Ve alar kökeltaşnı Türkçe til bile dirler ve ***eteke ve inekeni*** *hem bu til bile ayturlar* (ML B17b/18)

Ata bék "padişah lalası, atabek" < T

Ata bég sözcüğü (DTO: 3; ŞS: 3; S: 30v/2; NETİL I/134) *atake* ile aynı kişidir.

Ferhad ü Şirin örneğinde, Ferhad'ın *ata bég*'inin ona babası kadar yakın olduğu, Ferhad'ın da onu babası gibi gördüğü anlatılmaktadır:

Hemol Ferhâd'ġa irdi ***Ata Bik***
Körüp Ferhâd ḫod anı ata dik (FŞ XIV/69)

2.4.6. Diğer Görevliler

Tavacı "ulak, haberci" < Moğ.

(ŞS: 111; B I/66a3; NSÇT: 419; NETİL III/155; TMEN I/260; BL 154; FHK 612; Radlov 3-I: 1127).

O dönemde sefere çıkılacağı zaman hükümdarın emriyle *tavacı*lar her tarafa adamlar gönderip askerlerin toplanmasını bildirirdi (Aka 1991a: 111, Alan 2007a: 287).

Özel görevler alan bu askerî memurlar, Timur'a veya diğer yüksek kumandanlara savaş zamanında şu veya bu müfrezenin durumu üzerine raporlar verir veya onun talimatlarını tümen, bin ve koşun emirlerine bildirirdi. Sefer zamanında sürek avlarını düzenlemek gibi görevler bile tavacılara düşerdi. Tavacıların bazen seferde, özellikle düşman ordugâhlarının yakınlarında askerî birliklere konaklar kurdukları veya başarılı bir savaştan sonra ganimetin dağıtılmasında etkin bir rol oynadıkları bilinmektedir (Yakubovskiy 1992: 162).

Bu devirde *Ali Sultan Tavacı* (Khwandamir 1994: 2/649), *Caku Tavacı, Lokman Tavacı, Osman Tavacı* (Yezdî 1997: 138, 259) gibi kişilerin varlığı bilinmektedir.

Örnekte orduyu vade yerine toplamak için tavacının her tarafa haber ulaştırdığı anlatılmaktadır:

Çirigge eyleben mî'âd u bolcar
***Tavacı** her ṭaraf yitkürdi ol car* (FŞ XX/77)

Aḫtaçı "ahır kâhyası, ahır başı, atçı, seyis" < Moğ.+T
(NSÇT: 105; DTO: 8; S: 33r/16; B II/247a7; NETİL I/150; MSD: X-307; LD: 4/7; TMEN I/117; BL 66; FHK 197; Radlov 1-I: 137).

Moğolca "iğdiş edilmiş hayvan" anlamındaki *aḫta* sözcüğü *+çI* eki alarak "ahır başı, seyis" anlamını kazanmıştır.

Timurlular döneminde ahtaçılar, hükümdarın atlarından ve ahırlarından sorumlu kişilerdir. Ayrıca *Argunşah Ahtaçı, Adil Ahtaçı* gibi emirlerin varlığı da bilinmektedir (Alan 2007a: 283).

*Ḳulluk 'arża-dâşt ol kim **aḫtaçıdın** 'inâyet ḳılıp yibergen ağzı mührlük bitigni oḳup cevâb alġunça aḫtaçı aşuḳup kitken irmiş* (M 333.s/1)

Ḳuş biġi "Türkistanda vezir makamında bir rütbe" < T
(ŞS: 236; S: 288r/29; B II/174b21; NETİL IV/85; ĆS 318).

Av hayvanlarının yetiştirildiği Kuşhaneye bakan kişi *Kuş Emiri* veya *Kuş Begi* olarak bilinmektedir (Aka 1994b: 193).

Bu makamın "avcı başı" (FHK 951), "emir ve hanların sarayında baş vezir veya vezirliğe denk rütbe" (Marufov 1981: II/629) gibi farklı anlamları bulunmaktadır.

Örnekte, Nevâyî'nin mürşidi ve yakın dostu Seyyid Hasan-ı Erdeşîr'in babası Erdeşîr'in, Baysungur Mirza'nın yanında çalışırken kuşçuluk mesleğinde çok yetenekli olduğu için Kuş Beyliğine terfi ettiği anlatılmaktadır:

*Alarnıŋ atası Erdeşîr Baysuŋġur Mîrzâ mülâzimi irkendür. Ḳuşçılık şîveside mülâzemet ḳılur irkendür. Ol fende ġâyet-i mülâyemet ü nihâyet-i mahâretdin **ḳuş bigligi** manṣıbıġa yitipdür, belki mundın dağı köp biyikrek menâṣıb kesb itipdür* (HSH 91.s/2-4).

Ḫızâneçi "hazinedar" < A+T

Bir hazineyi bekleyen, yöneten kimseye *ḫızâneçi* denmektedir.

Nevâyî sözlüğünde sözcük için "hazinedar" anlamının yanı sıra "padişahların kıyafetinden sorumlu kişi" anlamı da verilmektedir (NETİL III/392).

Adil Hızaneçi (Khwandamir 1994: 2/647), *Hinduşah Hızaneçi* (Yezdî 1997: 245) gibi kişilerin varlığı sözcüğün unvan olarak kullanıldığını göstermektedir.

*Manṣıbda andaḳ ki ḳorçı ve suçı ve **ḫızâneçi…*** (ML B20b/22)

Sözcük günümüzde Kır. Ark. *kazınaçı* (Yudahin 1985: I/318), Özb. *häzinäçi* (Marufov 1981: II/311) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Şükürçi "padişahın gölgeliğini, çetrini tutan kişi" < Moğ.+T

Moğolca "şemsiye, güneşlik; tören şemsiyesi" anlamındaki *şikür* sözcüğüne (Lessing 705) *-çI* eki gelerek "hükümdarın şemşiyesini (çetrini) tutan kişi" anlamındaki *şikürçi* > *şükürçi* sözcüğünü oluşturmaktadır (S: 259v/13; NETİL III/548; TMEN I/357; FHK 846).

Bu makamda görev yapan *Abdül-Halid Temür Şükürçi, Buyan Şükürçi* (Khwandamir 1994: 2/645, 653) gibi kişilerin varlığı bilinmektedir.

*Manṣıbda andaḳ ki… çögençi, nîzeçi, **şükürçi** ve yurtçı …* (ML B20b/22).

Yurtçı “konakçı” < T

Fethali Kaçar Sözlüğü’nde *yurtçı* sözcüğü için “ordu veya kervanın konacağı yeri belirlemek için önceden gönderilen kimse, konakçı” (FHK 1251), Nevâyî sözlüğünde “padişah ava çıkmadan önce yer (avlanacak) hazırlayan kişi; orduya karargah hazırlayan görevli” anlamları verilmiştir (NETİL III/585).

Timurlular döneminde *yurtçı*lar ordunun konacağı yeri tesbit eden görevlilerdi. Seferde kışlamak için ya da ordunun konacağı yerleri, yine hükümdarların çadırının kurulacağı yerleri seçmek bunların göreviydi. Bunlar sadece hükümdarın sefer esnasındaki konaklamasıyla değil genel olarak hanedanın konup göçmelerinde görev sahibi idiler (Alan 2007a: 282).

Ordunun konduğu yerde ot bitince, bol suyun ve otun bulunduğu başka bir yer bulmak yine *yurtçı*ların göreviydi, onlar ne zaman uygun bir yer bulursa o zaman göçe karar verilirdi (Şâmî 1996: 301).

Manṣıbda andaḳ ki… nîzeçi, şükürçi, ***yurtçı*** *ve şilençi…* (ML B20b/22)

2.5. HÜKÜMDARLIK SİMGELERİ

2.5.1. Ferman ve Mektuplar

Yarlıġ “ferman, buyruk, emir” < T

(EDPT: 966; EUT: 287; DLT: 954; KB: 526; NF: 472; KE: 710; DTO: 523; ŞS: 291; ŞTE: 477; S: 329v/3; ŞD: 269/2; FHK 1223; Radlov 3-I: 143).

Padişahın verdiği, uyulması gerekli hükümleri taşıyan yazılı emirlere Türklerde *yarlıġ/ḳ* denmiştir.

Kurat’a göre, *yarlıḳ* denildiği zaman Altın Ordu, Kırım ve Kazan hanlarından yabancı memleketlerin hükümdarlarına gönderilen ve emir mahiyetinde olan nameler kastedildiği gibi, hanlar tarafından kendi tebaalarına veya herhangi bir şahsa verilen imtiyaz yazılarına da bu ad verilmektedir. Tabir Osmanlı-Türk kançelarya dilinde de kullanılarak 15-17. yüzyıllarda bu sözcüğe çok rastlanmaktadır (Kurat 1940: 3-4).

Yüzi gül-çihre sâḳînıŋ ṭarab ḥükmiġa ṭuġrâdur
Yüzinde mey güli ol ***yarlıġ*** *üzre al tamġadur* (BV 196/1)

Bu beyit *al tamġa* maddesinde açıklanmıştır.

Yarlıġ bas- “fermanı mühürlemek, damgalamak” < T

Yarlıġ bas- yapısı "fermanı mühürlemek, damgalamak" anlamındadır ve örnekte görüldüğü gibi *yarlıġ, al tamga* ile mühürlenmektedir.

Çu yazdıŋ ṣubḥġa ***yarlıġ basarġa*** *al tamġasın*
Şafaḳdın ḥal ḳılıp şengerf ḳıldıŋ mührdin ḫâtem (FK 409/6)

Fermân "ferman, buyruk" < F

Farsça *fermân* sözcüğü (OTL: 298; NETİL III/325) Türkçe *yarlıġ*'ın karşılığı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İtâ'at ḳılıp ***şâh fermânıġa***
Taşırlar idi şâh dîvânıġa (Sİ 2522)

"Şah fermanına itaat ederek şah divanına taşırlardı".

Menşûr "rütbe, mevki verme ile ilgili ferman" < A

Hemen hemen bütün Türk devletlerinde resmi yazışmalarda vezir başta olmak üzere devlet memurluğuna yapılan tayinler ve iktâ belgeleri için *menşûr* terimi kullanılmış, bu belgelerin dili genelde Farsça olmuştur (Merçil 2004: 149).

Nevâyî, "kader, elifle (kalemle) başlayarak ve yaralarla mühürleyerek aşk fermanını benim adıma yazdı" demektedir:

İbtidâ iylep elifdin mühr iylep dâġdın
'Işḳ ***menşûrın*** *çü devrân atıma inşâ ḳılıp* (BV 53/5)

Bitik "mektup, yazı, ferman" < ?

(EDPT: 303; EUT: 45; DLT: 590; KB: 94; NF: 71; KE: 116; KTS: 33; NSÇT: 337; DTO: 181; ŞS: 89; S: 143v/19; MSD: XXVI-494; NETİL I/299; ĆS 250; BL 144).

"yazı, mektup, name" anlamındaki *bitik* sözcüğü, Orhun yazıtlarından itibaren bütün Türk lehçelerinde görülmüş, Osmanlı-Türk Diplomatik dilinde de kullanılmıştır (Kurat 1940: 4). Bu sözcüğünTimurlular döneminde de kullanıldığı görülmektedir.

Örneğe göre, İskender'in gönderdiği bitik zehirden de acı, kılıçtan da keskindir:

Diben kim Sikender yibergen ***bitik***
Ki semdin açıġdur ḳılıçdın itik (Sİ 2685)

2.5.2. Mühürler

Bu dönemde mühür için *tamga, al tamga, mühr, badame mühr, hatem, üzük* sözcükleri kullanılmaktadır.

Tamġa "damga, mühür" < T

(EUT: 222; DLT: 850; KB: 420; KE: 593; DTO: 217; ŞTE: 452; S: 161v/13; MSD: VI-151; NETİL III/177; ĆS 259; BL 156; Radlov 3-I: 1003).

Türk kültüründe *damga/tamga*, taş, kaya, ağaç, deri, dokuma, halı, kilim, hayvanlar, süs eşyaları, maden sanatı, çanak-çömlek, mimari yapılar, bayrak ve tuğlar, giyim-kuşam, silahlar, zırhlar, mezar taşları vs. çok geniş kullanım alanına sahiptir (Güllüdağ 2015: 132).

Sözcükten *tamgaci, tamgalamak, tamga ur-* gibi isim ve fiiller de türetilmiştir. Jean Paul Roux sözcüğü proto-Altay sözcüklerinden kabul ederek *tag-* fiilinden *-ma* ekiyle türetildiğini, "bir hayvanın üzerine bir şeyler basmak" anlamı taşıdığını ve ses değişimiyle *tagma'nın tamga* olmuş olabileceğini belirtmektedir (Toprak 2011: 556).

"işaret, iz, nişan" belirtme amacıyla çeşitli nesnelere vurulan *tamġa* Eski Uygurcada "mühür, imza" (EDPT: 504), Karahanlılar döneminde "hakanın vb.'nin damgası" (DLT: 184), Çağataycada *al tamġa* şeklinde "hükümdarın mührü, kırmızı mühür" anlamında kullanılmaktadır.

Timurlular döneminde sözcüğün bir çeşit vergiyi ifade ettiği de görülmektedir. Sözcüğün bu kullanımı *Vergiler/Tamga* maddesinde açıklanmaktadır.

Al tamġa "Hükümdarların mührü, kırmızı damga" < T

Mürekkep çeşidine göre tamgalar *gök tamga, altın tamga, al tamga, kara tamga* şeklinde ayrılmaktadır (Halaçoğlu 1993: 454).

Türk hükümdarlarının kullandığı kırmızı mürekkepli mühürlere *al tamġa* denmektedir (EDPT: 505) ve resmi yarlıklara bu mühür basılmaktadır.

Nevâyî, sakinin yüzündeki şarabın verdiği kırmızılığı yarlık üzerindeki al tamgaya benzetmektedir:

Yüzi gül-çihre sâḳînıŋ ṭarab ḥükmiġa ṭuġrâdur
Yüzinde mey güli ol ***yarlıġ üzre al tamġadur*** (BV 196/1)

Mühr "mühür, imza" < F

Burada imza yerine geçen damga için *mühr* sözcüğü (VEWT: 341; OTL: 835; NETİL II/411), "mühürlemek" anlamında ise *mühr bas-/ḳıl-/it-* yapıları kullanılmaktadır.

Örnekte Nevâyî, "başka yüzlere bakma diye gözüme birer birer mühür bastı, işte her karası bana hatem nakşıdır" demektedir ve burada açılmaması gereken nesneler için siyah mürekkepli mühürlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır:

Özge yüzge baḳma dip bir bir közümge ***basdı mühr***
İnek inek her ḳara bir naḳş-ı ẖâtemdür maŋa (BV 12/6)

Bâdâme mühr "badem şeklindeki mühür" < F

Mühürlerin farklı şekillerde olabileceği ve badem biçiminde olan mühürlerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Nevâyî, "aşk nakdi kesesinin korunmasına badame mühür (basıldı), eğer istersen bu kırık kalp müsaittir" demektedir:

'Işḳ naḳdi kîsesiniŋ ẖıfẓıġa ***bâdâme mühr***
Ger tiler bolsaŋ münâsibtür bu çâk olġan yürek (BV 330/3)

H̱âtem "mühür, üstü mühürlü yüzük" < A

Mühürler genelde yazıların altına basılıp sözü bitirmekte ve son sözün söylendiği belgeleri geçerli hale getirerek söz konusu olayı sonuçlandırmaktadır. "Mühür" anlamında kullanılan bir diğer sözcük *ẖâtem* olup, "bir şeyi sona erdirmek" anlamındaki *ẖatm* kökünden gelmektedir. Örnekte Nevâyî, mühür dudaklı güzelin kendisine inildemeyi yasakladığını, bari ağzını hatemle (dudağıyla) mühürleyerek susturmasını istemektedir:

Nâle çikmekdin çu ḳıldıŋ men' iy la'liŋ nigîn
Bir yolı aġzımnı ***ḳılġıl mühr ẖâtem*** *bile* (FK 565/2)

Üzük "hatem, mühür yüzüğü" < T
(EDPT: 986; DLT: 995; NSÇT: 281; ŞS: 33; NETİL III/280).

Üzerine imza, damga, nişan işlendiği için (y)*üzük*'ler damgalama, mühürleme aracı olarak kullanılmakta ve örnekten bu tür mühürlerin mum üzerine basıldığı anlaşılmaktadır.

Ḫatem-i la'liŋ eger aġzıma yitkeç tişlegüm
Mühr iterde** mûm yapuşḳan kibi **basḳaç üzük (BV 331/3)

Tuġra "fermanların üzerindeki sembol, hükümdarın imzası" < T

Hükümdarların resmi yazılarda ve paralarda imza yerine kullandıkları özel işarete *tuğra* denmektedir (DTO: 383; S: 261v/3; B I/26b4; NETİL III/266).

Tuğranın Oğuz hakanlarının hakimiyet sembolü olarak ok ve yay şeklinde ortaya çıktığı, daha sonra Osmanlı hükümdarlarının işaret ve imzası haline geldiği ve sanat açısından ileri düzeyde gelişme göstererek bir sanat eserine dönüştüğü, ayrıca sözcüğün Türkçeden Arapça ve Farsçaya da geçtiği bilinmektedir (Mermer 2000: 88).

Sözcük ilk olarak Karahanlılar döneminde görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud, *tuġraġ* sözcüğünün "meliğin mührü ve imzası" anlamında Oğuzca bir sözcük olduğunu, Türklerin bunu bilmediğini, kendisinin de aslını bilmediğini söylemekte ve sözcüğün *tuġraġlan-* "Oğuzcada yazı damgalamak" şeklini de vermektedir (DLT: 202, 313).

Tuğra padişahın ve babasının isimleriyle "il-muzaffer daima" duasının yer aldığı kürsü (sere), beyza, kol (hançer) üç tuğ (elif) ve üç zülfe bölümlerinden oluşmaktadır (Derman 2012: 336).

Timurlu döneminde tuğranın üst tarafına mühür basıldığı anlaşılmakta ve Nevâyî bu duruma atıfta bulunmaktadır.

Ḳöŋül perdesi üstide dâġ-ı 'ışḳıŋ
Bu tuġra üze naḳş-ı ḫâtem boluptur (NŞ 169/2)

"Gönül perdesinin üst tarafındaki aşkının yarası, tuğra üzerine bir hatem nakşı olmuş".

2.5.3. Diğer Simgeler

Ḳurultay "meclis, büyük danışma toplantısı" < Moğ.
(VEWT: 304; KTS: 164; DTO: 429; ŞS: 235; ŞTE: 412; NETİL IV/81; TMEN I/435; ĆS 317; FHK 923; Radlov 2-I: 926).

Türklerde devlet yönetiminde müzakere veya danışma durumları kurultaylar düzenlenerek gerçekleştirilmiş, kurultayda devlet sorunları tartışılmış ve görüşler belirtilmiştir.

1404'te Yedi Yıllık Sefer'in sonunda Timur zaferle Semerkand'a dönünce bir toplantı, yani *ḳurultay* düzenlemiş, geçmiş başarılar değerlendirilmiş ve ilerideki Çin Seferi için hazırlıklar görüşülmüştür (Manz 1998a: 26).

Yine yeni bir sefer öncesi şehzadeleri, beyleri çağırarak kurultay düzenlemiş, onlara danışmış ve adet gereği ihsanlarda bulunmuştur (Yezdî 1997: 277).

Kurultayların sefer öncesi ve sonrası, zafer sonrası gibi durumlarda düzenlendiği yemekli, içkili ziyafetlerin eşlik ettiği anlaşılmaktadır.

Sâḳiyâ mey tut u ḳoyġıl sözni
Ḫan ḳurultayıġa *yitkür özni* (FK 689/165)

"Ey saki! Sözü bırakıp şarap sun, kendini han kurultayına yetiştir".

Çetr "çadır, gölgelik, saltanat şemsiyesi" < F

Hükümdarlık simgelerinden biri olan *çetr* (OTL: 178; NETİL III/456) önemli bir yere sahipti ve yatırım prosedürünün bir parçası olarak yöneticiler tarafından tebaalarına gönderilirdi. *Çetr*, bir rütbe işareti olarak Sâmânîler, Orta Çağda Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular gibi pek çok Türk hanedanlığı tarafından kullanılmıştır. Timurlular döneminde de *çetr*, özellikle Cengiz soyundan gelenler için önem arz etmiştir (Blair 1996: 561-62).

Ey Nevâyî ***şâh çetri*** *sâyesidin 'ârı bar*
Tutḳan il bir lûli-i âşüfte perçem birle üns (FK 245/9)

"Ey Nevâyî! Şah şadırının gölgesinden utanç duyulduğu için halk kaküllü oynak şuhla yakınlık kurdu".

2.6. YURT VE YERLEŞİM BİRİMLERİ

Timurlular döneminde de en küçük köyden en büyük şehirlere kadar farklı yerleşim yerleri bulunmaktadır.

Şehr "şehir, büyük kent" < F

Şehr sözcüğü (OTL: 1150; NETİL III/517) dönemin Herat, Semerkant gibi büyük bölgeleri için kullanılmaktadır.

Dervîş Muḥammed-i Bîhre… Herât ***şehriniŋ*** *Bîhre atlıġ kintide bolur irdi* (NM § 670/401.s)

Vilâyet “il, vilayet” < A

İllere *vilâyet* (OTL: 1341; MSD: IV-79; NETİL I/373) dendiği görülmekte ve bu sözcük Nîşâbur, Câm, Bâdġîs gibi bölgeler için kullanılmaktadır.

Mîr Maḫdûm.. mezârı Nîşâbûr ***vilâyetide*** *Mihrâbâd'dadur* (MN § 2/8.s)

Ḳaṣaba “köy, kasaba” < A

Şehirden küçük, köyden büyük yerleşim yerlerine *ḳaṣaba* denmektedir (OTL: 566; NETİL IV/37).

Ḥażret-i Mîr Ḳâsım-i Envâr… mubârek merḳadları Cam vilâyetide Ḫircird ***ḳaṣabasıdadur****…* (MN § 1/7.s)

Kint “kasaba, köy” < Soğ.

(EDPT: 728; EUT: 106; KB: 238; KTS: 138; DTO: 489; ŞTE: 397; *Ḳolba kinti* B I/48b19; NETİL II/108).

Türklere, Batı Türkistan'ın yerlileri olan Soğd kavimleri aracılığıyla gelen “şehir” ve “büyük şehir” anlamındaki *kent* sözcüğü bazı Türklerce köy, bazılarınca şehir karşılığı olarak kullanılmıştır (Ögel 1991: I/215, 235).

Mevlânâ Sa'du'd-dîn, Baḥrâbâd'nıŋ Revnîz atlıġ ***kintidin*** *irdiler* (NM § 665/399.s)

Sebġûr bölügide Sebede Revân ***kintide…*** (V 7B/22)

Nevâḥî “nahiyeler; civarlar” < A

Nevâḥî terimi “hahiyeler, civardaki bölgeler” anlamında kullanılmıştır (OTL: 968; NETİL II/420).

Mevlânâ Ṣâḥib-i Belḫî.. mezârı Belḫ ***nevâḥîsidedür*** (MN § 19/19.s) Ş

Ḳarye “köy” < A

Arapça *ḳarye* sözcüğü “köy” anlamında kullanılmaktadır (OTL: 565).

Ebu'l-Velîd Aḥmed b. Ebi'r-Recâ, Âzâdân ***ḳaryesidindür*** *ki Herât'ḳa muttaṣıldur* (NM § 402/207.s)

Ḳışlaġ “Kış bölgesi, kışın zaman geçirilecek mekan; nahiye, köy” < T

Türkler, kışın kışlanacak yere genel olarak *kışlaġ/ḳ* < *ḳış-la-ġ* (EDPT: 672; DLT: 716; KE: 350; DTO: 449; ŞS: 248; B I/43b23; FHK 983) demiş; hükümdarlar ile devlet ileri gelenlerinin sürüleri, genel olarak başkent veya büyük şehirlere yakın olan yaylalarda otlatıldığından *ḳışlaġ*’lar bir şehir yakınlarında yer almıştır (Ögel 1991: I/9-11).

Timurlulular döneminde de yaylak ve kışlak anlayışı mevcuttur. Örneğin, Mirza Şahruh’un, yolculukları sırasında yaz aylarını yaylakta ve kış aylarını kışlakta geçirmesi konargöçer geleneklerin devam ettiğinin bir göstergesidir. Şahruh, özellikle sefer dönüşleri kış mevsimlerini Herât’ta geçirmiş, yazın ise Bâdgîs Yaylası’nda ikamet etmiştir (Tombuloğlu 2020: 464).

Pâdşâh Merv ***ḳışlaġıġa*** *'azm ḳılġanda faḳîr Dervîş Câmî 'Irâḳ-bendni kim zamânnıŋ çâbük-dest bâġbânlarındındur ta'yîn ḳıldım…* (HM 25.s/15-16)

Günümüzde bu sözcük aynı anlamda Kır. *kıştak ~ kıştoo* “kışın yaşanılacak köy, mesken” (Yudahin 1985: I/501), Özb. *ḳışlåv* “kışın yaşanılacak yer” (Marufov 1981: II/589) lehçelerinde görülmektedir.

Mevżi' “yer, yöre, mekan” < A

Bir yere bağlı yer ve yörelere *mevżi'* denmektedir (OTL: 740; NETİL II/188).

Alıncan bölügide Ferrâşân ***mevżi'ide*** *yigirmi biş cerîb bâġ yigirmi üç cerîb bir birige muttaşıl…* (V 7B/19-20)

Bölüg “tarım alanı” < T

(EDPT: 339; DTO: 177; B II/131b20).

Hândmîr’de *bölüg* sözcüğü için “etrafı şehirle kuşatılmış tarım ve otlak alanı” anlamı verilmektedir (Khwandamir 1994: 2/639).

Nevâyî de meyve bahçeleri, üzüm bağları ve su kanallarının bulunduğu yerleri “*falan bölügi*” diye ifade etmektedir. Dolayısıyla, Hândmîr’in de açıklamasına dayanarak *bölüg* sözcüğünün “tarım alanı, ekilebilir arazi, tarla” anlamında kullanıldığı söylenebilir.

Ve bir ḳıt'a yer tört cerîb ve bir nime İncil ***bölügidin*** *Bâġ-ı Murġânda tört cerîb…* (V 7B/21)

Maḥalle "mahalle" < A

O dönemde de günümüzdeki gibi şehir, kasaba ve köylerin özel adlar alarak *mahalle*'lere (OTL: 650; NETİL II/285) ayrıldığı görülmektedir:

Siyâvuşândın Ḫace Şihâb ***maḥallesinde*** *bâġât ve yüz cerîb…* (V 7B/21)

Kûçe/küçe "sokak" < F

Farsça *kûçe* (OTL: 603; B I/67a23; NETİL II/158) sözcüğünü Ögel, Türklere çok erken çağlarda girmiş olabileceğini, Orta Asya'daki halk ağzında yaygın olarak kullanıldığını belirtir (Ögel 1991: I/307).

Yana ikki dükḳan 'amelesi ***Bâg-ı Zâġân küçeside*** *vâḳı' durur* (V 7B/19)

Sözcük günümüzde aynı anlamda Kır. *köçö* "sokak" (Yudahin 1985: I/433), Özb. *köçe* "sokak" (Marufov 1981: I/423) lehçelerinde kullanılmaktadır.

2.7. HALK

Sıradan insan topluluğunu belirtmek için *ḫalḳ, 'âm il, ulus* sözcükleri, seçkin gruplar için ise *ḫâṣ* sözcüğü kullanılmaktadır.

Ḫalḳ "halk" < A

Ḫalḳ (OTL: 366; NETİL III/375) aynı ülkeyi paylaşan insan topluluğudur. Nevâyî, Timurlular devletinde oturan Türk halkı için *Çaġatay ḫalḳı* ifadesini kullanmaktadır:

Yana Türk ulusı, be-taḫṣîṣ ***Çaġatay ḫalḳı****..* (ME 58.s)

'Âm "sıradan halk, avam" < A

'Âm (OTL: 35; NETİL II/520) sözcüğü "sıradan halk, avam, kamu, herkes" anlamlarında *ḫâṣ* sözcüğünün zıttı olarak kullanılmaktadır.

Nevâyî, "meyhaneye deli ve sarhoş olarak gideyim çünkü Mecnun seçkin ve avamdan daha akıllıdır" demektedir:

Kirey deyr ara iyle mecnun u mest
Ki mecnun ḫıred ***ḫâṣ ile 'âmdın*** (FK 681/16)

İl “halk, millet” < T

Eski Türkçede “devlet” anlamında kullanılan *il* < *é:l* sözcüğü (EDPT: 121; DLT: 664; KB: 191; KE: 183; KTS: 71; NSÇT: 221; DTO: 125; ŞS: 57; ŞTE: 379; B I/30a18; NETİL III/562) bu dönemde “halk” anlamında kullanılmaktadır.

*Mevlânâ Helâkî… **Türk ili** arasıġa köp kirmes, öz nâ-murâdlıġıġa meşġûldur.* (MN § 228/108.s)

Sözcük günümüzde aynı anlamda Kır. *el* “halk, millet” (Yudahin 1985: II/447), Özb. *el* (Marufov 1981: II/442) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Ulus “halk, millet” < T

(EDPT: 152; VEWT: 513; EUT: 265; KB: 494; KTS: 293; NSÇT: 306; DTO: 79; ŞS: 40; ŞTE: 468; MSD: IV-76; LD: 20/3; HBD: 4/5; NETİL III/286; TMEN I/175; ĆS 226; BL 107; Radlov 1-II: 1696).

Arat’a göre, Eski Türkçede “şehir, karye” anlamına gelen *uluş* terimi Moğolcanın etkisiyle *ulus* şeklini almış, kavim, aşiret, taife, cemaat vb toplulukları ifade etmeye başlamıştır (Arat 2006: 728).

Nevâyî bu sözcükle *Türk ulusı, Sart ulusı* şeklinde milletleri ifade etmektedir.

*Yana hem **Türk ulusıda** bir sürûdî durur kim Maḥabbet-nâme dirler* (ME 59.s)

*Ammâ **Sart ulusınıŋ** erzâlidin eşrâfiġaça ve ‘âmîsidin dânişmediġaça hîç ḳaysı Türk tili bile tekellüm ḳıla almaslar ve tekellüm ḳılġannıŋ ma‘nâsın hem bilmesler* (ML B7a/12)

Ḫâṣ “özel, seçkin, hükümdara mahsus” < A

Ḫâṣ sözcüğü yüksek tabaktan olan, seçkin kişileri bildirmektedir (OTL: 387; NETİL III/418).

Nevâyî, sevgilinin seçkinlere lutf edince avam halkın feryat ettiğini, kendisi avam olduğundan seçkin sevgilinin can yaktığını söylemektedir. Beyit toplumdaki soylular sınıfıyla sıradan halk arasındaki ayrıma, soylulara tanınan ayrıcalıklara güzel bir örnektir.

***Ḫâṣlarġa** luṭfuŋ oldı **ʿâm** yüz efġân ki min*

ʿÂmdın sin kim miniŋ cânımġa ḳıldıŋ ḫâṣ ḳahr (BV 141/4)

2.8. ETNİK GRUPLAR

Clavijo, Semerkand'ta yaşayan insanlar arasında Türkler, Araplar ve Faslıların olduğunu, bunların her türlü mezhebe mensup olduğunu, diğer din mezheplerinden olarak Ermeniler, Katolikler, Yakubiler ve Nasturilerin bulunduğunu, ayrıca ateşle vaftizlenen fakat kendilerine göre hıristiyan olan Hintlilerin bulunduğunu belirtir (1993: 177).

Nevâyî dönemi toplumu, çok kültürün ve çok dilin varolduğu bir toplumdur. Özellikle Herat şehri karma dil ve kültür topluluklarından oluşan bir yapıya sahiptir ve bünyesinde birden fazla milli kimlikleri barındırmaktadır. Ayrıca bu dönemde farklı kimliklerde ve şüphesiz çeşitli lehçeler konuşan ve Timurlular devletini oluşturan pek çok Türk boyu mevcuttur.

2.8.1. Türk Boyları

Ḫalac "Halaç boyu" < T

Türk boylarından biri olan Halaçlar Timurlular zamanında Sâve, Kum ve Kâşân bölgelerinde yaşamıştır (Konukçu 1997: 229) ve Nevâyî'de bu boy sadece tek örnekte görülmektedir.

Şair, "ey Nevâyî, istenen yüz ister Arap ve Çağatay ister Türkmen ve Halaç olsun yardım iste" demektedir:

Nevâyî iste müẓâhirde çihre-i maḳṣûd
ʿArab u ger Çaġatay yoḳsa Türkman u ***Ḫalac*** (FK 97/7)

Özbek "Özbek boyu" < T

O dönemde Şeybânîler hanedanlığını Özbekler temsil etmekte ve Şeybânîler sık sık Timurlularla çatışmaktadır (Türkoğlu 2010: 45).

Etnik aidiyeti belirtmek için seçkin kişilerin boy adını kendi adlarıyla birlikte kullandığı da görülmektedir: *Ebûsaid Sultan Özbek, Ahmet Sultan Özbek, Ak Polat Sultan Özbek, Budak Sultan Özbek* (Khwandamir 1994: 2/647, 648, 650, 652).

Özbek *Moġul olġay anıŋ allıda müselmân*
Bilmen üni Ḳalmaḳ mudur yoḳ irse Tağmaç (NŞ 100/4)

Türk "Türk, Türk topluluğu" < T

Nevâyî *Muḥâkemetü'l*-Luġateyn'de Türk *ili, Türk ulusı, Türk elfazı, Türk tili*, *Türkçe naẓm, Türkler, Türkçe* gibi ifadeleri kullanarak Türklüğü sık sık vurgulamaktadır:

Yana hem ***Türk ulusıda*** *bir sürûdî durur kim Maḥabbet-nâme dirler* (ME 59.s)

Ve ***Türk ilide*** *eclâf u sâde il Sartdın ziyâdedür* (ML B7b/9)

Ve ***Türk elfâẓıda*** *bu nev' lafẓ köp tapılur*.. (ML B9b/4)

Ammâ Sart ulusınıŋ erzâlidin eşrâfıġaça ve 'âmîsidin dânişmediġaça hîç ḳaysı ***Türk tili*** *bile tekellüm ḳıla almaslar ve tekellüm ḳılġannıŋ ma'nâsın hem bilmesler* (ML B7a/12)

Biri sıpḳarmaḳ lafẓıdur ki mubâlaġa mundın ötmes. ***Türkçe naẓmda*** *bu maṭla' bar durur kim*.. (ML B10a/7)

Ve ***Türkler*** *uluġnı aġa ve kiçigni ini dirler* (ML B17a/15)

Ve atnıŋ yaşın dağı köprekin ***Türkçe*** *ayturlar* (ML B18b/1)

Türkmen "Türkmen" < T

Siyasî bakımdan uzun süren Timurlu-Türkmen rekabetine, özellikle Kara Koyunlu-Timurlu mücadelelerine (Aka 1991a) rağmen, Nevâyî Türkmenlerin güzelliğini şiirlerine işlemekten kaçınmamıştır.

Şair, "Ey Nevâyî! Türklerin terkedeceği tutarsa ayıplama, onu ay gibi bir Türkmen'in derdi fena sarmış" demektedir:

Nevâyî ***Türklerniŋ*** *terki tutsa 'ayb ḳılmaŋ kim*
Aŋa bir ***Türkmen****-i meh-veş ġamı muḥkem dolaşıptur* (BV 144/9)

Sözcük etnik aidiyet de belirtmektedir: *Ali Beg Türkmen, İsfendiyar Türkmen* (Khwandamir 1994: 2/649, 658), *Kara Yusuf Türkmen* (Yezdî 1997: 111).

Uyġur "Uygur boyu" < T

Uygur boyu Nevâyî'nin sadece Vakfiye'sinde geçmekte ve örnekte Uygurlar'ın, *bahşı* olmanın yanı sıra *yahşı* olarak bahsedilmesi dikkat çekmektedir.

Burada *yahşı* ifadesinin "yüksek kültürlü, saygın" anlamında kullanıldığı söylenebilir.

***Uyġurî** ṣıfât baḫşılar ve **Uyġur** çergelik yaḫşılar..* (V 3B/11)

2.8.2. Çağatay Boyları[10]

Barlas "Çağataylarda bir kabile" < Moğ. *Barulas*
(NSÇT: 324; DTO: 157; ŞS: 74; S: 121r/21; LD: 23/1; ŞD: 56/10; NETİL I/220; TMEN I/209; BL 147; FHK 448; VEWT: 63; Radlov 4-II: 1485).

Barthold, Barlasların Kaşka-Derya boyunda yaşayan Türkleşmiş Moğol kabilesi olduğunu, kabile reislerinin kendi mıntakasında bir nevi derebeyi olduğunu (Barthold 1931: 9-10), Vambery, Barlasların Özbek ve Kıpçaklarda bir boy olduğunu, terimin "kahraman, cesur" anlamına geldiğini (ĆS 244) belirtmektedir. Ayrıca Timur'un da Barlas boyundan olduğu bilinmektedir (Manz 1998a: 23; Aka 1991a: 5).

Barlas boyundan olan devlet adamları isimlerinin yanında *Barlas* adını da kullanmaktadır. Ör: *Süleyman Barlas, Caku Barlas, Celaleddin Barlas* (Yezdî 1997: 31).

Sözcüğün örneğin *Tarhan* maddesinde verilmiştir.

Tarḫan "Çağataylarda bir kabile" < ?
(EDPT: 539; NSÇT: 395; DTO: 213; B I/36a7; FHK 564; Radlov 3-I: 854).

Nevâyî sözlüğünde *tarḫan* sözcüğü için "padişah tarafından verilen unvan olup bu unvanı alan kişiler vergiden, savaş seferberliğinden muaf tutulmuştur; Özbek boylarından biridir" anlamları verilmiştir (NETİL III/193).

Aka'ya göre, Tarhanlık Timurlularda askerî ve ticarî bir unvan olup Tarhan sahipleri bütün vergilerden muaf tutulmuş, işlediği dokuza kadar suçtan hesap sorulmamıştır (Aka 1991a: 112).

Moğollarda da vergiden muaf olan kimseye *darḫan* denmekte, bu kişilere vergiye tabi olmayan meralar ihsan edilmekte, bu meraları ise yenilen boyların ele geçirilmiş arazileri teşkil etmektedir (MGT 147-148).

[10] Bu ifadeyle Moğol boyları kastedilmemektedir. Bu başlık, boy adlarının Çağatay sözlüklerinde "Çağataylarda bir kabile" şeklinde açıklanmasından yola çıkılarak oluşturulmuştur.

Gıyâseddin Tarhan (Yezdî 1997: 142), *Hüsrev Tarhan* (Khwandamir 1994: 2/661), *Muhammed Sufî Tarhan* (Semerkandî 2008: 334) gibi örnekler, kişilerin diğer boylarda görüldüğü gibi ait olduğu boyu temsil etmek için bu unvanı taşıdığı söylenebilir.

Timurlular devrinde, özellikle Şahruh döneminde Barlas ve Tarhan emirleri ezici üstünlüğe sahip bir konumu işgal etmekte (Aydın 2020: 114) Nevâyî de bu iki boyu bir arada anmaktadır.

*Salmaḳ ot **Barlas** u **Tarḫan** ʿârżı ni sûd kim*
Bizni köygen çihre birle bir yasaḳı köydürür (FK 150/7)

"Bizi yakıcı bir yüzle bir asker yakıyor, Barlas ve Tarhan yanağı bizi ateşe verse ne fayda".

Erlat/Arlat "Çağataylarda bir ḳabile" < Moğ. *Arulat*
(ŞTE: 327; NETİL I/112; TMEN I/128; Radlov 1-I: 305).

Barthold, *Arlat* boyunun bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde, Celâyirler-Hocend yanlarında ikamet eden Türkleşmiş Moğollar olduğunu, boy reislerinin her birinin kendi mıntakasında bir nevi derebeyi olduğunu söylemektedir (Barthold 1930: 9-10).

Fethali Kaçar, bu boyun Türkistan Türklerinin en büyük dört boyundan biri olduğunu belirtmekte (FHK 241) ve diğer Çağatayca sözlüklerde de (NSÇT: 113; DTO: 15; S: 37r/29) *E/Arlat*'ın bir Çağatay boyu olduğu kaydedilmektedir.

Ayrıca Arlatların Timur saltanatının son dönemlerinde ve onun ölümü üzerine kopan taht kavgaları sırasında daha ön planda olduğu ve evlilik yoluyla Timurlularla bir sürü önemli müttefikler kurduğu bilinmektedir (Manz 2017c: 277).

O devirde *Derviş Ali Arlat, Hasan Arlat, Hüseyin Ali Arlat* (Khwandamir 1994: 2/653, 656, 657) gibi boyun temsilcileri bulunmaktadır.

Sözcüğü örneği *Bilgüt* maddesinde verilmiştir.

Bilgüt "Çağataylarda bir ḳabile" < ?

Bilgüt boyu Çağatayca sözlüklerde "Çağataylarda bir ḳabile" şeklinde geçmekte, bu boy ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır.

Nevâyî, lulî gibi sevgilinin kendisini ağlattığını, bu durumda Arlat ile Bilgüt'ü de unuttuğunu söylemektedir:

İy Nevâyî mini zâr iyledi bir lûlî-veş

*Kim hem **Erlat** maŋa boldı unut hem **Bilgüt*** (FK 74/7)

Bu boya mensup *Muhammed Salih Bilgüt* (Khwandamir 1994: 2/666), *İygü Timür Bilgüt* (Yezdî 1997: 90) gibi emirlerin varlığı bilinmektedir.

Ḳıyat ve Ḳoŋrat "Çağataylarda kabile" < ?
(NSÇT: 673; DTO: 440; ŞS: 243; MSD: XX-450; FHK 927).

Togan'a göre, *Ḳıyat* boyu bazı kaynaklarda Cengiz'in mensup olduğu sülale olarak bilinse de büyük ihtimalle hem Köktürk, hem Oğuz hem Moğollar arasında eskiden beri yaşayan boy olmuştur (Togan 1970b: 67-69).

İsakov'a göre, *Ḳoŋrat*'lar eski Moğol kabilesidir ve XIII-XV. yüzyıllarda Türkleşmiş, pek çok Orta Asya ve Kazakistan halkının, özellikle Özbeklerin oluşmasında rol almıştır. Bu boy adının Kazak ve Kırgızların arasında (da) çokça yer alması, etnik kaynaşma olduğunu göstermektedir. Kırgız boylarında "Koŋurat", "Koŋur Uulu" boy ve uruğları mevcuttur. Ayrıca günümüz Moğolları arasında da "Gungir" ve "Gungrat" boylarının varlıkları devam etmektedir (İsakov 2017: 58-60).

Nevâyî'nin eserlerinde *Ḳıyat ve Ḳoŋrat* boyları birlikte zikredilmekte, Nevâyî sözlüğünde bu iki boy "Özbek boylarından biri" olarak geçmektedir. (NETİL IV/48, IV/90).

Ḳoŋrat boyunu temsil eden *Ak Sûfî Koŋrat, Hüseyin Sûfî Koŋrat, Nevruz Koŋrat* (Khwandamir 1994: 2/650, 657, 668) gibi şahısların varlığı bilinmektedir.

Nevâyî, "Ey Nevayi! Şaha mirza ve mirek, hana Kıyat ve Koŋrat ise, senin gibi düşküne bir lulî gibi güzel yeter" demektedir:

İy Nevâyî çu gedâ-sin sin ü bir lûlî-veş
*Şehġa mîrzâ vü mîrek ḫanġa **Ḳıyat u Ḳoŋrat*** (FK 77/9)

Sulduz "Çağataylayda kabile" < ?

Cengiz Han'ın Çağataylılara bağladığı dört binlikten birinin başında Sulduzlu bir emir bulunurken, bir diğeri de Çağataylı emirler listesinde yer almaktadır. Timur zamanı Sulduzları, sanki bu emirlerin evlatlarıymış gibi gözükmektedir. Çağatay ulusunun önde gelen aşiretleri arasında Sulduzlar, Timur'un en haşin davrandığı aşiret olmuştur. Timur'un ölümünden sonra da Sulduz emirlerinin etkisi Şadman bölgesinde devam etmiştir (Manz, 2017c: 294-296).

Ṣanemler ḥüsnidin maḳsûd yâr irmiş Nevâyîġa
Eger Barlas eger Tarḫan eger Erlat eger ***Sulduz*** (BV 212/9)

"İster Barlas, ister Tarhan, ister Erlat ister Sulduz olsun, Nevâyî'nin put gibi güzellerin güzelliğinden kastı yar imiş".

Togan'a göre, Maveraünnehir'e yerleşen Barlas, Arlat gibi önceden Moğolca konuştukları anlaşılan kabileler 14. yüzyılda artık tamamıyla Türkleşmiş durumdaydı. Yine Doğu Türkistan'daki Moğol oymaklarından Barlas, Duğlat gibi aşiretler, keza Harezm ve Altın Ordu taraflarına yerleşen Kıyat, Koŋrat gibi aşiretler 14. yüzyılda tamamen Türkçe konuşuyorlardı (Togan 1970b: 82).

2.8.3. Farklı Etnik Gruplar

ʻAcem "İranlı" < A

Araplar, Arap olmayanlara ve özellikle İranlılar'a *Acem* demektedir (OTL: 7; NETİL I/50) Türkler arasında da bu terim "İranlı; İran ülkesi" anlamında kullanılmıştır.

ʿArab "Arap" < A

Nevâyî, "Acem ile Arap bu ikisine hasretken Acem güzeli Şirin ile Arap güzeli Leyla gelip senin güzelliğine şaşakaldı" demektedir:

Kildi Şîrîn bile Leylî saŋa ḥayrân gerçi
Bu ikev ḥasretide irdi ***ʻAcem*** *birle* ***ʻArab*** (FK 48/4)

Çirkes "Çerkez" < ?

1395-1396'da Timur'un emriyle Kafkas topluluklarından Çerkeslere akın düzenlendiği ve sayısız ganimetler elde edildiği bilinmektedir (Şâmî 1996: 214).

Sözcüğün örneği *Ḫıtâyî* maddesinde verilmiştir.

Ḫıtâyî "Kuzey Çinli" < A

Sözcük kaynaklarla *K'itan, Kıtay* olarak da geçmekte ve Kuzey Çin'de oturan Karahıtaylar kastedilmektedir (Taşağıl 2001: 415).

Nevâyî, "Güzellik rüzgârı şevk alevini parlattı, ateşinde yanarken Hıtay da Çerkez de eşittir" demektedir:

Nesîm-i ḥüsn yaruttı çu sevḳ şu'lesini
*İrür tiŋ örtemekide **Ḫıtâyî** vü **Çirkes*** (FK 234/6)

Taġmaç "Tabgaç" < ?

Sadece Nevâdirü'ş-şebâb'ta tek örnekte görülen *Taġmaç* muhtemelen Tabġaç'tan gelmektedir.

Sözcüğün örneği *Moġul* maddesinde verilmiştir.

Ḳalmaḳ "Kalmak" < ?

Bir Moğol kabilesi olan ve Kalmuk/Kalmık/Kalmak şeklinde anılan Kalmakların (Yücel 2001: 267) o dönemde Türklerle iç içe yaşadığı anlaşılmaktadır.

Sözcüğün örneği *Moġul* maddesinde verilmiştir.

Moġul "Moğol" < Moğ.

Diğer boylarda görüldüğü gibi, devlette görev alan Moğol asıllı şahıslar etnik kökenlerini belirtmek için boy adını unvan olarak kullanmaktadır: *Abdülvahhab Moġul, Berke Moġul, Hudaydad Moġul* (Khwandamir 1994: 2/646, 652, 661).

Nevâyî, aşağıdaki örnekte çekik gözlü Hıtay güzelinden bahsederken "onun (güzelin) önünde Özbek ile Moğol Müslüman olur, acaba sesi (konuşması) Kalmak mıdır yoksa Tagmaç mı" demektedir:

*Özbek **Moġul** olġay anıŋ allıda müselmân*
*Bilmen üni **Ḳalmaḳ** mudur yoḳ irse **Taġmaç*** (NŞ 100/4)

Sart "Fars dilli Türkistanlılar, Fars" < ?
(EDPT 846; VEWT: 405; DTO: 334; ŞS: 178; B I/3b4; NETİL III/105; Radlov 4-I: 335; FHK 762).

Barthold, *Sart* sözcüğünün Türkçeye Buda medeniyeti tesiri devrinde Hint tüccarları aracılığıyla geçtiğini belirterek önceleri sözcüğün "tüccar" anlamında kullanıldığını, XI. yüzyıla kadar bu anlamın korunduğunu, sonradan ticaret yavaş yavaş Hintlilerden İranlıların eline geçince İslamiyetle sözcüğün Türk ve Moğollarda kavim adı olarak kullanılmaya başladığını, Orta Asya İranlıları için, özellikle ticaretle uğraşarak

Türklerin gözünde tüccar kavim kabul edilen kesime denildiğini ifade etmektedir (Barthold 1975: 55-56, Arat 2006: 135).

Moğollarda bu sözcük *Sarta'ul, Sartahçin, Sartahtai* şeklinde görülmekte ve bununla Harezm ve Orta Asyanın Türk ve İran Müslümanlarının kastedildiği düşünülmektedir (MGT 81).

Nevâyî, bilindiği üzere, Türk'ün Sart'tan daha pratik düşünceli, daha yüksek kavrayışlı ve yaradılış bakımından daha saf ve temiz yürekli olduğunu söylemektedir:

Andaḳ ma'lûm bolur ki Türk ***Sartdın*** *tîz-fehmraḳ ve bülend-idrâkrek ve ḫilḳatı sâfraḳ ve pâkrek maḫluḳ boluptur (ML B6b/1)*

2.9. MESLEKLER

2.9.1. Zanaatçılar

Uz "mahir, usta, sanatkâr" < T

(EDPT: 277; VEWT: 517; EUT: 270; DLT: 928; KB: 500; KE: 676; KTS: 296; S: 73v/3; FHK 285).

Uz sözcüğü, Eski Türkçede "muktedir olmak" anlamına gelen *u-* fiiline *–(X)z* fiilden isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur. Sözcüğün anlam içeriğinde 'zanaatkârlık' ın yanında 'mahirlik, ehliyetlilik' gibi katmanlar bulunmaktadır (Şen 2007: 73). Burada *uz* sözcüğü "belli bir zanaatı meslek edinen usta, sanatkâr" anlamında kullanılmaktadır.

Yoḳ hüneri yalġuz ise ***uz*** *kişi*
Ḳayda kişi sanıda yalġuz kişi (HE 2006)

"Zanaatkar insan yalnızsa bir hüneri yoktur, o kadar insan arasında yalnız insan nerede".

Timürçi "demirci" < T

Timürçi, demir satan, demir eşya yapan veya onaran kimsedir (EDPT: 509; EUT: 233; DLT: 868; KB: 435; NF: 420; KE: 621; KTS: 59; NETİL III/222; Radlov 3-I: 1135).

Timürçidin *tilep dem ile küre*
Bilige bağladı çermîn tenûre (FŞ XXX/106)

"Demirciden dem[11]ile madenci ocağı istedi, beline deriden demirci önlüğü bağladı".

Ṣarrâf "sarraf; kuyumcu" < A

Değerli metal ve taşlardan süs eşyası yapan ve satan kimseye, mücevherciye *ṣarrâf* denmektedir (OTL: 1076).

Çarḫ ṣarrâfı *ḳaşında bir durur dür bile taş*
Taş dik söz kilse dür dik lafẓ ile ḳılma bedel (NŞ 382/6)

"Felek sarrafının önünde inci ile taş aynıdır, taş gibi söz gelirse inci gibi laf ile bedel ödeme".

Zer-ger "kuyumcu" < F

"kuyumcu" anlamında kullanılan bir diğer sözcük *zer-ger*'dir (OTL: 1376; NETİL I/620) ve günümüzde bu sözcük Özb. *zärgär* "kuyumcu" (Marufov 1981: I/300), Kaz. *zerger* "kuyumcu" (KTTS: 345), Kır. *zerger* "kuyumcu" (Yudahin 1985: I/290) lehçelerinde yaşamaktadır.

Burada yalanı gerçekmiş gibi söyleyen kimse gümüşü altınla kaplayan bir kuyumcuya benzetilmektedir:

Yalġannı çın dik aytḳuçı süḫân-ver, kümüşni altun birle rûkeş ḳılġuçı ***zer-ger*** (MK 270.s)

Derzî "terzi" < F

Giysileri biçip diken dikişçiye *derzî* denmektedir (KTS: 59; OTL: 201; LD: 152/5).

Mevlânâ Ḫâverî… ***derzîlıḳḳa*** *mensûb irdi* (MN § 116/63.s)

Ġazel-furûşluk "iplikçilik" < A+F+T

Bu sözcük için Nevâyî sözcüğünde "eğrilmiş ip satıcılığı" anlamı verilmiştir (NETİL IV/97).

Mevlânâ Ḳabûlî… bâzârda ***ġazel-furûşluḳ*** *dükkânı bar irdi* (MN § 97/56.s)

Ḫayme-dûzluḳ "çadırcılık, çadır dikicilik" < A+F+T

[11] Demircilikte kullanılan havan veren araç (NETİL I/448).

"Çadır" anlamındaki *ḫayme* (OTL: 399) sözcüğü ile "dikici, diken" anlamındaki *dûz* sıfatı (OTL: 218) bir araya gelerek "çadır dikici" anlamını oluşturmakta, çadırcılık zanaatına ise *ḫayme-dûzluḳ* denmektedir.

*Mevlânâ Sa'îdî… **ḫayme-dûzluḳ** ṣan'atıġa mensûb irdi* (MN § 100/57.s)

Neccâr "dülger; marangoz" < A

Dülger veya marangoz için Arapça *neccâr* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 955; NETİL II/423).

*Âşikâre eyledi **neccâr** taḫt*
Ṭoḳtaġay dip anda şâh-ı nîk-baḫt (LT 2446)

"Talihli bir padişah otursun diye marangoz tahtı ortaya koydu".

Kârd-gerlik "bıçakçılık" < F+T

Bıçakçılık zanaatı için Farsça Türkçe *kârd-gerlik* (*kârd* "bıçak" OTL: 563; *-ger* "yapan" OTL: 328) ve Türkçe *bıçaḳçılık* sözcükleri kullanılmaktadır.

*Üstâd Muḥammed-i Enbe'î, **kârd-gerlik** ṣan'atıġa mensûbdur* (MN § 297/127.s)

Bıçaḳçılıḳ "bıçakçılık" < T

*Şeyḫ Muḥammed-i Sekkâk… **bıçaḳçılıḳḳa** mensûbdurlar* (NM 4.s)

Kâse-gerlik "kâsecilik" < F+T

Kâse yapan zanaatçıya *kâse-ger*, (OTL: 566; NETİL II/129), bu zanaat dalına ise *kâse-gerlik* denmektedir.

*Mevlânâ Maşrıḳî… **kâse-gerlik** ṣan'atıġa mensûb irdi ammâ dervîş kişi irdi* (MN § 95/55.s)

Kemân-gerlik "yay zanaatçılığı" < F+T

Yay yapan zanaatçıya *kemân-ger* (OTL: 582; NETİL II/96), yay zanaatçılığına da *kemân-gerlik* denmektedir.

*Mevlânâ Beḳâyî, **kemân-gerlikke** meşhûrdur* (MN § 176/94.s)

Kefş-dûzluḳ “ayakkabıcılık” < F+T

Ayakkabı dikicisine *kefş-dûz* (OTL: 578; NETİL II/103), bu zanaat dalına ise *kefş-dûzluḳ* denmektedir.

Mevlânâ Ṭâhirî… kiçikide ***kefş-dûzluḳḳa*** *mensûb irdi* (MN § 245/113.s)

Kemer-dûzluḳ “kemerci, kemer dikicisi” < F+T

Kemer ve kuşak diken kimseye *kemer-dûz*, kemercilik zanaatına da *kemer-dûzluk* denmektedir.

Mevlânâ Ḳâni'î, ***kemer-dûzluḳḳa*** *mensûbdur* (MN § 45/30.s)

Kîse-dûzluḳ “kesecilik, torbacılık” < F+T

Kese ve torba dikicisine *kîse-dûz* (OTL: 600; NETİL II/118), kesecilik zanaatına ise *kîse-dûzluḳ* denmektedir.

Mevlânâ Zeyn, ***kîse-dûzluḳ*** *san'atıġa mensûb irdi* (MN § 40/27)

Kûft-gerlik “kuyumculuk” < F+T

Bu sözcük için Nevâyî sözlüğünde “demircilik” anlamı verilmiştir (NETİL II/158).

Mîr Hâşimî, ***kûft-gerlik*** *bile meşhurdur* (MN § 187/97.s)

Ḫışt-mâllıḳ “tuğlacılık” < F+T

Kerpiç işçisine, tuğlacıya *ḫışt-mâl* (NETİL III/403), tuğlacılık zanaatına *ḫışt-mâllıḳ* denmektedir.

Mevlânâ Dervîş-i Dihekî.. ***ḫışt-mâllıḳ*** *ṣan'atıġa mensûbdur* (MN § 422/183.s)

2.9.1.1. Zanaat Mekanları

Ḫışt-ḫâne “kerpiç, tuğla üretim yeri” < F

Kerpiç ve tuğlaların üretildiği ocağa *ḫışt-ḫâne* denmektedir (*ḫışt* OTL: 418; *ḫâne* OTL: 373).

Sözcüğün örneği *dâş-ḫâne* maddesinde verilmiştir.

Dâş-ẖâne "çanak, çömlek ve kireç üretim yeri" < F

"kireç, kerpiç, çanak, çömlek ocağı" anlamına gelen Farsça *dâş* (BK 154) sözcüğü ile *ẖâne* sözcüğü bir araya gelerek çanak, çömlek ve kireç üretim yerini ifade etmektedir.

Ger ẖışt-ẖâne ile savuġluġ itse kesb
*Pes **dâş-ẖâne** dağı irür ẖışt-ẖâne'î* (FK 722/2)

2.9.2. Silahçılar ve Silah Ustaları

Kirek yaraḳçı "levazımatçı, silahçı" < T

Nevâyî sözlüğünde "silah, alet edevat depocusu" anlamıyla sadece "yaraḳçı" ibaresi geçmektedir. (NETİL III/596).

Sözcükle ilgili ayrıntılı bilgi Barutçu-Özönder'in çalışmasında yer almaktadır (1996: 35).

*Manşıbda andaḳ ki…ẖızâneçi ve **kirek yaraḳçı**, çögençi ve nîzeçi…* (ML B20b/22)

Ḳorçı "silahşör; cephane başkanı" < Moğ.+T *ḳor+çı*

Ḳorçı sözcüğü Nevâyî sözlüğünde "silah deposu, cephane başkanı; savaşçı, kahraman; kale güvenliği başkanı" (NETİL IV/91), Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "silahlı, silahtar" (FHK 944) olarak geçmektedir.

Aka'ya göre, ordunun silah ihtiyaçlarını karşılamak üzere Cebehane veya Kurhane bulunmakta olup, bunun idaresi Kurbegine verilmiştir (Aka 1991a: 111).

Sözcükle ilgili ayrıntılı bilgiler için Barutçu-Özönder ve Doerfer'in çalışmalarına bakılabilir (1996: 36; TMEN I/429).

Kor/kur şeklinde farklı okunuşlara sahip olan bu sözcük unvan olarak da kullanılmaktadır: *İsa Korçı, Miranşah Korçı, Pir Muhammed Korçı* (Khwandamir 1994: 2/658, 663, 669).

*Manşıbda andaḳ ki **ḳorçı** ve suçı ve ẖızâneçi ve kirek yaraḳçı…* (ML B20b/21)

Nîzeçi "mızrak yapan kişi, mızrak ustası" < F+T

Timurlular gibi askerî bir devlet için, teknolojinin olmadığı, her şeyin elde üretildiği bir dönemde silah ustaların çok değerli olduğu muhakkaktır. Mızrakçı, cebeci, okçu gibi ustalar dışında pek çok zanaatçının olduğu da şüphesizdir. Savaşta hücüm ve

saldırı silahı olan mızrak için Farsça *nîze*, mızrak ustası için de *nîzeçi* sözcüğü kullanılmaktadır.

Sözcük günümüzde Kır. *nayzaçı* "mızrakla silahlanmış asker" (Yudahin 1985: II/51), Özb. *näyzäbåz* "mızrakla silahlanmış, mızrakla savaşmakta usta kişi" (Marufov 1981: I/493) lehçelerinde görülmektedir.

Manṣıbda andaḳ ki… ḫızâneçi ve kirek yaraḳçı ve çögençi ve ***nîzeçi*** *…* (ML B20b/22)

Cibeçi "zırh ustası" < Moğ.+T

Savaşta karşı tarafın saldırısına karşı vücudu koruyan savunma silahlarından biri *cibe* "zırh"dir ve ustasına *cibeçi* denmektedir (NETİL I/573; TMEN I/284).

Hüner ve pîşede andaḳ ki… tamġaçı ve ***cibeçi*** *ve yorġaçı ve ḥalvaçı…*(ML B20b/23)

Oḳçı "ok yapıp satan kişi" < T

İlkel çağlardan beri yayla birlikte kullanılan ok, Timurlularda da çok etkili bir savaş aletidir ve ok yapıp satan kimseye *oḳçı* denmektedir (EDPT: 80; KB: 335; NETİL III/621; Radlov 1-II: 1001).

Nevâyî, viran olmuş, dağınık kabrini okçu dükkanına benzetmekte, ayrılığının okundan orada her tarafta kanat ve ok demirlerinin göründüğünü söylemektedir:

Bozuġ ḳabrimni körgen ***oḳçı*** *dükkânıġa oḫşatġay*
Firâḳıŋ oḳıdın anda körüp peykân u per her yan (NŞ 461/6)

2.9.3. Aşçılar ve Ekmekçiler

Aş-pez "aşçı, ahçı" < T+F

Aşçı için Türkçe ve Farsça unsurlardan oluşan *aş-pez* < *aş-bâz* sözcüğü kullanılmaktadır (B I/47b26; NETİL II/542).

Sözcük günümüzde Kır. *aşpoz* (Yudahin 1985: II/408), Özb. *åşpäz* (Marufov 1981: I/556) lehçelerinde görülmektedir.

Sözcüğün örneği *nân-vâ* maddesinde verilmiştir.

Nân-vâ "ekmekçi, fırıncı" < F

Ekmekçi veya fırıncı için Farsça *nân-vâ* sözcüğü kullanılmaktadır (B I/47b26; NETİL II/479; ĆS 341).

Sözcük halen Kır. *naabay* “fırıncı, ekmekçi” (Yudahin 1985: II/50), Özb. *nåvvåy* (Marufov 1981: I/506) lehçelerinde kullanılmakdır.

Örnekten de yemek yenilen dükkan ve aşevlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

*Mevlânâ Ṣâḥib-i Belḫî… **âş-pez** bile **nân-vâdın** âş ve nân tilep yir irdi* (MN § 19/18.s)

İtmekçi “ekmekçi” < T

Farsça *nân-vâ*’nın yanı sıra Türkçe *itmekçi* sözcüğü de kullanılmaktadır (DLT: 649; KE: 213; KTS: 77; NETİL II/60; FHK 404; Radlov 1-I: 847).

İtmekçi tennûrı tamlamasından anlaşılacağı üzere tandır ve tandırda ekmek pişirme geleneği ve sofra kültürünün ipuçları görülmektedir.

Nevâyî, *Mahbûbü’l-Kulûb*’te çiftçilerden bahsederken, “onun (çiftçinin) sayesinde ekmekçinin fırını sıcak, samancı pazarı da hararetli olur” demektedir:

***İtmekçi** tennûrı andın ḳızıḳ, 'allâf bâzârı andın ısıḳ* (MK 141-142.s)

2.9.4. Helvacıla**r**

Ḥelvâ-fürûş “helva satan, helvacı” < A+F

Helva satan kimse veya helvacı için Arapça Farsça unsurlardan oluşan *ḥelvâ-fürûş* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 407; NETİL IV/144).

*Çüçük söz ṣâf könüllüklerge nûşdur barça etfâl ṭab‘ıġa mülâyim **ḥelvâ-fürûşdur*** (MK 269.s)

“Tatlı söz saf gönüllüler için bir azıktır, bütün çocukların mizacına yumuşak huylu bir helvacı uygundur”.

Ḥalvâ-gerlik “helvacılık” < A+F+T

Arapça, Farsça ve Türkçe unsurlardan oluşan ***ḥalvâ-gerlik*** sözcüğü helvacılık mesleğini ifade etmektedir.

Mevlânâ Âfetî gibi helvacılıkla uğraşan şairler de görülmektedir:

*Mevlânâ Âfetî… **ḥalvâ-gerlikke** mensûb ḳılurlar* (MN § 184/96.s)

Ḥalvaçı “helvacı” < A+T

Helvacılık ustalık ve beceri gerektiren bir iş olduğu için Nevâyî bunu hüner ve zanaata dahil etmektedir.

Hüner ve pîşede andaḳ ki… yorġaçı ve ***ḥalvaçı…*** (ML B20b/23)

Sözcüğün üç şekli de Özbek Türkçesinde yaşamaktadır: Özb. *xålväfuruş, xålvägär, xålväçi* (Marufov 1981: II/706).

2.9.5. Kumaşçı ve Dokumacılar

Bezzâz "bezci, kumaş satan" < A

Arapça *bezz*'in çoğulu *bezzâz* bezci ve kumaşçıları ifade etmekte (OTL: 111; NETİL I/193). Sözcük Özbek Türkçesinde Özb. *bäzzåz* şeklinde bulunmaktadır (Marufov 1981: I/72).

Raḫt ki ***bezzâz*** *tirip reng reng*
Aṭlas-ı eflâk kibi teŋ teŋ (HE 3536)

"Bezci her çeşit renkten dünya kadar dokuma, kumaş sıralayıp sunmaktadır".

Nessâc "dokumacı, çulha" < A

Dokumacılık yapan zanaatçıya *nessâc* denmektedir (OTL: 965).

Timur zamanında Semerkand'ta pek çok dokuma imalathanesinin bulunduğu ve ülkenin en iyi dokumaların Yezd şehrinden çıktığı bilinmektedir (Aka 1991a: 128, 131).

İgirdi rişte-i na'tıŋ Nevâyî köz uçı birle
Eger baḳsaŋ muṭî' olġay aŋa ***nessâc*** *ile serrâc* (FK 96/11)

"Nevâyî övgü ipini göz ucuyla eğirdi, eğer bir kez Nevâyî'ye baksan derici ve dokumacılar ona itaat edecek".

Câme-bâflık "elbise, çamaşır dokumacılığı" < F+T

Farsça *câme* "elbise, çamaşır" (OTL: 139) ve *-bâf* "dokuyan, dokuyucu" (OTL: 72) unsurlarından oluşan *câme-bâflık* sözcüğü elbise, çamaşır dokumacılığı mesleğini bildirmektedir.

Mevlânâ Necmî… ***câme-bâflıḳ*** *ḥirfesiġa mensûbdur* (MN § 248/114.s)

2.9.6. Falcılar ve Falcılık

Geleceği öğrenmek, şans ve kısmeti anlamak amacıyla bakılan fal ve falcılık, geçmişten bu yana Türkler arasında çeşitli uygulamaları ile yaşatılan bir kültür ürünüdür.

İslamiyetten önce Türkler, fala çok önem vererek karşılaştıkları çeşitli sorunların çözümü için falcılardan yardım beklemiş, koç, keçi, at, sığır ve geyiklerin kürek kemiği, aşık kemiği, koyun tezeği, fasulye, nohut, ateş, yıldız, ok ve yay, köpük, kaşık, eldiven gibi nesneleri birer fal aracı olarak kullanmışlardır (Sümbüllü 2010: 62).

İslamiyetten sonra yukarıdaki fal türlerine ek olarak, zecr, ıyafet ve tayr, kehanet, irafet, ihtilac, kıyafet, kitap falı, Kur'an falı, kur'a falı ve remil gibi fal çeşitleri uygulanmıştır (Duvarcı 2001: 121-122).

Falcılık Nevâyî döneminde de insanların ilgisini çeken uğraşlardan bir olmuştur. Falcılar yıldızlardan, burçlardan ve gök cisimlerinden anlam çıkarmış, bunun yanı sıra kum ve nohut gibi nesneleri kullanarak kehanette bulunmuşlardır.

Müneccim "yıldız falcısı" < A

Müneccim'ler (OTL: 850; LD: 76/4; NETİL II/351), bir yandan gök bilimiyle uğraşan bilimadamı, diğer yandan yıldızların durum ve hareketlerine bakarak gelecekle ilgili yorumlar yapan yıldız falcıları olmuştur.

Timurlular döneminde, önde gelen ilim dallarından biri olan müneccimlik, geçmişten gelen kehânet uydurmayla bağlantılı olarak gök cisimlerinin hareketlerine de yoğunlaşan astronomi ilmine dönüşmeye başlamıştır. Dolayısıyla müneccimler doğa olaylarını ve astronomik gözlemleri büyük titizlikle uygularlarken bir yandan da hükümdarların gelecekleri hakkında ve uğurlu sayılabilecek konular hakkında yorumlar yapmaya zorlanmışlardır. Hânedan üyelerinin doğumlarında da müneccimlik ve gelecekten haber verme gelenekleri çokça kullanılmıştır. (Doğan 2020: 100-104).

Nevâyî, müneccimlerin yıldız ve gezegenler üzerine hükümler verdiğini ve bir remilci gibi noktaları hesaplayarak konuştuğunu, fakat diğer yandan onların gökler, yıldızlar ve burçlarla ilgili efsaneler anlatarak yorumlar yaptığını ve bunlardan hiçbirinin doğru çıkmadığını kaydetmektedir (MK 131-132.s).

Müneccim *ki ṣevâbit ü seyyâr neẓâretdin ḥükm sürer, remmâl dikdür ki noḳtaları ḥisâbı bile lâf urar…* (MK 131-132.s).

"Müneccim yıldızlar ve gezegenler üzerine hüküm verir, remil döken gibidir, noktaları hesaplayarak konuşur".

Bu dönemde *Mevlânâ Kevkebî, Mevlânâ 'Abdu'r-Raḥîm-i Müneccim* gibi müneccimlerin varlığı bilinmektedir (MN 123, 174.s).

Remmâl "remil döken, fal açan" < A

Kum üzerindeki nokta ve çizgilere dayanarak gelecekten haber veren falcılara *remmâl* denmektedir (OTL: 1035; NETİL II/602).

Müneccim ki ş̱evâbit ü seyyâr neẕâretdin ḥükm sürer, ***remmâl*** *dikdür ki noḳtaları ḥisâbı bile lâf urar* (MK 131.s)

Neẖud fâlı "nohut falı" < F+A+T

Bu dönemde kullanılan fal çeşitlerinden biri nohut falıdır ancak bunun ne şekilde uygulandığına dair bilgi bulunmamaktadır.

Neẖud fâlın *körüp encümdin evvelgı ucı mîzân*
Çü emriŋ çarḫ zâlin eyleben mekkâre-i ḳad ḫam (NŞ 393/4)

"Emrin felek koca karısının boyunu iki büklüm ettiğinde Terazi'nin ucundaki yıldızdan nohut falını gördü".

2.9.7. Kitap İşiyle Uğraşanlar

Kitâb-dâr "kitap tutan, kütüphaneci" < A+F

Kütüphanede görev yapan ve kitaplardan sorumlu olan kişiye *kitâb-dâr* denmektedir (NETİL II/119).

Sözcük unvan olarak da kullanılmıştır: *Derviş Ali Kökeltaş Kitabdar, Derviş Muhammed Kitabdar* (Khwandamir 1994: 2/653).

Mevlânâ Ṣâliḥî... andaḳ işitilür ki Hişâr'da pâdişâhnıŋ ***kitâb-dârıdur*** (MN § 421/183.s)

Mücellidlıġ "ciltçilik" < A+T

Arapça *mücellid* "ciltçi" (OTL: 822) sözcüğüyle ve Türkçe *+lXG* ekinden oluşan *mücellidlıġ* sözcüğü ciltçilik mesleğini belirtmektedir (NETİL II/335).

Sanat niteliği taşıyan ilk cilt örnekleri Uygurlar döneminde görülmüş, 15. yüzyılda daha da gelişerek Suriye ve Mısır'dan getirilen sanatçılarla ve Şahruh'un himayesiyle Herat'ta hem teknik hem de desen açısından bir üslup oluşturmuştur. Timurlular devrinin en güzel cilt örnekleri de Ali Şir Nevâyî döneminde yapılmıştır. Bu ciltlerde, şemselerle köşebentlerin içleri ve aralarında kalan boşluklar hatâyî grubu motiflerle süslenmiş, ayrıca uygun yerlere insan, kuş, yılan, aslan gibi hayvan ve ejderha, zümdürüanka gibi efsanevi yaratıklar yerleştirilmiş, bunların aralarına da Çin bulutları serpiştirilmiştir. Dönemin tanınmış mücellitleri: Kıvâmeddîn Mevlâna, Abdürrahim Hâce, Mahmûd Hâcı, Mahmûd Hâce vs. (Özcan 2007: 39-41).

Mevlânâ Figânî… Mîr Sa'îd Gûyende'niŋ oğlıdur ve ***mücellidlıġ*** *hem bilür..* (MN § 251/115.s)

Şaḥḥâflıḳ "sahaflık, kitapçılık" < A+T

Kitap ticaretiyle uğraşan kişilere *ṣaḥḥâf* (OTL: 1064), bu meslek dalına ise *ṣaḥḥâflıḳ* denmektedir.

Sözcük için Nevâyî sözlüğünde "mukavvacılık, kartonculuk" anlamı verilmektedir (NETİL III/68).

Mevlânâ Mîr-i Ḳarşî… bâzârda ***ṣaḥḥâflıḳ*** *dükkânı bar irdi* (MN § 114/63.s)

2.9.8. Diğer Meslekler

Suçı "su taşıyıcı, saka; şarap koyan, saki" < T

Su dağıtıcısı sakaya *sucu* denmektedir (EDPT: 785; NETİL III/118; BL 193; FHK 795).

Derviş Muhammed Suçı (Khwandamir 1994: 2/653), *Hacı Baba Suçı, Çerkes Suçı* (Yezdî 1997: 259, 264) kişilerin varlığı sözcüğün unvan olarak da kullanıldığını göstermektedir.

Sözcük günümüzde Kır. *suuçu* "sulayıcı; sucu" (Yudahin 1985: II/169), Özb. *suvçı* "sulayıcı; sucu" (Marufov 1981: II/81), TT. *Sucu* (TDK) lehçelerinde bulunmaktadır.

Manşıbda andaḳ ki ḳorçı ve ***suçı*** *ve ḫızâneçi ve kirek yarakçı…* (ML B20b/21)

ʿ**Aṭṭâr** "güzel kokular, iğne, iplik vs. satan, aktar" < A

ʿAṭṭâr, güzel kokular, iğne, iplik vs. satan esnaftır (KTS: 15; OTL: 58; NETİL I/136).

Sözcük Kır. *attarçı* (Yudahin 1985: I/80), Özb. *ättår* (Marufov 1981: I/62) lehçelerinde "tuhafiye, parfüm vs. satan tüccar" anlamında görülmektedir.

*Ve bâzârġa bardı ve **'aṭṭârdın** tiledi ki satḳun alġay* (NM § 592/368.s)

Balıġçı "balıkçı" < T

Balıġçı sözcüğü, Timurlularda balık etinin de tüketildiğine işaret etmekte, *Şeyh Ahmed Balıkçı, Şeyh Muhammed Balıkçı* (Khwandamir 1994: 2/674) gibi örnekler sözcüğün unvan olarak da kullanıldığı göstermektedir.

*Ve Süleymân 'aleyhi's-selâm rûzî cihetidin deryâ ḳıraġıda **balıġçılarġa** müzdûrluḳ ḳılur irdi* (TEH 157.s/6)

Boyaġçı "boyacı" < T

Boyaġçı, boya işiyle uğraşan, boya yapan ya da satan kimsedir (NF: 83; KTS: 35; NSÇT: 378; ĆS 250; Radlov 4-II: 1657).

*Ebu'l-Ḥasan 'Alî b. Ḥamîd eṣ-Ṣa'îdî…. Atası **boyaġçı** irdi* (NM § 582/358.s)

Ḳaṣṣâb "kasap" < A

Et kesmeyi meslek edilen kişilere *ḳaṣṣâb* denmektedir (OTL: 568; NETİL IV/39). Timur döneminde Semerkand'ın kasapları eti baharatlayarak hazırlamış ve ekmekle birlikte satmıştır. Kasaplar çeşitli av etlerini de gayet temiz bir şekilde ve son derece itinayla hazırlamıştır. Çarşılar sabah erkenden açılıp hava kararınca kapanırken kasaplar ise geceleri de çalışmıştır (Clavijo 1993: 177-178).

Burada "kasabı çok olsa koyun murdar ölür" atasözünü görmekteyiz:

Ḫûblar tîġı yitişmestin burun bu zâr öler
*Çın imiş kim bolsa köp **ḳaṣṣâb** ḳoy murdâr öler* (FK 182/1)

Muḥâsib "muhasebeci, sayman" < A

Devletin hesap işleriyle uğraşan görevlilerine *muḥâsib* denmektedir (OTL: 780; NETİL II/411).

Muḥâsib sözcüğü sadece Sedd-i İskender'de geçmektedir.

Alar çun bu yaŋlıġ şitâb eyleben

muḥâsibler *anı ḥisâb eyleben* (Sİ 6119)

"Onlar (gemiler) bu şekilde acele etti, muhasebeciler onu hesap etti".

Mühendis(î) "mühendis, mimar" < A

Mühendislik bayındırlık, gıda, fen, teknik ve sosyal alanları kapsayan geniş bir daldır ve bu meslek insanların her türlü ihtiyacını karşıladığı için günümüzde olduğu gibi asırlar öncesinde de hayati öneme sahip olmuştur.

Bunların arasında uzay ve havacılık, uçak mühendisliğinin ortaya çıkışı yakın tarihe dayanmasına karşın bu alanla ilgili fikirler çok eskilere dayanmaktadır. Nevâyî'nin verdiği örnek, "kuşlar gibi kanat çırparak uçma" fikrinin sadece Batı'da ortaya çıkmadığına, Orta Çağda, hatta Leonardo Da Vinci'nin çizimlerinden önce, Türklerde de mühendislerin bu konuyla ilgili çalışmalar ve tasarımlar yaptığına, fikirler ürettiğine işaret etmektedir.

Nevâyî "mühendis bulup omzuma kanat yaptırayım, onun arzusuyla uçarak kendimi kuşların arasına katayım" demektedir:

Mühendisî *tapay u ignime ḳanat yasatay*
Uçup hevâsıda ḳuşlar ara özümni ḳatay (FK 624/1)

Kimeçi "gemici" < T

Kimeçi, gemide çalışan, gemi işleten ve gemi yapan kimsesir (EUT: 105; KE: 359; KTS: 137; NETİL II/107).

Timur, Yıldırım Beyazıt'a yazdığı bir mektupta "..senin asl ü nesebin gemici Türkmenlere dayanır ve bu bize aşikardır" diyerek (Yezdî 1997: 232) Oğuz Türklerinin Anadolu'ya yerleştikten sonra sahil bölgelerinde gemiciliği geliştirdiğini, bu konuda Anadolu Türklerinin iyi olduğunu hatırlatmaktadır.

Ancak o dönemde Timurluların da deniz çapında olmasa bile bulundukları coğrafyaya göre, nehir çapında gemiler inşa ettiği bilinmektedir. Bu gemiler sefer sırasında Ceyhun, Seyhun ve Fırat nehirlerini geçmek için sıklıkla kullanılmıştır (Yezdî 1997: 32, 50, 186, 245).

Hüner ve pîşede andaḳ ki.. yorġaçı ve ḥalvaçı ve ***kimeçi*** *ve ḳoyçı..* (ML B20b/23)

Bâġ-bân "bahçıvan, bağcı" < F

Timurlular döneminde bağ ve bahçecilik kültürü çok özen gösterilen bir alan olmuştur (bkz *Bağlar* maddesi). Bağların bakımıyla, güvenliğiyle ilgilinen kişilere ise *bâġ-bân* denmiştir (OTL: 72; HBD: 7/5; NETİL I/326).

Bâġ-bânâ *gül ü serviŋ sarıdın söz dime köp*
Birisin serv-i gül-endâmıma bârî oḫşat (FK 77/6)

"Ey bağcı! Gül ile selvi hakkında çok konuşma, bari birini güzel endamlı sevgilime benzet".

Sözcük Kır. *bagban* (Yudahin 1985: I/91), Özb. *båġbån* (Marufov 1981: I/142) lehçelerinde görülmektedir.

Kimyâ-gerlik "kimyacılık" < A+F+T

Kimya ile uğraşan kişiye *kimyâ-ger* denmiş (OTL: 599; NETİL II/114), kimyaya ilgi duyan şairler de bulunmuştur.

Mevlânâ'nıŋ ḫayâli ***kimyâ-gerlikke*** *tüşüp köp nime żâyi' ḳılıp hîç nime ḳıla almadı* (MN § 57/37.s)

Râzelıḳ "inşaatçı; taş yontucusu" < F+T

Nevâyî sözlüğünde bu sözcüğe "taş yontucusu" anlamı verilmektedir (NETİL II/627).

Eraslan, Farsça *râz* sözcüğünün "sır, gizli şey" anlamının dışında "mimar" anlamının da bulunduğunu, *râze*, sözcüğün Arapçalaşmış şekli olup "inşaat ustası" anlamına geldiğini belirtmektedir. (MN 619.s).

Mevlânâ Ṣâliḥî.. hemânâ ki evvel ***râzelıḳ*** *ṣan'atıġa mensûb irdi* (MN § 421/183.s)

Sabûn-ḫâne müşrifi "sabunhane çalışanı, gözetçisi" < A+F+A+T

Sabun üretimin yapıldığı imalathaneye *sabun-ḫâne* denmekte, bu sözcük "yukarıdan gözeten, malı koruyan, muhafaza eden, ambar memuru" anlamındaki *müşrif* (OTL: 885) sözcüğüyle bir araya gelerek "sabunhane gözetçisi, memuru" anlamını oluşturmaktadır.

Mevlânâ Cevherî… ***sabûn-ḫâne müşrifi*** *irdi* (MN § 115/63.s)

2.10. YOKSULLAR ve ZENGİNLER

Bay "zengin, varlıklı" < T

(EDPT: 384; EUT: 36; DLT: 579; KB: 65; NF: 51; KE: 84; KTS: 25; DTO: 155; ŞS: 72; ŞTE: 341; S: 127v/18; MSD: XII-367; LD: 26/3; ŞD: 206/1; NETİL I/309; FHK 432; VEWT: 56).

Zengin, varlık kişiler için Türkçe *bay* sözcüğü kullanılmaktadır. Örnekte Nevâyî zenginlerin yoksullara zekat vermesinin bir farz olduğunu belirtmektedir.

Çün yudı közler sevâdın eşk yarut yüz açıp

Kim diremsiz ilge bay il farżdur birmek zekât **(**GS 77/6)

"Gözyaşı, gözlerin siyahlığını yıkadı, yüz açıp etrafı aydınlat, çünkü metekliksiz millete zengin milletinin zekat vermesi farzdır".

Çıḳan "fakir, yoksul" < T

(EDPT: 408; EUT: 61; DLT: 621; KB: 129; NF: 102; KE: 159; KTS: 45; DTO: 306; S: 218v/20; ŞD: 206/1; NETİL III/472; FHK 721).

Eski Türkçede olduğu gibi *çıḳan* sözcüğü yoksulları ifade etmektedir.

Nevâyî "hakikatleri bilen hakim (Tanrı) zengin ile fakiri rahatlatır, parlak güneş mamur ve viraneyi aydınlatır" demektedir.

Tındurur ***bay u çıḳannı*** *ḥâkim-i rûşen-żamîr*
Yarutur âbâd ile vîrâneni mihr-i münîr (FK 749)

Tilençi "dilenci" < T

Her devirde olduğu gibi, bu devirde de geçimini dilenerek sağlayan *tilençi* < *tile-n-çi* (KE: 635; KTS: 61; DTO: 265; S: 200r/21; LD: 40/2; NETİL III/230; FHK 656) kişilerin varlığı görülmektedir.

Örnekten dilencilerin siyahî olduğu, sırtlarında kaplan derisi taşıdıkları anlatılmaktadır:

Tün-dür ki saŋa ***tilençi*** *zengî*
Égnide térisi-dür pelengi (LM 69)

Gedâ "dilenci" < F

Farsçadan geçen *gedâ* sözcüğü "yoksul, dilenci" anlamlarında kullanılmaktadır (ŞT: 369; OTL: 327; NETİL I/389).

Nevâyî "yoksulun önünde secde etmek bir iyilik değil, asıl iyilik para vermektir" demektedir:

*Secde **gedâ** allıda irmes kerem*
*Bil ki keremdür aŋa **birmek direm*** (HE 1731)

Sözcük günümüzde Kır. *kedey* "fakir, yoksul" (Yudahin 1985: I/365), Özb. *gädå ~ gädåy* (Marufov 1981: I/182) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Aç "fakir, yoksul" < T

Aç sözcüğü (EDPT: 17; NETİL II/539) burada "yiyecek bulamayan, yoksul, fakir" anlamında kullanılmaktadır.

Sözcüğün örneği *muḥtaç* ve *yalaŋaç* maddelerinde verilmektedir.

Muḥtâç *"yoksul, fakir"* < A

Burada *muḥtâc* sözcüğü (OTL: 785; NETİL II/413) "yoksul, fakir" anlamında kullanılmaktadır.

Nevâyî "bir ekmeği iki bölüp yarısını bir aç kişiye verene eli açık de de, kendisi yemeden hepsini yoksula verene cömert de" demektedir:

*Bir itmekni iki bölüp yarımın bir **açḳa** birgenni saḫâ di, özi yimes barını **muḥtâçḳa** birgenni aḫı di* (MK 244.s)

Yalaŋaç "çıplak" < T

"çıplak" anlamındaki *yalıŋ/yalaŋ* (EDPT: 929) ve *aç* (EDPT: 17) sözcüklerinden oluşan *yalaŋaç* "yoksul, üstünde giysisi bulunmayan" anlamında kullanılmaktadır.

Nevâyî, açların gıdasının hükümdarın bağış sofrasından, çıplakların giysisinin onun lütuf ve ihsan hazinesinden sağlandığı söylemektedir:

***Açlar** ġıẕâsı beẕl ü 'aṭâsı ḫᵛânıdın, **yalaŋaçlar** libâsı ḫizâne-i luṭf u iḥsânıdın* (MK 86.s)

Sözcük günümüzüde Kır. *cılaŋaç* “çıplak”, *aç-cılaŋaç* “aç ve çıplak” (Yudahin 1985: I/279), Özb. *yalanġåç* “kıyafetsiz, üstü başı perişan, yoksul” (Marufov 1981: II/479), Kaz *jalaŋaş* “çıplak” (KTTS: 255) lehçelerinde yaşamaktadır.

Yalaŋ “fakir, yoksul” < T

“çıplak” anlamındaki *yalaŋ* sözcüğü (EDPT: 929) burada “yoksul, kıyafetsiz” anlamında kullanılmaktadır.

Nevâyî’ye göre, elbiseyi ne kadar özen ve muhafazayla giysen de eskir, ama o elbiseyi yoksula giydirirsen eskimez:

Niçe kim tonnı ri‘ayet birle kiyseŋ iskirür
*Çün ki kiydürdüŋ **yalaŋga** opramas o ton irür* (MK 326.s)

2.11.HIRSIZLAR VE EŞKIYALAR

Oġrı “hırsız” < T

(EDPT: 94; VEWT: 357; EUT: 139; DLT: 771; KB: 334; NF: 319; KE: 473; KTS: 291; DTO: 68; ŞTE: 427; S: 76v/24; LD: 30/3; ŞD: 34/13; NETİL III/622; ĆS 223; BD 129/54).

Hırsız için *oġrı* sözcüğü kullanılmaktadır.

Nevâyî, daruġa, emniyet memuru ve bekçinin hırsız ve katile yardım ettiğinden ve onların feryadına yetiştiğinden şikayet etmektedir:

*Daruġa vü şaḥne vü ʾases **oġrı** vü ḫûnîġa mümidd ü feryâd-res* (MK 138.s)

Nevâyî, “O saç bir hırsızdır, farkında ol, kulağının gevheri onun çengel halkasına yakalanırsa sınırsız korku saçar” diyerek zülüfü bir hırsıza benzetmektedir:

***Oġrıdur** ol zülf vâḳıf bol ki bî-ḥad bîmi bar*
Ḥalḳa-i ḳullâbıġa tüşse ḳulaġıŋ gevheri (FK 609/6)

Kîse-bür “yankesici” < F

Yankesici için Farsça *kîse-bür* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 600).

Nevâyî, yankesici ile kumarbazın bekçilerden Pazar ve kumarhaneyi kiraladığından yakınmaktadır:

Kîse-bür *bile muḳammir 'aseslerdin bâzâr u ḳumârḫâneġa müstecir* (MK 138.s)

Sözcük Kır. *Kisebur ~ kisevur* (Yudahin 1985: I/389), Özb. *kissävur* (Marufov 1981: I/389) lehçelerinde yaşamaktadır.

Ḳaraḳçı "eşkıya, yol kesici, haydut" < T
(EDPT: 656; KB: 223; KTS: 127; NSÇT: 644; DTO: 417; ŞS: 216; S: 271r/27; LD: 124/1; ŞD: 48/13; NETİL IV/36; ĆS 310; BL 223; FHK 921; Radlov 2-I: 149).

Orta Çağ boyunca Türk devletlerinin hakim olduğu bölgelerde yolların ve yerleşim yerlerinin güvenliği her zaman çok önemsenmiştir. Özellikle ticari faaliyetlerin istenilen şekilde gerçekleştirilebilmesi amacıyla yolların güvenliğini sağlamak için alınan önlemler hep üst düzeyde tutulmuştur. Ancak her şeye rağmen devrin şartlarında toplum içerisinde en kolay para kazanma yolu olarak görülen yağma ve yol keserek kısa yoldan servet edinme girişimleri devam etmiştir (Kanat 2010: 150).

O devirde yol kesen haydutlara *ḳaraḳçı* denmekte ve örnekte haydutların kervanları yağmalamadan önce yüzlerini gizlediği anlaşılmaktadır. Nevâyî, "gönüller nakdini talan etmek için kervan görünce yüzünü örten eşkıyalar gibi yüzüne perde çekme" diyerek sevgiliyi kervanları yağmalayan bir eşkıyaya benzetmektedir:

Köŋüller naḳdini târâc iterge yapmaġıŋ bürḳa'
Anıŋ diktür ki yüz baġlar ḳaraḳçı kârvân körgeç (GS 101/6)

Sözcük Kır. *ḳaraḳçı* (Yudahin 1985: I/347), Özb. *ḳäräḳçı* (Marufov 1981: II/556) lehçelerinde bulunmaktadır.

Burada hırsızın soygun sırasında eğilerek sinsice hareket etmesi ve yüzünü gizlemek için külahını yüzüne çekmesi anlatılmaktadır:

Ḳaşıdın naḳdin uġurlarġa hemânâ boldı ḫam
Ol yaşunsun dip tiri börkin çikiptür ḳaşıġa (GS 585/3)

Sevgilinin saçının her kıvrımındaki yüzlerce karışıklık din ehli için dağ eteklerinde pusuya yatmış bir eşkıya gibidir. Bu örnekten eşkıyaların argadal'larda pusuya yattıkları, gizlendikleri, yüzlerce fitne iş çevirdikleri anlaşılmaktadır:

Zülfiniŋ her çinide yüz fitnedür dîn ehliġa
Arġadal içre ḳaraḳçı eylegen yaŋlıġ kemin (NŞ 452/5)

2.12. KÖLELİK

Kölelik, Orta Çağ boyunca geçerli olan bir uygulamaydı ve köle ticareti yaygın şekilde devam ediyordu. O dönemde ele geçirilen topraklarda yaşayan insanların köle yapılıp satılması doğal bir hak olarak görülür ve özellikle savaş esirleri çoğunlukla köle olarak satılarak bir anlamda devlete gelir kaydedilirdi (Kanat 2010: 38).

Timurlular döneminde Herat şehri köle ticaretinin merkezi olarak tanınmıştır. Türkistan ve Kandahar yoluyla Hindistan'dan buraya her yıl 20000 köle getirilmiş ve hiçbir zaman ucuzlamayarak gerçek kıymetine müşteri bulmuştur (Aka 1994b: 204).

Ḳul "kul, köle" < T

Köle için *ḳul* sözcüğü kullanılmaktadır (EDPT: 615; VEWT: 297).

Divan şiirinde aşık, sevgilinin kulu kölesidir ve sevgili ona ne kadar açı çektirirse çektirsin ondan ayrılamaz, ona esir olmuştur.

Nevâyî, "köleyi (sahibi) başının üzerinden döndürüp (başımın gözümün sadakası olsun diye) özgürlüğe kavuştururlar, beni başından döndür ama serbest bırakma, canının sadakası olayım" demektedir:

Ḳulnı baştın ivürüp âzâd iterler *veh mini*
Baştın ivür *lîk âzâd itme cânıŋ ṣadḳası* (FK 666/5)

Bilgü "nişan, işaret, damga" < T
(EDPT: 340; EUT: 38; DLT: 582; KB: 73; KE: 86; DTO: 190; ŞS: 94; S: 149v/18; NETİL I/263; TMEN I/216; BL 145).

Kölelerin ayırt edici damgalarının olduğu, buna *bilgü* dendiği ve örnekte köle sahibinin kölesini damgasından tanıdığı anlatılmaktadır:

Cânda öz dâġın körüp ʿâşıḳlıġımnı aŋladı
Ol kişi dik kim tanıġay öz ḳulın bilgü körüp (GS 62/5)

Memlûk "kul, köle" < A

Ḳul sözcüğünün yanı sıra, "kul, köle, bende" anlamında Arapça *memluk* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 707; NETİL II/222).

Sözcüğün örneği *ḫᵛâce* maddesinde verilmektedir.

Ḫᵛâce "efendi, ağa, sahip" < F

Köle sahibi için Farsça *ḫᵛâce* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 350; NETİL III/404).

Örnekten bazen köle sahibinin kölesini serbest bıraktığı, bazen de kölenin sahibini bıraktığı anlaşılmaktadır.

Mevlânâ Ḫıżrî... gûya ki birevniŋ ***memlûki*** *irkendür.* ***Ḫᵛâcesi*** *anı, yâ ol ḫᵛâcesin âzâd ḳılıpdur* (MN § 255/116.s)

Ḳız ḳaravaş "cariye, kadın köle" < T

Eski Türkçede *ḳız* sözcüğünün "cariye" anlamı da taşıdığı bilinmektedir (EDPT: 679; DLT: 717). Örnekte *ḳaravaş* (EDPT: 644; DLT: 684; KB: 223; NF: 201; KE: 297; KTS: 127; Radlov 2-I: 165) sözcüğüyle ikileme oluşturarak "cariye, kadın köle" anlamında kullanılmaktadır.

Maŋa bardur ḳarâbet ehlide fâş
Perde-yi ʿişmet içre ***ḳız ḳaravaş*** (SS 2045)

Kenîz "cariye, esir kadın" < F

Farsça *kenîz* sözcüğü "cariye" anlamında kullanılmakta (OTL: 584; NETİL II/96) ve burada cariyelerin pamuk dövmesi anlatılmaktadır:

*...****kenîzler*** *mamuḳ sabamaḳ kûsı üni bile anıŋ alḳışıġa naġme-perdâz* (MK 85.s)

2.13. ÇOCUKLAR

Nevâyî'de çocuk ve çocukluk imgelerine, izlerine çokça rastlanır. Şair, çocuklar için *ṭıfl* "küçük çocuk" (KTS: 273; OTL: 1291; HBD: 3/6; NETİL III/233), *yaş* "çocuk" (KE: 714; DTO: 526; ŞS: 294; NETİL I/544) *eṭfâl* sözcüklerini kullanır.

2.13.1. Çocukların Uğraşları

Çocuk çubuktan binek yapar

Nevâyî, kirpiğe takılarak akan gözyaşını çubuktan binek yaparak at koşturmaca oynayan yaramaz çocuklara benzetmektedir:

Yügürür her kirpikimde artılıp bir ḳaṭre yaş
Şûḫ yaşlar dik ki oynarlar çubuḳ merkeb ḳılıp (GS 59/3)

Çocuk Akşamları Kuş Yakalar

O dönem çocuklarının uğraşlarından biri akşamları mum ışığıyla kuş tutmaktır.

Nevâyî "o işveli sevgili, akşam üzeri kuş avlamak için çocuğun yakmış olduğu mum gibi, yüzünü göstererek gönlümü ayrılık ateşi ile avlar" demektedir:

Hecr ara ol şûḫ köŋlüm ṣayd iter ruḫsâr açıp
Ṭıfl aḳşâm ḳuş tutarga rûşen itken dik çerâġ (GS 309/2)

Çocuk Yuvadan Kuş Yavrusu Alır

"Ok yaralarının içindeki belaları göz yaşım yıkar, bu da tıpkı çocukların kuş yuvasını görünce yavrularını almalarına benzer" örneğinde yara içi kuş yuvasına, belalar kuş yavrularına, gözyaşları ise çocuklara benzetilmektedir:

Ḫadengiŋ zaḫmı içidin belâlarnı yuġan yaşım
İrür ṭıflî ki alġay kuş balasın âşiyân körgeç (GS 101/5)

Çocuk Kuşlarla Oynar

Çocuğun salınarak her tarafa kuşu sürüklemesi gibi gönlüm o şuh sevgilinin saçının ipine bağlı sürüklenir:

Rişte-i zülfiġa baġlıġdur köŋül ol şûḫnıŋ
Ṭıfl kuş südrer kibi her sarı reftârı nidür (BV 186/4)

Çocuk Kelebek Yakalar

Her çocuğun karşı koyamayacağı ve peşinden koşup yakalamak istediği canlı kelebektir.

Nevâyî "sayfadaki mektubunu görünce, rengarek kelebek görünce peşinde koşan çocuk gibi gözyaşım aktı" demektedir:

Ḳalaġay ṣafḥada rıḳ'aŋnı körüp aḳtı yaşım
Ṭıfl dik kim yügürür körse mülevven köpelek (GS 342/2)

Çocuk yerde kelebek görünce şapkasını çıkarıp kelebeğin üzerine bırakır:

çün köpelek ḳaṣdıġa 'azm itti ***yaş***
yirge urar börkin açıp özi baş (HE 2658)

Çocuk Ateşle Oynar

Nevâyî "tıpkı her zaman ateşle oynayarak duman tüttüren çocuk gibi o şuh sevgili gönlümle alay eder, gönlüm de ah çeker" demektedir:

Hezl iter köŋlüm bile ol şûḫ u köŋlüm tartar âh
Ṭıfl dik kim dûd iter ot birle her dem oynaban (BV 457/7)

Çocuklar Deliye Taş Atar

Köyün girişinde deli gözükünce çocuklar her taraftan ona taş yağdırır:

Kûy başıdın çü bolur tilbe fâş
Yaġdurur etfâl aŋa her sarı taş (HE 2916)

Çocuk Meyve Koparır

Meyveyi dalıyla birlikte koparan çocuk gibi o şuh sevgili bedenimi kırıp gönlümü aldı:

Ol şûḫ köŋlüm aldı salıp cismime şikest
Bir ṭıfl dik ki şâḫın uşatḳay ṣemer bile (GS 544/3)

Çocuklar Çiçek Goncasını Zorla Açar

Senden ayrıyken güzellerle gönlüm açılır ancak çocukların zorla açtığı bir gonca gibidir:

Sindin ayru ḫûblardın açılur köŋlüm velî
Ġonça yaŋlıġ kim açarlar küç bile etfâl anı (GS 630/3)

Çocuk Ayna İle Oynar

Aynaya doğru yuvarlanan çocuk gibi gözyaşım o gönlün aradığı güzel yanaklıya doğru yuvarlanır:

Köz yaşım ġalṭân barur ol'ârıż-ı dil-cû sarı
Ṭıfl dik kim aġnaban meyl eylegey közgü sarı (NŞ 619/1)

Çocuklar ayna önünde oynamayı, nefeslerinin buğusuyla aynayı bulandırmayı sever. Burada da tıpkı aynayla oynayan çocuk gibi şuh sevgili gönül aynasını nefesiyle buğulandırmaktadır:

Ol şûḫ köŋül levhin itip tîre nefesdin
Bir ṭıfldur el-ḳışşa ki közgü bile oynar (BV 166/2)

Çocuğun nefesini üfleyerek aynayı bulandırması gibi gafil şeyh gönlünü riya ahıyla kararttı:

Şeyḫ-i ġâfil köŋlin itti zerḳ âhıdın ḳara
Ṭıfl dik kim közgüni ḳılġay mükedder dem bile GS 560/5)

2.13.2. Çocuğun Hareketleri

Çocuk Düşer Kalkar

Nevâyî, göz yaşını hareketli, durmadan koşturan, düşünce her tarafına dikenler batan bir çocuğa benzetmekte ve "hareketli, oynak çocuk" anlamında *yügürük ṭıfl* ifadesini kullanmaktadır:

Bir ***yügürük ṭıfl*** *irür kirpiklerim içinde yaş*
Kim yıḳılıp sançılıptur her ṭarafdın ḫâr aŋa (FK 9/2)

Çocuk Helva İçin Ağlar

Tıpkı helva için ağlayan çocuklar gibi toy gönlüm dudağının derdinden feryat eder:

Ḫâm köŋlüm kim dudağıŋnı tilep efġân ḳılur
Bar durur ol ṭıfl dik kim yıġlaġay helvâ üçün (GS 496/3)

Çocuk Okuldan Kaçar

Deli gönlümü her seferinde kandırıp getirsem de mektep çocuğu gibi kaçıp yine o güzele gider:

Ṭıfl-ı mekteb dik ḳaçıp barur *yana ol ay sarı*
Tilbe köŋlümni niçe tapıp kitürsem aldaban (BV 457/5)

2.13.3. Çocuğu Besleme

Nevâyî'ye göre, verecek başka gıdası olmayan annenin çocuğuna, karnını doyurmak için ekmeği çiğneyerek yedirmesi revadır. O dönemde katı gıdaları kendi başlarına yiyemeyen çocuklar için kolay besleme yöntemlerinden birinin çiğneme olduğu söylenebilir.

Ger ötmek ṭıfl üçün çaynar anası
revâdur ger yana yoḳtur ġıẕâsı (SM 185)

2.13.4. Çocuğu Avutmak

Deli gönlüm o peri gibi sevgiliye kavuşma derdiyle feryad eder, ancak onu çocuk gibi umut vererek kandırırım:

Tilbe köŋlüm ol peri vaṣlın tilep iyler fiġân
Veh niçe etfâl dik ümmîd ile alday anı (GS 652/2)

Halkın çocuğunu sarı, kırmızı şeylerle avuttuğu gibi gönlümü kanlı gözyaşı, bazen (sararmış) yüzümle avuturum:

Köŋülni ḳan yaş u gâhî yüzüm bile avutur-min
Sarıḳ ḳızıl bile andaḳ ki ḫalk ṭıflın avutmış (BV 250/3)

2.13.5. Çocuk Oyunları

Yaşunmaḳ "saklambaç oyunu" < T

Sözcük *yaş-* "saklanmak, gizlenmek" fiil kökünden (EDPT: 976; DLT: 957) gelerek Kıpçak Türkçesinden itibaren *yaşın-/yaşun-* "gizlenmek, saklanmak; örtünmek", *yaşınmak* "kadınların örtüsü, peçe" (KTS: 314); *yaşunmak* "saklanmak, gizlenmek" (ĆS 347) şeklinde görülmekte ve burada "saklambaç" anlamında kullanılmaktadır.

Çocuğun işi avunmak ve varsa yoksa saklambaç oynamaktır:

ġonçe-i ṭıfl işi avunmaḳ bolup
oynamaġı barça yaşunmaḳ bolup (HE 3195)

Sözcük gününüzde Kır. *caşınmak* "saklambaç" (Yudahin 1985: I/241), Özb. *yäşınmäçåḳ* (Marufov 1981: II/491) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Üzük yaşur- "yüzük saklama oyunu" < T

Çocukların oyunda yüzüğü saklaması gibi kanlı gözyaşımın rengi lal yüzük gibi dudağını sakladı:

ḳan yaşım rengi yaşurdı ḫâtem-i la'l aġzını
Oynamaḳda yaşlar andaḳ kim üzükni yaşurur (GS 163/4)

Aḳ süŋek "bir çeşit oyun" < T

Aḳ süŋek, o dönem çocuklarının ay ışığında bir kemiği uzağa fırlatarak oynadığı eğlenceli bir oyundur. Kemiği bulan çocuk arkadaşlarından birinin sırtına tırmanır, o da onu istediği yere kadar taşır (DTO: 25; S: 44r/4; ĆS 211).

Bu oyun günümüzde Kazaklarda *aksüyek* (KTTS: 33), Kırgızlarda *ak çölmök* şeklinde yaşamaktadır. Oyun kurallarına göre, ay ışığında uzağa top, kemik veya beyaz bir değnek fırlatılmalı ve tekrar bulunmalıdır (Yudahin 1985: II/372).

Nevâyî'ye göre, hükümdarın sayesinde gece Türklerin zayıf, güçsüz olanları türkü söyler, çocuklar da *aḳ süŋek* oyunu oynar:

Andın ***kiçeler*** *etrâk żu'afâsı işi arġuştek ve eṭfâl verzişi* ***aḳ süŋek*** (MK 85.s)

Gülḫâce gül "bir çeşit oyun; oyun tekerlemesi" < ?

Bu sözcük için Nevâyî sözlüğünde "nakarat, şarkının (çitti gülâ çitti gül) gibi tekrarlanan satırı" anlamı verilmiştir (NETİL I/421).

Örnekte, çocukların oyuna yöneldiği ancak oyundan her tarafa *gülḫâce gül* sesleri dağıldığı anlatılmaktadır. Burada *gülḫâce gül*'ün oyun sırasında söylenen bir tekerleme olduğu tahmin edilmektedir:

kiltürüp eṭfâl oyunġa köŋül
lîk oyun her sarı ***gülḫâce gül*** (HE 3198)

2.14. GÜVENLİK

2.14.1. Güvenlik Görevlileri

Ḳaravul "nöbetçi asker, bekçi, gözcü, öncü, devriye" < Moğ.
(VEWT: 235; KE: 298; KTS: 127; DTO: 398; ŞS: 216; ŞTE: 392; B I/25a26; NETİL IV/34; TMEN I/399; FHK 925; Radlov 2-I: 146; Eckmann 2017: 56).

Sözcük Moğolca *ḳara-* "bakmak" fiiliyle fiilden isim yapan *-gul* ekinin birleşiminden oluşmakta ve "bakan, gözleyen, gözetleyen, gözcü, bekçi" anlamlarına gelmektedir. Buradan da "devriye, ileri posta, öncü" anlamları doğmuştur ve Türkçenin çeşitli lehçe ve şivelerine *karagul, karavul, karaul, karagol* gibi şekillerde geçmiştir (Sertkaya 2012: 47).

Karavul yüksek yerlerde gözetleme yapan gözcülerdir. Yakubovskiy'e göre, savaş sırasında öncülerden önce daima karavullar gider, bekçilik yaparak, yürüyüş halinde bulunan askerî kuvvetlerin önünde olup bitenleri her surette takip etmek görevi onlara düşerdi (Yakubovkiy: 1992: 164).

Şîrim Karavul, Sultan Ahmed Karavul (Khwandamir 1994: 2/675, 676) gibi örneklerden sözcüğün unvan olarak kullanıldığı da görülmektedir:

Nevâyî, sevgilinin kaşının üzerindeki beni yüksek bir yerdeki gözcüye, gözbebeğini de akıl ve güzellik halkını vuran eşkıyaya benzetilmektedir:

Kaş üze ḫâl ***biyik yirde boluptur ḳaravul***
ʿAḳl u ḥis ḫaylını urmaḳḳa ḳaraḳçı ḳaraġı (FK 667/3)

ʿAses "gece devriye gezen, gece bekçisi" < A

Güvenliğin korunması için devriye gezen gece bekçilerine *ʿases* denmiş (OTL: 48; NETİL I/122), bu görevliler Osmanlı Devleti'nde de bulunmuştur (Pakalın 1971: 93).

Sözcüğün örneği *şıḥne* maddesinde verilmektedir.

Şıḥne "inzibat memuru, şehir zabıtası" < A

Şehrin inzibat işleriyle ilgilenen memurlara, zabıtalara *şaḥne/şıḥne* denmektedir (Pakalın 1972: 305; OTL: 1138; NETİL III/517).

Nevâyî'nin "meyhane kalenderi meyhaneye yöneldi çünkü gece orada ne şıhne var ne de ases" örneğinden 'ases veya şıḥnelerin meyhanelerin düzeni ile ilgilendiği anlaşılmaktadır:

Deyr-i fenâ meyli ḳıldı rind-i ḫarâbât
Kim kiçe anda ni ***şıḥnedür*** *ni* ***ʿasesdür*** (FK 207/6)

Tün-ḳaṭar "gece bekçisi" < T

Sözcük *tün ḳat-* şeklinde Tonyukuk yazıtında geçmekte ve *tün aḳıt- tün kat-* gibi farklı okunuşlarıyla birlikte "gece akın etmek; gece uyumadan, durmadan yürümek" olarak anlamlandırılmaktadır. Useev, bu birleşik fiilin *tün ḳat-* şeklinde Kazak, Kırgız, Özbek Türkçelerinde "gece ilerlemek, yürümek" anlamında kullanıldığını belirterek ikinci unsurun *ḳat* biçiminde okunması gerektiğini söylemektedir (Useev 2011: 1582).

Çağataycada *tün ḳat-* sözcüğü fiilden isim yapım eki alarak ve *tün ḳaṭar* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Nevâyî sözlüğünde bu sözcük için "padişah karargâhının gece bekçici" (NETİL III/257), *Dictionnaire Turk-Oriental*'de "mezar veya hükümdar konutu gece bekçisi" (DTO 248), Vambery'de "gece bekçisi, prenslerin gece bekçisi" (ĆS 267), Radlov'da "gece bekçisi; geceden sabaha kadar yanan uzun, ince mum" (Radlov 3-II: 1554) anlamları verilmektedir.

Tün-ḳaṭâr *anda baḫt-ı bîdârıŋ*
Ṣubḥġa degrü kim ḫudâ yârıŋ (SS 709)

"Oradaki gece bekçisi senin şansındır, sabaha kadar Allah yardımcındır".

Muḥtesib "polis ve belediye işlerine bakan memur, zabıta" < A

Esnaf ve sanatkarların narhlarına bakan, kile, arşın vs. ölçülerle terazi ve kantarları control edip düzgün ölçüler kullanmayan ve satışlarda hile yapanları cezalandıran, hesap soran memurlara *muḥtesib* denmektedir (Pakalın 1971: 572; OTL: 787; NETİL II/412).

Timurlular dönemi muhtesipleri şeriat kurallarının ve yasaklarının uygulanmasından sorumlu olmuştur. Atama belgelerinde Timurlu muhtesiplerine fisk ve fücur ile mücadele etme, şarap ve diğer alkollü içecekleri yasaklama, şarap küplerini kırma, tambur ve mezmur gibi müzik aletlerini parçalama yetkilerinin de verildiğini görülmektedir. Ayrıca kötü mezhepliler ve zındıklarla mücadele etmek ve İslamiyet ile uyuşmayan eski örf ve adetleri kaldırmak, kumar ve güvercin oyunlarını yasaklamakla

görevlendirilmişlerdir. Kötü kadınların kontrolü ve yetimlerin korunması da onların sorumluluğu altına verilmiştir. (Aydın 2020: 93-94).

Örnekten muhtesiblerin şehirde meyhaneleri de kontrol ederek ele geçirdiği içkileri döktüğü, içki testilerini kırdığı anlaşılmaktadır:

Muḥtesib *her sarı mey tökmekke barsa şehr ara*
Rindler hem eyleben pey-revlıġ u hem-destlıġ (NŞ 695/1)

Daruġa "bekçibaşı, sübaşı; vali, askeri vali" < Moğ.
(EUT: 67; KTS: 56; NSÇT: 555; DTO: 315; ŞS: 168; ŞTE: 362; S: 223r/22; B I/39a23; NETİL I/505; TMEN I/319; FHK 736; VEWT: 133).

Cengiz Han'ın halefi bütün devletlerde görülen bu memuriyet Timurlu döneminde varlığını sürdürmüştür. Darugalar yeni ele geçirilen bölgelere gönderilen ilk Çağataylı görevlilerdi. Hatta küçük devletçikler, yerel hanedanlar, kendi bölgelerine daruga tayin edilmesini Timur'dan isteyerek, onun hakimiyetini kabul ettiklerini gösterirlerdi. Darugalık müessesesi çok sayıda farklı görevlerle donatılmış, son derece önemli güce sahip bir kurumdu (Alan 2007a: 283, 286).

Bir şehir veya bölgenin idari ve askeri işleri hakim veya darugaların üzerindeydi. Darugalar bulundukları yerlerde yargı işlerini yürütüyor, istenildiği hallerde bölgenin askeri ile savaşa gidiyor, olağanüstü hallerde bir yerin vergisini toplamak üzere gönderiliyordu (Aka 1994b: 192).

Sözcük o dönemde unvan olarak da kullanılmıştır: *Şeyh Muhammed Daruġa* (Khwandamir 1994: 2/674).

Daruġa *vü şaḥne vü 'ases oġrı vü ḫûnîġa mümidd ü feryâd-res* (MK 138.s)

Der-bân "kapıcı" < F

Kapıcı, kapı bekçisi için Farsça *der-bân* sözcüğü kullanılmaktadır (NF: 107; OTL: 197; NETİL I/452).

Nevâyî "Nevâyî bu kapıyı Allah'tan dileyerek geldi, o yüzden kapıcıların arasında kaldı" demektedir:

Bu işikni çun tilep kildi Nevâyî Tiŋridin
Ol sebebdin gûyiyâ kim ḳaldı ***der-bânlar*** *ara* (BV 20/9)

Pâs-bân “gece bekçisi, bekçi, gözetçi” < F

“bekçi, gözcü” anlamında Farça *pâs-bân* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 1000; NETİL II/583).

Közümniŋ merdümi kim tâ seḥer kevkeb sanar her tün
Ol öydin uyḳu ʻayyârın ḳavarġa ***pâs-bândur*** *ol* (GS 390/4)

“Gözbebeğim her gece sabaha kadar yıldızları sayar, o, evden uyku dolandırıcısını kovan bir gece bekçisidir”.

2.14.2. Kaleler

Ḥiṣâr “kale” < A

Bir yerin korunması için yapılan yüksek duvarlı, kuleli, etrafı hendeklerle çevrili küçük kaleye *ḥiṣâr* denmektedir (OTL: 427; NETİL IV/185).

Nevâyî, yar gönlünde olursa kötülüklerin uzak olacağını çünkü gönlün demir kale gibi kendisini koruyacağını söylemektedir:

Çu yâr köŋlide bolsam belâ maŋa yavumas
Bu vechdin ki ***timürdin bolur ḥiṣâr*** *maŋa* (FK 15/3)

Ḳurġan “kale, sur, hisar” < T
(KE: 373; KTS: 163; NSÇT: 685; ŞS: 234; S: 286r/13; NETİL IV/92; BL 215; FHK 945; Radlov 2-I: 570).

Ülkeyi elde tutmanın temel unsurlarından biri hisar/korganlardır. Ögel, savunma ve korunma amaçlı kurulan bu korganların *koru-* fiilinden geldiğini belirtmektedir (Ögel 1991: I/301).

Nevâyî “güzelliğin ayna yansımasından demir kale arasına girdi çünkü tıpkı güneş gibi, ayna renkli feleklerden gizlenemez” demektedir:

Gerçi ḥüsnüŋ közgüdin kirdi ***timür ḳurġan*** *ara*
Mihr dik âyîne-gûn eflâkdın pinhân imes (GS 250/5)

Burc “kale çıkıntısı, kule” < A

Kale surlarının gerekli yerlerine yapılan savunma kulesine *burc* denmektedir (OTL: 128; NETİL I/336).

Yasap ḫendeḳ taşıda bârû vü ***burc***
Perî-veş ḳurġanınıŋ naḳdiġa dürc (FŞ XL/4)

"Hendek dışına kale duvarı ve kule yaptı, peri gibi kalenin çıkıntısına da harcama yaptı".

Dervâze "kale kapısı; şehir kapısı" < F

Kale ve şehirlerin büyük giriş kapısına *dervâze* denmektedir (OTL: 200; NETİL I/453).

İritsem ger köŋül çâki üçün peykânların taŋ yoḳ
Timürdin bu ḥişâr-ı derd üçün ***der-vâze*** *istermin* (FK 520/4)

"Eğer gönlümü parçalayarak okunun temrenlerini eritirsem şaşılmamalı, çünkü bu dert kalesi için demirden kale kapısı istiyorum".

Dervâzelerin özel adlarla anıldığı görülmektedir:
'Irâḳ dervâzesi (V 7B/17), ***Melik dervâzesi*** (V 7B/18)

Sözcük günümüzde Kır. *darbaza* "ana kapı" (Yudahin 1985: I/185), Özb. *därvåzä* "avlu, kurgan, kale, fabrika vs.binaların ana kapısı" (Marufov 1981: I/209) lehçelerinde görülmektedir.

2.15. YARGI ve CEZA

Türk devletlerinde yargı, adliye şer'î yargı ve örfî yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Timur, Tüzüğünde, halk içinde dövüşme, göz çıkarma, diş kırma, içme, zina yapma gibi işlerden İslâm Kadısının, örf-adet işlerinden ise Ehdas kadısının sorumlu olması gerektiği belirtilmiştir (Kanat 2010: 20).

Ḳâżî "kadı" < A

Ḳâżî, insanlar arasında meydana gelen ihtilaf, anlaşmazlık ve davaları şer'î hükümlere göre çözüme kavuşturması için yetkili makam tarafından atanan görevliyi ifade etmektedir. Timurlularda kadının diğer İslam ülkelerine paralel olarak başlıca görevleri şunlardı: hukukî davalarda karar vermek, evlilik akdi yapmak, miras konularına bakmak, malları idare etmek, öksüz ve akıl hastalarının vekillerini tayin etmek, ayrıca yazılı hüküm belgeleri hazırlamak, hukukî belgelerin doğruluğunu tespit

etmek, fetvaları kopyalatmak, şikayet yazılarını kontrol etmek ve mühürlemek (Yüksel 2009: 171-172).

Nevâyî'ye göre, kadılar yabancı ile tanıdığı aynı seviyeye koyarak adil bir hüküm vermeli, rüşvetçi müftüler ile hilekâr vekillere değer vermemeli, ayrıca avam ve içki içen kadı öldürülmelidir (MK 104.s).

Örnekte kadı iki şahit getirmesini, ancak öyle olursa şüpheye yer bırakmayacak şekilde hüküm verebileceğini belirtmektedir:

*Ayttı **ḳâżî** kitür **iki güvâh***
tâ ḳılayın ḥükmini bî-iştibâh (HE 1419)

2.15.1. Tanıklık

Tanuġ "tanık" < T
(EDPT: 518; EUT: 224; DLT: 852; KB: 422; NF: 404; KE: 595; KTS: 262; NSÇT: 416; DTO: 209; ŞS: 104; S: 164v/12; NETİL III/182; ĆS 257; BL 149).

Tespit edilen örneklere göre, görgü tanıkları Türkçe *tanuġ*, Farsça *güvâh* ve Arapça *şâhid* sözcükleriyle ifade edilmektedir.

İslam yargılama hukukunda hükmün verilebilmesi için zina davasında en az dört, diğer davalarda en az iki tane tanık istenmektedir (Yıldız 1989: 36) ve örnekte de iki tanığın gösterildiği anlatılmaktadır.

*beyle çü **iki tanuġ** ötkerdi zâl*
boldı muḳır ḫusrev-i ferḫunde-fâl (HE 1421)

"İhtiyar böylece iki tanık gösterdi, talihli hükümdar razı oldu".

Güvâh "şahit" < F

Tanık için Farsça *güvâh* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 346; NETİL I/407).

İslam hukukunda şahitliğin ispat özelliklerinden biri gözü görür olmaktır (Yıldız 1989: 53). Nevâyî "dudağın bağrımı kanattı, bu kan saçan iki gözüm iki şahittir" diyerek iki kanlı gözyaşını iki şahide benzetmekte ve şahitliğin ana özelliğini hatırlatmaktadır:

Bu ki ḳan itti lebiŋ bağrımnı
*İkki ḫûn-bâr **közüm ikki güvâh*** (FK 558/3)

Şâhid "şahit, tanık" < A

Nevâyî burada "Belin bükülmesi toprağa bakmanın delili, güzellerden nefret etmek bunun kanıtıdır" diyerek şâhid sözcüğünü "güzel" anlamında kullanmaktadır:

Ḳadd igilmegi tofraḳḳa meyl itmekke dâll, ***şâhidlerdin*** *teneffür bu ma'nîġa güvâh-ı ḥâl* (MK 308.s)

2.15.2. Cezalar

Türk ve Moğol devletlerinde, barış ve güvenliğin sağlanması her şeyden önce gelir. Bu nedenle ülkede karışıklık çıkarma ve birliğin bozulmasına yönelik hareketler en ağır şekilde cezalandırılmıştır. Buna bağlı olarak yasa, genel anlamıyla ceza konusunu teşkil eden suçlar olarak şunları göstermektedir: 1. Dine, ahlâka, yüzyılları içerisinde ortaya çıkmış olan örf ve âdete karşı gelmek. 2. Hükümdara ve devlete karşı fiillerde bulunmak. 3. Birisinin hayatına kastedip, kişisel haklarına zarar vermek. Yasada belirtilen cezalandırma şekilleri ise, ölüm, işkence, hapis ve sürgün, rütbe alınması, nakdi ve aynî cezalandırmalardır (Kanat 2010: 19).

Nevâyî, Timur döneminde uygulanan suç ve cezalarla ilgili gözlemlerini şiirlerine başarıyla yansıtmıştır. Örneklerde kısas-diyet, halka ve zincire vurulma, zindana atma, asarak öldürme, kılıçla öldürme ve el kesme cezaları görülmektedir.

Diyet "kan pahası" < A

İslam hukukuna göre, öldürme ve yaralamalarda suçlunun ödemek zorunda olduğu para veya mala *diyet* denmektedir (OTL: 215; NETİL I/494).

Sözcüğün örneği *ḳışâṣ* maddesinde verilmiştir.

Ḳışâṣ "öldüreni öldürme, yaralayanı yaralama cezası" < A

Öldürme ve yaralama suçlarını işleyen bir kimseyi bu fiilleri aynen kendisine uygulamak suretiyle cezâlandırmaya, misilleme yapmaya *ḳışâṣ* denmektedir (OTL: 594; NETİL IV/56).

Örnekte, kadının adalet kurallarına göre diyet ya da kısas hükmünü verdiği anlatılmaktadır:

ḳâżî olup 'adl ḥarîmiġa ḫâṣ
ḳıldı revân ḥükm ***diyet yâ ḳışâṣ*** (HE 1422)

Ayrıca burada *ḥükm revân ḳıl-* birleşik fiili bir yargı ifadesi olarak "hüküm yürütmek, mahkemede hakimin kararını yürürlüğe koyması" anlamında kullanılmaktadır.

İlik kis- "el kesmek" < T

Orta Çağda parmakların ya da ellerin kesilmesi sıkça rastlanan sakat bırakma cezalarındandır (Kanat 2010: 42) ve örnekte hırsızlık durumunda bu cezanın uygulandığı görülmektedir.

Tutulsa birev oğrıdur dip küçün
Tutuban ilik lîk kismek üçün (GS 683/95)

2.15.2.1. Ölüm Cezaları

Cezalandırmalar içerisinde en ağırı olarak kabul edilen ve yaşamı sona erdiren ölüm cezası, tarih boyunca, değişik dönemlerde ve devletlerde çok farklı şekillerde uygulanmıştır (Kanat 2010: 43). Nevâyî'nin örneklerine göre, o dönemde ölüm cezalarından kılıçla öldürme ve asarak öldürme yöntemlerinin uygulandığı görülmektedir.

Dârġa çik- darağacına asmak" < F+T

Asarak idam etme çok yaygın olan ve çok eski dönemlerden beri günümüze kadar uygulanan bir öldürme yöntemidir. Darağaçları kurularak gerçekleştirilen bu infazlarda suçlular şehrin giriş kapılarına ya da meydanlardaki ağaçların dallarına asılmış ve bu ölüm cezası daha çok halktan olan suçlulara uygulanmıştır (Kanat 2010: 45). Ancak Timurlular döneminde rütbe sahiplerinin asılarak idam edildiği bilinmektedir (Clavijo 1993: 156).

Nevâyî döneminde idama mahkum olanları asmak için kurulan idam sehpasına Farsça *dâr* "ağaç; direk" denmekte (OTL: 187), darağacına çekme eylemi *dârġa çik-* şeklinde ifade edilmektedir.

Sözcüğün örneği *boynın çap-* maddesinde verilmektedir.

Boynın çap- "boynunu vurmak, kafasını kesmek" < T

Kılıçla suçlunun kafasının kesilerek öldürülmesi Türk devletlerinde en fazla kullanılan öldürme yöntemlerinden biri olmuştur. Kılıç o dönemde yaygın olarak

kullanılan silahların başında geldiği için suçluların cezalandırılmasında sıklıkla kullanılmış, bu yöntem özellikle askerlerin ya da emirlerin ölüm cezalarında daha fazla tercih edilmiştir (Kanat 2010: 44).

Ancak Clavijo, Timurlular döneminde *rütbe sahiplerinin asılarak idam edildiği halde, sıradan halktan olan kişilerin ise kafası kesilerek cezalandırıldığını*, kafa kesilmenin çok utanç verici bir ölüm olarak kabul edildiğini belirtmiştir (1993: 156).

Örnekte, cezaya veya idama şahit olduktan sonra zindana geri dönen mahkumların diğerlerine "dar ağacına çekilirken iyi durdu, boynu vurulurken iyi oturdu" gibi dehşet verici söylemler anlattığı görülmektedir:

Ḳaytıp kilgenleriŋ naḳlleri muvaḥḥis ve ḫaber kiltürgenleriŋ mâcerâları müşevveş. Biri dip ki ***dârġa çikerde*** *yaḫşı turdı, biri dip ki* ***boynın çaparda*** *yaḫşı olturdı* (MK 138-139.s)

2.15.3. Hapishane ve Mahkumluk

Zindân "karanlık, yeraltı hapishanesi" < F

İnsanlık tarihi kadar eski olan, hürriyetin kısıtlanmasını hedefleyen ve en yaygın olarak uygulanan ceza hapis cezasıdır. Bu ceza Orta Çağ Türk devletlerinin hemen hemen hepsinde uygulanmış, hapishane mekanı olarak genelde ıssız ve ücra köşelerdeki kaleler ve büyük kuyular tercih edilmiştir (Kanat 2010: 35). Nevâyî'de yeraltında inşa edilmiş, karanlık bir hapishane olan *zindân* örneği görülmektedir.

Sözcüğün örneğin *tutḳun* maddesinde verilmiştir.

Tutḳun "tutuklu, mahkum, esir" < T

Zindanda, hapiste yatan tutuklulara *tutḳun* denmektedir (EDPT: 453; DLT: 904; KTS: 285).

Nevâyî, sevgiliye duyulan tek taraflı aşkın ve ona tutulan aşığın gönlü ile ilgili olarak *zindan, tutkun* sözcüklerini kullanarak dönemin ceza uygulamalarına dair ipuçları vermektedir. Burada gerçek hayatta işledikleri suçtan ötürü *zindanda* yatan *tutkunlara* gönderme yaparak gönlü bir *tutkuna*, ayrılık evini ise *zindana* benzetmektedir.

Hecr öyi içre ḳapalmış yâr hecridin köŋül
Veh ḳaçan bolġay biziŋ ***tutḳun*** *bu* ***zindânda*** *ḫalâṣ* (GS 284/7)

“Ayrılık acısı çeken gönül ayrılık evine kapanmış, ah, bizim mahkum ne zaman bu zindandan kurtulacak”.

Sözcük Kır. *tutḳun* “esir, tutsak, mahpus” (Yudahin 1985: II/272), Özb. *tutḳun* “esir, tutsak” (Marufov 1981/II: 235), Kaz. *tutḳın* “tutsak, esir” lehçelerinde yaşamaktadır.

O dönemde özellikle hapishanelerde yapılan bazı işkenceler dayanılmaz bir hal aldığından suçlular bu işkencelerden kurtulmak için ölümü bile göze alıyor ve intihar ederek acılarına son verebiliyorlardı (Kanat 2010: 41).

Nevâyî bu duruma göndermede bulunarak hapishaneleri dünyada kıyamete, mahşerde de cehenneme benzetmekte, Allah’ın herkesi bu yere düşürecek hareketlerden uzak tutmasını temenni etmektedir:

Dünyâda bu menzil ***ḳıyâmet-girdârdur ve maḥşerde dûzaḫdın nümûdâr****. Tiŋri barçanı bu yirge kiltürür ef'âldin yıraḳ tutsun ve bu menzilġa tüşürür aḥvâldın ḳıraḳ* (MK 139.s)

2.15.4. Diğer Terimler

Ṭavḳ “halka, tasma” < A

Mahkumların, esirlerin boynuna takılan halkaya *ṭavḳ* denmektedir (OTL: 1214; NETİL III/157).

Sözcüğün örneği *zencîr* maddesinde verilmektedir.

Zencîr “zincir” < F

Mahkumlarin eline, ayağına vurulan bir diğer bağ *zencîr’*dir (OTL: 1374; NETİL I/618).

Dönemin ceza uygulamasına göre mahkumların boynuna halka, el ve ayaklarına zincir bağlandığı anlaşılmaktadır.

Günâh ehli ***ṭavḳ u zencîrġa giriftâr****, bu zencîr ü tavḳları* ***selâsil ü aġlâl nümûdâr*** (MK 138.s)

“Suçlular halka ve zincire vurulmuş, bu zincir ve halkalar silsile ve pranga görümündedir”.

Cellâd "cellad, insanı kesen, asan kimse" < A

İdam cezasının infazını yerine getiren kişiye *cellâd* denmektedir (OTL: 147; NETİL I/559).

Ölmekimni yaḳma hicrânıŋġa ay sulṭân-ı ḥüsn
Ḳatl ḥükmin ḳılsa şeh ni irki bar cellâdnıŋ (GS 369/6)

"Ey güzellik sultanı! Ayrılığına ölmemi yakın tutma, kıyaslama, eğer sultan öldürme hükmü verirse cellat ne yapabilir".

Suçluların Pazarda Gezdirilmesi

Nevâyî "onun aşkından başka bir şey yoktur ki beni aşk ülkesinin dört çarşısında suçlu gibi boynumu bağlatıp gezdirsin" diyerek dönemin suçluları pazarda gezdirme adetine değinmektedir:

Cürm anıŋ 'ışḳıdın özge yoḳ ki her dem kizdürür
'Işḳ mülki ***tört bâzârıda boynum bağlatıp*** (FK 69/7)

Ḳızıl ton "padişahların özel bir durumla ilgili toplu kırım, cezalandırma kararı vereceği zaman giydiği elbise" < T

İbni Arabşah, Timur'un halkın şikayetleri üzerine genel meclis topladığını ve *kırmızı bir elbise giyerek* on yedi meliki bir saat içinde öldürttüğünü, daha sonra onların ülkelerine, mal varlıklarına el koyduğunu, çocuklarını ve torunlarını da ortadan kaldırdığını, kendi çocuklarını, torunlarını ve beylerini o ülkelere atadığını, bunun sebebinin Cengiz Han'ın yaptığı gibi rakiplerinin soyunu kurutmak ve yalnızca kendi oğullarını padişah yapmak niyeti olduğunu belirtir (Arabşah 2012: 94-95).

Özel cezalandırma yöntemi olan bu duruma Nevâyî atıf yaparak gül renkli elbise giyen güzeller güzelinin kan döktüğünü, çünkü padişahlar kırmızı elbise giyince mutlaka kan dökeceğini söylemektedir:

Tökti ḳan gül-ġun libâsın kiygeç ol ḫûblar şehi
Ḳan töker irmiş ḳızıl ton kiyse bî-şek şâhlar (GS 153/6)

1498'de Herat sakinlerine serseri ve kabadayı çetesi musallat olur, mahalleler yağmalanır, insanlar sakat bırakılır, öldürülür. Şiddet ve zulüm kontrolden çıkınca Hüseyin Baykara, Muharrem ayının onuncu günü *baştan aşağı kırmızı kıyafetler giyer*

ve "yer farketmeksizin sokak ve mahalle sakinleri, kabadayı ve zorbaları yakaladığı gibi saraya getirmeli, aksi takdirde evleri başlarına yıkılır" emrini verir. Emre göre kabadayılar yakalanır, kimisi öldürülür, kimilerine çeşitli işkenceler yapılır, aynı zamanda pek çok masum insan ölür. Daha sonra Baykara bu olayı soruşturma görevini Nevâyî'ye verir (Vasıfî 1984: 40-41).

10 Muharrem, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi nedeniyle Hüseyin Baykara'nın kırmızılara bürünerek hem yas tuttuğu hem de şehirdeki karışıklıkla ilgili hayatî bir karar aldığı gün olmuştur.

Bu özel cezalandırma yöntemiyle ilgili sadece iki örnek tespit edilmiştir, dolayısıyla çok nadir uygulanan bir cezalandırma adeti olduğu söylenebilir.

Ey Nevâyî ***ḳatl üçün ger ḫod ḳızıl ton kiydi yâr***
Besdür ol ton rengi ni muḥtâc-ı ḳatl ü kîn irür (BV 192/7)

"Ey Nevâyî! Eğer yar bizzat katliam için kırmızı elbise giydiyse o kıyafetin rengi yeterlidir, kine ve katliama ihtiyaç yoktur".

2.16. OYUN, EĞLENCE, BAYRAM

2.16.1. Zeka Oyunları

2.16.1.1. Satranç Oyunu

Şatrenç "satranç" < A
(VEWT: 443; KTS: 250; OTL: 1143; B II/178b17; NETİL III/509).

Satranç iki oyuncunun altmış dört kareye ayrılmış bir tahta üzerinde değerleri farklı onaltışar taşı birbirlerine karşılık kullanarak oynadıkları bir oyundur. Türklerde satrancın tarihi oldukça eskidir ve kütüphanelerde bulunan 500 yıl kadar önce yazılmış eserler de bunu doğrulamaktadır. Bunları Firdevsî-i Rûmî'nin 1503'te II. Bayezid'e sunduğu Şatrançnâme-i Firdevsî, Şerefhisarlı İsmailoğlu Şaban'ın Kanuni Sultan Süleyman döneminde derlediği elyazması, 1680'de Vanlı Dede'nin Mısır valisine gönderdiği eser gibi kaynaklar oluşturmakta ve bu durum Osmanlı devletinde satrancın oldukça tutulan bir oyun olduğunu göstermektedir (Arslan 2000a: 1-3).

Timurlular döneminde de satranç epey rağbet gören bir oyun olmuştur. Timur'un bizzat tavla ve satranç gibi dinen pek hoş olmayan oyunları oynadığı bilinmektedir. Fethettiği şehirlerde ilk olarak satranç oynayan kimseleri huzuruna çağırarak onlarla satranç oynayan Timur, bu oyunda kendine has hamlelere ve oyunlara sahip

olduğundan, çok az kimse kendisiyle satranç oynamaya cesaret etmiştir (Yüksel 2009: 29).

Divan şiirinde malzeme olarak kullanılan binlerce konudan birisi de satrançtır ve şairler, satrançla ilgili sözcükleri ve ıstılahları beyitlerde kullanarak çeşitli edebi sanatlarla yoğurmakta ve değişik mazmunları çerçevesinde okuyuculara sunmaktadır (Arslan 2000a: 9).

Nevâyî'de görülen satranç terimleri Timurlular döneminde satranca önem verildiğinin ve oyunun yaygın olarak oynandığına işaret etmektedir.

*Mevlânâ Muḥammed-i Ṭâlib.. **şatrencġa** 'aceb meş'ûfdur* (MN § 200/101.s)

Bisâṭ "satranç tahtası" < A

"Halı, kilim, keçe, minder gibi yere serilen yaygı" anlamındaki *bisâṭ* (OTL: 123; NETİL I/298) sözcüğü burada satrancın oynandığı bez veya tahta karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Anıŋ dik ki ṭıfl isteben inbiṣâṭ
Çü şaṭranc oynarġa yaysa bisâṭ (Sİ 2364)

"Satranç oynamak için tahtayı yaydığında çocuğun ferahlık, rahatlama istemesi gibidir".

Kebîr ve ṣaġîr şaṭrenc "büyük ve küçük satranç oyunları" < A

O dönemde satrancın *kebîr* ve *ṣaġîr* diye ayrıldığı, muhtemelen bunun satranç tahtasının boyutuna ve taşların sayısına göre yapıldığı tahmin edilmektedir.

Arabşah'a göre, Timur'un oynadığı büyük satranç tahtasının eni on bir, boyu on hane idi. Bunda fazladan iki deve, iki zürafa, iki talia (öncü), iki debbave, bir vezir ve bunlardan başka taşlar vardı (Arabşah 2012: 430). (*bkz.* Şekil 1).

*Mevlânâ Vaṣlî... **kebîr ve ṣaġîr şaṭrencni** ḫûb oynar* (MN § 358/155.s)

Ġâyibâne şaṭrenc "uzak mesafeden oynanan satranç" < A

Bu satranç türüyle ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır.

*Mevlânâ Ṣâḥib.. **ġâyibâne şaṭrencni** ḫûb oynar* (MN § 188/97.s)

Şaṭrenc-i ḥâżırâne "rakiple yüz yüze oynanan satranç" < A

Bu satranç türüyle ilgili bir bilgiye rastlanmamaktadır.

*Mevlânâ Fażlu'llâh.. **şaṭrenc-i ḥâżırâne** ve ġâyibâne, belki ṣaġîr ve kebîrni bilür* (MN § 434/189.s)

2.16.1.1.1. Satranç Taşları ve Hamleler

Nevâyî'de görülen örneklere göre, bu dönem satrancında şah, at, vezir, kale ve piyon taşları bulunmaktadır. Nevâyî satranç terimlerini hem doğrudan hem dolaylı anlamda kullanarak beytin anlamını zenginleştirmektedir.

Mât ol- "satranç oyununda yenilme" < F+T

Mat olmak, satranç oyununda kesin yenilgi, mağlubiyet anlamına gelmektedir (Arslan 2000a: 22).

Sözcüğün örneği *şâh/seh* maddesinde verilmiştir.

Şâh/seh "satranç taşlarının en mühimi" < F

Divan şiirinde bir "şah" olarak nitelenen sevgili, satranç ıstılahında tevriyeli olarak satrancın en önemli taşı anlamında da kullanılmaktadır (Arslan 2000a: 12).

Nevâyî "yüzünü görüp Nevâyî'nin aklı giderse şaşılmaz çünkü yüzünü açtığında bütün şahlar mat olur" diyerek *ruḫ* ile hem sevgilinin yanağını hem de satrançtaki kale taşını; şeh ile hem güzelleri hem de satrançtaki önemli taşı kastetmektedir:

Körüp yüzüŋni Nevâyîġa hûş kitse ni taŋ
*Ki **mât olur barı şehler** ḳaçan sin açsaŋ **ruḫ*** (FK 117/7)

Ferzin "vezir" < F

Ferzâne, ferzin, ferz isimleriyle beyitlerde geçen vezir, şah'tan sonra gelen en değerli taştır. *Ferzîn* aynı zamanda "hakim, filozof, bilgili kimse" anlamlarına da gelmektedir (Arslan 2000a: 13).

Satrançta vezir, fil ve at taşları eğri, çapraz yürütüldüğünden buna *kec-rev*, *kec*, kale taşı ise aynı düzlem içinde hareket ettiğinden buna *rast-rev* denmektedir. Rakip veya düşmanların kalleşçe hareketleri, beyitlerde bu taşların hareketlerine benzetilmektedir. Dünyada hep eğri büğrü olanlar (vezir gibi hareket edenler) şaha yakındır; buna rağmen kale gibi dürüst, doğru olanlar, bu şekilde hareket edenler, doğru yürüyenler şaha

uzaktan bakmakla yetinirler (Arslan 2000a: 21). Nevâyî'de de bu tasavvur görülmektedir.

*Şah yanın **ferzîn** kibi kecler maḳâm itmiş ni taŋ*
Râst-revler ʻarṣadın ger tutsalar ruḫ dik ḳıraḳ (GS 328/3)

"Şah yanında vezirler gibi eğri büğrü hareket edenler makam elde etmiş, dürüst insanlar eğer tıpkı kale taşı gibi meydanın kenarında yer alsalar şaşılmaz".

Beydaḳ "satranç oyununda piyon taşı, piyade" < A
(KTS: 25; OTL: 107; NETİL I/195; FHK 504).

Beyitlerde *beydak, piyâde, yayaḳ* olarak geçen ve bugün piyon dediğimiz taş, satrançta en değersiz taştır. Ancak ileride karşıdaki rakibin son karesine çıkarak değerli bir taş olabilir (Arslan 2000a: 16). Örnekte de bu durum anlatılmaktadır.

Egerçi ʼarṣa ḫâlî ḳalsa muṭlaḳ
*Tutar mu anda şâh ornını **beydaḳ*** (FŞ XVIII/112)

"Eğer satranç alanı kesin olarak boş kalırsa şahın yerini piyon tutabilir mi".

Yayaḳ "yaya, piyade" < T
(EDPT: 887; EUT: 279; DLT: 939; KTS: 305; NETİL III/588).

"yürüyerek giden kimse, yaya" anlamına gelen *yayaḳ* < *yadaġ* sözcüğü satrançta "yaya, piyade" anlamında kullanılmaktadır.

Sözcüğün örneği *sipâhîlıḳ* maddesinde verilmiştir.

Ulaġ "satranç atı" < T

"mal taşımak veya binicilik için kullanılan at; kiralık at; posta atı" anlamlarına gelen *ulaġ* sözcüğü (EDPT: 136; DLT: 920) burada satranç atı için de kullanılmaktadır.

Sözcüğün örneği *sipâhîlıḳ* maddesinde verilmiştir.

Yürüş "satrançta hamle, adım, saldırma" < T

yorı- "yürümek, gezinmek" (EDPT: 957) fiiline *-ş* isim yapım eki getirilerek oluşturulan *yürüş* < *yorış* sözcüğü satrançta "adım, hamle, saldırma" anlamlarında kullanılmaktadır.

Sözcüğün örneği *sipâhîlıḳ* maddesinde verilmiştir.

Sipâhîlıḳ “askerlik, piyonluk” < F+T

Farsça “asker” anlamına gelen *sipâhî*, satrançta “piyon, piyâde” anlamında kullanılmaktadır.

*Bu **yürüşde** iki **ulaġım** bar*
*Lîk bar-min **sipâhîlıḳda yayaḳ*** (GS 726)

“Bu hamlede iki atım var ancak hala askerlikte piyadeyim, yayayım”.

At “satranç atı” < T

Genellikle “salmak, sürmek” fiilleriyle birlikte görülen at, satranç taşları içerisinde diğer taşların üzerinden atlayabilen tek taştır (Arslan 2000a: 15).

İkki şaṭranç atı dik birisi
Kötere almaş öz yiridin ayaḳ (GS 726)

“Birisi iki satranç atı gibi kendi yerinden ilerleyemez”.

Ruḫ “satranç oyununda kale taşı” < F

“yanak” anlamına gelen *ruḫ* sözcüğü (OTL: 1048; NETİL II/636) tevriyeli olarak satrançta “kale” yerine kullanılmaktadır ve at ve kale ile mat etmek çok kullanılan ve çok geçerli bir oyundur (Arslan 2000a: 1-15).

*Ḫûblarnı **ruḫ bile ḳıl mât kim***
Şâh körmeydür siniŋ dik bu bisâṭ (FK 295/3)

“Güzelleri kale taşıyla (yanakla) mat et ki, şah bu tahtada senin gibisini görmeyecektir”.

Şaṭranç ḫânesi “satranç hanesi” < A+F+T

Nevâyî satrançtaki at taşının hamlesi için *çap-* “atın hamlesi, koşması” ve *sikri-* “atın atlaması” fiillerini kullanmaktadır.

Çapsa şaṭranç ḫânesi ḫaṭıdın
***Sikrimeklik** alarga bî-ḥad şaḳ* (GS 726)

“Satranç hanelerinin çizgilerinden hamle yapsa onlar sınırsız bir şekilde (çizgiyi) yararak zıplayabilir”.

*Biri rengi **ḳara** durur biri **boz***
Ḳara yirdür** dağı vü **boz toprak (GS 726)

"Satranç hanelerinin rengi siyah ve bozdur, siyah renk yeri, boz renk toprağı temsil etmektedir".

2.16.1.2. Tavla Oyunu

Nerd "tavla, tavla oyunu < F

Farsça *nerd* sözcüğüyle ifade edilen tavla, herbiri uzunlamasına altışar haneye ayrılmış iki bölmeli özel tahta üzerinde, iki zar ve otuz pul ile iki kişi arasında oynanan bir oyundur (Arslan 2000b: 27).

*Seyyid 'İmâd… çağır bile **nerdniŋ** âlüftesidür* (MN § 438/190s.)

Şeş-der "tavlada altı kapı" < F

Şeş-der sözcüğü "altı kapı" anlamına gelmektedir. Tavlada bu tabir, oyuncunun kendi kapılarının tümünü kapatması ve rakip oyuncunun, hangi zarı atarsa atsın bu kapılardan çıkamaması durumudur (Arslan 2000b: 32).

Sözcüğün örneği *ṭâs* maddesinde verilmiştir.

Ṭâs "zarların atıldığı kap" < A

Tâs, tavla oyununda hile yapılmaması, zar tutulmaması için zarların içerisine konularak atıldığı kaptır (Arslan 2000b: 32).

Örnekte *çarḫ*, zarların atıldığı bir tasa, *mihr* ise tas içine atılan zara benzetilmektedir.

*Ay Nevâyî tâ ki tüzdi mihr naḳşın **ṭâs**-ı çarḫ*
*Bu bisâṭ içre 'aceb **şeş-derdedür** nerdim miniŋ* (GS 365/7)

"Ey Nevâyî! Zar tası zar hilesini düzenlendi, bu yaygı içinde tavlam acayip bir altı kapıya alındı".

Nerrâd "çok güzel tavla oynayan" < A

"tavla oynayan, hilekâr, oyuncu" anlamına gelen *nerrâd* sözcüğü (OTL: 963) örnekte *ḳażâ nerrâdı* "şans oyuncusu" şeklinde kullanılmaktadır.

Sözcüğün örneği *naḳş* maddesinde verilmiştir.

Düşeş “tavlada en yüksek sayı” < F

Tavlada en yüksek sayı olan *düşeş* aynı zamanda “iyi talih, şans” anlamına da gelmektedir (Arslan 2000b: 31).

Sözcüğün örneği *naḳş* maddesinde verilmiştir.

Naḳş “tavlada hile, oyun” < A

Naḳş sözcüğü “tavlada hile, oyun” anlamında kullanılmaktadır (Arslan 2000b: 31).

Ḳażâ ***nerrâdı*** *kök* ***ṭâsıda*** *ay kün ka‘beynidin*
Düşeş naḳşı *bile il ‘ömri naḳdin bî-şümâr iltür* (NŞ 182/9)

“Kader oyuncusu felek tasındaki ay ve güneş Kâbe’sinden (iki zarından) düşeş hilesi ile milletin ömür nakdini hadsizce götürüyor”.

Ka‘beteyn “tavla oyundaki kemik taş” < A

“iki Kâbe, Mekke’deki Kâbe ile Kudüs’teki Mescid-i Aksâ” (OTL 547) anlamına gelen *ka‘beteyn* sözcüğü için Nevâyî sözlüğünde “tavla oyunundaki kemik taş” anlamı verilmektedir (NETİL II/104).

Arslan’a göre, sözcük iki Ka‘be ile tavladaki iki zarı ifade etmekte ve bunun yanı sıra *zâr* “inleme, feryat etme, güçsüzlük, zayıflık” anlamında da kullanılarak kelime oyunları yapılmaktadır (Arslan 2000b: 31).

Encüm ister çerḫ ṭâsıda tügenler ‘ışḳıdın
Tâ körüptür ol muḳâmir-veş ḳolıda ***ka‘beteyn*** (FK 467/3)

“Tavla zarlarının atıldığı tasta pulların aşkıyla yıldızlar ister ancak o kumarbazın elindeki iki zarı görünceye kadar”.

2.16.2. Bedensel Oyunlar

2.16.2.1. Güreş

Baykara döneminde güreş, kaya kaldırma, atma ve kesme gibi birçok yetenek ve güç yarışmalarının düzenlendiği, fiziksel becerilerden özellikle güreşe önem verildiği görülmektedir (Manz 2013b: 147-148).

Eski dönemlerden itibaren Türk topluluklarına özgü en yaygın sporlardan biri olan güreşin tarihi Türklerde MÖ II. yüzyıla kadar gitmektedir. Hayatın bir parçası hâline gelen güreş, Türkler tarafından yeni yılın başlangıcı olarak kabul edilen Nevruz’da,

evlilik merasimlerinde, zaferle sonuçlanan savaşlardan sonra gerçekleştirilen kutlama ve şenliklerde, hatta bir kişinin ölümü ardından düzenlenen yuğ törenlerinde dahi yapılmıştır (Yüksel 2018: 590).

Timurlular döneminde de güreş oyunlarına önem verildiği, etkinliklere hükümdarların bizzat katıldığı, desteklediği ve güreşçilere ihsanlarda bulunduğu bilinmektedir.

Pehlevân "pehlivan, güreşçi" < F

Timurlularda güreşçilere *pehlevân* ya da (OTL: 1002; NETİL II/569) *kuştî-gîr* denmektedir.

Baykara döneminde Herat'taki pehlivan güreşleri genellikle Bâġ-ı Zagan bahçesinde düzenlenmiştir. Hükümdarın, mirzaların, devlet adamlarının teşrif ettiği bu etkinlikte, güreş alanı olarak kullanılmak üzere bahçedeki havuz boşaltılmış ve havuzun etrafına seyirciler yerleştirilmiştir. Galip olan pehlivan yüzlerce veya binlerce *tenge* ile ödüllendirilmiştir (Vasıfî 1984: 35, 37).

Pehlevân Ḥüseyn, Pehlevân Kâtib, Pehlevân Muḥammed-i Küştî-gîr, Pehlevân Dervîş Muḥammed, Pehlevân Sulṭân 'Alî-i Küştî-gîr gibi pehlivanların varlığı bilinmektedir (MN 71,131,132,157,175).

Sözcüğün örneği *kuştî-gîr* maddesinde verilmiştir.

Kuştî-gîr "pehlivan, güreşçi" < F

"pehlivan, güreşçi" anlamındaki *kuştî-gîr* (B II/182b20; NETİL I/435) sözcüğü Farsça *kuştî* "güreş, güreşme" ile *gîr* "tutan" bileşiminden oluşmaktadır.

Ammâ çün ṭaġayısı Pehlevân Bû Sa'îd kim zamânnıŋ ***pehlevân*** *ve müsellem* ***kuştî-gîri*** *irkendür…* (HPM 102.s/4)

2.16.2.2. Çevgan/Çögen Oyunu

Çevgân "başı eğri cirit sopası; çevgan oyunu" < F

(*çögen* DLT: 627; KB: 133; KE: 164; KTS: 49; OTL: 178; B I/13b11; MSD: XXX-520; LD: 115/3; ŞD: 189/4; NETİL III/447; BD 61/1; VEWT: 117).

Halk arasında *çevgen* şeklinde söylenen Farsça *çevgân (çûgân)* sözcüğünün aslı Pehlevîce (Orta Farsça) *çûbikân (çûygân, çûlgân/çavlagân)* "sopa, değnek" olup sözcük Arapça'ya *savlecân,* Türkçe'ye *çöğen* ve Grekçe'ye *tsükanion* şekillerinde girmiştir (Halıcı 1993: 294).

Bugün çok yaygın olarak bilinen polo, Asya'dan dünyanın değişik yönlerine yayılmış bir atlı top oyunudur ve edebi metinlerde daha çok *çevgân* olarak geçmektedir. Güven'e göre, batılı yazarlar çevganı seyyahların ve divanların veri desteğiyle Farslara armağan etmeye çalışsalar da Türklerde atın çok amaçlı kullanımından yola çıkılarak çevgan Türk tarihiyle birlikte düşünülmeli, özellikle oyunun Babur devleti etkisiyle Orta Asya'dan Hindistan'a geçişi dikkate alındığında çevganın Türkler için önemli olduğu dikkate alınmalıdır (Güven 1999: 4-5).

Çevgan, eski şark milletlerinin, özellikle Türklerin oynamış oldukları bir çeşit at oyununda kullanılan sopadır. Karşılıklı 4 ile 10 kişilik takım halinde oynanan çevgan oyununda, taraflar at sırtında bulunur ve ellerinde değnekler ile topu hedefe sürer. Belli bir zaman dilimi içinde topu hedefe ulaştıran takım, oyunun galibi sayılır (Pala 1989: 116).

Saŋa iş cevlân ḳılıp meydânda ***çevgân oynamaḳ***
Maŋa allıŋda başımnı gûy itip cân oynamaḳ (GS 323/1)

"Senin işin gezinerek meydanda çevgan oynamak, benim işim önünde başımı gûy ederek canımla oynamak".

Gûy "Çevgan oyununda oynanan top" < F

Çevgan oyununda oynanan topa *gûy* denmekte (OTL: 340; MSD: XLVI-637; LD: 115/3; NETİL I/431), gûy oynayanlara Nevâyî *çâbük* veya *çâbük-süvâr* demektedir.

Kirdi meydân içre ***gûy oynarġa*** *ol çâbük-süvâr*
Min hem anıŋ raḫşı allında başım gûy oynadım (FK 448/4)

"O ata iyi binan yiğit meydana gûy oynamaya geldi, ben onun atının önünde başımı gûy olarak oynadım".

Yolu(ŋ)da başım gûy it- "kendini feda etmek"

Nevâyî, aşığın kafasını sevgilinin yolunda yuvarlanan *gûy* topuna benzetmekte ve "kendini feda etmek" anlamında *yoluŋda başım gûy it-* deyimini kullanmaktadır.

Her sarı cevlân ḳılıp yitkeç maŋa çiktiŋ 'inân
Bu ikin cürmim ki ***yoluŋda başım gûy itmişem*** (GS 423/3)

"Her tarafta gezindin ama bana gelince dizgin çektin, meğer suçum yoluna başımı gûy etmemmiş".

Çögençi "çevgân oyuncusu, ciritçi, atlı top oyuncusu" < F+T

Çevgan oyuncusuna *çögençi* denmekte ve Nevâyî *çögençi*'yi bir mansıp olarak kaydetmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 34).

Mansıbda andaḳ ki…kirek yaraḳçı ve ***çögençi*** *ve nîzeçi ve şükürçi…* (ML B20b/22)

2.16.2.3. Kabak Oyunu

Ḳabaḳ "bir çeşit okçuluk oyunu" < T

Timurlular döneminde okçuluk, askeri yetenekler arasında onurlu bir yere sahip olmuş (Manz 2013b: 148), sık oynanan okçuluk oyunlarından biri de *ḳabaḳ* oyunu olmuştur.

Kabak oyununa ilişkin ilk kayıtlar XIII. yüzyıl Memlûk coğrafyasından gelmektedir. Oyunun ortaya çıkışında Memlûkler tarafından gerçek kabakla oynandığından, kabak oyunu adını aldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Sonraları, değişik Türk kültür çevrelerinde güvercin, ördek gibi kanatlı hayvanlarla, altın ve gümüş top, elma veya kupa gibi değerli eşyalar kullanılmasına rağmen, oyunun orijinal adı korunmuştur (Yıldıran 2002: 1171).

Oyun daha sonra Kıpçaklar, Timurlular, Safevîler ve Osmanlılar tarafından oynanmıştır (Yıldıran 2002: 1172-1173).

Sözcük için Fethali Kaçar Sözlüğünde "kabak; nişan kabağı; ok meydanında ağaç başına takılıp vurulmak istenen hedef, yüksek bir yerde ağaç başında olan nişan; alın; göz kapağı" (FHK 876), Nevâyî sözlüğünde "kabaḳ oyunu, ok meydanında yüksek bir yerde ağaç başına veya uzun bir sırığın üzerindeki hedefe at koşturarak ok atma şeklinde gerçekleşen bir çeşit okçuluk oyunu" (NETİL IV/10) anlamları verilmektedir.

Nevâyî, eziyet okundan feryat içinde kabak gibi ortada kaldığını çünkü bugün usta binicisinin meydanda olmadığını söylemektedir:

Miḥnet oḳıdın ***ḳabaḳ*** *dik ḳalmışam efġân ara*
Kim bu kün çâbük-süvârım yoḳ turur meydân ara (BV 18/1)

Kabak oyununun Memlûklerde değişik varyanları vardı. Bunlardan birinde, direğin tepesinde bulunan içi ince altın levhalarla donatılmış ve içine canlı bir güvercin kapatılmış kabak biçimindeki küreye ok atılıyor, hedefi delerek güvercinin serbest

kalmasını sağlayan atıcıya, altın bezemeli kabak ödül olarak veriliyordu (Yıldıran 2002: 1172). Timurlular döneminde de bu uygulamanın devam ettirildiği görülmektedir:

Oḳı reşkidin irür köksüm ara köŋlüm ḳuşı
Ol kebûter kim ḳabaḳ içinde ḳılġay ıżṭırâb (GS 47/2)

"Okunun hasetinden göğsümün arasındaki gönlümün kuşu kabak içinde acı çeken güvercin gibidir".

Ḳabaḳ meydânı "kabak nişangâhı, talim yeri" < T+A+T

Kabak oyunun oynandığı alana *ḳabaḳ meydânı* denmektedir.

Kim seḥer-geh çün ***ḳabaḳ meydânıġa*** *atlansa şah*
Allıda ḳılġay yasavulluḳḳa ẓâhir cür'etim (BV 660/21)

"Seher vakti şah kabak meydanına atıyla yönelirse önünde muhafızlık yapmaya cesaret ederim".

2.16.3. Bayramlar ve Özel Günler

Bayram "bayram" < T *baḍram*

Bayram sözcüğü (EDPT: 308; NETİL I/196; BL 131; VEWT: 54) Kaşgarlı Mahmut'ta *baḍram* "halk arasında sevinç ve gülüşme" şeklinde geçmekte ve Oğuzların bayram gününe *bayram* dediği kaydedilmektedir (DLT: 211). Doerfer sözcüğün Türkçeden Farsçaya geçtiğini söylemektedir (TMEN II/384-385).

Her millette ve toplumda olduğu gibi, Timurlular devletinde de bayramlar ve geleneksel törenler gerçekleştirilmiş, çeşitli kutlamalar yapılmıştır. Bu özel kutlama günlerine genel olarak *bayram* denmiş ve o dönemde de Kurban Bayramı, Ramazan Bayramı gibi dinî bayramlar ve Nevruz gibi geleneksel ve kültürel bayramlar kutlanmıştır.

Sözcüğün örneği *Nev-rûz* maddesinde verilmiştir.

Nev-rûz "Nevruz" < F

Kültürler arası kavramlardan biri olan ve Farsça'da "yeni gün" anlamına gelen *Nev-ruz* (OTL: 972; MSD: X-285; ŞD: 200/10; NETİL II/420; ĆS 342; BD 20/7) hem Türk

halkları hem de Türk olmayan topluluklar tarafından benimsenen ve eskiden beri kutlanan bir bayramdır ve neşe, umut ve bereketin başladığına inanılan bir gündür.

Tüm bayramlarda olduğu gibi, Nevruz'u da insanlar bir araya gelerek kutlamakta ve birlikte vakit geçirmektedir. Nevâyî için de Nevruz ile bayram, sevgilisini görmeyi hayal ettiği bir zamandır.

Nevâyî, "köyüne her gün gidip her an seni görmek isterim ve bana bunun için her gün bayram ve her an Nevruz olması lazım" demektedir:

Kûyuŋda her kün barıp her dem körey dirmin sizi
Maŋa her kün bayram u her laḥẓa Nev-rûzî kirek (GS 343/4)

Nevruz, doğanın yeniden canlandığı, gece ile gündüzün eşitlendiği bir gündür. Örnekte de bu durum anlatılmaktadır.

Vaṣlı ara kördüm tiŋ imiş boyı vü saçı
Tün kün tiŋ iken ẓâhir olur boldı çu Nev-rûz (BV 214/3)

"Kavuşmada boyu ile saçının eşitlendiğini gördüm, gece ile gündüz eşitlendiği zaman Nevruz gelir".

Rûze ayı "oruç ayı, ramazan ayı" < F+T

Nevâyî'deki örneklere göre, o dönemde dinî bayramlardan Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, Hz. Muhammed'in doğum günü, üç aylardan Recep ayı ve Berat gecesinin kutlandığı görülmektedir.

Ramazan ayı için *rûze ayı* ifadesi kullanılmaktadır. Ramazan'da imkan sahibi kişiler tarafından ihtiyaç sahiplerine yiyecek dağıltılmaktadır.

Büyük bir hayırsever olan Nevâyî, *Vakfiye*'sinde Ramazan'da her akşam on beş batman buğday, beş batman üzüm pekmezi ya da otuz tabak meyve suyu dağıtılmasını söylemektedir:

Rûze ayıda *her kiçe on biş batman buġday, biş batman palûde düşâbdın yâ mevîz-âbdın otuz ṭabaḳ meṣâliḥ olça iḥtiyaç bolġay* (V 8A/17-18)

ʿIyd "bayram, şenlik" < A *ʿid*

Bayram sözcüğünün yanı sıra Arapça *ʿıyd* sözcüğü "bayram" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 471; B I/30a20; MSD: VII-158; NETİL II/20).

Sözcüğün örneği *rûze ʻıydı* maddesinde verilmiştir.

Rûze ʻıydı "Ramazan bayramı" < F+A+T

Oruç için Farsça *rûze* sözcüğü kullanılmakta ve Ramazan Bayramı'na *rûze ʻıydı* denmektedir. Ramazan Bayramı'nda da muhtaçlara yemek dağıtılmakta, Nevâyî bu gün için yüz batman ekmek ve elli batman helva dağıtılmasını söylemektedir:

Rûze ʻıydıda *ötmek yüz batman, ḥalvâ ilig batman* (V 8A/18)

Ḳurbân ʻıydı "kurban bayramı" < A+T

Uluğ Bey'e göre, Zilkade (on birinci ay) ayının 10'u Kurban Bayramı'dır ve bu gün sadece kurban kesmeye ayrılan Nahr (kesme) günü, 11 ve 12'si Nahr ve Teşrik (ortak etme), 13'ü sadece Teşrik günüdür (Uluğ Bey 2012: 51).

Timurlu döneminde Kurban Bayramı üç gün sürmektedir. Nevâyî Kurban'ın *ilk gününde* bir adet inek, beş adet koyun olmak üzere kurban kesilerek medrese ve tekkenin fakir, fukalarına dağıtılmasını;

Ḳurbân ʻıydı evvel kün *uy bir san, koy biş san ḳurbân ḳılıp medrese ve ḫân-ḳâhnıŋ fuḳarâ ve mesâkîn ve sâyir sükkânige üleşgeyler* (V 8A/18-19)

İkinci günü yirmi batman et ile yirmi batman buğdayı yumuşatıp, elli batman etmek ile dağıtılmasını;

İkinci küni *yigirmi batman it bile yigirmi batman buġdaynı ḥalîm ḳılıp ilig batman ötmek bile ḳısmet ḳılġaylar* (V 8A/19-20)

Üçüncü günü on batman etle yemek pirip elli batman ekmekle birlikte dağıtılmasını söylemektedir:

Üçünçi küni *on batman it maṣâliḥi bile aş bişürüp ilig batman ötmek bile taratḳaylar* (V 8A/20-21)

Rebîʻü'l-evvel ayınıŋ on ikisi "Hz. Muhammed'in doğduğu gün, Mevlid" < A+T

Hz. Peygamber'in doğum günü olan Mevlid, İslam aleminde Hicrî ayların üçüncüsü olan Rebîʻü'l-evvel'in 12'sinde kutlanmaktadır (Özel 2004: 475).

Timurlular döneminde de bu güne özen gösterildiği, hazırlıklar yapıldığı ve yemekler dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Nevâyî, 12 Rebîʿü'l-evvel günü Hz. Peygamberin doğum yıl dönümü için beş adet koyun etiyle yemek pişirilip, elli batman ekmek ve yirmi batman helva ile birlikte dağıtılmasını söylemektedir:

Rebîʿü'l-evvel ayınıŋ on ikisi*de kim resûl ṣallallahu ʿaleyhi vesellemniŋ ḫatemi bolġay, biş ḳoy meṣâliḥi bile aş bişürüp ilig batman ötmek, yigirmi batman ḥalvâ taratġaylar* (V 8A/21-22)

İstiftâḥ küni "Recep ayının on beşi" < A+T

Müslümanlarda Recep ayı 3 ayların ilkidir ve mübarek aylardandır. Bu ayın on beşi özellikle ibadete dikkat edilecek günlerdendir. Timurlular döneminde de Recep ayının on beşine önem verildiği, o güne *istiftaḥ küni* "başlama, açılma günü" dendiği görülmektedir. Nevâyî, *Vakfiye*'sinde bu gün için yirmi batman helva, elli batman ekmek dağıtılmasını söylemektedir:

Receb ayınıŋ ortası *ki* ***istiftâḥ küni*** *yigirmi batman ḥalvâ, ilig batman ötmek* (V 8A/22)

Berât "Şaban ayının ortasında İslam dinine göre bayram sayılan gün" < A

O dönemde de Berat gecesi kutlanmakta ve Uluğ Bey, 15 Şâban'ın Berat gecesi olduğunu, bunun Hicrî takvime göre özel gün kabul edildiğini belirtmektedir (Uluğ Bey 2012: 51).

Nevâyî, Berat gecesi otuz batman çelpek, yirmi batman helva dağıtılmasını dile getirmektedir:

Şaʿbân ayınıŋ ortasıda *kim* ***Berât*** *bolgay, çelpek otuz batman, ḥalvâ yigirmi batman* (V 8A/22-23)

ʿİd-gâh "bayram yeri" < A+F

Arapça Farsça unsurlardan oluşan *ʿid-gâh* (OTL: 472; NETİL II/20) "şehir dışında büyük kalabalıkların bayram duası için toplandığı bir yer" olarak geçmektedir (Khwandamir 1994: 2/640).

Örnekten de *ʿid-gâh*'ın bayramlarda halkın sığabileceği genişliğe sahip özel bir meydan olduğu, bayramların bu meydanda düzenlendiği ve bayram günü halka vaazlar verildiği anlaşılmaktadır.

Her kişi bayram ṣabâḥı ṣâd *ü min ġam-nâk-min*
ʿİd-gâh *içre ayaġ astıdaġı ḫâşâk-min* (FK 494/1)

"Her insan bayram sabahı mutlu ama ben hüzünlüyüm ve bayram yerinde ayak altındaki çerçöp gibiyim".

Mevlânâ Muʿîn… şehr mescid-i câmiʿide cumʿa küni ***ʿıyd-gâhda ikki bayram küni vaʿẓ ol aytur*** (MN § 324/140.s)

Toy "ziyafet, toy, şölen" < T
(EDPT: 566; EUT: 248; KE: 643; KTS: 281; NSÇT: 501; DTO: 250; ŞS: 129; ŞTE: 461; S: 188r/10; S: 261v/10; B I/31a18; MSD: IV-94; BL 201; Radlov 3-I: 1141).

İnsanları yedirip içirmenin ya da halka ziyafet vermenin Avrasya bozkır göçmenleri arasında önemli ritüel-törensel ve siyasi işlevi bulunmaktadır. İnalcık'a göre, "halkını besleme" geleneği devlet kurumları içinde adet haline gelmiş ve halka ziyafet vermeyi hükümdarlar bir ayrıcalık ve görev olarak benimsemiştir. Bu adete Türklerde *toy, şölen* veya *aş* denmektedir (İnalcık 1991a: 809).

Bütün Türk sülalelerinde rastlanan yağmalı *toy geleneği* Timurlularda devam etmiş, düğünlere, toylara bütün şehir halkı davet edilmiştir (Aka 1991a: 117).

Bu dönemde *sünnet toyu,* (Semerkandî 2008: 136), *doğum toyu, evlenme toyu, elçileri ağırlama toyu* (Şâmî 1996: 207, 223, 225), *gelini uğurlama toyu, zifaf toyu* **(**ME 59.s) gibi toylar görülmekte ve bunlar içkili, yemekli, sarkılı türkülü gerçekleşmektedir.

Ayrıca toylarda misafirlere *ülüş* "pay, hisse" verilmektedir. İnan'a göre, ülüş, esasen kesilen hayvanın et parçalarından oluşmaktadır (İnan 1968c: 252). Ancak Nevâyî, sakînin, şarkı söylemek için, toy hissesi olarak şarap getirmesini söylemektedir. Burada, eğlence ve düğünlerde içinde içki veya içecek bulunan kadehi birbirine şarkı söyleme koşuluyla uzatma adeti anlatılmaktadır. Adete göre, önüne içkili/içecekli kadeh gelen kişi şarkı söylemeli ve içkiden bir yudum alarak kadehi bir başkasına uzatmalı ve ritüel bu şekilde devam etmelidir.

Kitür sâḳî çikip yırlar üçün ün
*Maŋa t**oydın ülüş** bir câm-ı gül-gûn* (FŞ XII/81)

Bu gelenek günümüzde Kırgızlarda *ır çını, ır kese* "düğün ve eğlencelerde şarkı, şiir okuma, çalgı çalma gibi becerileri göstermek şartıyla uzatılan, içinde içki veya içecek

bulunan kase" adı altında yaşamaktadır (Osmonova, Konkobaev ve Caparov 2001: 499).

2.17. GİYİM KUŞAM

2.17.1. Kumaşlar

Timurlu döneminde önde gelen zanaat alanlarından biri dokumacılıktı. Dokumacılıkta *sade* ve *değerli* olmak üzere çeşitli kumaşlar üretilmiş, XIV. yüzyılın sonu, XV. yüzyılın başlangıcında değerli kumaşlara olan talep artmıştır. Soylu kesimin bayram ve özel gün kıyafetleri yaygın olarak *kadifeden* yapılmış, ayrıca zengin evleri için kadife döşek, örtü, yastık kılıfı üretilmiştir. Semerkant'ta kırmızı renkli özel kadife türü olan *mahmel-i kırmızı* üretilerek başka ülkelere ihraç edilmiştir (Mukminova 1996: 67-68).

Bunun dışında sırmalı elbiseler, rengârenk kumaşlar, krepler, taftalar, ve İspanya'da 'tercenal' denilen kumaşlar imal edilmiştir (Clavijo 1993: 176).

Dîbâ "renkli dokuma motiflerle süslü lüks bir çeşit ipek kumaş" < F

İpekli ve renkli kalın kumaşa *dîbâ* (OTL: 208; NETİL I/477; Radlov 3-II: 1778) ve altın veya gümüş karışık dokunmuş çiçekli ipekli kumaşlara da *dîbâ-yı münaḳḳaş* denmiştir (Pakalın 1971: I/449).

Ağır bir ipekli kumaş olan *dîbâ* dokundukları yere göre Fireng dibâsı, Çin dibası, Hıtay dibası şeklinde adlandırılmış, saygın armağanlar arasında yer almıştır.

Örnekte, Rum hükümdarının Bursa cinsi Frenk dibası gibi hediyeler gönderdiği anlatılmaktadır:

Tuḥfeler kim yiberdi Ḳayṣar-ı Rûm
Burusa cinsi ***Fireng dîbâsı*** (NŞ 670)

Sedd-i İskender örneğinde, tüm eşyaların Hıtay ve Çin dibasından olup hepsinin cevherlerle süslendiği anlatılmaktadır:

Barı raḫtı ***dîbâ-yı Çîn ü Ḫıtây***
Cevâhir barı üzre ziynet-fezây (Sİ 4582)

Maḫmel "kadife" < A

Räsänen Arapça *muḫmal* "kadife" sözcüğünün Çağataycaya *maxmal ~ baxmal* biçimlerinde geçtiğini, Tatar Türkçe ve Tobol ağzında *makmal,* Tarançı ağzında *mäxmäl,* Kazak Türkçesinde *makpal,* Kumuk Türkçesinde *maxmar* şekillerinde görüldüğünü belirtmekte (VEWT: 321), Radlov sözcüğün aslının Arapça *maḫmel* (**مخمل**) olduğunu ve Kırgız Türkçesi ağızlarında *makpal* şeklinde yaşadığını kaydetmektedir (Radlov 4-II: 1999).

Sarı güllerle dolu gül bahçesinde kırmızı sırmalı kadifeden elbise giymiş sevgilinin anlatıldığı örnekten, *kırmızı* ile *sarı* rengin bir arada kullanıldığı, sarı renkli kıyafetin altına kırmızı renkli bir elbisenin giyilebildiği anlaşılmakta ve bu da dönemin renk ve zevk tercihine dair ipucu vermektedir:

Bir perîdür lâle-zâr içre sarıġ güller ara
Ya ol ay ignidedür zer-beft-i gül-gûn ***maḫmeli*** (GS 647/4)

"O ay yüzlü sevgili, üzerindeki sırmalı kırmızı kadifeden elbisesiyle, lale bahçesinde sarı güller arasındaki bir peri gibidir".

Sözcük günümüzde Kır. *makmal* (Yudahin 1985: II/13), Kaz. *makpal* (KTTS: 577), Özb. *bähmäl* (Marufov 1981: I/85) lehçelerinde görülmektedir.

Kemḫâ "ipek kumaş; havsız kadife" < F

Değerli kumaşlardan olan *kemḫâ* "havsız kadife" (OTL: 583; NETİL II/115) Timurlular döneminde özel bir yere sahip olmuştur. *Kemḫâ*dan dikilen kaftanlar, Timur'un huzuruna çıkmış emir ve elçilere hediye edilmiş, birçok kez İspanya kralının elçilerine sunulmuştur (Mukminova 1996: 68).

Gül benefşe-zâr ara tüşken kibi ol şûḫnıŋ
Köŋleki vâlâ benefş ü tondı hem ***kemḫâ*** *benefş* (GS 278/6)

"Sanki gül menekşe tarlasına düşmüş gibi, o şuh sevgilinin gömleği çok mor ve elbisesi de morlu kadifedendir".

Sözcük Kır. *kımkap* "ipek kumaş" (Yudahin 1985: I/489), Özb. *kimhåb* "ipek kumaş" (Marufov 1981: I/386) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Ḥarîr "ipek" < A

İpek kumaşı Arapça *ḥarîr* sözcüğü ile de ifade edilmekte (OTL: 382, NETİL IV/162) ve sözcük *ḥarîr köŋlek* şeklinde sıfat tamlaması oluşturarak gömleğin cinsini bildirmektedir.

Ḥarîr *köŋlek ü köksün neẓâre iylemedim*
Ki köŋlek ornıġa köksümni pâre iylemedim (FK 434/1)
"İpek gömlek ve göğsünü seyretmedim, gömlek yerine göğsümü parçalamadım".

Saḳarlat "bir çeşit dokuma, kumaş, iskarlat" < İtal. *scarlatto*
(B II/212a13; ŞD: 120/7; NETİL III/64; FHK 786).

O dönemde Semerkant'ta, kırmızı kadifenin üretildiği yerde, birinci sınıf ince ipek kumaş olan *sakarlat* kumaşı üretilmiştir. Bu kumaştan soylular için üst giysiler ve hükümdar ailesi için değerli şal ve başörtüleri dikilmiştir (Mukminova 1996: 68).

Örnekte, bahar yağmuru yağınca toprağın hemen yeşil sakarlattan yağmurluk giymesi, yani yeşermesi anlatılmaktadır:

Yaz yamġurı yétkeç éyledıŋ bat
Yér ***çekmenini*** *yaşıl* ***saḳarlat*** (LM 32)

Torḳa "ipek kumaş" < T

Doerfer, sözcüğün Türkçede *torġu, torḳu* şekillerinde görüldüğünü, Türkçeden Moğolcaya *torḥan* "ham ipek", *torḥat* "atlas parçası" şekillerinde, tekrar Moğolcadan Türkçeye *turġa, torḳa* biçimlerinde geçtiğini söylemektedir (TMEN II/479).

Clauson *torḳu* "ipek kumaş" sözcüğünün ilk Uygur metinlerinde görüldüğünü belirtmekte (EDPT: 539), Räsänen ile ile Radlov sözcüğün Türk lehçelerindeki kullanımını kaydetmektedir (VEWT: 490; Radlov 3-I: 1183).

Nevâyî, alıp satan esnafların şalı torka yerine, hasırı sırmalı kumaş yerine hiç düşünmeden satabildiklerini eleştirmektedir:

Şâlnı ***torḳa*** *ornıġa ötkere alur bolsa te'ḫîr yoḳ, bûriyânı zer-beft yeride sata alur bolsa taḳsîr yoḳ* (MK 135.s/6)

Sözcük Kır. *torko* (Yudahin 1985: II/254), Kaz. *torka* (KTTS: 812) lehçelerinde bulunmaktadır.

Aṭlas "üstü ipek, altı pamuk kumaş" < A

İpekten sık dokunmuş, yüzü parlak, dâima düz renkli, üstünde motif bulunmayan, sertçe, tüysüz, makbul bir kumaş olan *atlas* (OTL: 58; NETİL I/133) dönemin değerli kumaşlardan biridir.

Örneğin, Hüseyin Baykara'nın oğlunun düğün töreninde caddelerin, çarşıların süslenip aydınlatıldığı, dükkanlarla çadırların tamamının Çin ipeği, *Hatâyî atlası* ve altın işlemeli kumaşlarla donatıldığı kaydedilmektedir (Develi 2018: 85).

Nevâyî "yüzüm ayrılık acısından kanlı gözyaşı içinde kalmış, gül yanaklım gibi kırmızı atlastan olmuş döşeğim" demektedir:

Furḳatı ża'fıda ḳan yaş içre yatmış peykerim
Gül-'iẕârım dik ***ḳızıl aṭlasdın*** *olmış bisterim* (BV 413/1)

Eksün "değerli bir kumaş" < F *e/iksûn*

Nevâyî sözlüğünde *eksün* sözcüğü için "ipek kumaş, ipek kıyafet, süslü kıyafet", (NETİL II/23), Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "değerli bir kumaş" (FHK 251), Kubbetaltı Lugatı'nda "siyah renkli kıymetli kumaş, bu kumaştan yapılmış, eskiden büyüklerin giydiği süslü elbise" anlamları verilmekte ancak sözcüğün kökeniyle ilgili açıklama bulunmamaktadır (http://lugatim.com/s/%C4%B0KSUN%E2%80%93EKSUN).

Sözcüğün örneği *sanaç* maddesinde verilmiştir.

Sanaç "deri torba, tulum" < T

Sanaç sözcüğü için EDPT'de "un torbası olarak kullanılan keçi derisi", (EDPT: 835), *Dictionnaire Turk-Oriental*'de "deri çanta; küçük tulum" (DTO: 342), Nevâyî sözlüğünde, Vambery'de ve Radlov'da "tulum, deri çuval" (NETİL III/41; ĆS 294; Radlov 4-I: 301), Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "deriden yapılmış küçük tulum veya dağarcık" (FHK 776), *Bedâyi'u'l-lugat*'ta "deri çanta" (BL 184) anlamları verilmiştir.

Saçıŋ u müşk ara bar anca tefâvüt ki munuŋ
Kisvetidür yaŋı eksün ü anıŋ iski sanaç (FK 104/3)

"Saçınla misk arasında öyle bir fark var ki, bunun elbisesi yeni eksünden, onunki eski dağarcıktandır".

Sözcük “deri tulum” anlamında Özb. *sanåç* (Marufov 1981: II/19), Kır. *çanaç* (Yudahin 1985: II/345) lehçelerinde yaşamaktadır.

Böz “pamuktan yapılmış kumaş” < T
(EDPT: 389; EUT: 50; DLT: 598; KB: 105; NF: 84; KE: 135; KTS: 29; NSÇT: 366; DTO: 168; S: 134r/4; B I/100a14; ŞD: 204/9; ĆS 247; VEWT: 72).

Bu dönemde kumaş üretiminin büyük kısmını pamuktan yapılan *bözler* oluşturmuştur. Bözler çeşitli tür ve kalitelerde olup, ince türden olanlar varlıklı kesime, kalın, kaba türden olanlar günlük kıyafet amacıyla sıradan halka hitap etmiştir (Mukminova 1996: 68).

Nevâyî, esnafların alırken ketene bez, satarken de bezi ketenden daha değerli gösterdiğini söylemektedir:

*Alurda ketânnı **böz** dip, satarda böz vaşfıda ketândın artuḳ söz dip* (MK 135.s/5).

İpek “ipek” < T
(NF: 487; S: 93r/10; NETİL II/46; BL 129; Radlov 1-II: 1566).

İpek böceği kozasından elde edilen ipek Timurlular döneminde kıymetli kumaşların başında yer almış ve Çin’den getirtilmiştir (Aka 1991a: 128).

*Boynuŋa müşkîn **ipekdin** iy ki ṭumâr asmışaŋ*
ḳayda ḥâlim bilge-sin kim boynuma taḳtıŋ kemend (FK 130/4)

“Boynuna misk kokulu ipekten muska takmışsın, halimi nereden bileceksin ki boynuma kement taktın”.

Sözcüğün Türk lehçelerindeki kullanımı Gülensoy’un çalışmasında yer almaktadır (Gülensoy 2007: 438).

Palâs “aba, çul” < F

Aba ve çul gibi kaba yünden dokunan ve zühd ve fakr sembolü olan *pelâs* yoksulların, dervişlerin, mutasavvıfların, ermişlerin, evliyâların giydiği kaba bir elbise, örtü” olarak bilinmektedir (Uludağ 1988a: 4).

Nevâyî “yamalı, yırtık hırkayla insan derviş olmaz, yokluk yolunda elbisen ister çul ister ipek olsun farketmez” demektedir:

Jende birle kişi dervîş imes bolsa fenâ
Tiŋ durur ḫᵛâḥ ***palâs*** *olsa tonuŋ ḫᵛâḥ ipek* (GS 341/6)

Keten "keten" < A

Keten bitkisinden elde edilen ve çok dayanıklı, rahat, serinletici ve nem emici olmasıyla bilinen keten o dönemde de kıyafet üretiminde kullanılmaktadır.

Su ara gül 'aksi yâ kök perdesinde mihr dik
Bilgürür ***mâvî keten*** *köŋlek ara nâzük teniŋ* (NŞ 341/2)

"Sudaki gül yansıması ya da gökteki güneş gibi, mavi keten gömlek arasından nazik tenin gözükür".

Epkin "siyah renkli, değerli ipek kumaş" < ?

Nevâyî sözlüğünde bu sözcük için "siyah renkli, değerli ipek kumaş", Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "siyah iplik" anlamları verilmekte (NETİL III/565; FHK 239) ve sözcük Nevâyî'nin tek beytinde görülmektedir.

Rahimi, Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü çalışmasında, sözcük için DLT'deki *yipgin/yipgil* "erguvan rengi; koyu kırmızı; koyu renkli; mor" (977), Codex Cumanicus'taki *ipkin* "menekşe" (84) sözcüklerini örnek göstermektedir (FHK 239).

Eyle dur kim ilgini ḥınnâ üze ḳılmış ḳara
Ol ki gül-gûn köŋlek üzre tonın ***epkin*** *eylemiş* (GS 264/5)

"O sevgili elini kınanın üzerine gelen siyah gibi sanki gül renkli gömleğinin üzerine epkin kumaşlı (siyah renkli) elbisesini geçirmiş".

Âster "astar" < F

Günümüzde olduğu gibi, o dönemde de temiz ve düzgün bir görünüm vermek ve kullanım kolaylığı sağlamak amacıyla elbiselerin iç yüzüne *âster* konulmuştur (OTL: 51; NETİL IV: 212).

Biri gül-ġûn tonga ***sarıġ âsterdin*** *zîb itip*
Serv-i ra'nâsın gül-i ra'nâda pinhân iyleben (FK 477/9)

"Biri gül renkli elbiseyi sarı astarla süsleyip güzel selvisini gül-i raʿnâ'ya (dışı sarı, içi kırmızı renkte olan bir çeşit gül) sakladı".

2.17.2. Kürkler

Âs "kakım kürkü" < T

Clauson, sözcüğün DLT'de *a:z* şeklinde görüldüğünü, Orta Çağ ve çağdaş dönemdeki diğer *ars* sözcüğünün ise Arapça '*ırs*'tan gelmiş olabileceğini söyler ve kuzeydoğu lehçe gruplarında *as/a:s*, Hakas, Tuva, Kırgız Türkçelerinde *ars*, Kazak Türkçesinde *as*, Osmanlıcada *as*, Anadolu'da *as/ars* biçimlerinde yaşadığını belirtir. Çağatay dönemindeki *as*'ın beyaz tüylü ve kuyruğu siyah uçlu bir hayvan olduğunu, postundan kıyafet yapıldığını söyler (EDPT: 240).

Örnekte, Mecnun'a siyah samur ve beyaz kakım kürkü giydirilerek süslendirildiği anlatılmaktadır:

Mecnûnnı yasap libâs birle
Tün kün kibi kîş ü ***âs*** *birle* (LM 2666)

Kiş "samur, samur kürkü" < T
(KE: 353; DTO: 486; B III/352a2; MSD: XXIX-515; LD: 77/3; ŞD: 95/14; NETİL II/120; BL 234).

Karahanlılar döneminden itibaren görülen *kiş* sözcüğü (DLT: 723; KB: 260) hem samuru hem onun kürkünü bildirmektedir (EDPT: 752).

Osmanlı döneminde vezir ve alimlerin kürklerinin içi ve dışının samurdan yaptırılarak bir giysi modeline getirildiği ve kıymetli düğmelerle süslendiği bilinmekte (Karaca 2002: 569), aynı durumun Timurlular için geçerli olduğu tahmin edilmektedir.

Nevâyî "Sanki ay ile gece (onu) gök cevheriyle süslemiş gibi, resim gibi güzel sevgilimin boynunda firuze düğmeli bir samur kürkü var" diyerek firuze düğmeyi aya, geceyi de siyah samur kürküne benzetmektedir:

Fîrûze tügme birle nigârım boynıda ***kiş***
Ay u tün ki çerḫ cevheridin zînet iylemiş (FK 265/1)

Ḳaplan tirisi "kaplan derisi" < T

Timurlular döneminde samur, kakım kürklerinin dışında kaplan derisinin de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Nevâyî, FK 726. Muḳaṭṭa‘ât’ta Mir Haydar adındaki bir kalenderin omuzunu kaplan derisiyle örterek ve elinde hilal şeklindeki gemiyi/kayığı tutarak pazarı dolaştığını söylemektedir.

Yapıban ignige ḳaplan tirisi
Tutuptur ilgide keşti hilâli (FK 726/3)

Tiyin “sincap kürkü” < T
(ŞD: 95/14; NETİL III/225; FHK 649).

Teyiŋ, tiyiŋ, tiyin, ti:n, tegiŋ, téyiŋ şekillerinde görülen bu sözcük “sincap; sincap kürkü; samur” anlamlarında Karahanlılar döneminden itibaren görülmektedir. Sincap derisi madeni paranın az olduğu dönemde eski Rusya’da bir para birimi olarak kullanıldığından *ti:n* sözcüğü bazı lehçelerde hala “para” anlamında kullanılmaktadır (EDPT: 569). Örneğin, Kır. *tıyın* “kuruş; para; madenî para” (Yudahin 1985: II/290), Özb. *tiyin* “para, kuruş” (Marufov 1981: II/171), Kaz. *tiyın* “kuruş, para” (KTTS: 803).

Sözcüğü “sincap” anlamında kullanan lehçeler: Kır. *tıyın/tıyın çıçkan* “sincap” (Yudahin 1985: II/290), Özb. *tiyin* “sincap” (Marufov 1981: II/171),), Kaz. *tiyin* “sincap” (KTTS: 803).

Sözcük Nevâyî’de “sincap kürkü” anlamında kullanılmakta ve örneği *ḳaḳum* maddesinde verilmektedir.

Ḳaḳum “sansargillerden, kürkü değerli hayvan, kakım” < A

Ḳaḳum (VEWT: 223; OTL: 555; NETİL IV/71) sansangiller ailesine mensup, yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renge bürünen, kürkü çok değerli bir hayvandır ve kakım kürkü Osmanlı döneminde samur, vaşak gibi, devlet erkanına mahsus lüks kürklerin yanında yer almaktadır (Karaca 2002: 568).

Tiyin ü ḳaḳumnı *râkib şûḫlar öz ignidin*
Tâb birle yüzige çikkendin köŋül bî-tâb irür (GS 202/2)

“Rakip şuhların sincap ve kakım kürklerini omuzlarından zorla yüzlerine çekmelerinden gönül bitkin düşer”.

Sincâb “sincab postundan yapılan elbise ve kürk” < F

Tiyin sözcüğünün yanı sıra Farsça *sincâb* sözcüğü kullanılmaktadır.

Dime ḳış savuġ âhımdın durur kim çikti ol çâbük
Ḳaşı üstide kiş börkin ***yapıp sincâb ile ʿârż*** (GS 288/7)

"Kış değil soğuk ahım yüzündendir o süvari kaşının üzerine samur şapkasını çekti ve sincap kürküyle yüzünü örttü".

Semûr "samur" < F

Sansargiller ailesinden olan samur, yumuşak ve ince tüylü bir hayvandır ve postundan kürk yapılmaktadır. O dönemde diğer kürklerin yanı sıra samurun da çok kıymetli olduğu, kolay elde edilmediği ve herkesin samur ve kakım kürküne sahip olmak için can attığı örnekten anlaşılmaktadır.

Bu ṭurfaraḳ ki munuŋ dik tamuġ ara tüşmiş
Semûr *ü ḳakum üçün ʿâlem ehliġa tek ü tâz* (GS 207/2)

"Tuhaf olan şey şudur ki, millet samur ve kakım uğruna koşturup durmuş ve böylece cehenneme düşmüş".

Tülkü örmek "tilki postundan yapılan kıyafet" < T

Örmek sözcüğü için EDPT'de "dokulmuş veya örülmüş elbise", Nevâyî sözlüğünde "deve yününden dokunmuş bir çeşit kumaş" anlamı verilmektedir (EDPT: 231; NETİL III/612). *Tülkü örmek* için de "tilki postundan yapılan ince kıyafet" denilebilir.

Kîş ü örmek *ḳaydıdın öt ʿayşnı fevt itme kim*
Kîş ḳararak tülkü örmek yupḳarak maşab irür (GS 202/8)

"Samur kürkü ile örmek derdini bırak zevk ve sefayı kaçırma, samur kürkü daha siyah, tilki kürkü daha ince bir abadır".

Altayı "kırmızı tilki; bu tilki derisinden yapılan kürk" < T

Bu sözcük için Çağatayca sözlüklerde "kırmızı tilki; bu tilki derisinden yapılan kürk; derisinden kürk yapılan kızıl tüylü ve kedi büyüklüğünde bir hayvan" anlamları verilmektedir (NSÇT: 134; DTO: 31; S:49v/27; NETİL II/518; BL 75; FHK 252).

Kör Nevâyî mesnedin ʿışḳ içre kim külḫan ara
Şuʿle ***altayı*** *vü küllerdür aŋa sincâb dik* (GS 336/7)

"Nevâyî'nin gücünü aşkta gör ki ateşhanede alevler ona altayı, külleri sincap kürkü gibi gelir"

Sözcük Kır. *altay tülkü*, *altay kızıl tülkü*, *altay ak tülkü* "tilki çeşitleri" (Yudahin 1985: II/281), Kaz. *altayı kızıl tülki* "tilki çeşidi" (KTTS: 43) lehçelerinde görülmektedir.

Postîn "kürk" < F

Farsça *postîn* sözcüğü "hayvan postundan yapılmış kürk, giysi" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 1015; NETİL II/589).

Nevâyî, *Vakfiye*'sinde, vakıf yöneticisinin her yıl *yüz adet kürk*, yüz adet kepenek, yüz adet şapka, yüz adet ayakkabı, yüz adet gömlek, yüz adet iç donu satın alarak her birini uygun mevsimde, iki hoca eşliğinde ihtiyaç sahiplerine ihtiyaçlarına göre dağıtmasını söylemektedir:

..mütevelli her yıl yüz ***postîn****, yüz kepenek, yüz börk, yüz, kefş, yüz köŋlek, yüz tünbân satḳun alġay dağı her ḳaysını münâsib mevsimde ikki müderris ittifâḳı bile müstaḥiḳlerġa her ḳaysıġa istiḥḳâḳıġa köre üleşgey* (V 8B/1)

Sözcük Özbek Türkçesinde *postin* "tüylü, işlenmiş deriden yapılan uzun, sıcak tutan kışlık üst giysi" şeklinde kullanılmaktadır (Marufov 1981: I/610).

Bu devirde kürkler, giyecek olmanın yanı sıra hükümdarların çadırında döşeme ve kaplama olarak da kullanılmıştır (Clavijo 1993: 168).

2.17.3. Kıyafetler

Kiygülük "giysi, kıyafet" < T

(NSÇT: 712; DTO: 487; NETİL II/113; FHK 1065).

Maddi kültür unsurlarından biri olan kıyafet örnekleri Nevâyî'nin eserlerinde çokça görülür. *ke:d-* "giymek" (EDPT: 700) fiili isim yapma eki alarak önce *kedgü:* "kıyafet" (EDPT: 702), sonra *kedgülük* "kıyafet, giyecek, giysi" (EDPT: 703) şeklini alarak genel anlamda kıyafeti bildirmektedir.

Nefîs ***kiygülük*** *olsa yalaŋ tenimġa heves*
Ḥaṣîr nakşı ḥaṣîrî libâs ornıġa bes (GS 236/1)

"Çıplak tenim nefis bir giyecek arzusuna kapılırsa, hasır süsü hasırdan elbise yerine yeterlidir".

2.17.3.1. Üst Giyim

Çekmen "yağmurluk" < T
(KTS: 48; NSÇT: 517; DTO: 285; ŞS: 152; S: 208r/6; B III/297a19; ĆS 285; VEWT: 103; Radlov 3-II: 1956).

Esasen "kumaş, bez; palto, pelerin" anlamlarına gelen *çekmen* sözcüğü Nevâyî ve Fethali Kaçar sözlüklerinde "yağmurluk" anlamında geçmekte (NETİL III/448; FHK 685) ve örnekte de baharda yağmurdan sonra etrafta yeşeren otlar, yeşillikler, toprağı yağmurdan koruyan *yeşil saḳarlat kumaşından olan bir yağmurluğa* benzetilmektedir.

Yaz yamġurı yétkeç éyledıŋ bat
Yér ***çekmenini*** *yaşıl saḳarlat* (LM 32)

Sözcük bugün Kır. *çepken* "kalın kumaştan erkek üst giyimi; çuhadan astarsız kaftan" (Yudahin 1985: II/359), Özb. *çäkmån* "yünlü kumaştan dikilen uzun, erkek kıyafeti" (Marufov 1981: II/350), TT. *cepken* "kolları yırtmaçlı ve uzun, harçla işlenmiş bir tür kısa, yakasız üst giysisi" (TDK) lehçelerinde görülmektedir.

Çapan "eski yamalı hırka, kaftan," < ?
(NF: 100; DTO: 270; ŞS: 144; S: 204r/28; B II/120a5; NSÇT: 507; NETİL III/450; ĆS 273; FHK 667; Radlov 3-II: 1918).

Bu dönemde *çapan* yoksulluğun simgesi izlenimini vermektedir. Nevâyî'ye göre, zenginin yamalı hırka giymesi züğürdün atlas ve keten giymesine benzer:

Ġanîġa ***çapan*** *kiymek andaḳdur ki müfliṣḳa aṭlas u ketân kiymek* (MK 292.s)

Sözcük Kır. *çapan* "kaftan" (Yudahin 1985: II/347), Kaz. *şapan* "üst giysi, kaftan" (KTTS: 903) lehçelerinde yaşamaktadır.

Digley "kısa kollu bir üst giysi, kaftan" < Moğ. *degäläy*
(NSÇT: 556; DTO: 319; ŞS: 170; S: 226v/9; NETİL I/482; TMEN I/327; ĆS 290; ML 93.s; BL 180; FHK 739).

Radlov'a göre, *degele* "bir çeşit kısa üst elbisedir ve bazen altın işlemeli olabilmektedir" (Radlov 3-II: 1659). Nevâyî'deki *zer-beft, zer-ḫal* sözcükleri o dönemin giyim kuşamında en değerli süs maddesinin altın olduğunu anlatmaktadır. Örnekteki *digley* kıyafetinin özelliği de altın işlemeli bir kenara sahip olmasıdır.

Ger Nevâyî 'aḳlı mebhut olsa ḳılman 'ayb kim
***Ḥâşiye zer-beft** itip **digley** kiyer dil-ber benefş* (FK 279/9)

"Eğer Nevâyî'nin aklı şaşarsa ayıp etmeyin çünkü o dilber kenarı altın işlemeli kaftan giyer".

Ḫırḳa "yamalı hırka" < A

"delmek, yırtmak" anlamına gelen *hark* kökünden türeyen *ḫırḳa,* genelde soğuktan korunmak için elbise üstüne giyilen, ceket boyunda, yün veya pamuktan yapılmış, önden açık, kollu giyecektir ve "kumaş parçası, yamalık; yamalı ve eski elbise" anlamına gelmektedir. Ayrıca *ḫırḳa* eskiden zâhid ve sûfîlerin, dervişlerin giydiği bir üst giysi olduğundan zühd ve takvâlığın sembolü olmuş ve biçimi ile rengi mensup oldukları tarikata göre değişmiştir (Uludağ 1998c: 373-374).

Nevâyî "bana riyakar zühd hırkasındansa yokluk meyhanesinde yüz kere şarap çamuruna bulanmış çul daha iyidir" demektedir:

*Maŋa zühd-i riyâyî **ḫırḳasıdın** ol pelâs artuḳ*
Ki yüz ḳatla fenâ deyride mey lâyiġa bulġanmış (FK 275/9)

Ḫil'at "kaftan" < A

"elbisesini çıkarmak, üzerinden çıkardığı elbiseyi başkasına vermek" anlamındaki *hal'* kökünden türeyen *ḫil'at,* terim olarak halifeler ve hükümdarlar tarafından taltif etmek ve şereflendirmek amacıyla devlet adamlarına ve diğer bazı kişilere giydirilen değerli bir elbisedir (Şeker 1998: 22).

Timurlular döneminde düğün ve törenlerde kadı, ayan, noyan gibi devlet adamlarına; yeni makama terfi eden kişilere, ayrıca Sultan'a pişmanlığını bildirip af ve eman dileyen şahıslara, elçilere, bir bölgenin valilik görevi için mirzalara, kısacası saygın kişilere *ḫil'at* giydirilerek onurlandırılmıştır (Develi 2018: 22, 70, 93, 105, 107).

Bunun gibi ḫil'atların verilmesi sırasında parlak bir ziyafet vermek ve ḫil'at giyildikten sonra da, Timur'un şerefine üç kez eğilmek adet olmuştur (Clavijo 1993: 112).

O dönemde yaşlıların renkli kıyafetler giymesinin toplumda hoş karşılanmadığı tahmin edilmektedir. Nevâyî'ye göre, yaşlının kırmızı, yeşil hil'at giyip süslenmesi kuru bir ağaca çiçek ve yaprak bağlamak kadar gülünçtür:

ḳuruḳ yıġaçḳa irür bağlamaḳ şikûfe vü berg
ḳarı ki istese kiymek ḳızıl yaşıl ***ḫil'at*** (FK 73/4)

Ḥulle "cennet elbisesi < A

Ḥulle belden aşağı ve belden yukarı olmak üzere rida gibi iki parçadan oluşan astarlı bir elbisedir. Kültür ve edebiyatımızda daha çok cennet ve cennette hurilerin giydiği bir elbise olarak bilinmektedir (Öztoprak 2010: 133).

Nevâyî'ye göre, zuhal yüksek duruşu ile doğu güneşi olamaz, bir dev, cennet elbisesi giyerek peri olamaz:

Zuḥal biyik maḳâm bile mihr-i ḫâverî bolmas, dîv bihişt ***ḫullesin*** *kiygen bile perî bolmas* (MK 292.s/5)

Ḳabâ "cübbe, kaftan" < A

Ḳabâ önü daima açık duran bir tür elbisedir ve "kaftan, cüppe" olarak anlamlandırılmaktadır (KTS: 121; OTL: 546; MSD: III-51; LD: 18/6; NETİL IV/11).

Servġa tartıp ***ḳabâ*** *çikken ḳuyaşḳa sâye-bân*
Çâbüküm boyıda şîrdâg başıda ḳalpaġıdur (FK 172/3)

"Süvarimin üzerindeki şirdag ile başındaki kalpağı sanki bir selviye kaftan giydirilmiş, güneşe gölgelik çekilmiş gibi duruyor".

Ḳaptan "kaftan" < T
(DLT: 677; NSÇT: 639; ŞS: 212; S: 222v/13; NETİL IV/31; BL 204; FHK 897).

Kaftan önden açık, düğmeli, uzun kollu, yanları yırtmaçlı, astarsız, uzun üst elbisesidir. Kaftanlar, giyen veya giydirilenlerin malî durumuna veya rütbesine göre atlas, ipekli, kadife, zerbeft vb. kumaştan dikilmiş, lüks ve değerli kumaşlara *kaftanlık* denmiştir. Kaftanlar altın, elmas veya sade düğmelerle, sırma şeritlerle süslenmiş, padişah ve şehzadelerin kaftanları süslü, sırma işlemeli ve ipek kumaştan yapılmıştır (Öztoprak 2010: 135).

İkki yanımnı şikâf eylep turur bu reşk kim
İkki yanıdın şikâfın bağlamay ***ḳaptan*** *kiyer* (NŞ 180/3)

"Bu kıskanma iki yanımı yarıp yırtıyor çünkü o sevgili iki yan yırtığını bağlamadan kaftan giyer".

Kepenek “cüppe, aba, yağmurluk” < T

(VEWT: 254; ŞS: 252; OTL: 584; S: 300r/10; NETİL II/97; FHK 996).

Kepenek, dövme keçeden yapılmış, kolsuz, ayaklara kadar uzun, bol bir üst giysidir. Omuzlara takılmak suretiyle soğuklarda giyilir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de çobanlar tarafından kullanılmaktadır (Öztoprak 2010: 136).

Timurlular döneminde Cam şehrinin yünlü dokumaları meşhur olduğu için kepenekler de burada dokunmuş, 200-300 dinara alıcı bulunmuş, her tarafa gönderilmiştir (Aka 1991a: 131).

O devirde kepeneğin ayrıca yağmurda da giyilebilen bir kıyafet olduğu Baburname’deki şu örnekten anlaşılmaktadır: *Ol kün hem ġarîb yamġur edi. Kepeneklig kepeneksiz kişi berâber edi* (B II/229b18).

Salṭanat ḫil'atidin artuḳ irür deyrde mest

Südresem bâde gedâlıġıda yırtuḳ ***kepenek*** (GS 342/8)

“Meyhanede sarhoşluktan yırtık kepeneği sürüklemem saltanat hilatından daha iyidir”.

Köŋlek “gömlek, elbise” < T

Vücudun üst kısmına giyilen, kollu, yarım kollu, yakalı olabilen *köŋlek* Clauson’a göre, *köŋle:*- köküne dayanmakta ancak anlam bakımından doğrudan *köŋül* sözcüğü ile ilişkilidir ve “kalbin üzerindeki giysi” anlamını vermektedir (EDPT: 732). Sözcük Karahanlı, Harezm dönemlerinde *köŋlek* (DLT: 738; KB: 276; NF: 259; KE: 381), Kıpçak döneminde *kömlek* (KTS: 157), Çağatayca sözlüklerde *köŋlek* şeklinde görülmektedir (DTO: 480; ŞS: 262; S: 310r/21; NETİL II/151; BL 230; FHK 1008).

Sözcüğün diğer lehçelerdeki kullanımları Räsänen’in çalışmasında yer almaktadır (VEWT: 290).

Bir ot durur tenimde ki anıŋ ḫarâreti

Köŋlekni *kül ḳılur dağı bisterni köydürür* (BV 164/4)

“Bedenimde öyle bir ateş var ki harareti gömleği kül eder, yatağı da yakar”.

Libâs “elbise” < A

Arapça *libâs* “kıyafet, giysi” genel anlamda kıyafetleri belirtmek için kullanılmaktadır (OTL: 634; NETİL II/173).

Nevâyî’ye göre, güzel kıyafet tene süs, güzel arkadaş cana huzurdur:

*Yaḫşı **libâs** tenġa arâyiş, yaḫşı ḳoldaş cânġa âsâyiş* (MK 319.s)

Nevrûzî “bir tür kıyafet; başlık” < F

Sözcük için Nevâyî sözlüğünde “bir çeşit külah” anlamı verilmektedir (NETİL IV/239).

Barutçu-Özönder, *nevrûzî*’nin Steingass’da “yeni yılda giyilen bir giysi”, Saadet Çağatay’da “bugünkü Afganistan Özbeklerinde ilk baharda giyilen ince sabahlık gibi üst elbise” şeklinde kaydedildiği belirtmektedir (1996: 94).

Nevâyî *Muhâkemetü’l-luġateyn’*de herkesçe bilinen elbiseleri sıralarken önce başlıkları söylemekte, *nevrûzî* ise destâr ve ḳalpaḳtan sonra yer almakta, *nevrûzî*’den sonra takke gelmektedir. Bu durumda *nevrûzî*’nin “bir çeşit başlık” olma ihtimali de bulunmaktadır.

Ve ma‘hûdî elbisedin mesel destâr ve *ḳalpaḳ ve **nevrûzî** ve topi…* (ML B19a/6)

Şirdaġ “bir tür kaftan” < ?

(VEWT: 448; DTO: 380; S: 260r/1; ĆS 304; BL 199; Barutçu-Özönder 1996: 94).

Sözcük için NSÇT’de “teğelti; Çağatay halkının sıcak havalarda ve seferlerde kaftanlarının üzerine giydikleri kolları bol beyaz kaftan; kolları kısa üst giysi, kaftan” (NSÇT: 628), Nevâyî sözlüğünde “üst giysi” (NETİL III/529), Fethali Kaçar Sözlüğü’nde “eyerin altına konulan keçe, teğelti; yenleri kısa ve önü açık üste giyilen bir tür kaftan” (FHK 847) anlamları verilmektedir.

Gül-i ra'nâdın itti kisvetin serv-i revân yâḫûd
*Sarıġ tirlik üze ol şûḫ mu kiymiş ḳızıl **şirdaġ*** (NŞ 297/4)

“Selvi boylu sevgili gül-i ra‘nâdan (yarısı sarı yarısı kırmızı bir gül) bir elbise mi yapmış yoksa sarı renkli ter gömleği üzerine o şuh kırmızı kaftan mı giymiş”.

Ton “elbise, kıyafet; dış giysi, palto” < T

(EDPT: 512; EUT: 246; DLT: 891; KB: 459; NF: 430; KE: 641; KTS: 280; NSÇT: 499; ŞS: 127; S: 186v/25; B I/64a7; MSD: X-274; LD: 76/3; HBD: 7/7; NETİL III/268; ĆS 266; BL 159).

Eski Türkçeden itibaren görülen *ton* "elbise, kıyafet" anlamında kullanılmaktadır.

Sözcüğün diğer lehçelerdeki kullanımları için Räsänen'in çalışmasında yer almaktadır (VEWT: 488).

Nevâyî "bir kıyafeti ne kadar beğenerek giysen de eskir, bir çıplağı giydirirsen eskimez kıyafet odur" diyerek fakirlere yapılan hayır hasenatı vurgulamaktadır:

Niçe kim tonnı ri'ayet birle kiyseŋ iskirür
Çün ki kiydürdüŋ yalaŋga opramas ton ol irür (MK 326)

Yarġaġ "deri kaftan" < T
(KE: 709; DTO: 521; ŞS: 291; S: 329r/23; Radlov 3-I: 136).

Sözcük için NSÇT'de "Moğolların giydiği deri giysi, kaftan" (NSÇT: 816), Nevâyî sözlüğünde "tulum, deri, torba" (NETİL III/596), Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "kürk, deri kaftan" (FHK 436), *Bedâyi'u'l-lugat*'ta "deri kaftan" (BL 251) gibi benzer anlamlar verilmektedir.

Cism ża'fıdın tiri ḳalmış süŋek üzre yana
Hecr oḳı perrân öter çun yitse bu ***yarġaġıma*** (BV 530/4)

"Bedenin zayıflığından kemik üzerinde deri kalmış, ayrılık oku bu deri kaftanıma gelince uçarak geçer".

Sözcük günümüzde Kırgız Türkçesinde *carġaḳ* "tüyünden arınmış hayvan derisi"; *carġaḳ şım* "deri pantolon" (Yudahin 1985: I/234) şeklinde yaşamaktadır.

Yilek "yelek" < T

Gömlek üzerine giyilen kolsuz, yakasız giyeceğe *yilek* denmektedir (NSÇT: 825; DTO: 557; ŞS: 313; S: 351v/22; NETİL I/523; ML 96.s).

Yaḳa çâkidin hecr teşrifini
Körüŋ kim ***yilek*** *boldı köŋlek maŋa* (FK 13/2)

"Yaka yırtığından ayrılık teşrifine bakın, gömlek bana yelek oldu".

Peşmîne "yünden yapılma; sofuların giydiği sade, süssüz elbise" < F

Yünden yapılma, sofuların giydiği sade elbiseye *peşmîne* denmektedir (OTL: 1010; NETİL II/568).

Aŋa ġam tiġı bu bâg içre ḥarâm oldı kim
*Kiydi **peşmîne** sarıg yüz bile andaḳ kim bih* (FK 555/6)

"Bu bahçe içinde ona gam kılıcı haram oldu, çünkü sararmış yüzle peşmîne giymesi iyi oldu".

2.17.3.2. İç Giyim

İştan "diz donu, iç çamaşırı" < T
(EDPT: 21; NSÇT: 205; DTO: 115; ŞS: 53; S: 106v/6; NETİL II/73; ĆS 235; BL 117; FHK 249; VEWT: 168; Radlov 1-II: 1561; Eckmann 2017: 43).

Pantolon gibi alt kıyafetlerin altına, içe giyilen iç giyime *iştan* < *iç ton* denmekte ve *iştan*'ın bağı bulunmaktadır.

Nevâyî, inşası bittikten sonra binanın içine yazıt kazılması ve izâre[12] olması gerektiğini, yoksa o yapının diz donu ve kuşağı olmayan bir kişiye benzediğini söylemektedir:

Öy içre hem kitâbe hem izâre
Żarûretdür tükengen çaġda ḳılmaḳ
Yoḳ irse ol öy oḫşar bir kişige
*Ki anda bolmaġay **iştan** ü bilbaḳ* (NŞ 681)

Sözcük Kır. *iştan* "kadın donu; iç donu" (Yudahin 1985: II/442), Özb. *iştån* "diz donu" (Marufov 1981: I/345) lehçelerinde görülmektedir.

Tirlik "hafif ter gömleği" < T
(EDPT: 546; S: 193r/21; ML 95; DLT: 872)

Sözcük için Nevâyî sözlüğünde "iç gömlek", Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "hırkanın altından giyilen gömlek" anlamları verilmiştir (NETİL III/224; FHK 641).

Örneklerden de terliğin genelde şirdâġ'ın altına giyilen ince bir gömlek olduğu anlaşılmaktadır.

[12] Ev duvarının zemin ile gömme dolap veya raf arasındaki boşluğu, alt kısmı (NETİL II/18).

Mihrġa kökte şafaḳ ḫûb irmes andaḳ kim maŋa
Mâvi ***tirlik*** *üzre ol aynıŋ ḳızıl şirdâğı ḫûb* (BV 48/5)

"Gökte şafak güneş için iyi değildir ama bana o sevgilinin mavi gömlek üzerine giydiği kırmızı kaftan daha iyidir".

Tünbân "don, iç donu" < F

Farsça *tünbân* "iç donu" (NSÇT: 498; DTO: 247; OTL: 1298; NETİL III/255) sadece *Vakifye'*de tek örnekte görülmektedir.

Mütevelli her yıl yüz postîn, yüz kepenek, yüz börk, yüz, yüz kefş, yüz ***tünbân*** *satḳun alġay...* (V 8B/1)

2.17.3.3. Erkek Başlıkları

Börk "başlık, şapka, külah" < T
(EDPT: 362; DLT: 598; KB: 105; NF: 84; KE: 135; KTS: 36; DTO: 166; ŞS 79; S: 132v/27; LD: 247/2; ŞD: 22/10; NETİL I/346; ĆS 246; BL 137; FHK 449; VEWT: 84; Radlov 4-II: 1889).

Eski çağlardan beri bilinen *börk,* kürk, deri, yün, keçe ve kumaştan elde edilmiş, rengine, malzemesine ve ait olduğu etnik gruba göre farklı adlandırmalara sahip olmuştur.

Nevâyî'de renklerine göre *sûsenî börk, sarıġ börk*, malzemesine göre *kiz börk, kiş börk* gibi başlık çeşitleri görülmektedir.

Bunun dışında, Nevâyî'nin çağdaşları Babur ve Hüseyin Baykara'da *muġulî börk* (B I/7a21), *âs börk* (B I/97b23), *ḳara ḳuzı börk* (B II/164a24), *ḳureyşî börk* (HBD: 165/2) gibi başlık çeşitlerine rastlanmaktadır.

Sûsenî börküŋ *yapar kişkeŋni iy mir'ât-ı ḫüsn*
Közgü yaŋlıġ kim uçasın kıldı âhen-ger benefş (FK 279/4)

"Ey güzellik aynası! Demircinin aynanın arkasını sırlaması gibi, susam renkli şapkan enseni kapatıyor".

Cilve mü ḳıldı ***sarıġ börkin*** *kiyip ol serv-i nâz*
Yâ ki çıḳtı şu'le-i aḫżar ile şem'-i ṭırâz (FK 214/1)

"O sevgili sarı şapkasını giyerek tecelli mi etti, yoksa yemyeşil alev ile süslü mum mu çıktı".

*Mevlânâ Eşref… **kiz börk** üstide ḳurçuḳ çırmar irdi* (MN § 8/12.s)

"Mevlânâ Eşref… keçe külahının üzerine bağcık dolardı".

Dime ḳış savuġ âhımdın durur kim çikti ol çâbük
*Ḳaşı üstide **kiş börkin** yapıp sincâb ile 'ârıż* (GS 288/7)

"Kış soğuktur deme, ahım yüzündendir, çünkü o süvari samur külahını kaşının üzerine çekti ve sincap kürküyle yüzünü örttü".

Ayrıca *börk* sözcüğüyle oluşturulan *börk ornıġa baş ilt-* "şapka alma yerine kafa kesmek, yapılması gerekenden daha fazlasını yapmak" deyimi bulunmaktadır.

Nevâyî "şapka alma yerine kafa keser, nakit yerine can alır, bu keder çocukları arasında yeterince tuhaf oyunlardır" demektedir:

***Börk ornıġa baş iltür** naḳd ornıġa cân alur*
Etfâl-ı ġamıŋ içre bes ṭurfe oyunlardur (NŞ 187/5)

Destâr "sarık" < F
(KE: 169; OTL: 202; B I/7a20; ŞD: 125/6; HBD: 148/3; NETİL I/467; ML 93.s; VEWT: 133).

Kavuk, külah, takke ve fes gibi bir başlıkla üzerine sarılmış ince uzun tülbent, ağbani veya şaldan meydana gelen sarığa o dönemde *destâr* denmektedir (Bozkurt 2009c: 152).

Dehr ara âşûbdur kim çıḳmış ol bî-bâk mest
*İgnide ton özgece başıda **destâr** özgece* (BV 551/3)

"Dünya kargaşa halindeyken o korkusuz sevgili sarhoş çıkmış, omuzunda elbisesi, kafasında sarığı bir başkadır".

Ḳalpaḳ "keçe külah, başlık" < T
(NSÇT: 657; DTO: 408; ŞS: 221; S: 275v/18; B II/164a24; HBD: 168/3; NETİL IV/27; FHK 894; Barutçu-Özönder 1996: 93).

Kesik koni şeklinde deri, kürk, keçe veya kumaştan yapılan ve yaygın olarak kullanılan erkek başlığına *ḳalpaḳ* denmektedir.

Ve ma'hûdî elbisedin mesel destâr ve ***ḳalpaḳ*** *ve nevrûzî ve topi…* (ML B19a/6)

Sözcüğün Türk lehçelerindeki kullanımları Radlov'un ve Räsänen'in çalışmalarında yer almaktadır (Radlov 2-I: 268; VEWT: 227).

Topi "takke, külah" < Moğ.

Yarım küre şeklinde ince kumaştan yapılmış veya ipten örülmüş başlığa *topi* denmektedir (ŞS: 113; NETİL III/269; ĆS 259; FHK 594; Barutçu-Özönder 1996: 96).

Ve ma'hûdî elbisedin mesel destâr ve ***ḳalpaḳ*** *ve nevrûzî ve topi…* (ML B19a/6)

Sözcük Kır. *topu* "takke" (Yudahin 1985: II/253), Özb. *doppi* "takke" (Marufov 1981: I/243) lehçelerinde yaşamaktadır.

2.17.3.4. Kadın Peçe ve Başörtüleri

Birçok İslâm ülkesinde olduğu gibi, Timurlu kadınlarının da doğal etkilerden ve kötü amaçlı bakışlardan korunmak amacıyla yüzlerinin tamamını veya bir kısmını kapatmak üzere peçe kullandığı anlaşılmakta ve bu peçeler Arapça *bürḳa', niḳâb*, Türkçe *bürünçek* sözcükleriyle ifade edilmektedir.

Bürḳa' "yüz örtüsü, peçe, nikab" < A

(ŞS: 79; MSD: X-272; LD: 25/1; HBD: 95/3; NETİL I/338).

Kadınların yüzlerini gizlemek için kullandıkları örtüye, peçeye *bürḳa'* denmekte, *bürḳa' al-* birleşik fiili (LD: 50/2; ŞD: 73/10; HBD: 95/3) "yüz açmak, peçe kaldırmak" anlamında kullanılmaktadır.

Yüzüŋ körmek tilep tınmas Nevâyî köŋli salmaḳdın
Ḫudây üçün ***alıp bürka'nı*** *anıŋ köŋlini tındur* (GS 170/10)

"Yüzünü görmek arzusuyla Nevâyî'nin gönlü rahat etmiyor, Allah aşkına peçeni kaldırıp onun gönlünü rahatlat, sakinleştir".

Bürünçek "kadınların başörtüsü, yaşmak, peçe" < T

Bür-ün- "sarınmak, örtünmek" fiilinden gelen *bürünçek* < *bürünçük* kadınların kullandığı peçe, yüz örtüsü veya duvaktır (EDPT: 367; DLT: 607; KTS: 40; DTO: 168; ŞD: 65/1; NETİL I/338; BL 142; FHK 471; Radlov 4-II: 1888).

*Saçıda **şebnem bürünçek** ey köŋül irmes ʿaceb*
Sünbül üzre ger tüşer şebnem taʿaccüb ḳılmaġıl (NŞ 375/4)

"Ey gönül! Sevgilinin saçında çiy gibi (tül gibi ince) yaşmak varsa şaşılmaz, eğer sünbül üzerine çiy düşerse hayret etme".

Niḳâb "yüz örtüsü, peçe" < A

Yüz örtüsü, peçe için Arapça *niḳâb* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 978; NETİL II/466). Örneğe göre, yeni gelin perde arkasına saklanmakta ve damat karşısında dokuz kat parlak peçe ile yüzü örtülmektedir:

Ḳızını asrap ḥicâb içinde
*Ay dék **toḳuz niḳâb** içinde* (LM 2673)

Gird-i yezdî mi'cer "yuvarlak düğümlü bir İran başörtüsü; bir çeşit peçe" < F+A

Gird-i yezdî mi'cer bir çeşit yuvarlak düğümlü bir İran başörtüsü veya bir çeşit peçedir ve Nevâyî'de tek örnekte görülmektedir.

***Gird-i yezdî mi'cer**, astıda ḳaşıŋ ay körke bay*
Bar anıŋ dik kim körüngey gird içindin yeŋi ay (GS 655/1)

"Ey güzel sevgili! Gird-i yezdî mi'cer altındaki kaşın dünyadan yeni ayın görünmesi gibidir".

Leçek "beyaz tülbenten baş örtüsü, sarık" < F

Farsça *leçek*, kadınların kullandığı beyaz tülbetten yapılmış, yuvarlak, kalın bir sarık veya başlıktır (VEWT: 315; NETİL II/169; Radlov 3-I: 746).

Tün üzre aydın u aydında subḥ irkin mü
*Veyâ saçıŋda bürünçek üze **leçek** mü ikin* (GS 471/3)

"Gece üzerine ay ışığı ve ay ışığı üzerine tan vakti midir, ya da saçındaki yaşmak üzerinde bir leçek midir".

Sözcük Kırgız Türkçesinde *eleçek* "evli kadınların beyaz sarığı" (Yudahin II/450), Anadolu ağızlarında *leçek* "başörtüsü" (TDK) şeklinde yaşamaktadır.

Yaġlıġ "başörütüsü; mendil" < T

Yaġ-lıġ sözcüğü (KTS: 306; DTO: 529; ŞS: 295; LD: 105/1; NETİL I/548; ĆS 348; BD 70/1; Barutçu-Özönder 1996: 96) ilk başta "yağ mendili, el bezi, peçete, havlu" anlamındayken zamanla "başörtüsü, şal" anlamını kazandığı tahmin edilmektedir.

Yaġlıġıŋ *ilgimde eşkimni revâne iylerem*
Közge sürtüp eşk arıtmaġnı bahâne iylerem (FK 451/1)

" Mendilin elimde, gözyaşımı akıtırım, gözüme sürüp gözyaşımı silmeyi bahane ediyorum".

Sözcük Kır. *cooluk* "başörtüsü, şal" (Yudahin 1985: I/261), Kaz. *cavlıḳ* "başörtüsü" (KTTS: 282), TT. *yağlık* "sırma işlemeli büyük mendil" (TDK) lehçelerinde yaşamaktadır.

2.17.4. Ayakkabılar

Kefş "ayakkabı, pabuç" < F

Farsça *kefş* sözcüğü genel olarak "ayakkabı" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 578; NETİL II/102). Sözcük günümüzde Özbek Türkçesinde *kavuş* "deriden dikilen ve genelde mest ile giyilen ayakkabı" (Marufov 1981: I/357), Türkiye Türkçesi ağızlarında *keviş* "ayakkabı" (TDK) şekillerinde yaşamaktadır.

Nevâyî "ayakkabısızlıktan üzülme, ayaksızlara bakıp şükret" demektedir:

Kefşsizlikdin *melûl bolmaġıl, ayaġsızlarġa baḳıp şükr ḳıl* (MK 339.s)

Ötük "çizme, edik" < T

(EUT: 155; DLT: 649; KE: 178; KTS: 77; NSÇT: 251; DTO: 46; ŞS: 5, 47, 26; ŞTE: 436; S: 62v/13; LD: 77/4; NETİL III/617; ĆS 217; BL 106; FHK 304; 1265; Eckmann 2017: 37).

Koncu diz kapaklarına kadar çıkan *ötük* < *etük/edük* "çizme" Eski Türkçeden beri görülmekte (EDPT: 50) ve Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır (VEWT: 52; Radlov 1-II).

"Altın küpe kulak ağrıtır, altın çizme ayak ağrıtır" atasözünde altından ayakkabı, ağırlığından dolayı amacına uygun ve kullanışlı olmamakta ve ayakkabı işlevini görmemektedir:

Altun ısırġa ki ḳulaḳ aġrıtur
Zer-ḥal ötükdür *ki ayaḳ aġrıtur* (HE 1850)

2.17.5. Kemer ve Kuşaklar

Eskiden beri hem erkek hem de kadınlar tarafından kullanılan kemer ve kuşaklar, bel çevresine sarılarak kıyafeti sıkı tutmaya yarayan bir giysi parçadır ve aynı zamanda kıyafete ait bir aksesuar görevini üstlenmektedir. Kemer veya kuşak için Nevâyî'de *bilbaġ, ḳur, fûṭâ* sözcükleri görülmektedir.

Bilbaġ "kemer, kuşak" < T

(EUT: 42; DTO: 189; ŞS: 93; S: 149v/11; B II/186a3; NETİL I/263; ĆS 252; BL 145).

Bilbâğ Türkçe bir sözcük olup "kıyafetlerin bel kısmına sarılan uzun kumaş parçası, bağ, kuşak" anlamına gelmektedir.

Ney[13] *köründi ḳâmetiŋçe ney-şeker şîrîn ü tüz*
Ney anıŋ bendi biliŋge baġlaġan ***bilbaġça*** (GS 588/5)

"Ney şekerinin tatlı ve düz olması gibi olan boyun ney gibi görünür, neyleri bağlayan kamış da sevgilinin belinin bel bağı kadardır".

Sözcük Kır. *belboo* "kuşak, kemer" (Yudahin 1985: I/127), Özb. *belbäġ* "kemer, kuşak" (Marufov 1981: I/99), Kaz. *belbav* "bağ" (KTTS: 124) lehçelerinde yaşamaktadır.

Ḳur "kuşak, kemer" < T

(EDPT: 642; VEWT: 301; DLT: 747; KE: 399; NSÇT: 686; ŞS: 233; NETİL IV/79; ML 94.s; Radlov 2-II: 916).

Yine bele dolanan ve kumaş, deri veya metalden yapılan bel bağına *ḳur* denmektedir.

Biri baġlap bergni ton üzre mînâ-reng ***ḳur***
naḫl-i ḳaddin ġayret-i serv-i ḫırâmân iyleben (FK 477/8)

"Birisi fidan gibi boyuyla, salınarak yürüyen selviyi kıskanarak, yaprağı, elbisesi üzerine yeşil renk bir kuşak olarak bağlamış".

Sözcük Kır. *kur* "kemer, kuşak" (Yudahin 1985: I/447), Kaz. *ḳur* "bağ" (KTTS: 543) lehçelerinde görülmektedir.

Fûṭa "bel bağı, kuşak" < F

[13] Ney okunmalıdır.

Futa, düz zemin üzerinde çubuklu olarak dokunan bir kumaş çeşidinin adıdır. Çubuklar inceli kalınlı olup, genellikle zemin renginin derece derece koyusundan yapılmıştır. Futa aynı zamanda sözü edilen kumaştan yapılan bir cins peştamalın da adıdır (Öztoprak 2010: 109). Burada da futa bele bağlanan bir dokuma olarak görülmektedir.

*Biliŋ mü dur ki aŋa **ḳızıl fuṭa** baġladıŋ*
Yâ rişteî ki ötkerilip tur 'aḳîḳdın (GS 487/2)

"O beline kırmızı bel bağı mı bağladın, ya da ipliğe akik taşları mı geçirilmiş".

2.18. SÜS, SÜSLENME, SÜS MALZEMELERİ ve GÜZELLİK

2.18.1. Süsleyici, Süslü

Meşşâṭa "gelini süsleyen, tuvaletini yapan kadın" < A

Arapça *meşṭ* "saçı taramak" kökünden gelen *meşşâṭa* "eskiden gelinleri giydirip süsleyen, gelin başı yapan, düğün evleri için süsler hazırlayan kadın, bezekçi" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 734; MSD: X-271; NETİL II/267).

*Fir'avn ḳızınıŋ bir **meşşâṭası** bar irdi, bir kün anıŋ saçın tararda tarağı iligdin tüşti…* (TEH 131.s/13)

Yasançaḳ "süslenmeyi seven, süslü, rüküş" < T

Süslenmeyi, giyinmeyi seven kadınlara *yasansaḳ* denmekte ve bu sözcüğün kadınlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örnekte de Nevâyî süsüne düşkün erkekten yiğit, kelebekten de pervane olmayacağını söylemektedir:

***Yasançaḳ** merdâne bolmas, köpelek pervanâ bolmas* (MK 320.s)

2.18.2. Makyaj Malzemeleri

Közgü "ayna" < T

(EDPT: 761; DLT: 744; KB: 305; KE: 395; KTS: 161; NSÇT: 740; DTO: 469; ŞS: 258; S: 306v/5; ŞD: 70/6; NETİL II/148; ĆS 330; BD 4/30; Radlov 2-II: 1510; Eckmann 2017: 53).

İnsanların kendi görüntüleri görme ihtiyacını gidermek açısından aynalar her zaman insanlık hayatında önemli bir yere sahiptir. Hangi devir olursa olsun, özellikle kadınların süs ve bakımı sırasında en büyük yardımcısıdır. Nevâyî'de görülen makyaj

ve süslenme terimleri, aynanın o dönem kadın kullanıcıların da sahip olması gereken başlıca bakım ürünü olduğunu ortaya koymaktadır.

O devirde aynaların lekesiz ve parlak görünmesi için şüphesiz farklı yöntemler uygulanmıştır. Onlardan biri, ayna yüzeyini parlatmak ve cilalamak için kül kullanılmasıdır:

Meşşâṭe-i ṣun'uŋ durur ol kim nefes içre
Kün közgüsin aḳşâm külidin ḳıldı mücellâ (GS 3/3)

Ġâze "yüze sürülen kızıllık, allık" < F

Yüzlerindeki solgun görüntüyü gidermek, daha canlı bir cilt görünümü vermek ve güzelliğe dikkat çekmek için Timurlu dönemi kadınlarının da allık kullandıkları görülmektedir. Allık için *ġâze* (NSÇT: 633; OTL: 326; NETİL IV/114) *gül-gûne, iŋlik* sözcükleri kullanılmaktadır.

Vesmesi ḳavs-ı ḳuzaḥ ***ġâzesi gül-gûn şafaḳ***
Zülf ü yüzü tün ü kün kör ki ni mekkâredür (FK 152/7)

"Sevgilinin rastığı gökkuşağı, allığı gül renkli şafak, saçı ve yüzü ise gece ile gündüz gibi, bak ki bu nasıl bir düzenbazdır".

Gül-gûne "allık" < F
Gül-gûne çek- "allık sürmek" < F+T

Kadınların yüzlerine sürdükleri gül renki allığa *gül-gûne* denmekte, allık sürme eylemi için *gül-gûne çėk-* birleşik fiili kullanılmaktadır.

gül-gûne çėkerge *ḳılsam âheng*
żam ėyley aŋa bu çihredin reng (LM 3291

"Allık sürmeye yelteneyim, ona bu çehreden bir renk katayım".

İŋlik "allık" < T

Sözcük EDPT'de *eŋlik* < *eŋ* "kırmızı boya, allık" (EDPT: 185), "DLT'de *eŋlik* "kırmızı bir boyadır; kadınların yanakları onunla boyanır" (DLT: 57), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde *enilik* "kadınların kullandıkları kırmızı yüz boyası" (KTS: 73) şeklinde kaydedilmektedir.

Nevâyî, gösteriş düşkünü, kendini beğenmiş, hilekâr, kötü niyetli kadınlardan bahsederken onların allık ile yüzlerini kızartmasını bir süslenme saydıklarını eleştirir:

İŋlik *bile yüz ḳızartmaḳ alarga tezyin, söz esnâsıda yüzlerige ḳara tilemek alarga tezyin* (MK 158.s)

Sözcük Kırgız Türkçesinde *endik* "allık" (Yudahin 1985: II/454), Anadolu ağızlarında *enlik* "yüze sürülen kırmızı boya" (TDK) şekillerinde yaşamaktadır.

Opa/upa "pudra" < ?

Clauson sözcüğü *opo* "beyaz kozmetik toz" biçiminde kaydederek Çinceden bir alıntı olabileceği ileri sürmektedir (EDPT: 6). Sözcük DLT'de *opu* "üstübeç" (DLT: 777), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde *opa* "kadınların yüzlerine sürdükleri merhem" (KTS: 205), Radlov'da *opa* "tebeşir, beyaz toz" (Radlov 1-II: 1155) şeklinde geçmektedir.

Ol ẕeḳannı ***opa*** *vü gül-gûnedin neẕẕâre ḳıl*
Kim irür bir alma kim rengi irür aḳ u ḳızıl (NŞ 375/1)

"O pudralı ve allıklı çeneye bak ki, sanki beyaz ve kırmızı renkli bir elma gibidir".

Sözcük Kır. *upa* "pudra" (Yudahin 1985: II/306), Özb. *opa* "pudra" (Marufov 1981: II/278) lehçelerinde bulunmaktadır.

Vesme "rastık, kaş boyası" < A
(NF: 332; KE: 498; ŞS: 286; OTL: 1338; ösme ŞD: 94/2; NETİL I/384; BD 45/1).

Kadınların süs için kaşlarına sürdükleri kaş boyasına *vesme* denmektedir.

Vesme birle ḳaşın ol meh-veş ki rengin iylemiş
Közi cellâdı ḳılıcıġa yaşıl ḳın iylemiş (GS 264/1)

"O ay gibi güzel sevgili kaşını rastıkla renklendirmiş, sanki cellat gibi gözü kılıcına yeşil kın yapmış".

Sözcük Kır. *osmo* "rastık, bitkisel kaş boyası" (Yudahin 1985: II/83), Özb. *osma* "bitkisel kaş boyası" (Marufov 1981: II/516) lehçelerinde bulunmaktadır.

Sürme "sürme" < T

(EDPT: 852; NF: 385; KE: 578; KTS: 246; MSD: X-293; LD: 438/2; ŞD: 114/3; HBD: 3/3; NETİL III/129; Radlov 4-I: 829).

Süs amacıyla kirpik diplerine sürülen siyah toza *sürme* denmektedir.

Yazuḳsız cürmsiz bî-dâd iter fâş
Maŋa ol ***sürmesiz köz vesmesiz ḳaş*** (FK 273/1)

"O sürmesiz gözlü, rastıksız kaşlı güzel suçsuz günahsız yere bana eziyet ediyor".

Sürme tart- "sürme çekmek" < T

Sürme çekmek eylemini ifade etmek için *sürme tart-* birleşik fiili kullanılmaktadır.

Közüŋge sevâd ***sürme tartay***
Ėl közige dehrni ḳarartay (LM 3290)

"Gözüne siyah sürme çekeyim, milletin gözüne dünyayı karartayım".

Ḥınnâ "kına" < A

Kına ağacının kurutulmuş yapraklarından elde edilen, saç, tırnak ve elleri boyamakta kullanılan *ḥınnâ*'nın (OTL: 416; NETİL III/396) Timurlu kadınları tarafından kozmetik amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İlgi ḥınnâdın mu rengîndür *ki min ḳurbân aŋa*
Ya ḳılurda ḳatl aŋa reng oldı ḳurbândın ilik (GS 339/3)

"Eli kınadan mı renklenmiş, ki ben onun kurbanıyım, belki kurbanı keserken eli onun kanıyla renklenmiştir".

Süpürgü "makyaj fırçası" < T
(EDPT: 792; DLT: 840; KTS: 245; DTO: 351; ŞS: 188; S: 239r/1; NETİL III/126; FHK 794; Radlov 4-I: 849).

Zemindeki istenmeyen maddeleri süpürme, temizleme işinde kullanılan ve bir temizlik aracı olan *süpürgü,* ev eşyaları arasında vazgeçilmez parçalardan biridir. Ancak burada sözcüğün "makyaj fırçası" anlamında kullanılması dikkat çekmektedir.

Nevâyî "Ey felek! Sevgili fırçayı eline alıp kaşlarını güneş çizgileri gibi boyadığında, sen güneş ışınlarını sevgilinin hatlarından yapsaydın keşke" diyerek feleği güneş ışınlarından dolayı eleştirmekte, ışınların sevgilinin kaşlarının hattı kadarr güzel olmadığını söylemektedir:

Ol ay eger ilgige ***süpürgü*** *alur ey çerḫ*
Ḫurşîd şuâ'ı ḫaṭıdın ḳılsaŋ anı kâş (BV 246/5)

2.18.3. Güzel Kokular

Müşk "misk" < F

Sözcüğün aslı Sanskritçe *muşka* "testis, er bezi" olup Farsça aracılığıyla Türkçeye *müşk ~ müşk* şeklinde geçmiştir. Misk eskiden güzel kokusunun yanı sıra yatıştırıcı, ağrı kesici, hafıza, göz ve kalp kuvvetlendirici, cinsel güç artırıcı özelliklerinden dolayı tıpta da kullanılmıştır. Ayrıca İslâm kültürüne hoş kokunun ve temizliğin sembolü, güzelliğin ve buna ait çeşitli unsurların benzetileni olarak giren misk, müslüman milletlerin kültür ve edebiyatında bu hususiyetleriyle yer almıştır. (Baytop ve Bozkurt 2005: 181).

Saçıŋnı isleben âşüfte-min zihî sevdâ
Birev ki ***müşgdin*** *âsâyiş-i dimâġ ister* (BV 167/4)

" Saçını koklayıp perişan oldum, ne güzel sevda, başkası olsa miskten huzur bulmak ister".

ʿIṭr "güzel ve hoş koku" < A

Güzel koku için Arapça *ʿıṭr* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 459; NETİL I/135).

Köŋlekiŋ levnidin öldüm ***ʿıṭrıdın*** *taptım ḥayât*
Ḳaysı gül berginde bar irkin bu yaŋlıġ reng ü bû (GS 527/6)

"Gömleğinin renginden öldüm, güzel kokusundan hayat buldum, hangi gül yaprağında bunun gibi renk ve koku varmış".

Sözcük Kır. *atır* "parfüm, güzel koku" (Yudahin 1985: I/81), Özb. *ätir* "parfüm" (Marufov 1981: I/61) lehçelerinde kullanılmaktadır.

2.18.4. Takılar

İnçü "inci" < ?

(EUT: 297; DLT: 976; KB: 545; NF: 487; KE: 739; KTS: 111; NSÇT: 239; DTO: 140; ŞS: 62; S: 117v/15; MSD: IV-94; LD 63/5; ŞD: 81/6; NETİL II/39; FHK 404).

Çince kökenli olabileceği düşünülen (EDPT: 173, 944; TMEN II/220) *inçü* sözcüğü Eski Türkçe döneminden itibaren kullanılmakta ve Türk lehçelerinin çoğunda görülmektedir.

Sözcüğün diğer lehçelerdeki kullanımları Clauson'un ve Räsänen'in çalışmalarında yer almaktadır (EDPT: 944-945; VEWT: 203).

İnci veya dür, her dönemde kıymetli olarak kabul edildiğinden ve çok değer gördüğünden divan şiirine de yansımakta, özellikle gerdanlık olarak ipliğe dizilen inci kimi zaman sevgilinin kusursuz dişlerine, kimin zaman da aşığın gözyaşlarına benzetilmektedir.

Külerde rişte-i dür dik tişin körüp eşkim
Tizilgen inçü miṣillig *tüzüp ḳaṭâr barur* (FK 157/3)

"Güldüğünde inci ipliği gibi dişini görünce gözyaşım dizilmiş inci gibi peşpeşe sıralanır".

Mınçaġ "boncuk; kolye; mücevher" < T
(EUT: 131; DLT: 765; NF: 293; KE: 442; KTS: 188; NSÇT: 768; DTO: 506; ŞS: 282; S: 321v/3; NETİL II/358; FHK 1099).

Eski Türkçeden itibaren görülen (EDPT: 349) *mınçaġ* sözcüğü Nevâyî döneminde "kolye; mücevher" anlamlarında kullanılmaktadır.

Sözcüğün Türk lehçelerindeki kullanımları için Räsänen'in, Radlov'un ve Gülensoy'un çalışmalarına bakılabilir (VEWT: 340; Radlov 4-II: 2190; Gülensoy 2007: 159-160).

Örnekte, kolyelerin inci, lal, firuze gibi çeşitli mücevher ve taşlardan yapıldığı anlaşılmaktadır.

'alâḳa barıġa ser-â-ser ipek
dür ü la'l ü firuze mınçaġı *dek* (Sİ 4584)

Saç baġ "saça takılan bağ, toka" < T

Saç ve *baġ* sözcüklerinden oluşan *saç baġ* sözcüğü adı üzerine kadınların saçlarını bir araya tutmaya yarayan, bazen de süs olarak kullanılan bir bağdır (NETİL III/108; BL 184; Radlov 4-I: 393; NSÇT 574; FHK 770).

Sünbülin körgeç közüm boldı ḳarangu iy ṣabâ

Saçı mundaḳ tîre yâḥod ***saç baġı*** *epgin müdür* (FK 205/4)

"Ey saba! Saç kıvrımını görünce gözüm karardı, saçı bu kadar mı siyah yoksa saç bağı siyah iplikten mi".

Sözcük Kır. *çaçpak* "saçla birlikte örülen saçak, saç süsü" (Yudahin 1985: II/353); Kaz. *şaşbav* "saçla birlikte örülen saç süsü, ipek bağ" (KTTS: 909) lehçelerinde yaşamaktadır.

Ḳolbaġ "bilezik" < T

Saç baġ sözcüğünde olduğu gibi, *ḳol* ve *baġ* birleşiminden oluşan *ḳolbaġ* sözcüğü "kola takılan süs, bilezik" anlamında kullanılmaktadır (DTO: 435; ŞS: 238; S: 290r/7; ĆS 319; BL 215; FHK 954; NETİL IV/89).

Taḫayyül birle nâzük sâ'idin ger tolgansam tamġay
Ḥal olġan sîm andaḳ kim üzülgey ***inçi ḳolbaġı*** (FK 618/2)

"Hayal ile nazik bileğine dolanırsam, eriyen gümüş gibi inci bileziği kopup damlayacak".

Isırġa "küpe" < T
(KE: 257; KTS: 102; NSÇT: 190; DTO: 20; ŞS: 52; S: 104v/22; ĆS 234; BL 115; FHK 380).

İnan'a göre, sözcük *ısır-* kökünden gelmekte ve ısırma eyleminin rol oynadığı törenler bulunmaktadır. Örneğin, Başkurtlarda eski nişan törenine göre, erkek ve kız çocukları nişanlanırken, bunlara birbirinin kulaklarının ısırtılmış ve kızın kulağı delinerek bir iplik geçirilmiş, kulak iyileştikten sonra *ısırġa* takılmıştır. Rumeli Türklerinde ise babalar çocuklarına mal payı verirken hayvanın kulağını ısırttıkları; Kırgızlarda eski zamanlarda kul satın alırken başını eşiğe koyarak kulağını deldikleri ve iplik geçirdikleri; Eski Oğuz boylarında ise nişan belgisi olarak ısırtma adetinin uygulandığı bilinmektedir (İnan 1946ç: 14-15).

Örnekte *ısırġa* sözcüğünün geçtiği "altın küpe kulak ağrıtır, altın çizme ayak ağrıtır" atasözü görülmektedir:

Altun ısırġa *ki ḳulaḳ aġrıtur*
Zer-ḥal ötükdür ki ayaḳ aġrıtur (HE 1850)

Sözcük Kır. *sırga* “küpe” (Yudahin 1985: II/183), Özb. *sirġå* “küpe” (Marufov 1981: II/57); Kaz. *sırġa* “küpe” (KTTS: 764) lehçelerinde bulunmaktadır. ,

Sözcüğün diğer lehçelerdeki kullanımları için Räsänen’in çalışmasına bakılabilir (VEWT: 167, 419).

Gevher “cevher, elmas, inci” < F

“Cevher, mücevher, elmas, inci” anlamlarına gelen *gevher* burada “kulağa takılan değerli bir mücevher, küpe” olarak geçmektedir.

Oġrıdur ol zülf vâḳıf bol ki bî-ḥad bîmi bar
Ḥalḳa-i ḳullâbıġa tüşse ***ḳulaġıŋ gevheri*** (FK 609/6)

“Haberin olsun o saç bir hırsızdır, kulağının gevheri onun çengelinin halkasına takılırsa sınırsız korku salacaktır”.

2.18.5. Süs Aksesuarları

2.18.5.1. Sorguçlar

Safevî, Bâbürlü, Timurlu, Osmanlı gibi başlık kullanan pek çok Türk ve Müslüman topluluklarında hükümdar ve şehzadeler başlık üzerine sorguç takmışlardır. Padişah başlıklarında kullanılan sorguçlar elmas, zümrüt, yakut, inci gibi kıymetli taşlarla bezenmiştir. Sorguçlarda en değerlisi turna teli, sonra balıkçıl tüyü olmak üzere şahin ve deve kuşu tüyleri de kullanılmıştır (Ertuğ 2009: 379).

Timurlular döneminde de kuş tüylerinin bir süs aksesuarı olarak hem kadınlar hem de erkekler tarafından tercih edildiği, minyatürlere bakacak olursak genellikle hükümdarların başlıkları üzerine takıldığı görülmektedir (*bkz*. Şekil 2).

Elde edilen örneklere göre, sorguçlar turna ve beyaz balıkçıl tüylerinden elde edilmekte, sorguç çeşitlerini belirtmek için *turna peri, aḳ uḳar otaġası, otağa, titregüç* sözcükleri kullanılmaktadır.

Turna peri “turna tüyü” < T+F+T

Uzun kanatlara ve kabarık, süslü kuyruk tüylerine sahip olan turnaların o dönemde eti ve tüyleri için avlandığı, tüylerinin de sorguç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Burada sevgilinin başındaki turna tüyü, mumun etrafında dolanmaktan kül olan bir aşığa benzetilmektedir:

Serv-i nâzım başıda ***turna perin*** *kör kim irür*
Şem'niŋ başında kül bolġan perîşân yâr dik (GS 337/2)

Ak uḳar otaġası "beyaz balıkçıl tüyü" < T+M

Sorguç için turna tüyünün yanı sıra özellikle balıkçıl tüylerinin tercih edildiği anlaşılmakta ve Babur'un, uḳar kuşundan bahsederken "Sac otaġası uḳardın bolur" açıklaması bunu doğrulamaktadır (B II/142b18).

Ak uḳar otaġası *çâbük-süvârım başıda*
Eyle kim ḫaṭṭ-ı şu'â'i iylegey ẓâhir ḳuyaş (BV 244/3)

"Süvarimin başında öyle bir beyaz balıkçıl sorgucu var ki, sanki güneş ışın çizgisini ortaya koymuş gibidir".

Titregüç "kadınların süs için kafalarına taktıkları sorguç, süs" < T
(NSÇT: 424; DTO: 253; ŞS: 131; S: 190r/5; HBD: 121/7; NETİL III/233; ĆS 268; BL 172; FHK 561).

Kadınların süs olarak kullandığı sorguç için *titregüç* "titreyen, sallanan nesne" sözcüğü kullanılmaktadır.

Nevâyî, o devirde yaşlı kadınların *titregüç* kullanmasını hoş karşılamamaktadır. Şaire göre, eğer yaşlı bir kadın eski dağarcık gibi kırışık yüzüne allık sürer ve titreyen kafasına sorguç takarsa felek onun kafasını ecel taşıyla ezsin daha iyidir:

Kem-pîr ki iski sanaçḳa ġâze sürtkey ve titrey durgen başḳa ***titregüç sançḳay,*** *evlî oldur ki felek anıŋ başını ecel taşı birle yançkay* (MK 159. S.)

Birisiniŋ başı üzre ***titregüç*** *ol yaŋlıġ kim*
Titreben rûh çü ol sarı temâşâ eylep (NŞ 64/3)

"Birinin kafasındaki sorguç öyle ki, o tarafa bakınca insanın ruhu titrer".

Otaġa "kuş tüyü, sorguç" < Moğ.
(VEWT: 367; NSÇT: 253; DTO: 41; ŞS: 24; S: 62r/9; ŞD: 263/10; Radlov 1-II: 1104; TMEN I/112; NETİL III/615; FHK 261).

Moğolca *otağa* sözcüğü "başa takılan sorguç; tolgaya takılan kuş tüyü; bir onur işareti olarak külaha takılan tavus kuşu tüyü" anlamlarına gelmektedir.

Semend-i nâz üze ol çâbük-i belâġa baḳıŋ
*Perî başında melek peridin **otaġa** baḳıŋ* (NŞ 358/1)

"Cilveli at üzerindeki o belalı süvariye bakın, sanki peri kafasına melek kanadından otağa takılmış gibidir".

Sözcük Kırgız Folklorunda *otogot* "Kalmak ya da Çin devlet ileri gelenlerinin veya onların epik kahramanlarının şapkalarına takılan mücevher süs" (Yudahin 1985: II/84) şeklinde yaşamaktadır.

Gül "sarığa takılan gül" < F

Hayatın pek çok alanında farklı amaçlarla kullanılan gülün o devirde bir süs unsuru olarak tercih edildiği ve ve sarıkların tepesine dikildiği anlaşılmaktadır.

Ḳatl meyli ḳılmasaŋ nivçün yana mindiŋ semend
*Bilge rüst iylep itek **gül sançıban destârġa*** (BV 548/6)

"Öldürmeye yeltenmiyorsan neden beline örtü bağlayarak ve sarığına gül dikerek yine çevik ata bindin".

2.18.5.2. Süs Taşları

Tügme "düğme" < T
(EDPT: 482; DLT: 908; KTS: 286; S: 183r/12; NETİL III/251; BL 158; FHK 567).

Başka kavimler kopça kullandıkları halde, Türklerin eskiden de düğme kullandıkları ve ceketlerini, Çinliler ve Moğolların aksine, sola açtıkları bilinmektedir (Kafesoğlu 2002: 319).

Timurlu döneminde düğmeler kıyafet ilikleme görevinin yanı sıra süs olarak da kullanılmakta ve bu tür düğmeler yakut, firuze gibi değerli taşlardan elde edilmektedir.

Meger ḳanlıġ köŋülniŋ ḳuşlarıdur yandaşıp uçḳan
Tonuŋda tügme kim yâkût-ı aḥmerdin ḳaṭâr ittiŋ (FK 369/4)

"Elbisene dizdiğin kırmızı yakut düğmeler kanlı gönlümün yan yana uçuşan kuşlarıdır".

Timurlularda firuze taşının yaygın olarak kullanıldığı, elçilerle birlikte armağan olarak yabancı ülkelere gönderildiği bilinmektedir (Aka 1991a: 132).

Fîrûze tügme *birle nigârım boynıda kiş*
Ay u tün ki çerḫ cevheridin zînet iylemiş (FK 265/1)

"Sanki ay ile gece (onu) gök cevheriyle süslemiş gibi, resim gibi güzel sevgilimin boynunda firuze düğmeli bir samur kürkü var".

2.18.6. Süslenme Eylemleri

Bezen- "bezenmek, süslenmek, makyaj yapmak" < T
(EDPT: 392; EUT: 40; DLT: 584; KB: 76; NF: 60; KE: 98; KTS: 29; NSÇT: 346; ŞS: 92; NETİL I/259; ML 156.s.; Radlov 4-II: 1633).

Türklerin giyim kuşama ve bakıma ne kadar değer verdiği asırlardır kullandıkları sözcüklerden yola çıkılarak tahmin edilebilir. Bu sözcüklerden biri de Eski Türkçe döneminden beri görülen *beze(n)-* sözcüğündür. Nevâyî döneminde *bezen-* sözcüğü *yasan-* sözcüğünün abartılı bir hali olarak kullanılmaktadır.

Ammâ ***bizenmek*** *muḳâbeleside nime dimeydürler. Ve ol yasanmaġnıŋ mubâlaġasıdur* (ML F778b/2)

Yasan- "giyinip süslenmek" < T
(ŞS: 293; MSD: VIII-182; NETİL III/597; ĆS 347; BD 42/2; ML 156; FHK 1153; Radlov 3-I: 217).

Yasa- "inşa etmek, düzenlemek, ayarlamak" (EDPT: 974) fiilinin dönüşlü hali olan *yasan-* sözcüğü "süslenmek, bezenmek, güzelleşmek" anlamında kullanılmaktadır.

Yana Türk lafẓınıŋ maḥbûb cânibidin ***yasanmaġı*** *muḳâbeleside Sart lafẓıda ârâste ve ârâyiş lafẓı bar* (ML F778b/2)

Yasanmaḳ bizenmek ifadesi ise "süslenip püslenmek" anlamındaki bir ikileme olarak kullanılmaktadır.

İrür bes çu ḥüsn melâḥat saŋa
Yasanmaḳ bizenmek *ni ḥâcet saŋa* (ML B13a/3)

"Güzelliğin zaten sana yetiyor, süslenip püslenmeye ne gerek var".

Ḳırân eyle- "kadınların yüzlerini inciyle süslemesi" < A+T

"Yakınlaşma, bir araya gelme" anlamına gelen Arapça *ḳırân* sözcüğü Türkçe *eyle-* fiiliyle bir araya gelerek "kadınların yüzlerini inciyle süslemesi; iki gezegenin bir yörüngede buluşması" anlamlarında birleşik fiil oluşturmaktadır.

Örnekte de hem kadınların yüzlerini süsledikleri inci, hem de iki gezegenin, kuyaş ile müşterinin bir yörüngede buluşması anlatılmaktadır:

Yüz devrinde ḳırân mu ẓâhir itmiş ol perî
Yâ ḳuyaş birle ***ḳırân eylep*** *turur yüz müşterî* (NŞ 592/1)

2.18.7. Erkeklerde Güzellik

Saḳal boya- "sakal boyamak" < T

Kadınların yanı sıra erkeklerin de yaşlılığı kabullenemeyip sakal boyama gibi güzelleşme eylemlerine kalkıştığı anlaşılmaktadır.

Nevâyî, yaşlı erkeklerin güzellik kaygısına düşerek sakal boyamalarını "biri sakal boyama hevesine kapılmış, sakalın siyah olsa ne yazar, başın ağarmış" diye eleştirmektedir:

Ol kim ***saḳal boyar*** *hevesi tüşti başıġa*
Bolmaḳ ***saḳal ḳara*** *ni asıġ çün aḳardı baş* (NŞ 250/2)

Nevâyî'ye göre, sakalını rastıkla boyayan bir yaşlı, sakalını gül suyu ile yıkayan bir gence benzemektedir:

Ḳarı ki ***saḳalnı vesme bile boyaġay*** *yigit diktür ki anı gülâb bile yuġay* (MK 291.s)

2.19. EV, ÇADIR ve EŞYALAR

Buradaki sözcükler Barutcu-Özönder'in çalışmasında ele alınmaktadır. Bu çalışmada onun verdiği örneklerle birlikte Ali Şir Nevâyî'nin divanlarında tespit edilen farklı sözcük ve örnekler de verilmektedir.

Öy "ev" < T *e:v*

(EDPT: 3; EUT: 68; DLT: 649; KB: 163; NF: 139; KE: 213; KTS: 77; NSÇT: 311; DTO: 84; ŞS: 42; ŞTE: 387; S: 92r/15; MSD: II-42; LD: 2/18; HBD: 34/3; NETİL III/281; BD 42/2; VEWT: 34; Radlov 1-II: 1171).

Ev, kişinin veya ailenin yaşadığı bir barınaktır ve içinde bulunduğu çağa, coğrafi koşullara ve toplumun sosyo-kültürel yapısına göre değişiklikler göstermektedir. Timurlular döneminde yerleşik evlerin tuğla veya kerpiçten yapılırken bir yandan da çadır kültürü devam ettirilerek yaylak-kışlak hayatının yaşandığı ve genel olarak içinde yaşanılan yer, konut, hane, yapı veya evi ifade etmek için *öy* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

Tavuş kim ***öy*** *taşıdın kilse dir-min bağrı taşımdur*
İşikdin sâye kirgeç sağınur-min kim ḳuyaşumdur (FK 188/1)
"Ev dışından ses gelirse bağrımın taşı derim, kapıdan gölge girince güneşim diye düşünürüm".

2.19.1. Çadır Türleri

Timur, Maveraünnehir'de daha önce kurulan devletlerden farklı olarak *hem yerleşik hem de göçebe* nüfusları kuşatan bir yönetim sisteminin mirasçısıydı. Her ne kadar ülkenin hâkimi olsa da konargöçer halka ve askerlere asla baskıda bulunmamıştır. Bunun yerine konargöçer mirası şehir yaşamının avantajları ile birleştirmiştir. Başkent olarak Semerkant şehrini seçmesine rağmen bu şehir, hiçbir zaman onun ikametgâhı olmamış, sadece başkentin ismi olmuştur. Timur, *otağından* asla vazgeçmemiş, ne zaman seferlerden sonra Semerkant'a dönse ya da devletin diğer şehirlerine gitse, oralarda yaşamamıştır. Kaynakların da aktardığı gibi daha çok açık ovalarda, şehirlerin surlarının dışındaki hükümdarlık *otağlarında* yani *çadırda* kalmıştır (Tombuloğlu 2020: 462-463).

Timur ve Timurlu Mîrzâlar, genellikle şehir içinde değil şehrin dışındaki uygun bağ ve bahçelerde ikamet etmişlerdir. Çeşitli vesilelerle başkentleri dışındaki yerlere gittiklerinde ise yine bağ ve bahçelere veya otlaklara konmuşlardır (Tombuloğlu 2020: 463).

Timur halkı ise, hayatını ve yaşamını açık arazide, ince ipekten *çadırlarda* yaşayarak geçirmiştir. Çünkü halk o kadar kalabalıktır ki şehirlere sığması ve oralarda yaşaması mümkün olmamıştır (Tombuloğlu 2020: 464).

Timur döneminde hükümdarın verdiği ziyafet ve şenliklerde de saray bahçelerinde, geniş ovalarda *çadır ve gölgelikler* dikilerek halka geniş sofralar kurulduğu bilinmektedir. Timur'a ait çadırlar dışında ordu kumandanına ve subaylara ait birçok

çadır bulunmaktadır. Ordugâhtaki çadırların sayısı ise kırk-elli bini bulmaktadır (Clavijo 1993: 144, 147, 149, 168).

Bu bilgiler doğrultusunda, çadırın Timurlular döneminde hayatın önemli bir parçası olduğu görülmektedir.

Alaçuġ "çalı çırpıdan yapılmış çadır, kulübe" < T
(EDPT: 129; DLT: 547; KTS: 6; DTO: 29; S: 49v/1; B II/120a6; NETİL I/81; FHK 209; VEWT: 15; Radlov 1-I: 362).

Alaçuġ, derme çatma yapılmış, bir salaş ve fakir çadırıdır. Türk dünyasında en çok görülen bu sözcüğe Uygur kültür çevresinden itibaren rastlanır. Eski Anadolu ve Osmanlı döneminde de *alaçık/alaçuk* geleneği çok yaygındır (Ögel 1991: VII/300-301).

Seyl yolıda fenâ deştide müjgânım imes
Köz ***alaçuġlarınıŋ*** *dûd yigen oġlarıdur* (FK 827)

"Yokluk çölündeki sel yatağında kirpiğim değildir, göz alaçuklarının duman yiyen sırıklarıdır".

Yukarıdaki beyitte *köz* sözcüğü hem çadırda bulunan ateşin közü, hem de sevgilinin uzun kirpikli gözü için tevriyeli kullanılmaktadır.

Çatma "çadır, kulübe" < T
(DTO: 273; ŞS: 145; S: 205r/8; NETİL III/478; ĆS 273; FHK 672).

"Parçaları bir araya getirmek, tutturmak" anlamındaki *çat-* kökünden gelen *çatma* sözcüğü uzun değneklerin, sırıkların birbirine tutturulması veya malzemelerin birbirine dayanmasıyla oluşturulan kulübe, çadır için kullanılmaktadır.

Av ara bir kün azıḳıp bî-gümân
Boldı birev ***çatmasıġa*** *mihmân* (HE 3608)

"Avdayken bir gün şüphesiz yolunu kaybetti ve birinin kulübesine misafir oldu".

Aḳ öy "beyaz ev, çadır, büyük otağ" < T
(NSÇT: 131; DTO: 24; S: 43v/20; ŞD: 65/4; ĆS 228; NETİL II/544; Yudahin 1985: II/318).

"beyaz çadır, beyaz otağ" anlamına gelen *ak öy* sözcüğü için *Bedâyi'u'l-lugat*'ta "yeni evlilerin çadırı" ve "seçkin bir misafir için tasarlanmış çadır", anlamları verilmektedir (BL 69).

Babur da hatıratında Semerkand'tayken Uluġ Bey medresesinin damının üzerine bir *aḳ öy* diktirip oturduğunu söylemektedir (B I/91a20).

Bu durumda, *aḳ öy*'ün Timurlular döneminde seçkin kişiler için dikilen gösterişli, süslü, beyaz keçeden bir otağ olduğu tahmin edilmektedir.

Kiçe alar istirâḥe ḳılur üçün bir yeŋi tekellüfluḳ ***aḳ öy*** *bar irdi anı tiktürüldi* (HM 27.s/5)

Bâr-gâh "çadır, otağ" < F

Farsça *bâr-gâh* "padişahın çadırı, yüksek divanı" anlamında kullanılmaktadır.

Örnekte padişahın yanında hizmet edenlerin durumunu anlatmak için eşiğine göz sürüp çöpünü süpürmek benzetmesi kullanılmaktadır.

Anı ḳulluḳḳa yiberdim kim… ol ***bâr-gah*** *âstânıġa köz sürtüp ḫâşâkın süpürgey* (M 342.s/5)

"Onu padişah otağının eşiğine gözünü sürtüp çör çöpünü süpürmesi için gönderdim".

2.19.2. Çadır Malzemeleri

Üzük "baca deliği çevresindeki iki takviye keçe parçası" < T

(NSÇT: 281; ŞS: 33; S: 74r/8; FHK 287).

Aḳ öy parçalarından biri olan *üzük*, çadırın etrafını örtmek için kullanılan bir keçe parçasıdır ve sözcük günümüzde Kırgız Türkçesinde bir çadır terimi olarak *aldıŋkı/astıŋkı üzük* "ön parça", *kötkü/törkü üzük* "arka parça" şekillerinde görülmektedir. (Yudahin 1985: II/318).

Bir müte'ayyin nime kim aḳ öydür. Ammâ anıŋ eczâsınıŋ köpini Türk dili bile ayturlar. Andak ki.. tüŋlük ve ***üzük*** *ve torluġ..* (ML B17b/19)

Basruġ "rüzgar, yağmur ve sıcaktan korumak için çadırın etrafına çekilen keçe, örtü" < T

(EDPT: 374; NSÇT: 324; NETİL IV/216; ĆS 242; FHK 425; Radlov 4-II: 1535; Barutçu-Özönder 1996: 58).

Çadırın etrafına çekilerek veya üzerine gerilerek rüzgâr, yağmur ve sıcaktan koruyan keçe parçasına *basruġ* denmektedir.

Bir müte'ayyin nime kim aḳ öydür. Ammâ anıŋ eczâsınıŋ köpini Türk dili bile ayturlar. Andak ki.. tünlük ve üzük ve torluġ ve ***basruġ***.. (ML B17b/19)

Sözcük Kır. *basırık* "rüzgarda çadırın bacasını (tünlük) yere çakılan kazığa bağlamak için kullanılan iplik" (Yudahin 1985: I/116), Kaz. *basḳur* "çadırın ağaç kafesini (kerege) sırığa bağlamak için kullanılan, çadırın içini güzelleştiren iplik, şerit" (KTTS: 112) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Ḳanat "çadır duvarının bir parçası < T

Çadırın iskeletini teşkil eden ahşap duvar parçalarına *ḳanat* denmektedir (EDPT: 635; Radlov 2-I: 112; FHK 929; Barutçu-Özönder 1996: 60).

*Bir müte'ayyin nime kim aḳ öydür. Ammâ anıŋ eczâsınıŋ köpini Türk dili bile ayturlar. Andak ki.. **ḳanat** ve gözünek…* (ML B17b/20)

Sözcük Kır. *kanat* "çadırın ahşap duvarına gerilen bez" (Yudahin 1985: I/339), Kaz. *ḳanat* "çadırın duvar parçaları" (KTTS: 471) lehçelerinde yaşamaktadır.

Gözünek "çadırın penceresi" < T

Otağ parçalarından biri olan *gözünek* < *közünük*, çadırın penceresini ifade etmektedir (EDPT: 762; NSÇT: 740; DTO: 470; Barutçu-Özönder 1996: 59).

Bir müte'ayyin nime kim aḳ öydür. Ammâ anıŋ eczâsınıŋ köpini Türk dili bile ayturlar. Andak ki.. ḳanat ve ***gözünek****…* (ML B17b/20)

sözcük Kır. *Közönök* "delik; düğme deliği" (Yudahin 1985: I/416), Özb. *közenek* "göze benzer delik" (Marufov 1981: I/411) lehçelerinde yaşamaktadır.

Bağış "bağ, bent, otağ ipi" < T

(EDPT: 321; NSÇT: 329; NETİL IV/216; FHK 423; Barutçu-Özönder 1996: 57).

Çadır bağına, halatlarına *bağış* < *bağ-ış* denmektedir.

Bir müte'ayyin nime kim aḳ öydür. Ammâ anıŋ eczâsınıŋ köpini Türk dili bile ayturlar. Andak ki.. uġ ve ***bağış...*** (ML B17b/20)

Sözcük Özbek Türkçesinde *bågiç* "çeşitli nesnelerin uç kısmını bağlamak için kullanılan iplik, bağ" şeklinde kullanılmaktadır (Marufov 1981: I/142).

Bosaġa "otağ kapısının alt ökçesi, eşik" < Moğ.
(KTS: 34; NSÇT: 367; DTO: 170; ŞS: 81; S: 134v/8; NETİL I/347; TMEN I/227; ĆS 247; BD 97/2; FHK 476; VEWT: 81; Barutçu-Özönder 1996: 58).

Moğolca *bosaġa* sözcüğü "kapının alt ökçesi, eşik" anlamında kullanılmaktadır.

Bir müte'ayyin nime kim aḳ öydür. Ammâ anıŋ eczâsınıŋ köpini Türk dili bile ayturlar. Andak ki… bağış ve ***bosaġa****…* (ML B17b/20)

Sözcük Kır. *bosogo* "kapı çerçevesi, eşiği" (Yudahin 1985: I/148), Kaz. *bosaġa* "kapının iki yanı; kapı tarafı" (KTTS: 139), Özb. *bosaġa* "eşik" (Marufov 1981: I/165) lehçelerinde kullanılmaktadır.

İrkene "çadır kapısının üst kirişi" < Moğ.

Çadır kapısının üst kirişi için Moğolca *irkene* sözcüğü kullanılmaktadır (ŞS: 49; ĆS 207; Barutçu-Özönder 1996: 59).

Bir müte'ayyin nime kim aḳ öydür. Ammâ anıŋ eczâsınıŋ köpini Türk dili bile ayturlar. Andak ki.. bosaġa ve ***irkene…*** **(**ML B17b/20)

Uġ "çadırın iskeletini kubbeye bağlayan sırık; çadır kaburgası" < T
(EDPT: 76; DLT: 917; KE: 666; KTS: 291; NSÇT: 286; DTO: 67; ŞS: 35; S: 76v/15; NETİL III/621).

Çadırın ana parçalarından biri olan *uġ*, çadır iskeletini kubbeye bağlamak için kullanılan, çadırın çevresini oluşturan ahşap sırıklardır.

La'li ***aḳ öy uġları*** *ḳanlıġ müjem bolmış yaḳîn*
Anda merdümluḳ ḳılıp kir ey meh-i ḫargeh-nişîn (NŞ 452/1)

"Dudağı beyaz otağ, sırıkları kanlı kirpiğim olmuş kesin, ey otağda oturan güzel, oraya insanlık ederek gir".

Sözcük Kır. *uuk* "çadırın kubbesinin sırıkları" (Yudahin 1985: II/311), Kaz. *uvık* "çadır duvarı ile kubbeyi birleştiren sırık" (KTTS: 852) lehçelerinde yaşamaktadır.

Tüŋlük “otağın tepesindeki ışığın içeri girmesini ve dumanın çıkmasını sağlayan açıklık; açık kubbe” ” < T
(EDPT: 520; VEWT: 505; DLT: 909; NF: 441; KE: 659; KTS: 287; NSÇT: 497; DTO: 248; ŞS: 128; S: 187r/15; B III/376b2; MSD: XII-370; NETİL III/255; ĆS 267; BL 161; FHK 603; Radlov 3-II: 1554; Tekin 2016: 117; Barutçu-Özönder 1996: 60).

Otağın kubbesindeki açıklığa *tüŋlük* denmekte, *tüŋlük* aynı zamanda ışığın girmesini ve içerideki dumanın çıkmasını sağlamakta, soğuk ve yağmurlarda üzeri keçe örtüyle örtülmektedir.

Dûd-ı âhım kim çıḳar ***öy tüŋlikidin*** *botraban*
Dâş-ḫâne iylemiş bu külbe-i aḥzânnı dûd (GS 129/2)

“Ahımın dumanı evin bacasından dağılarak çıkar, duman bu keder kulübesini tuğla ocağına çevirdi”.

Sözcük Özb. *tüynük* “çadırın tepesindeki açıklık” (Marufov 1981: II/221), Kır. *tündük* “sırıklarla (uġ) tutulan çadırın daire şeklindeki ahşap kubbesi” (Yudahin 1985: II/282), Kaz. *tündik* “çadırın kubbesini kapatan keçe örtü” (KTTS: 833) lehçelerinde yaşamaktadır.

Tuvurluġ/torluġ “otağın keçeden kapısı; keçe örtü” < T
(KTS: 284; NSÇT: 459; ŞS: 129; S: 187r/22; ML B16a/4; Barutçu-Özönder 1996: 60).

Sözcük için Nevâyî sözlüğünde “çadırın kubbe deliğini örten keçe örtü” (NETİL III/250), Fethali Kaçar Sözlüğü’nde “çadırın keçeden yapılmış örtüsü” (FHK 621), *Dictionnaire Turk-Oriental*’de “çadırın kapısını örten perde” (DTO: 228), Vambery’de “çadırın üst keçe örtüsü” (ĆS 264), Radlov’da “çadırın keçe örtüsü” (Radlov 3-II: 1516) gibi farklı anlamlar verilmektedir. Buradan yola çıkarak *tuvurluġ/torluġ* için “çadırın yukarı kaldırılarak, dürülerek açılabilen kapı perdesi veya keçe örtüsü” denilebilir.

İçkeri ol gül ***tuvurluġnı*** *kötermesler n’itey*
Ey ṣabâ ferrâşı bir lutf iyleben ol yan darı (BV 594/3)

“İçeride o gül gibi sevgili tuvurluğu kaldırıp açmıyor ne yapayım, ey saba ferraşı, lutfedip o tarafa uğra.”

Sözcük Kaz. *tuvırlıḳ* “çadırın duvarlarını örten keçe örtü” (KTTS: 821), Kır. *tuurduk* “çadırın keçe örtüleri” (Yudahin 1985: II/274) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Çıġ “otağ duvarına çekilen hasır” < T
(ŞS: 162; S: 218v/18; NETİL III/471; Radlov 3-II: 2062; Barutçu-Özönder 1996: 58).

“Kamış, saz” anlamına gelen *çı:ġ*, sepet, hasır, kamış perde gibi nesneleri örmede kullanılarak (EDPT: 404) zamanla “göçebelerin sazdan yaptıkları çadır örtüsü” (DLT: 621), “kamıştan örülen ve çadırın duvarına çekilen hasır” (NSÇT: 536), “çadırın duvarının etrafına çekilmek üzere ip ve kamışlardan örülen bir çeşit hasır; çadır kapısına asılan hafif saz” (DTO: 306) anlamlarını kazanmıştır.

Perde kitkeç min za'îf-i zârġa âsân irür
*Yollarıdın **çıġnıŋ** salmaḳ özümni içkeri* (BV 594/4)

“Perdesi gidince hasırdan kendimi içeri atmak ben gariban için kolay olur”.

Sözcük Kır. *çiy* “keçe çadırın etrafına çekilen hasır” (Yudahin 1985: II/362), Kaz. *şiy* “saz; hasır” (KTTS: 915) lehçelerinde bulunmaktadır.

Eşik “kapı” < T
(EDPT: 260; EUT: 100; DLT: 647; KB: 206; KE: 212; KTS: 76; NSÇT: 205; DTO: 117; ŞS: 54; ŞTE: 386; S: 106v/21; B II/186a5; MSD: III-65; LD: 4/19; ŞD: 57/6; HBD: 80/3; NETİL III/570; ĆS 235; BD 6/5; BL 116; VEWT: 51; Radlov 1-I: 908; Yudahin 1985: II/471).

Nevâyî’de *eşik* sözcüğü “kapı” anlamında kullanmaktadır. Şairin *eşik yap-/baġla-* metaforunu kullanarak zahit ve şeyhleri eleştirdiği yergiler ise dönemin sosyal problemlerine ışık tutmaktadır. Nevâyî, şeyhler kendisine kapıları kapatsa da Allah’ın kapılarının her zaman açık olduğunu söylemektedir.

*Şeyḫ eger **yaptı** Nevâyîġa **işik** rüsvâ diben*
Şükr irür kim 'afv ü raḥmet işiki mesdûd imes (FK 249/7)

“ Eğer şeyh “rüsva” diye Nevâyî’ye kapıyı kapatsa da şükür ki af ve rahmet kapısı kapalı değil”.

Ḫân-ḳahnı baġladıŋ iy şeyḫ ü ḳıldıŋ ‘azm-i deyr
Yüz işik açıldı ger bağlandı irse bir işik (FK 344/7)

“Ey şeyh, tekke kapısını kapattın ve meyhaneye yöneldin, bir kapıyı kapatsan da yüz kapı açıldı”.

2.19.3. Eşyalar

2.19.3.1. Halı ve Kilim

Kiz “keçe” < T

(EDPT: 707; EUT: 109; DLT: 719; KB: 256; NF: 252; KE: 366; KTS: 151; NSÇT: 720; DTO: 485; ŞS: 265; NETİL II/112; BL 233; FHK 1055).

Hayvan yününün dövülmesiyle elde edilen *kiz* < *kiḏiz* “keçe” Türklerin en eski el işi ürünüdür ve geniş bir kullanım alanına sahiptir. Nevâyî döneminde de keçenin yaşamın önemli bir unsuru olup, gerek çadır parçaları ya da ev eşyası olarak, gerekse kıyafet üretiminde kullanıldığı görülmektedir.

sâkin ḳılıp ***üy kizini*** *pâre*
ol fürcedin ėyledi neẓâre (LM 2687)

“Ev sakini ev keçesini parçalar ayırdı ve yarığından gözcülük yaptı”.

Kilîm “kilim” < F

Yere serilen, çeşitli renk ve desenlerle süslü, halıdan daha ince, havsız, kıl veya yün dokumaya *kilîm* denmektedir (OTL: 333).

Sözcüğün örneği *bûriyâ* maddesinde verilmektedir.

Bûriyâ “hasır” < F

Saz, kabuk, kamış, yaprak gibi bitkilerden örülen hasır veya örtü için Farsça *bûriyâ* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 128; NETİL I/346).

Öy içre ***kilîm*** *ornıda* ***bûriyâ***
kilip bâg u bostân bozuġ ḳuriyâ (Sİ 1435)

“Ev içinde kilim yerine hasır, bağ ve bostan yerine dağınık virâne geldi”.

Töşek “döşek, yatak” < T

Töşe-k, üzerine yorgan, çarşaf serilerek bir yatak veya yünle doldurulmuş bir şilte olabilen bir ev eşyasıdır (EDPT: 563; EUT: 250; DLT: 897; KTS: 282).

ḫoş ol ki ‘ışḳ gül-istân u baġıda yıḳılıp

ölerde astıda ḫârâ vü ḫâre bolsa ***töşek*** (BV 325/5)

"Aşk gül bahçesinde ve bağında yıkılsam ve ölürken altıma taş gibi sert döşek konulsa hoş olurdu".

2.19.3.2. Anahtar ve Kilit

Ḳufl "kilit, sürgü" < A

Kilit, sürgü için Farsça *ḳufl* sözcüğü kullanılmaktadır (NF: 266; KE: 397; OTL: 605; B I/84a4; ŞD: 96/12; NETİL IV/85).

Sözcük Kır. *kulpu* "kilit" (Yudahin 1985: I/443), Özb. *ḳulf* "kilit" (Marufov 1981: II/618) lehçelerinde yaşamaktadır.

Sözcüğün örnedi *kilîd* maddesinde verilmektedir.

Kilîd "anaḥtar" < F

Ḳufl'u yani kilidi açıp kapamak için kullanılan alete, anahtara *kilîd* denmektedir (NF: 242; KE: 353; KTS: 148; NETİL II/92).

Közümge ol işik ***ḳuflın*** *pedîd it*
Anıŋ feṯḥiġa kilkimni ***kilîd*** *it* (FŞ I/2)

"Gözüme o kapı kilidini belli et ve göster, onun açılması için kalemimi ahahtar yap".

Ḳufl it- "kapıyı kilitlemek" < A+T

O dönem halkının kapıyı kilitledikten sonra anahtarı toprağın altına sakladığı görülmekte ve *ḳufl it-* birleşik fiili "kapıyı kilitlemek" anlamında kullanılmaktadır.

Tikti köksüm çâkin ü tîġın tenimde ḳıldı güm
İl işikni ḳufl itip tofraḳḳa kömgen dik kilîd (GS 131/4)

"Milletin kapıyı kilitleyip anahtarı toprağa gömmesi gibi göğsümün yarasını dikti ve kılıcını bedenimde yok etti".

4.29.3.3.Diğer Aletler

İgne "iğne" < T

İgne dikiş dikme araçlarından biridir (EDPT: 110; DLT: 974; KE: 264) ve örneklerde iğne sözcüğüyle oluşturulan *igne salsa yere tüşmegey* "iğne atsan yere düşmez" ve *igne bile taġnı ḳazmak* "iğne ile kuyu kazmak" deyimleri görülmektedir.

Anıŋ dik taġ sarı tuttılar yol

Ki igne salsa yirge tüşmegey ol (FŞ XXXIII/77)

"Öylece dağ tarafına yol aldılar, iğne atsan yere düşmeyecek kadar kalabalıktılar".

Ve Hâşim sözidür kim… ***igne bile taġnı ḳazmaḳ*** *tekebbürni köŋüllerdin çıḳarmakdın âsânraḳdur* (NM § 8/17.s)

"Ve Hâşim'in şu sözü var ki iğne ile dağı/kuyu kazmak kibirliği gönüllerden çıkarmaktan daha kolaydır".

İgek "eğe, törpü" < T

Maden, tahta gibi nesnelerin pürüzlerini düzeltmek için kullanılan, üzeri pürtüklü, sert çelik maddeye *igek* denmektedir *(*KTS: 70; NSÇT: 133; ŞS: 55).

Sözcüğün Türk lehçelerindeki kullanımı Gülensoy'un çalışmasında yer almaktadır (Gülensoy 2007: 320).

Ta'aşşuḳumdur irig pendler ḫalâṣ itmes

Bu bendni kise almas kişi ***igekler*** *ile* (FK 582/3)

"Aşıklığımı büyük öğütler yok edemez, böyle bir bağı insan eğeler ile kesemez".

Yarġuçaġ "el değirmeni" < T

(VEWT: 190; NSÇT: 810; DTO: 522; ŞS: 291; S: 329v/2; NETİL I/542; ĆS 345; BL 252; FHK 1155; Radlov 3-I: 140).

El gücüyle çalıştırılan ve tahılları yararak öğüten, un haline getiren küçük taş değirmene *yarġuçaġ* denmektedir.

Ḥaḳ ta'âlâ ol ḳumnı buğday ḳıldı. Hâcer andın ***yarġuçaġ*** *bile un ḳılıp itmek bişürdi…(*TEH 86.s/18)

Sözcük Kır. *cargılçak* "el değirmeni" (Yudahin 1985: I/234), Özb. *yårġuçåk* "el değirmeni" (Marufov 1981: I/263) lehçelerinde görülmektedir.

2.20. AYDINLATMA ve ISINMA

Çerâġ "kandil, lamba, mum" < F

(NF: 104; OTL: 175; B II/135a7; LD: 6/6; HBD: 2/3; NETİL III/452; Radlov 3-II: 2077).

İnsanlığın çok önem verdiği ve her zaman ihtiyaç duyduğu aydınlanma, Nevâyî döneminde lamba, meşale, kandil ve mumlar aracılığıyla sağlanmıştır. Aydınlanma araçlardan biri olan *çerâġ*, yağ kandili, mum veya meşale gibi ışık veren nesneleri ifade etmektedir.

Zaḫmlarım fetîlesi cân otıdın tutaşḳalı
Tîre köŋülge derd ü ġam bezmi üçün ***çerâġ*** *irür* (FK 206/4)

" Yaralarımın fitili can ateşinden tutuştu, bu da karanlık gönüle dert ve gam bezmi için kandil olur".

Sözcük Kır. *çırak* "kandil, lamba" (Yudahin 1985: II/391), Özb. *çırâḳ* "mum, lamba" (Marufov 1981: II/372), Kaz. *Şırak* "kandil, mum" (KTTS: 936) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Çerâġçı "mum, kandil yakmakta görevli, mumcu" < F+T

O dönemde çerâġ yakmak bir görev olup, bu görevi üstlenen kişilere *çerâġçı* denmektedir (NETİL III/452).

Şûḫ ***çerâġçı*** *yaḳıban ḥüsnidin çerâġ*
Meş'al fetîlesi bile köksümge ḳoydı dâġ (BV 300/1)

"Şuh kandilci güzelliğinden kandil yakıp meşale fitili ile göğsümü dağladı".

Meşʿal "meşale" < A

Bir sopanın ucuna yerleştirilmiş yağlı bez, paçavra vs. yanıcı maddelerin yakılmasıyla ışık veren aydınlatma aracına *meş'al(e)* denmektedir (OTL: 730).

Başıma şu'le-i hicrân tutaşıptur ni asıġ
Kim yarutmas ḳara hecrim kiçesin bu ***meşʿal*** (BV 383/5)

"Başımda ayrılık alevi tutuştu ama ne fayda ki, bu meşale kara bahtımın gecesini aydınlatmaz".

Meşʿaleçi "meşale yakan" < A+T

Çerâġçı örneğinde olduğu gibi, etrafı aydınlatmak için meşale yakmakta görevli olan kişilere *meş'aleçi* denmektedir.

'Uşşâḳ bezmi meş'ali bes âh şu'lesi

Ġam şâmı sürme ***meş'aleçi*** *her sarı soraġ* (BV 300/7)

"Aşıklar meclisinin meşalesi ah alevidir evet, ey meşaleci, gam akşamı her tarafa iz sürme".

Şem' "mum" < A

Mum veya balmumu olan *şem'* (OTL: 1152; B II/135a7; NETİL III/498) macunun içine pamuk fitilin yerleştirilmesiyle elde edilen ve eski toplumların yaygın olarak kullandığı bir aydınlatma aracıdır.

Şem' otı fânûs ara *yaşunmaġı mümkin imes*
Ḥulle içre berḳ otın pinḥân ni imkân iylemek (FK 339/3)

"Mum alevini fanusta gizlemek mümkün değil, hulle içine şimşek ateşini gizlemenin imkanı yok".

Fetîle "lamba fitili" < A

Fetile, lamba, kandil ve mumda yağın yanmasını sağlayan, pamuktan yapılmış yağ çekici bir maddedir.

Şûh çerâġçı yaḳıban ḥüsnidin çerâġ
Meş'al ***fetîlesi*** *bile köksümge ḳoydı dâġ* (BV 300/1)

"Şuh kandilci güzelliğinden kandil yakıp meşale fitili ile göğsümü dağladı".

Legen "mumluḳ" < A

Mumun yanında çeşitli yardımcı aletler de kullanılmış, bunlardan biri mumun üzerine konulduğu *legen* "mumluk" olmuştur.

Şem'iŋġa ***legen*** *bolġaç eflâk melâyikdin*
Pervâneler urdılar tigreŋde mükerrer çerḫ (FK 111/4)

"Gök melekleri mumuna mumluk olunca pervaneler etrafında devamlı döndüler".

Kösev "ateşli, yarı yanmış odun, köseği" < T
(EDPT: 759; KTS: 159; NSÇT: 741; DTO: 470; NETİL II/157; BL 233; FHK 1033).

Köze- "ateşi küskü çevirmek, karıştırmak" (DLT: 743) fiilinden gelen *kösev* < *köze:gü:*burada "ocakta yarı yanmış odun parçası" anlamına gelmektedir.

Ni ṣafâ lâfın urar Hindû-yı âteş-dânî

Öy yarutmas kösev on ḳatla yarutsaŋ anı (FK 750)

"Ateş oyunu oynayan Hintli ne güzel laf söylüyor, yanmış olan odun parçasını on kere yaksan bile evi aydınlatmaz".

Kükürd "kükürt, kibrit" < F

Yanıcı bir kimyasal madde olan *kükürd*, ateş yakmayı sağlayan bir araç, kibrit olarak kullanılmaktadır (OTL: 337; NETİL I/407).

Yüzüŋge ḥüsn füzûn boldı nîl zînetidin

Meger ki ***yarudı kükürd otıdın bu çerâġ*** (GS 307/2)

"Yüzünde çivit süsünden bir güzellik belirdi, meğer bu kandil kibrit ateşiyle yanmış".

Otun "odun" < T

(EDPT: 60; EUT: 144; KE: 499; KTS: 203; NSÇT: 254; NETİL III/618; BD 46/3; BL 85).

Otun, yakacak olarak kullanılan, ısınma ve yiyecek pişirmeyi sağlayan temel yakıt maddelerinden biridir. Örnekte *otun* sözcüğüyle oluşturulan *otun ḳala-* "sobaya, ocağa odun doldurmak, atmak" birleşik fiili görülmektedir.

Didim köŋlümge her yandın ḫadengiŋ ni durur yârâ

Maḥabbet otıġa didi ***otundur kim ḳalaydur-min*** (GS 466/3)

*"*Ey yâr! Her yandan gönlüme çarpan okların nedir dedim, sevgi ateşine yakacağım odundur dedi".

Bu birleşik yapı Kırgız Türkçesinde *ot kala* "ateşi tutuşturmak" (Yudahin 1985: I/329) şeklinde yaşamaktadır.

Kömür "kömür" < T

(EDPT: 723; VEWT: 289; KB: 276; KE: 380; KTS: 157; DTO: 477; S: 309v/12; NETİL II/107; BL 232).

O devirdeki bir diğer yakıt aracı kömürdür. Örnekte *kömür ara ilig urgan iligni ḳara kılur* "kömüre el sürenin eline karası bulaşır" atasözünde siyah ve bulaşıcı olması nedeniyle *kömür* sözcüğü olumsuz anlamda kullanılmaktadır.

Yukar yamanlıġ aŋa kim kirer yaman il ara

Kömür ara ilig urgan ḳılur iligni ḳara (FK 761)

"Kötü ortama girene kötülük bulaşır, kömüre yanaşanın eline karası bulaşır".

Tézek "tezek" < T

Tezek, yakıt olarak kullanılan kurutulmuş hayvan dışkısıdır (EDPT: 574; EUT: DLT: 874; KTS: 273).

Savuḳda ḳaçıban ot şu'lesidin

Tizek dûdı *sarı ḳılmaḳdur âheng* (BV 685/1)

"Soğukta ateş alevinden kaçıp tezek dumanı tarafına yönelmek".

Tutruḳ "tuturuk" < T

Ateşi tutuşturacak çalı, çırpı, çer çöp gibi şeylere *tutruḳ* denmektedir (NETİL III/262).

'Işḳ otıġa isteseŋ ***tutruḳ*** *yiter ḫas dik tenim*

Şu'le yaḳmaḳ isteseŋ 'uşşâḳnı köydürgeli (NŞ 649/2)

"Aşığı yakmak için aşk ateşine tutuşturucu istersen çöp gibi bedenim yeter".

Oçaḳ "ocak" < T

Türklerde *oçak* (EDPT: 22; EUT: 138; DLT: 770; KTS: 203; DTO: 47; ŞTE: 424; S: 65r/19; NETİL III/619) ateş yakma, yemek pişirme, ısınma ve ısıtma amacıyla kullanılan bir yerdir.

Örnekteki *ocaġı ḳurut-* deyimi mecazi olarak "ateşi sönmek, yıkıma uğramak, aile dağılmak, yok olmak, dirlik düzen bozulmak" anlamlarını taşımaktadır.

Bu otluġdın irür baġrımda dâġım

Ḳurutmasun *diben devrân* ***oçaġım*** (FŞ XII/33)

"Devran ocağımı kurutmasın diye bağrımdaki yara bu ateşli yüzünden oldu".

Manḳal "mangal" < A

Manḳal, ısınmaya, bir şey pişirmeye yarayan, sac, bakır veya pirinçten, türlü biçimlerde üstü açık ayaklı ocak, korluktur (TDK).

Köŋül birle süŋek ***manḳal*** *ara ot u otun diktür*
Melâmet taşların tâ ʻışḳ tigremde ḥiṣâr itmiş (GS 254/3)

"Gönül ile kemik mangaldaki ateş ve odun gibidir, kınama taşlarıyla aşkımın etrafında hisar yapmış.

Çaḳmaḳ taşı "çakmak taşı" < T

Birbirine vurulma, çarpma ve sürtünme etkisiyle kıvılcım çıkartan taşlara *çaḳmaḳ taşı* denmektedir (DLT: 612; S: 207v/21; NETİL III/458).

Egerçi yoḳ turur dürluḳ telâşı
İrür taş olsa hem ***çaḳmaḳ taşı*** (FŞ IX/62)

"Eğer inci telaşı yoksa çakmak taşı sıradan bir taştan olsa da olur".

2.21. MUTFAK VE YEME İÇME

2.21.1. Mutfak Eşyası

Maṭbaḫ "mutfak" < A

Türkler Karahanlılar döneminde mutfak için *aşlıḳ* sözcüğü kullanılırken (DLT: 560), sonradan Arapça *ṭabḫ* "pişirmek" kökünden gelen *maṭbaḫ* sözcüğünü kullanmaya başlamıştır (OTL: 676; NETİL II/252).

Nevâyî, *Vakfiye*'sinde tekke ve mutfağı için sofra bezi, kazan, kap vb. gerekli şeylerin temin edilmesini belirtmektedir:

Her ni kim ḫân-ḳâh ve ***maṭbaḫi*** *üçün destâr-ḫân, ḳazan, ayaḳ, ve ġayri ẕelek kirek bolsa tertîb ḳılıp birgey* (V 8B/3-4)

Destâr-ḫân "masa örtüsü, sofra bezi" < F

Yemek takımlarının altına serilen, yemek artıklarının yere dökülmesini, bulaşmasını önleyen sofra bezi, Türk mutfak kültürünün vazgeçilmez parçasıdır ve Nevâyî döneminde buna *destâr-ḫân* denmektedir (ŞS: 170; OTL: 202; B I/25a2; NETİL I/467; ĆS 289; VEWT: 133).

Tüketkeç işin şâh-ı bisyâr-dân
Bukavul kilip yaydı ***destâr-ḫân*** (Sİ 4422)

"Bilge şah işini bitirince çeşnigir gelip sofra yaydı".

Sözcük Özb. *dästurhån* “sofra bezi” (Marufov 1981: I/214), Kır. *dastorkon ~ dastarhan* “sofra; sofra bezi” (Yudahin 1985: I/187), Kaz. *dastarḳan* “sofra bezi” (KTTS: 189) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Sofra “sofra” < A

Arapça *sofra* sözcüğü günümüzdeki anlamıyla kullanılmaktadır (NETİL III/133).

Seḫâ oldur ki nev'î bez̲l ḳılġay
Eger ḫod sofra içre bolsa ***nânı*** (GS 704)

“Eğer sofrada ekmeği varsa, her türlü bol bol verir, işte cömertlik de budur”.

Ayaḳ “kadeh; kap, tas, kâse” < T

(EDPT: 270; EUT: 27; DLT: 566; KB: 45; NF: 5; KE: 5; KTS: 14; NSÇT: 159; ŞTE: 332; S: 57r/2; B I/117b2; NETİL I/47; LD: 94/5; ŞD: 38/4; HBD: 196/7; ĆS 230; BD 11/4; BL 64; FHK 367; Radlov 1-I: 201).

Ayaḳ sözcüğü Uygur döneminden itibaren kullanılmakta ve içine yiyecek, içecek konulmaktadır.

Birev ki bolur bir ***ayaḳ*** *aş için ḳul*
Yüzige kirektür ḳazannıŋ ḳarası (GS 691/3)

“Eğer biri bir tas yemek için köle olursa yüzüne kazanın kara lekesi sürülmelidir”.

Ayrıca, *ayaḳ*’ların cilalanıp üzerine nakış yapıldığı anlaşılmaktadır.

Sâḳiyâ teklif ile iç dime toldur daġı kör
Kim ***ayaġnıŋ naḳşını*** *iltür ḳırıp sıpḳarmaġım* (FK 432/6)

“Ey saki! İçmeyi teklif etme, (kadehi) doldur ve gör, kadehin nakşını gönder ki kazıyıp sömüreyim”.

Ḳazan “kazan, büyük tencere” < T

Önemli muftak eşyalarından olan *ḳazan,* çok miktarda yemek pişirmeye ve kaynatmaya yarayan büyük ve derin kaptır (NF: 210; KE: 309; KTS: 135; DTO: 404; ŞS: 208; ŞTE: 394; NETİL IV/21).

Divlerge buyurdı kim iki miŋ yiti yüz ***ḳazan*** *yasadılar..* (TEH 152.s/3)

Taş ḳazan "bir çeşit kazan" < T

Nevâyî sözlüğünde *taş ḳazan* sözcüğü "daş kazan, büyük kazan" olarak açıklanmaktadır (NETİL III/248). Özbekçe sözlükte *dåşḳåzån* için "büyük kalabalıklarda, düğünlerde yemek pişirilen büyük kazan" anlamı verilmektedir (Marufov 1981: I/235).

Kırgız folklorunda da ilk unsurunun Farsça *dâş'*tan geldiği ileri sürülen *daş kazan* sözcüğü bulunmaktadır ve düğünlerde, ziyafetlerde yemek hazırlamak için kullanılan kocaman bir kazanı ifade etmektedir. Örneğin, *ak boz bee soydurup,* ***daş kazanga*** *saldırdı* "beyaz kısrak kestirerek kocaman kazana attırdı" (Yudahin 1985: I/188). Bunun dışında Kırgızcada iki farklı *taş kazan* sözcüğü bulunmaktadır. Göçebe halklarda taşların üst üste yığılmasıyla elde edilen ocaklar yaygın olduğundan bu tür ocaklara konularak yemek pişirilen kazanlara *taş kazan* denmiştir (Karıpkulov 1995: 177-178). At derisinden yapılmış olan ve içine kızgın taşlar atmak suretiyle yemek pişirmek için kullanılan kaba da *taş kazan* denmektedir. Örneğin, *kiyiktin etin taş kazanga bışırıp cegen* "geyik etini taş kazanda pişirip yedi" (Yudahin 1985: I/316).

Nevâyî örneğindeki *taş ḳazan*'ın bir çeşit kazan olup taştan elde edildiği anlaşılmakta ancak nasıl bir yapıda olduğu ve hangi şartlarda kullanıldığı belli olmamaktadır.

Nevâyî'ye göre, taş kazan ile lal taşı ikisi de taştandır ancak aralarında fark vardır. Taş kazandan bir fayda elde etmek düşünülmez, onda lezzetli ve çeşitli yemekler pişer ve herkes ondan yararlanır. Fakat lal taşından halka çeşitli zarar gelebilir:

Taş ḳazan *ve la'l ikelesi taşdur ve lîkin aralarıda tefâvütler bar. Taş ḳazandın ġayr-ı nef' hîç nime mutaṣavver imes, leẕîẕ ve mülevven eṭ'ime anda bişer kim ḫâṣ u 'âm andın müteneffî bolurlar. Ve la'ldin envâ'-ı żarar ḫalâyıḳḳa mutaṣavverdür* (HSH 103.s/22-24)

Ṭabaḳ "tabak" < A

Yiyecek koymaya yarayan, biraz derin ve yayvan kaba *ṭabaḳ* denmektedir (VEWT: 451; KE: 586; KTS: 257; OTL: 1178; NETİL III/146).

Gül-şen içre ḳısmet itse la'lidin cân şîresi
Süfre ger gül açsa gül yafraġlarıdındur ***ṭabaḳ*** (NŞ 310/3)

"Eğer gül bahçesi içinde dudağından can şırası nasip olursa, sofra gül açsa ve gül yaprakları tabak olsa".

Kömeç-dân “ekmek kabı, ekmek tavası”< T+F

Kömeç ekmeklerin küle gömülmeden önce hamurunun *kömeç-dân* (NETİL IV/232) denilen yuvarlak ekmek tavasına konulduğu görülmektedir.

Şair “ayın yüzeyinde ışık belirtisi yok, dünya ona güneşten ekmek kabıdır” diyerek ay tutulmasını anlatmaktadır. Ay Dünya’nın gölgesine girince ve güneşten aldığı parlaklığı kaybedince Ay tutulması meydana gelmektedir. Bu durumda Dünya yüzeyine çarpan Güneş ışınları Dünya’nın atmosferi tarafından kırılarak kırmızı renk yansıttığı için Dünya’nın gölgesi Ay’da kırmızı renkte görülmekte ve Ay’ı tuhaf bir bakır renginde ortaya çıkarmaktadır (Vikipedi). Nevâyî, Dünya’nın gölgesinin Ay’da kırmızı, bakır renginde yansımasını bir ekmek kabına benzetmektedir.

Ay ḳurşıda yoḳ żiyâ nişânı
yér aŋa ḳuyaş ***kömeç-dânı*** (LM 2840)

Sözcük Kırgız Türkçesinde *kömöçtan* “ekmek tavası, sac” şeklinde kullanılmaktadır (Yudahin 1985: I/472).

Nemek-dân “tuzluk” < F

Farsça *-dân* eki, sözcüğün sonuna gelince yer, muhafaza, kap ve alet isimleri yapmaktadır. Burada da *nemek* “tuz” sözcüğüne eklenerek “tuz kabı, tuzluk” anlamındaki *nemek-dân* sözcüğünü oluşturmaktadır (OTL: 961; NETİL II/430).

Ḫᵛân-ı hüsn ol yüz nemek-dân aġzıdur ol ḫᵛân ara
Nuṭḳ-ı şûr-engîzdin peydâ ***nemek-dânıda tuz*** (FK 223/2)

“O güzellik sofrası gibi olan sevgilinin yüzü tuzluk ağzı gibidir ve o sofrada kavga çıkaran sözünden dolayı tuzlukta tuz meydana geldi.

Süzgüç “süzgeç, kevgir” < T

Sıvı maddeleri süzmeyen yarayan araca *süzgüç* denmekte (EUT: 215; KTS: 247; DTO: 355; ŞS: 190; S: 243r/19; NETİL III/120; FHK 801), süzgeçlerin bezden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bâde dürdin nûş ite almas iseŋ iy muġ-beçe
Yırtıban zühdüm ridâsın iyle anıŋ ***süzgüçi*** (FK 630/6)

“Ey muġ-beçe! Eğer şarap tortusunu içemiyorsan zühdümün hırkasını yırtıp ona süzgeç yap”.

Taġar “büyük kap, kase” < T

“hububat çuvalı” anlamındaki *taġar* sözcüğü (DLT: 847) Nevâyî döneminde “büyük kap, kase, dağarcık” anlamında içkiler için kullanılmaktadır (VEWT: 454; NSÇT: 401; DTO: 216; ŞS: 101; S: 157r/19; NETİL III/213; ĆS 255; BL 151; FHK 567).

Belâ bezmide sâḳî-i ecel câm-ı fenâ tutsa
***Taġar** olsun ki aġzımġa ḳoyup sıpḳarġu diktür-min* (FK 518/3)

“Bela meclisinde ecel sakisi ölüm kadehi tutarsa, büyük kap olsun ki ağzıma götürüp son damlasına kadar içmeye hazırım”.

Kâse “kase, çanak, kadeh” < F

Kâse, çini, toprak veya camdan yapılan çukur bir çanaktır (OTL: 566; NETİL II/129).

*Sındı başım **kâses**i andaḳ ki köŋlüm şişesi*
Muḥtesib dik ‘işretim esbâbın sındurduŋuz (BV 210/2)

“Başımın kasesinde olduğu gibi gönlümün şişesi de kırıldı, bir belediye memuru gibi içki araçlarımı kırdınız”.

Ḳaşuḳ “kaşık” < T

Sofranın temel ve vazgeçilmez unsuru olan *ḳaşuḳ* (EDPT: 671; EUT: 169; DLT: 691; KTS: 130; B II/241a16; NETİL IV/70) Türklerde çok eski devirlerden beri kullanılmaktadır.

“Gözlerin kanımı gıda kılsın, eğer yalan söylüyorsam, o iki kan dökücü önünde bir kaşık kanım meşrudur” örneğindeki *bir ḳaşuḳ ḳanım be-ḫil* tabiri “canını feda etmek, canını vermek” şeklinde açıklanabilir:

Közleriŋ ḳanım ġıḍâ ḳılsun eger yalġan disem
***Bir ḳaşuḳ ḳanım be-ḫil** ol ikki ḫûn-ḫʸâr allıda* (GS 29/5)

İdiş “kap; kadeh” < T

İdiş sözcüğünün "kap, çanak, kâse, kadeh, bardak" gibi birçok anlamı bulunmakta (EDPT: 72; EUT: 89; DLT: 661; KB: 182; NF: 182; KE: 264; DTO: 101; ŞS: 48; S: 97r/16; NETİL II/14; ĆS 231; BL 109; FHK 354) ve burada sözcük "kadeh" anlamında kullanılmaktadır.

Sâḳiyâ ***çînî idiş*** *birle tekellüf ḳılma kim*
Bî-tekellüflerge ḥoşraḳdur süraḥîdin sunu (NŞ 509/5)

"Ey saki! Çini kadeh ile (içki) teklif etme çünkü teklifsizlere sürahiden sunmak daha iyidir".

Kefgîr "kevgir, süzgeç" < F

Haşlanmış yiyeceklerin sıvılarını veya bazı sıvıları süzmek için kullanılan, delikli mutfak kabına *kefgîr* denmektedir (OTL: 578).

Nevâyî, "kevgirsiz kazan olmaz, kevgir tutanın yüzüne kazanın isi da bulaşır" diyerek bir işe dahil olan insanların başına o işin dışında şeylerin de gelebileceğini ve istemedikleri şeylerle karşılaşabileceğini söylemektedir:

Ḳazan yoḳ ki ol andaḳ ***kefgîr*** *imestür*
Ki bolsun yüzige ḳazanlar ḳarası (NŞ 687)

Kûze "su testi" < F

Toprak, cam, metal vb. maddelerden yapılan, geniş gövdeli ve dar boğazlı su kabına *kûze* denmektedir (NF: 270; OTL: 613; B I/34b15; MSD: XIII-396; NETİL II/148).

"Muhtesib şarabı dökünce ben ağladım lakin o sarhoş sevgili için su getirmek de, su testisini kırmak da birmiş" örneğindeki *su kitürmek hemân u kûze sındurmaḳ hemân irmiş* deyimi günümüzde kullanılan *testiyi kıran da bir, suyu getiren de* deyiminin eşdeğeridir ve "görevini iyi yapanla kötüye kullanan arasında bir fark gözetilmemektedir" anlamındadır.

Töküp mey muḥtesib min yıġladım lîkin ol ösrükke
Su kiltürmek hemân u ***kûze*** *sındurmaḳ hemân irmiş* (BV 264/7)

Âf-tâbe "su kabı, ibrik" < F

Farsça *âf-tâbe* sözcüğü "ibrik, su kabı" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 13; NETİL II/538). O devirde hükümdarın elini yıkarken bu ibriği tutan görevliye ise *âf-tâbeci* denmektedir (Aydın 2020: 105).

Bir kiçe vâḳı'ada kördüm ki ikki kişi mini yatḳurdılar ve kögsümni yardılar ve köŋlümni çıḳarıp birisi ***âftâbe*** *bile su ḳoydı ve birisi ḳöŋlümni yudı…* (NM § 494/292.s)

Peymâne "büyük kadeh; şarap bardağı" < F

Farsça *peymâne* "içki kadehi, şarap kadehi", aynı zamanda "şarap" anlamına da gelmektedir (OTL: 1011; NETİL II/554).

Sâḳiyâ mey tut ki hecr endûhıdın min tilbeni
Fâriġ itken sâġâr u ***peymâne*** *boldı 'âḳıbet* (GS 76/5)

"Ey saki! Şarap sun ki ayrılık acısından ben deliyi rahatlatan içki ile şarap oldu nihayet".

Yatuḳ "yayvan su kabı, sürahi" < T

"dik olmayan, yatırılmış, yere serilmiş, eğri" anlamına gelen (EDPT: 887) *yatuḳ* sözcüğünün o dönemde yayvan, basık şeklindeki su kabını ifade ettiği düşünülmektedir (DTO: 519; ŞS: 290; S: 326v/22; FHK 1143).

Sözcüğün örneği *ṣurâḥî* maddesinde verilmiştir.

Ṣurâḥî "su şişesi, surâhi" < A

İçine su, şerbet, sarap vb. şeyler konulan, uzun boyunlu cam kaba *ṣurâḥî* denmektedir (OTL: 1125; B II/186b15; MSD: VI-140; NETİL III/130).

Deyrġa kirdi Nevâyî küfri ni pinhân ni fâş
Tevbe çun sındı içerge ni ***ṣurâḥî*** *ni* ***yatuḳ*** (BV 316/7)

"Nevâyî meyhaneye girdi, küfrü ne gizli ne açık, çünkü tövbesi bozuldu, içmeye ne sürahi var, ne de su şişesi".

İlek "elek" < T *elgek*

Tahılları, taş, ot, sap gibi istenmeyen maddelerden arındırmak için kullanılan telli araca *ilek* denmektedir (EDPT: 143; KTS: 72; ŞS: 59; NETİL III/562; BL 110).

Örnekte felek çenberi eleğin kasnağına, yıldızlar gözeneğine benzetilmektedir.

Hecr şâmı derd ü ġamnı başıma yaġdurġalı
Boldı encüm birle çerḫ çenberi gûyâ ***ilek*** (BV 332/6)

"Ayrılık akşamı dert ve kederi başıma yağdırmak için yıldızlarla çarh çenberi elek oldu".

2.21.2. Misafirperverlik

Mîhmân "misafir, konuk" < F

Türk kültüründe görülen ahilik sistemi, kervansaraylar, hanlar, hamamlar ve eski evlerdeki misafir odaları Türklerin misafire ve misafirperverliğe bir manevî değer olarak çok değer verdiklerinin bir göstergesidir. Ansızın gelen misafir Türklerde baş tacı edilerek her zaman en güzel şekilde karşılanmaya ve ağırlanmaya, ikramda, saygıda ve hoşgörüde kendisine karşı herhangi bir kusur işlenmemeye çalışılmış, misafirin rızkı ve bereketiyle beraber geldiği inancı benimsenmiştir. (Toprak 2019: 75-76).

Her Türk toplumunda olduğu gibi, misafirperverlik, Timurlu toplumunun da önemsediği temel değerlerden biridir. Misafirlerin belirli geleneksel kurallara göre karşılandığı, ağırlandığı ve uğurlandığı Nevâyî'de görülmektedir.

Misafir için Farsça *mîhmân* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 750; VEWT: 338; NETİL II/299). Örnekte misafirlik süresinin birkaç günden fazla sürmediği, ancak buna rağmen ev sahiplerinin abartılı hazırlıklara kalkıştığı anlaşılmaktadır.

Öy binâ eylep 'aceb tur ilni ***mîhmân*** *eylemek*
Ol ki bu öy içre biş kün mîhmânî, bîş imes (GS 232/2)

"Ev yapıp milleti ağırlamak şaşılası bir durum, çünkü o evde misafir en fazla beş gün kalabilir".

Türklerin en güzel adetlerinden biri misafirleri memnuniyetle karşılamak ve saygıyla uğurlamaktır. Aşağıdaki örneklerte bu geleneğin izlerine rastlanmaktadır.

Köŋlüm kilse ḫayâliŋ çıḳar utrusıġa cân
İl çıḳar öyge kirer vaḳtda mîhmân utru **(**BV 518/2)

"Hayalin aklıma gelince karşısına canım çıkar, eve misafir geleceği zaman millet de karşılamaya çıkar".

Çikseler tendin oḳın çün ol çıḳar cân hem çıḳar

Öydin il çıḳḳan kibi ta'ẓîm üçün mîhmân bile (NŞ 560/3)

"Tıpkı milletin saygı gereği misafirle birlikte evden çıkması gibi, bedenden oku çekerlerse hem o, hem can çıkar".

Taʿâm "yemek, ikram" < A

Clavijo, Timur'un elçilere verdiği ziyafette, misafir'in yediği ikramlardan tabakta kalanının misafirin ikametgâhına gönderildiğini, böyle yapılmazsa, misafire hürmetsizlik olarak görüldüğünü, bu nedenle her tabaktan yiyecekleri kadar yedikten sonra tabakların hizmetçilere teslim edildiğini belirtmektedir (1993: 143).

Sedd-i İskender örneğinde misafire her çeşit, rengarenk yemekler ikram edilmekte, bu ikrama Arapça *ṭa'âm* (OTL: 1176) denmektedir.

Ḳoyup allıġa gûne-gûne ***ṭa'âm***
Yégeç oḳ tuttılar tola tola câm (SS 901)

"Misafirin önüne çeşit çeşit yemek konuldu, yemekler yendikten sonra dolu dolu kadehler kaldırıldı".

Sözcük Kaz. *taġam* "aş, yemek" (KTTS: 772), Kır. *daam* "taam, yiyecek" (Yudahin 1985: I/179), Özb. *tääm* "yemek, taam" (Marufov 1981: II/121) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Aş tart- "misafire yemek ikram etmek, ziyafet vermek" < T

O dönemde adet gereği yemekten önce şarap içilmektedir (Clavijo 1993: 146). Örnekte, mezeler (kuşkusuz içkiler de) sofradan kaldırıldıktan sonra yemeklerin ikram edildiği anlatılmakta, bu durum *aş tart-* "yemek ikram etmek" deyimiyle ifade edilmektedir (B II/186b14).

Yimekke ulus meyli bolġanda fâş
Gezek ortadın çıḳtı ***tartıldı aş*** (Sİ 4710)

"Halk yemeğe meyledince mezeler ortadan kalktı, ikramlar yapıldı".

Deyim Kırgız Türkçesinde *aş tart-* "yemek ikram etmek" şeklinde kullanılmaktadır (Yudahin 1985: I/83).

Uça "arka, sırt, kuyruk sokumu" < T

(EDPT: 20; EUT: 261; DLT: 915; KE: 664; NSÇT: 263; ŞS: 26; ŞTE: 467; NETİL III/301; ĆS 218; BL 95; Radlov 1-II: 1721).

Uça kemiği en önemli ikram yemeği olup, genelde misafirlere ikram edilmektedir. Fethali Kaçar'a göre, Çağatay geleneğinde tavuk, koyun veya kuzu pişirilecek olursa, *uça* kısmı yemeğin üzerine konarak konuğa verilir. Bu kısımlar olmazsa meclis sahibinin cimri olduğu anlamına gelir ve o yemeğe değer verilmez (FHK 337).

Clavijo, Timurlularda en makbul etin at eti olduğunu belirtir (1993: 142). Sedd-i İskender örneğinde de kıyas tanımayacak kadar zengin bir sofrada dokuz bin atın kuyruk sokumunun bulunduğu ifade edilmektedir:

Ni diy olça ol ḫᵛ ân ḳıyâsı idi
Ki ***toḳḳuz miŋ atnıŋ uçası*** *idi* (Sİ 4712)

Günümüzde de Kırgızlarda "kuyruk sokumu kemiği; at, koy, kuzu etinin saygın, yağlı parçası" olan *uça* kemiği, misafirlikte erkeklere ikram edilirken, kadınlara göğüs kemiği verilmektedir (Yudahin 1985: I/312).

Asapḳûr "Çağatay adetinde meşhur yemek olan koyunun omurga kemiği. Bir ziyafet olduğunda hazırlanan yemeklerde tabiatıyla o kemik bütün halinde pişirilip yemeğin yanına konulur; kuzu kızartması" < ?
(NSÇT: 124; DTO: 19; ŞS: 12; S: 40r/27; BL 70; ĆS 208; Radlov 1-I: 537).

Timurlu döneminde yemek kültürünün önemli bir parçası olan *asapḳur* yemeği Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "Moğol ve Çağatay şölenlerinde konuğun önüne konulan etli kemik; tam pişirilmiş koyun" (FHK 179), Nevâyî sözlüğünde "asapkur, koyunun omurga kemiği, uça" şeklinde geçmektedir (NETİL I/121).

Örnekte, misafirlerin, peşpeşe getirilen asapkur yemeğini yemekten aciz ve güçsüz kaldıkları anlatılmaktadır:

Pey-â-pey ***asapḳurnı*** *eylep revân*
Yimekdin bolup ʿâciz ol nâ-tüvân (Sİ 4782)

Ḳazan astur- "kazanı ocağa yerleştirtmek; yemek hazırlatmak, et pişirtmek" < T

Ḳazan astur- deyimi bir ziyafet terimi olarak "kazanı ocağa yerleştirmek; yemek hazırlatmak, et pişirtmek" anlamlarında kullanılmaktadır.

Ḳazan asturup *ḳıldı ḳoylar ḳatîl*
Ki mâlın ziyâfetḳa ḳılġay sebîl (Sİ 4811)

"Yemek hazırlatarak koyunları kestiler, ziyafet için bol bol dağıtacaklar".

Bu deyim Kırgız Türkçesinde *kazan as-* "kazanı ocağa yerleştirmek; yemek hazırlamak"; *kazan astır-* "yemek yaptırmak" (Yudahin 1985: I/74, 76), Kazak Türkçesinde *kazan as-* "yemek yapmak, et pişirmek" (KTTS: 450) şekillerinde görülmektedir.

Tartıġ "hediye" < T
(EDPT: 535; VEWT: 465; EUT: 227; NSÇT: 394; DTO: 197; ŞS: 99; S: 154v/25; NETİL III/247; ĆS 254; BL 149; FHK 524; Radlov 3-I: 864).

Türklerde misafir ağırlamak kadar giderken onlara hediye vermek, eli boş göndermemek de önem arz eder. Misafir uğurlanırken, ev sahibinin durumuna göre mutlaka hediye takdim edilir. Bu gelenek şüphesiz Timurlular döneminde de görülmekte ve Nevâyî'de hediye için *tartıġ*, Baburname'de "hediye etmek" anlamında *tartıġ tart-* ifadeleri geçmektedir (B I/103a6).

Ol ay külbemġa kildi cândur u ḫûn-âb ile âhım
Bu ***tartıġlar*** *müretteb iylemiş-min* ***mihmânımġa*** (BV 23/6)

"O ay gibi güzel kulübeme geldi, misafirime canımı, kanlı göz yaşımı, ahımı hediye ettim".

Sözcük Kır. *tartuu* "misafire ikram; hediye" (Yudahin 1985: II/211), Kaz. *tartuv* "hediye, armağan" (KTTS: 786) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Tuḥfe "hediye" < A

Türkçe *tartıġ* sözcüğünün yanısıra Arapça *tuḥfe* sözcüğü "hediye", *tuḥfe çik-* deyimi "hediye etmek" anlamında kullanılmaktadır.

Niçük kim mîhmânġa tuḥfe çikmek resmdür bolġay
Ulusḳa raḥmet-i câvîd âṣârı 'ıyân anda (FK 42/5)

"Halka orada sonsuz merhametin eserleri açık olacak çünkü misafirlere hediye vermek adettir:

2.21.3. Yemekler

Yemek, insanın hayatının temel ihtiyaçlarının en başında gelmekte ve insanların yaşadığı coğrafya ve elde ettikler yemek malzemelerine göre farklılık göstermektedir. Bu açıdan Nevâyî dönemi Türklerin yemek kültününün zengin ve yemek çeşitlerinin bol olduğu görülmektedir. At, koyun, keçi, sığır vs. hayvan etleri tüketilmekte ve Nevâyî'nin tek tek saydığı koyun uzuvlarına bakılırsa etin çok tüketildiği anlaşılmaktadır.

Aş "yemek, aş" < T
(EUT: 23; DLT: 559; KB: 30; NF: 23; KE: 38; KTS: 14; DTO: 22; ŞS: 13; ŞTE: 327; B I/101a11; ŞD: 180/11; NETİL II/540; VEWT: 29; Radlov 1-I: 583).

Yenmek için hazırlanmış her türlü yiyecek *aş* sözcüğü ile ifade edilmektedir.

Örnekte *aş* sözcüğü geçen "suyun lezzeti buz ile, yemeğin lezzeti tuz ile" atasözü görülmektedir:

Sunıŋ mezesi muz bile ***aşnıŋ*** *ta'mı tuz bile* (MK 319.s) (NŞ 687)

Yégülük "yiyecek, yemek" < T
(KE: 723; NSÇT: 820; DTO: 556; NETİL I/522; ĆS 357; BD 132/16; FHK 1271; Radlov 3-I: 321).

Yenilebilen her türlü yiyeceğe *yégülük* < *yé-gü-lük* denmektedir.

Yégülük *kiltürdiler ança ki maṭlûbı idi, yidi, ḳalġanını çırmap köterdi* (NM § 34/31.s)

Sözcük Özb. *yegülik* "yiyecek" (Marufov 1981: I/245), Kır. *cegilik* "yiyecek, yemek"; (Yudahin 1985: I/243) lehçelerinde kullanılmaktadır.

İçkülük "içecek; içki" < T
(*içgü* EDPT: 24; DTO: 99; S: 96v/23; NETİL II/69; ĆS 231; BD 132/16; BL 112; FHK 353; Radlov 1-II: 1519).

İçilebilen her türlü içeceğe *içkülük* < *iç-kü-lük* denmektedir.

...su içmek ve her nimeni ki içse bolġay ***içkülük*** *dirler* (ML B17a/14)

Sözcük Özb. *içgülik* "içecek" (Marufov 1981: I/342), Kır. *içkilik* "içecek; içki" (Yudahin 1985: I/307), Kaz. *işkilik* "içki" (KTTS: 954) lehçelerinde kullanılmaktadır.

2.21.3.1. Hamur Yemekleri

Boġra "bir tür hamurlu çorba < T

Sözcük için Nevâyî sözlüğünde "bir çeşit yemek" (NETİL I/343), Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "[Buġra Ḫan'a mensup olup] hamurla yapılan bir tür çorba" (FHK: 479), EDPT'de "Buğra Han tarafından icat edilen meşhur bir tür et suyu çorbası" (EDPT: 318) anlamları verilmektedir.

Her gün Gevher-şâd Aġa medresesidaġı ṭâlib-i 'ilmler bir bâġda maḥabbet tutup ***boġra*** *pişiredür irmişler* (HM 71.s/6)

Bulamaġ "bulamaç, un çorbası" < T

(NF: 88; KTS: 37; DTO: 174; S: 141r/19; NETİL I/331; ĆS 249; ML 98; FHK 481).

"tutmaç, bulamaç gibi yemekleri karıştırmak" anlamındaki *bulġa-* kökünden gelen (EDPT: 338; DLT: 601) *bulamaġ*, "un çorbası, un lapası, bulamaç" anlamına gelmektedir. Sözcük Türkçenin farklı dönem ve lehçelerinde *bulġama, bulama, bulamak, bulamaç, bulgamaç, bulamık, bulamuk* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır (EDPT: 338; Radlov 4-II: 1842).

1391'de Toktamış Han'a karşı yapılan sefer sırasında dört aylık yolculuk, Timurlu ordusunda erzak stoklarının azalmasına sebep olmuş ve davar, un, yağ gibi temel gıdaları satan bazâr-ı leşkerde 1 koyun 100 kebek dinarı değerine çıkmıştır. Bir süre sonra pazardaki yiyecekler de tükenmiş ve Timur kumandanları toplayarak bulamaç, yani un çorbası yapmalarını emretmiş, undan ekmek, çörek, erişte, börek vb. yemeklerin yapılmayacağına dair senet almıştır (Macit 2012: 39-40). Buradan yola çıkarak, *bulamaġ*'ın Timurlu dönemi beslenme kültürünün önemli parçası olduğu ve zorlu seferlerde ordunun bile besin ihtiyacını giderdiği söylenebilir.

Ve yana ba'żı yimeklerdin ḳaymaġ ve ḳatlama ve ***bulamaġ****…* (ML B19b/9)

Çelpek "yağda pişmiş hamur, hamur kızartması" < T

(NSÇT: 519; DTO: 287; ŞS 152; S: 208v/18; NETİL III/449; ĆS 276; FHK 687).

Clauson'a göre, sözcüğün bilinen anlamı "göz çapağı" olup, "yağda pişmiş ince ekmek" anlamı ilk *Senglax*'ta görülmekte ve bu anlamın *çalpa-* "kalın hamurları suyla nemlendirerek açmak" fiiliyle bağlantısı bulunmaktadır (EDPT: 418).

Nevâyî'nin Berat Kandili'nde diğer yemeklerin yanı sıra *çelpek* dağıtılmasını istemesi, o dönemde bu yiyeceğin özel günlerde yapıldığını düşündürmektedir.

Şa'bân ayınıŋ ortasıda kim Berât bolgay, ***çelpek*** *otuz batman, ḥalvâ yigirmi batman* (V 8A/22-23)

Sözcük Özb. *çälpäk* "yağda pişen ince hamur" (Marufov 1981: II/352), Kaz. *şelpek* "yağda pişen ince ekmek" (KTTS: 912), Kır. *çelpek* "yağda pişen ince büyük ekmek" (Yudahin 1985: II/357) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Mantu "mantı" < Çin
(DTO: 496; ŞS: 276; NETİL II/227; ĆS 337; ML 102.s.; Radlov 4-II: 2022).

Türk dünyasında yaygın olarak tüketilen *mantu*, içine kıyma konularak bohça biçiminde dürülmüş hamur parçalarıyla yapılan bir yemektir ve o dönemde de sevilen yemeklerden olduğu şüphesizdir.

Sözcüğün çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı Gülensoy'un eserinde yer almaktadır (Gülensoy 2007: 599).

Ve yana ba'żı yimeklerdin… olaba ve ***mantu*** *ve ḳuymaġ…* (ML B19b/9)

Tutmaç "un çorbası, un aşı" < T
(EDPT: 457; VEWT: 502; DLT: 904; KTS: 285; ŞS: 114; S: 169v/12; NETİL III/262; FHK 579).

Karahanlılar döneminde *tutmaç* yemeği Türklerin tanınmış bir yemeği olarak kaydedilmekte ve *tutma aç* "acıktırma, kendini aç bırakma, bunu al ve ye" şeklinde ortaya çıktığı, bedeni güçlendiren, yanaklara kırmızılık veren, yedikten sonra çorbası içilen ancak çabuk sindirilmeyen bir besin olduğu belirtilmektedir (DLT: 197). *Tutmaç çöpi* "erişte ve makarnanın her parçası" (DLT: 396) ve *şiş* "tutmaç yeme şişi" (DLT: 399) sözcüklerinin varlığı ise, bu yemeğin sulu erişteden oluştuğuna ve eriştelerin şişle veya çubukla yendiğine işaret etmektedir.

*Ve yana ba'żı yimeklerdin…****tutmaç*** *ve umaç…* (ML B19b/10)

Umaç "un lapası; hamur çorbası" < T

Sözcük için Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "bir tür hamur çorbası" (FHK 273), Vambery'de "bir çeşit un yemeği" (ĆS 227), *Dictionnaire Turk-Oriental*'de "bir çeşit un lapası" (DTO: 80), Şeyh Süleyman sözlüğünde "tarhanaya benzer bir tür yemek" (ŞS: 40), *Senglax*'ta "unla yapılan bir tür çorba" (S: 86v/18) anlamları verilmektedir.

Umaç, Türkiye Türkçesi ağızlarında *ovmaç* "hamuru ovalayarak yapılan kırıntılarla pişirilmiş çorba" (TDK) biçiminde görülmekte ve bu da sözcüğün "ufalamak, ezmek" anlamındaki *uv-/uw-* fiilinden (EDPT: 4; DLT: 926) türeyerek *uwmaç* > *uğmaç* > *umaç* şeklinde değiştiğine işaret etmektedir.

Nevâyî, gösteriş ve zahmetle yapılan güllaçtansa huzurlu gönülle yenilen yağsız umaç yemeğinin daha iyi olduğunu belirtmektedir:

Tınç köŋül bile yavġan ***umaç*** *yaḫşıraḳ ki tekellüf ü meşaḳḳat bile ḳandî gülaç* (MK 303.s)

Sözcük Özb. *umåç* "ufalanmış hamur konularak yapılan sulu yemek" (Marufov 1981: II/275), Kır. *umaç* "undan yapılmış bir nevi tirit, bulamaç" (Yudahin 1985: II/305), Kaz. *umaş* "avuçta ufalanmış hamuru süte katarak pişirmeyle elde edilen yemek" (KTTS: 851) lehçelerinde görülmektedir.

2.21.3.2. Tahıl Yemekleri

Ḳavurmaç "kavrulmuş tahıl" < T
(NSÇT: 661; DTO: 412; ŞS: 234; S: 279v/5; ĆS 313; BL 209; NETİL IV/59; FHK 873; Radlov 2-I: 52).

Kavrulmuş et, buğday gibi gıdaları belirten *ḳavurmaç* < *ḳaġurma:ç* (EDPT: 613; DLT: 694) burada kavrulmuş arpa, buğday gibi tahılları ifade etmektedir.

Ḫirmen yéride tez̲erv ü dürrâc
Yér tâbesidin térip ***ḳavurmaç*** (LM 2052)
"Harman yerinde sülün ile turaç kuşu yer tavasından kavurmaç derler".

Sözcük Kırgız Türkçesinde *kuurmaç* "kavrulmuş tahıl" (Yudahin 1985: I/455) şeklinde anlamını korumaktadır.

Talġan "kavut, kavrulmuş ve öğütülmüş arpa, buğday, tahıl" < T

(NSÇT: 405; DTO: 203; ŞS: 102; S: 160v/14; B III/339a12; NETİL III/242; ĆS 256; FHK 537; Radlov 3-I: 889).

Sözcük "ezilmiş ve kavrulmuş tahıl" (EDPT: 496), "kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa şeker, pekmez veya tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek" (DLT: 191), "un" (EUT: 222) anlamlarına gelmektedir.

Ve yana ba'żı yimeklerdin… kömeç ve ***talġannı*** *hem Türkçe ayturlar* (ML B19b/10)

Sözcük Kır. *talkan* "kavrulmuş ve dövülmüş tahıl" (Yudahin 1985: II/197), Özb. *tålķån* "kavrulmuş tahıl, kurutulmuş ekmek, kraker vb. şeylerin dövülüp öğütülmesiyle elde edilen yiyecek" (Marufov 1981: II/199), Kaz. *talķan* "kavrulmuş buğday ile darının değirmende öğülmüş veya dövülmüş hali" (KTTS: 778) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Şîr-birinç "sütte pişirilen pirinç yemeği" < F

Farça *şîr* "süt" (OTL: 1166) ve *birinc* "pirinç; pilav" (OTL: 122) sözcüklerinden meydana gelen *şîr-birinç*, sütte pişirilen bir çeşit pirinç yemeğini ifade etmektedir.

Bir kün ḫânķâh ķazanıdın süt salıp ķoyġan irmişler kim ***şîr-birinc*** *bişürgeyler* (NM § 179/91.s).

2.21.3.3. Ekmekler

Nân "ekmek" < F

Farsçadan alınmış olan *nân* "ekmek" sözcüğü (B I/116b24; ŞD: 180/11; NETİL II/479; Radlov 3-I: 645) Harezm Türkçesinden itibaren görülmektedir (KE: 460).

Seḫâ oldur ki nev'î bezl ķılġay
Eger ḫod sofra içre bolsa ***nânı*** (GS 704)

*"*Eğer sofrada ekmeği varsa, her türlü bol bol verir, işte cömertlik de budur".

Sözcük günümüzde Özb. *nån* " ekmek" (Marufov 1981: I/510), Kır. *nan* "ekmek" (Yudahin 1985: II/53), Kaz. *nan* "ekmek" (KTTS: 612) lehçelerinde yaşamaktadır.

Ötmek "ekmek" < T

(EDPT: 60; VEWT: 376; EUT: 154; DLT: 792; NF: 139; KE: 213; KTS: 77; DTO: 6; S: 62r/29; B I/95b4; NETİL III/617; Radlov 1-I: 847).

Çeşitli tahıl unundan yapılarak ateşte, tandırda, fırında, sacda, tavada pişirilen ekmek, *ötmek* < *etmek* şeklinde görülmektedir.

Kim ḳuruġ ***ötmek*** *suġa toġrap yisün*
Ḳurṣ-ı ḫûr u çeşme-i ḥayvân disün (HE 1856)

*"*Kuru ekmeği suya doğrayıp yesin, buna güneş yuvarlağı ve hayat suyu desin".

Faṭîr "mayasız sac ekmeği, bazlama" < A

Mayasız sac ekmeğine veya bazlamaya *faṭîr* denmektedir (OTL: 289; NETİL III/336).

Bolma kün ḳurṣin tilep eflâk dik ser-geşte kim
Bir ***faṭîr-ı ḫâm*** *ile âsân öter her kün ma'âş* (NŞ 256/6)

"Felekler gibi güneş yuvarlağını isteyerek şaşkın dolaşma, bir ham bazlamayla gün kolay geçirilir".

Sözcük Özb. *pätir* "mayasız, nakışlı, ince tandır ekmeği" (Marufov 1981: I/578), Kır. *patır* "mayasız, tereyağlı ekmek" (Yudahin 1985: II/108) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Ḳatlama "katmer, yağlı ekmek" < T

Ḳatlama, yağ sürülerek katlanmış hamurdan yapılan bir çeşit yağlı ekmektir (DTO: 393; ŞS: 213; NETİL IV/40; Radlov 2-I: 300; Barutçu-Özönder 1996: 99).

Ve yana ba'żı yimeklerdin… ḳaymaġ ve ***ḳatlama****…* (ML B19b/9)

Arpa kömeçi "arpa ekmeği" < T

"külde pişirilen ekmek" anlamına gelen *kömeç* (EDPT: 722; DLT: 737) *arpa* sözcüğüyle bir araya gelerek arpa unundan yapılmış ekmeği ifade etmektedir.

Ögel, arpa ekmeğinin Türklerde yoksulluğun sembolü olduğunu belirtmektedir (Ögel 1991: II/146).

Nevâyî burada gafletle yapılan güllaçtansa arpa ekmeğinin yeğ olduğu söylenmektedir:

Luḳme âgehlik ile sâlik eger iylese nûş

Yaḫşırak ***arpa kömeçi*** *ki tegafülde gülâç* (FK 104/6)

Ḳuymaġ "bir tür ekmek, çörek" < T

Sözcük DLT'de *ḳuyma* şeklinde görülmekte ve bir çeşit yağlı ekmek olduğu, hamurun kadayıf hamuru gibi inceltilerek tencerede kaynayan yağa konduğu, pişinceye kadar orada inceltildiği ve sonra çıkartılıp üstüne şeker serpilerek yendiği belirtilmektedir (DLT: 420). Kıpçak Türkçesinde ise *ḳuymaḳ* biçiminde görülerek un ve süt ile yağda pişirilmiş bulamaç olduğu kaydedilmektedir (KTS: 166).

Ve yana ba'żı yimeklerdin… mantu ve ***ḳuymaġ****…* (ML B19b/9)

Sözcük Özb. *ḳuymåḳ* "yumurta ve un ile yağda kavrulmuş yiyecek" (Marufov 1981: II/614), Kır. *kuymak* "hamurdan yağa dökülerek yapılan bir çeşit ekmek" (Yudahin 1985: I/438), Kaz. *ḳuymaḳ* "yoğurt veya süt ile unu karıştırarak yağda pişirilmiş yumuşak ekmek" (KTTS: 535) lehçelerinde kullanılmaktadır.

2.21.3.4. Et Yemekleri

Türk mutfağının en önemli besin kaynaklarından biri ettir. Nevâyî döneminde de et yemekleri ağır basmakta ve kebap, haşlama, çevirme, sakatat gibi çeşitler tüketilmektedir.

Üstüḫˇân "kemik; kemikli et < F

Farsça *üstüḫˇân* sözcüğü Türkçe *süŋek* sözcüğüne eş anlam olarak kullanılmakta ve kemik veya kemikli eti ifade etmektedir (OTL: 1316; Radlov 1-II: 1753).

'Acab yoḳ aḳsa irip maġz-ı ***üstüḫˇânım*** *kim*
Otun süŋekler irür şu'le-i nihânım ara (BV 21/5)

"Kemiğimin iliği eriyip akarsa şaşılmaz, çünkü gizli alevler arasında kemikler bir odundur".

Günümüzde *ustukan* Kırgızlarda 12 parçadan oluşan kemikli ettir ve misafirlerin konumuna göre dağıtılmaktadır (Yudahin 1985: II/310).

Biryân "kebap" < F

Muhâkemetü'l-luġateyn'deki kuş türlerinin çokluğu, kuş avcılığı ve kazcı, kuğucu, turnacı gibi kuşçuların varlığı ve divanlardaki kuş etinin yendiğine dair örnek beyitlerin

tespiti Timurlularda diğer hayvanların yanı sıra kuş etlerinin de tüketildiğine işaret etmektedir.

Örnekte kuş etinin *biryân* olarak pişirilebildiği anlatılmaktadır. *Biryân*, tava, tepsi gibi şeylerde susuz veya az suda pişirildikten sonra kızartılan bir et kebabıdır (OTL: 123).

Örteme köŋlümni kâmın ḥâṣıl itmestin burun
Ḳuşnı kim biryân itiptür *bismil itmestin burun* (FK 504/1)

"Arzusunu yerine getirmeden önce gönlümü yakma, kuşu kesmeden önce kim kebap etmiş".

Kebâb "kebap" < A

Kebâb, ateşte alazlanarak veya kavrularak pişirilen bir et yemeğidir (OTL: 575).

Kebapların burada şişe takılarak doğrudan ateşte alazlanarak pişirildiği anlaşılmakta ve Nevâyî, aşığın gönlünü ateşte pişirilen bir kebaba benzetmektedir.

Köŋülni çörgedi ʿışḳıŋ velîk irür tola ḳan
Yalında köymiş ü kisseŋ irür ***kebâb*** *ḳızıl* (FK 388/4)

"Aşkın gönlümü ateşte alazladı ancak içi dolu kandır, ateşte yanmış kebabı kestiğinde de içi kırmızı çıkar".

Ciger kebâb "ciğer kebabı" < F+A

Örnekte *cigeri kebâb bol-* "canı çok yanmak, çok üzülmek" bir deyim olarak geçse de ciğer kebabına da atıf yapıldığı söylenebilir.

Köŋli işi ıżṭırâb boldı
Gûyâ ***cigeri kebâb boldı*** (LM 3153)

"Gönlü acı çekti, ciğeri kebab gibi yandı".

Arḳa "arka, sırt" < T

Nevâyî döneminde hayvan kemiklerinin tek tek isimlendirildiği görülmekte ve muhtemelen misafir ağırlarken bunların dağıtımına önem verildiği tahmin edilmektedir.

Burada *arḳa*, hayvanın sırt kemiğidir (Barutçu-Özönder 1996: 97.s).

*…ammâ **arḳanı** ve aşuġluġ ilikni ve yan süŋekni ve ḳaburġanı ve igikni ve orta ilikni ve boġuzlaġunı Türkçe ayturlar* (ML B19a/8)

Aşuġluġ ilik “aşık mafsalı üstü, aşıklı kemik” < T

Hayvanın aşıklı kemiğine *aşuġluġ ilik* denmektedir (NETİL II/27; ĆS 358; FHK 207; Barutçu-Özönder 1996: 97).

*…ammâ arḳanı ve **aşuġluġ ilikni** ve yan süŋekni ve ḳaburġanı ve igikni ve orta ilikni ve boġuzlaġunı Türkçe ayturlar* (ML B19a/8)

Boġuzlaġu “boğaz, gerdan; boyun eti” < T

Boġuzlaġu sözcüğüyle muhtemelen hayvanın boyun bölgesinden elde edilen gerdan eti kastedilmektedir (NETİL I/348; Barutçu-Özönder 1996: 97).

*…ammâ arḳanı ve aşuġluġ ilikni ve yan süŋekni ve ḳaburġanı ve igikni ve orta ilikni ve **boġuzlaġunı** Türkçe ayturlar* (ML B19a/8)

İgik “çene, çene kemiği” < T

Eŋek (EDPT: 183) kökünden gelen bu sözcük hayvanın çene kemiğini belirtmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 97.s).

*ammâ arḳanı ve aşuġluġ ilikni ve yan süŋekni ve ḳaburġanı ve **igikni** ve orta ilikni ve boġuzlaġunı Türkçe ayturlar* (ML B19a/8)

Ḳaburġa “kaburga” < Moğ.

Ḳaburġa (NETİL IV/58; TMEN I/392) eskiden bu yana bütün Türklerde görülen bir et yemeğidir (Barutçu-Özönder 1996: 98).

*ammâ arḳanı ve aşuġluġ ilikni ve yan süŋekni ve **ḳaburġanı** ve igikni ve orta ilikni ve boġuzlaġunı Türkçe ayturlar* (ML B19a/8)

Orta ilik “uyluk kemiği” < T

Hayvanın uyluk kemiğine *orta ilik* denmekte ve sözcük bazı Türk lehçelerinde *ortancilik, ortan cilik, ortayilik* şeklinde yaşamaktadır (Barutçu-Özönder 1996: 98).

…ammâ arḳanı ve aşuġluġ ilikni ve yan süŋekni ve ḳaburġanı ve igikni ve ***orta ilikni*** *ve boġuzlaġunı Türkçe ayturlar* (ML B19a/8)

Yan süŋek "kalça kemiği" < T

Hayvanın kalça kemiğine *yan süŋek* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 98).

….ammâ arḳanı ve aşuġluġ ilikni ve ***yan süŋekni*** *ve ḳaburġanı ve igikni ve orta ilikni ve boġuzlaġunı Türkçe ayturlar (*ML B19b/8)

Sözcük Kırgız Türkçesinde *cambaş* "kalça kemiği" şeklinde kullanılmakta ve bu kemik saygın misafirlere ikram edilmektedir (Yudahin 1995: I/225).

Olaba "bir tür yemek" < ?

Barutçu-Özönder, sözcüğün tarihı Türk lehçelerinde bulunmadığını ve Kırgız Türkçesinde tespit edildiğini belirtir (1996: 98). Kırgızlarda *olobo* şeklinde görülen bu yemek, "haşlanarak pişirilen, süt ve yağla doldurulan koyun ciğeridir" (Yudahin 1985: II/67).

Ve yana ba'żı yimeklerdin ḳaymaġ ve ḳatlama… ***olaba*** *ve mantu ve ḳuymaġ ve örgemeçni Türkçe ayturlar* (ML B19b/9)

Örgemeç "işkembe ve bağırsaktan yapılan yemek" < T

yörge- "sarmak" (DLT: 983) kökünden gelen (y)*örgemeç*, DLT'de işkembe ve bağırsakların dürülerek ve içine ince bağırsak konularak ızgara yapılan veya pişirilen bir yemek olarak kaydedilmektedir (DLT: 372). Sözcüğün çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı Barutçu-Özönder'in çalışmasında yer almaktadır (1996: 103).

Ve yana ba'żı yimeklerdin… olaba ve mantu ve ḳuymaġ ve ***örgemeçni*** *Türkçe ayturlar* (ML B19b/9)

Çıçıġ "koyunun kuyruk yağı" < T

Koyunun kuyruk yağına *çıçıġ* denmektedir (NSÇT:523; DTO: 302; ŞS: 142; FHK 718; Radlov 3-II: 2146).

..eger it tapılmasa ***çıçıġlıḳ*** *aş bişürüp fuḳarâġa birgeyler* (V 8A/24-25)

Sözcük Kaz. *şıjık* “eritilmiş kuyruk yağının kalıntısı” (KTTS: 932), Kır. *sızık* “kuyruk yağı eriyip kavrulduktan sonra geriye kalan kısmı” (Yudahin 1995: II/176) lehçelerinde kullanılmaktadır.

2.21.3.5. Süt Ürünleri

Türkler çağlar boyu hayvanların sütünden geniş çapta yararlanmış ve süt ürünleri onlar için temel gıda kaynaklarından bir olmuştur. Nevâyî’nin eserlerinde dönemin süt ürünlerinden *ḳaymaġ, ḳurut, uy süti, öçkü süti* ve *çoġrat* görülmektedir.

Ḳaymaġ “kaymak” < T

(KTS: 134; S: 281v/8; ŞD: 16/4; NETİL IV/22; ĆS 314; ML 99.s; Radlov 2-I: 48; Barutçu-Özönder 1996: 99-100).

Sütten veya yoğurttan elde edilen kaymak, Türklerin vazgeçilmez geleneksel lezzetlerindedir ve bütün Türk topluluklarında kullanılmaktadır.

*Ve yana ba‘żı yimeklerdin **ḳaymaġ** ve ḳatlama… ḳuymaġ ve örgemeçni Türkçe ayturlar* (ML B19b/9)

Ḳurut “süzme yoğurttan yapılan kurutulmuş peynir, kurut” < T

(DLT: 750; KE: 402; DTO: 428; ŞS: 235; NETİL IV/81; ĆS 317; Radlov 2-I: 934; Barutçu-Özönder 1996: 100-101).

Kurut, Türklere ait bir nevi kışlık ve yolluk gibi azık cinsindendir. Her çeşit kurut, bir ordunun aylarca sıkıntı çekmeden savaşmasına imkan vermiştir (Ögel 1991: IV/32).

*Ve yana ba‘żı yimeklerdin ḳaymaġ ve ḳatlama…bulamaġ ve **ḳurut**…* (ML B19b/9)

Uy süti “inek sütü” < T

Süt (EDPT: 798; EUT: 215; DLT: 843; KB: 412; NF: 385; KE: 578; KTS: 246; NSÇT: 609; DTO: 351; B III/306b3; LD: 98/3; HBD: 135/3) dendiğinde ilk akla gelen inek sütüdür ve örneklerde süt türlerinin hayvanların tür adı ile birlikte *uy süti, öçkü süti* şeklinde ifade edilerek süt çeşitlerinin belirtildiği görülmektedir.

Ḳahrıdın ir şîr-jiyân kördi bîm
*Urdı başın **uy süti** içgen yetim* (HE 3686)

Öçkü süti “keçi sütü” < T

Keçi sütüne *öçkü süti* denmektedir.

***Süti öçküniŋ** şîre-i cân bolup*
Anıŋ ḳatresi dürr-i ġalṭân bolup (Sİ 274)

"Keçi sütü can şırası oldu, her damlası inci gibi yuvarlandı".

Çoġrat "yoğurt" < T

Sözcük Kıpçak döneminde *çuġrat* "yoğurt" şeklinde görülmektedir (KTS: 53). Gülensoy, sözcüğün **yoğ-ur-(a)t* kökünden türediğini ve Kırgızlarda *cuurat,* Sagaylarda *çoort,* Yakutlarda *suorat* şeklinde kullanıldığı belirtir (Gülensoy 2007: 1152). Fethali Kaçar Sözlüğü'nde ise Semerkand ağzında yoğurda *çoġrat* dendiği kaydedilmektedir (FHK 683).

Anı öyge kiltürdi tartıp 'inân
*revân mâ-ḥażar çikti **çoġrat** u nân (*Sİ 4814)

2.21.3.6. Tatlılar

Bal "bal" < T

DLT'de *bal* sözcüğünün Suvar, Kıpçak ve Oğuz lehçesinde görüldüğü, Türklerin ise buna *arı yaġı* dediği kaydedilmekte (DLT: 411), bu da Türklerde arıcılığın eskiden beri yapıldığına işaret etmektedir.

Divan şairleri sevgilinin dudağını bal, şeker, şerbet gibi tatlılarla birlikte anarlar. Nevâyî "dudağını görünce her an şaşkınlıktan elimi ısırırım, ne acayip durum ki, balı tutmadan parmak yalıyorum" diyerek *bal tutan parmağını yalar* sözünü hatırlatmaktadır:

Lebiŋ körgeç iligim tişlerem her dem taḥayyürdin
*'Aceb ḥâlet ki **balnı** tutmayın barmaġ yalaydur-min* (GS 466/2)

Ḳand "şeker" < A

Şeker kamışının donmuş özüne *ḳand* denmektedir (OTL: 560).

*Leblериŋ kim ḥayf irür tiŋ tutmaḳ anı **ḳand** ile*
Sındurur yüz ḳand bâzârını şekker-ḫand ile (GS 556/1)

“Dudaklarını kand şekeri ile denk tutmak yazık olur, çünkü o tatlı gülüşüyle yüz tane şeker pazarını dağıtır”.

Sözcük Özb. *ḳänd* “saf şeker özünden elde edilen tatlı” (Marufov 1981: II/548), Kaz. *ḳant* “şeker” (KTTS: 473), Kır. *kant* “rafine şeker” (Yudahin 1985: I/340) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Şeker “şeker” < F

Çeşitli bitkilerden elde edilen şeker, insanlığın vazgeçilmez tatlandırıcılarından biridir ve divan şiirinde güzelin dudağıyla birlikte sık sık dile getirilir.

Ḫatıŋ ay devride hâle tişiŋ gül-bergide jâle
İki miŋziŋ gül ü lâle iki lâ‘liŋ mey ü ***şeker*** (FK 149/5)

“Yüz çizgin ay döngüsünde hale, dişin gül yaprağında çiğdem, iki yüzün gül ve lale, iki dudağın şarap ve şeker gibidir”.

Gülâç “nişastadan yapılan ince yufka, güllaç” < F

Farsçadan Türkçeye geçen *gülâç*, nişastadan yapılan ince kuru yufka ve bu yufkadan yapılan tatlıdır (OTL: 341). *Gülâç* için Fethali Kaçar Sözlüğü’nde “un yumurta ve yağla pişirilen bir tür helva; küçük yağlı ekmek, güllaç, ekmek kadayıfı” anlamları verilmiştir (FHK 1005).

Dost zikr ü fikrini ḳılġıl ġıẕâ kim yaḫşıraḳ
Hûş ile tofraḳ kim ġaflet bile ḳandî ***gülaç*** (NŞ 96/8)

“Dostu anmayı ve düşünmeyi ganimet bil, çünkü akıl ile toprak gafletle hazırlanan şekerli güllaçtan daha iyidir”.

Gül-ḳand “bir çeşit gül tatlısı” < F+A

Gül-ḳand, gülden yapılan bir çeşit tatlıdır (OTL: 342).

Köŋüldin cehl renci dâfi‘i ger isteseŋ bardur
Nevâyî bâġ-ı naẓmı şekkeristânıda ol ***gül-ḳand*** (GS 119/9)

“Eğer gönüldeki cahillik eziyetini defetmek istersen Nevâyî’nin nazım bağının şeker kamışı tarlasında o gül tatlısı vardır”.

Gül-şeker “gül tatlısı” < F

Gül-şeker de bir çeşit gül tatlısıdır (OTL: 343).

Ḫâr u ḳamışnıŋ tübidin loḳma-ḫor
Lîk birip ṭu'm aŋa ***gül-şeker*** (HE 1906)

"Diken ve kamışın kökünden lokma yer, ancak kök ona yiyecek olarak gülşeker verir" (HE 155.s).

Ḥelvâ "helva" < A

Arapça *ḥulv* "tatlı, hoş" kökünden gelen *ḥalvâ*, unlu, yağlı ve şekerli maddelerle yapılan, herkesçe sevilen bir tatlıdır (OTL: 407; MSD: VI-136; LD: 15/4; NETİL IV/144; VEWT: 154).

'Ar iter peşmînedin ebleh tilep zer-rişteni
Kim işek ḥelvânı andaḳ kim saman körmes lez̲îz̲ (GS 133/4)

"Ahmak peşmineden utanıp sırmalı elbise ister, çünkü eşek helvayı saman kadar lezzetli bulmaz".

Şeker ḥelvâsı "şeker helvası" < F+A+T

Şeker helvası un, şeker, su ve yağdan yapılmaktadır.

Tapıp geh Meryem âġûşıda ârâm
Şeker ḥelvâsıdın *gâhî alıp ḳam* (FŞ IX/51)

"Bazen Meyrem'n kucağında huzur buldu, bazen de şeker helvasına erişti".

Düşâb "pekmez" < F

Üzüm ve hurma pekmezine *dûşab* denmektedir (OTL: 217; (KE: 173; OTL:217; NETİL IV/222).

Sözcüğün örneği *mevîz-âb* maddesinde verilmiştir.

2.21.3.7. Şerbetler

Mevîz-âb "meyve suyu, şerbet" < F

Meyve suyuna veya şerbete *mevîz-âb* denmektedir (NETİL II/188).

Nevâyî, *Vakfiye*'sinde Ramazan Bayramı'nda et ve hamur yemeklerinin yanı sıra üzüm pekmezi ile meyve suyu da dağıtılmasını istemekte, bu durum bu iki şurubun özel günlerde yapılıp ikram edildiğine işaret etmektedir:

...biş batman palûde ***düşâbdın*** *yâ* ***mevîz-âbdın*** *otuz ṭabaḳ meṣâliḥ olça iḥtiyaç bolġay* (V 8A/17-18)

Şerbet "şerbet" < A

Şerbet (OTL: 1155; NETİL III/502) meyve suyu ile şekerli su karıştırılarak yapılan bir tür tatlı içecektir ve belli törenlerde misafirlere ikram edilmektedir (TDK).

La'li şevḳıda sarıġ yüzni yaşurdı ḳan yaş
Gerçi ṣafrâġa ***çüçük şerbet*** *imestür dâfi'* (GS 303/4)

"Dudağının arzusuyla sarı yüzü kanlı gözyaşı gizledi, gerçi safrayı tatlı şerbet bertaraf etmez".

Şerbet-i 'unnâp "hünnap şerbeti" < A

Hünnap meyvesinden elden edilen şerbete *şerbet-i 'unnâp* denmektedir.

Rengîn lebiŋ âzürde köŋül kâmıdur erçi
Bîmâr imes ***şerbet-i 'unnâp*** *ile mülteẕ* (NŞ 130/3)

"Renkli dudağın kırılmış kalbin arzusudur, gerçi hasta hünnap şerbetini lezzetli bulmaz".

Şîre "şıra, şerbet" < F

Henüz mayalanmamış üzüm suyuna ve bazı meyve, sebzelerin özüne *şîre* denmektedir (TDK).

Kilkide Nevâyîniŋ ***cân şîresidür*** *mużmer*
Her neyde ḳaçan bolsun bu nev' şeker peyda (BV 34/7)

"Nevâyî'nin kaleminde can şırası gizlidir, ne zaman her kamışta bunun gibi bir şeker meydana gelmiş".

2.21.3.8. Mezeler

Meze, içki içilirken yenilen yiyecektir. Nevâyî'de meze için *gezek* ve *nuḳl* sözcükleri görülmektedir.

Gezek "meze" < F

Öz içken sâġarıŋnıŋ cür'asın aġzımġa çun ḳoyduŋ
Gezek *hem yaḫşı bolġay birseŋ iy cân-ı cihân tişlep* (FK 51/6)

“Ey cihan canı! Kendi kadehinin tortusunu mademki ağzıma koydun, mezeden ısırıp verseydin iyi olurdu”.

Nuḳl “meze, çerez” < A

“Meze, çerez” anlamında Arapça *nuḳl* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 988; NETİL II/493).

Evvel iste menzil-i emn ü ḥarîf-i sâde tap
*Çün ki bu iki müyesser boldı **nuḳl** ü bâde tap* (NŞ 68/1)

“Önce emin bir konak ara ve sade bir içki arkadaşı bul, bu ikisi nasip olduğunda meze ve şarap bul”.

2.21.3.9. Tatlandırıcılar

Timur döneminde Semerkand’ta baharat ticareti çok yaygın olup Hindistan’dan Semerkand’a gelen baharat, dünyanın en kıymetli baharatı sayılmış, İskenderiye çarşılarında bunların benzerini bulmak mümkün olmamıştır (Clavijo 1993: 176-177).

Tuz “tuz” < T

Yemeğe lezzet katan ana unsur tuzdur. Nevâyî *suyun lezzeti buz ile, yemeğin lezzeti tuz ile* atasözünü söylemektedir:

*Sunıŋ mezesi muz bile aşnıŋ ta'mı **tuz** bile* (MK 319.s)

Sirke “sirke” < T

Yiyeceklere ekşilik vermek için kullanılan ve ekşimiş meyve suyu olan *sirke*, Türklerde eski dönemlerden beri kullanılmaktadır (EDPT: 850; DLT: 825; VEWT: 423; B III/312b5).

Karahanlılar döneminde sirkenin küplerde ekşitildiği, çok ekşiyince küpü deldiği, su katılınca da gücünü kaybettiği kaydedilmektedir (DLT: 101; 468).

Nevâyî, Sirâcü’l-Müslimîn’de orucun şartlarından bahsederken, tuz ve sirke dil ucuyla tadıldığında orucun bozulmayacağını belirtmektedir:

***Tuz ve sirke** tatarġa ehl-i idrâk*
Tigürse til uçın irmes aŋa bâk (SM 183)

Ḫaşḫâş “haşhaş” < A

Kapsüllerinden afyon, tohumlarından yağ elde edilen bir bitki olan *haşhaş*'ın (OTL: 388; NETİL III/389) o dönem mutfağında da yer aldığı anlaşılmaktadır.

Nevâyî "güzellik sofrasındaki benin ve ağzın, haşhaşın yanına mercimek gelmiş gibidir" diyerek sevgilinin benini haşhaş tohumuna, ağzını mercimek tanesine benzetmektedir:

Ḫân-ı ḥüsn içre ḫâliŋ ü aġzıŋ
*Kildi **ḫaşḫâşnıŋ** yanında 'ades* (GS 246/5)

2.21.4. Meyve ve Sebzeler

O dönemde Semerkand'ın üzüm ve elması, Buhara'nın erik ve kavunu, Kabil'in sıcak iklim meyvesi olarak portakal, turunç ve şekerkamışı, Gazne'nin boya kökü, Herat yakınında Siyâvuşan köyünün üzümü, Bagdis'in fıstığı, Şaburgan'ın kavunu, Murgab boyunun pirinci, Merv'in tahıl, pamuk ve kavunu, Astarâbâd'ın portakal, limon ve turuncu ile Ferah havalisinin tahılı, Yezd'in ise şekerkamışı meşhurdu (Aka 1991a: 126-127).

2.21.4.1. Meyveler

Mîve "meyve" < F

Ağaçta yetişen her türlü yemişlere *mîve* denmektedir (NETİL II/296; B I/1a7).

*Ḳaysı 'işret **mîvesi** naḫl-i ḥayâtım ḳıldı fâş*
Kim perî-veş ṭıfllar yaġdurġay ol yan munça taş (BV 244/1)

"Hangi işret meyvesi hayatımın fidanını meydana çıkardı, çünkü peri gibi çocuklar o tarafa çok taş yağdırıyor".

Nârenc "turunç; portakal" < F

Turunç veya portakala *nârenc* denmektedir (OTL: 945).

*Köŋlüme kilmes ḫazânî bâġ ara **nârenc** ḫoş*
Kim ḫazân-ı hecr ara boldı yüzüm nârenc-veş (GS 273/1)

"Sonbahar bahçesindeki o turunç hoşuma gitmiyor, çünkü ayrılık sonbaharında yüzüm turunç gibi sararmıştı".

Alma "elma" < T

(EDPT: 146; NF: 14; KE: 22; KTS: 7; DTO: 33; B I/45b18; MSD: XXIV-479; ŞD: 37/10; NETİL II/517; ĆS 213; Radlov 1-I: 436).

Muġ deyride mest olsa Nevâyîni körüŋ ki
*Bir **alma** kibi günbed-i mînû bile oynar* (BV 166/7)

"Nevâyî meyhadade sarhoş olsa bakın ki, bir elma gibi gök mavisi kümbet ile oynar".

Üzüm "üzüm" < T
(EDPT: 288; EUT: 276; DLT: 937; NF: 457; KE: 686; KTS: 299; B I/95b4; NETİL III/280).

*Cihân ġamı vü **üzüm** bâdesi gümân ḳılmaŋ*
Ki ẓâhir ehliġa bu ma'nî itti biyle ẓuhûr (BV 197/5)

"Dünya gamı ile üzüm şarabından şüphe etmeyin, çünkü batınî ehline bu mana böyle tecelli etti".

Amrûd "armut" < F
(KE: 33; KTS: 12; DLT: 556; B II/129b5; NETİL I/89).

Éyleben ḳaṭ'-ı deşt ü taġ ile rûd
*Aŋa kéltürdi bir sebed **amrûd*** (SS 2849)

"Çöl, dağ ve ırmakları katederek ona bir sepet armut getirdi".

Örük "erik" < T
(EDPT: 222; EUT: 76; DLT: 644; KTS: 75; NSÇT: 273; S: 71v/16; B I/3a25; FHK 284; Eckmann 2017: 37).

*Şeyḫ **örük** sarı baḳtı ve didi ki Aḥmed biziŋ üçün vaḳf örügi kiltürüp-sin* (NM § 436/225.s)

Şeftâlû "şeftali" < F

Genelde ılıman iklimde yetiştirilen ve bir yaz meyvesi olan şeftali, Farsçadaki *şeftâlû* biçimiyle kullanılmaktadır. Güzel renklerde ve tonlarda olmasından ötürü günümüzde

de birçok kişi tarafından beğenilen şeftali ağacı çiçeğinin o dönemin de tercih edilen bir süs çiçeği olduğu ve sarıkların üzerine takıldığı anlaşılmaktadır.

Ḥüsn ü raʿnâlıḳ bile destârı üzre sançıban
Veh ki ***şeftâlû*** *gülidür yâ irür Salur güli* (BV 694/1)

"O sevgilinin güzellik ve hoşlukla sarığının üzerine diktiği ya şeftali çiçeğidir ya da Salur gülüdür".

Yaŋaġ "koz, ceviz" < T
(EUT: 279; DLT: 940; NSÇT: 804; DTO: 537; S: 339r/14; B II/129b5; BL 252; FHK 1171; VEWT: 186).

Yıġaç üzre ger bolsa yüz miŋ ***yaŋaġ***
Kömer yirge her ni oġurladı zâġ (Sİ 1126)

"Eğer ağaçta binlerce ceviz varsa, karga çaldığı her şeyi yere gömer".

Bâdâm "badem" < F

Bâdâm sözcüğü hem bademi, hem de sevgilinin güzel gözünü ifade etmektedir (OTL: 69; NETİL I/305).

Ḳût bir ***bâdâm*** *u yirim gûşe-i miḥrâb idi*
Ġâret-i dîn itti nâ-geh bir belalıġ köz ü ḳaş (GS 260/2)

"Yiyeceğim bir bademdi (sevgilinin gözü) ve yerim mihrap (sevgilinin kaşı) köşesiydi, bir belalı göz ile kaş ansızın din yağması yaptı".

Piste "fıstık" < F

Piste sözcüğü hem fıstığı, hem de sevgilinin küçük ve biçimli dudağını ifade etmektedir.

Her muḳanned ***piste*** *kim bezm içre irdi cilve-ger*
Laʿliŋ ü aġzıŋ ḫayâlidin köŋül bî-tâb idi (GS 606/2)

"Tüm şekerle terbiye edilmiş fıstıklar mecliste tecelli etti, dudağının ve ağzının hayaliyle gönül bitkindi".

2.21.4.2. Sebzeler

Şalgam "şalgam" < F

(KTS: 249; OTL: 1152; NETİL III/496; Radlov 4-I: 964).

Sözcüğün örneği *zerdek* maddesinde verilmişti.

Zerdek "havuç" < ?

Havuç için *zerdek* sözcüğü kullanılmaktadır (B III/306a8; NETİL I/620).

Işıġa kim salsa ḳılıp zînet iş
Zerdek ü şalgam *kibi altun kümiş* (HE 1857)

Noḫud "nohut" < F

Baklagillerden nohudun kullanıldığı görülmektedir.

Barça ***noḫud*** *ornıġa dürr-i ḫoş-âb*
Rîze çuġundur yirige la'l-i nâb (HE 1858)

'Ades "mercimek" < A

Mercimek için *'ades* sözcüğü kullanılmakta (OTL: 11; NETİL I/39) ve sevgilinin açık renkli beni mercimeğe benzetilmektedir.

Rengsiz ḫâli yüziniŋ zîbidür veh kim digey
Ḥüsni ḫâliġa kireklik munça bolġay bir ***'ades*** (GS 248/2)

"Renksiz beni onun yüzünün süsüdür vah ki güzelliğinin beni için bir tane mercimek bu kadar lazım olur".

Ḳavun "kavun" < T

(EDPT: 611; VEWT: 220; EUT: 161; DLT: 677; KB: 215; KE: 286; KTS: 132; DTO: 413; B I/2a16; NETİL IV/59; FHK 916).

Timurlular dönemindeki kavunların lezzeti batılı seyyahların kayıtlarında bile dile getirilmektedir. Clavijo, Semerkand'ta kavunun pek çok çeşidinin yetiştirildiğini, yılbaşında bile her yerde bol kavun bulunabileceğini, kavunun bu kadar bol olması sebebiyle herkesin inciri kuruttuğu gibi kavunu da keserek kuruttuğunu, kuruduktan sonra bağlayıp ambarlara yerleştirdiğini ve böylece senenin her mevsiminde kavun yenebildiğini belirtmektedir (1993: 176).

Sözcüğün örneği *ḫıyâr* maddesinde verilmiştir.

Bâd-reng "hıyar, salatalık" < F

Salatalık için Farsça *bâd-reng* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 71; B II/129b10; NETİL IV/215; ĆS 241).

Sözcük Özb. *bådring* "salatalık" (Marufov 1981: I/125), Kır. *badıraŋ* "salatalık" (Yudahin 1985: I/93) lehçelerinde yaşamaktadır.

Sözcüğün örneği *ḫıyâr* maddesinde verilmiştir.

Ḫıyâr "hıyar" < F
(NETİL III/391).

Baḳtım irsem, pâlîzî kördüm ki tola ***ḳavun*** *ve* ***bâdreng*** *ve* ***ḫıyâr*** *irdi* (NM § 244/123.s)

2.21.5. İçki Kültürü

Maslova'ya göre, anlamsal bir bileşeni olan herhangi bir kavram, işleyişine uygun kültürel bağlamında bir değer haline gelebilir (Maslova 2015: 25).

Kavram, "dil bilimsel bir ifadeye sahip olan ve etno-kültürel özgüllük ile işaretlenmiş olan bir kolektif bilgi/bilinç birimidir" (Vorkaçev 2004: 41) Dolayısıyla "içki" kavramı toplumsal bilinç gerçeğini yorumlamanın bir yoludur ve zengin bir kültürel bilgi kaynağıdır. Türklerde içkinin kullanımıyla birlikte içki kavramını, içki doğrultusunda yaşam biçimiyle ilgili gerçekleri, gelenekleri ve kültürel değerleri tanımlayan dil birimleri ortaya çıkmıştır. Nevâyî'nin eserlerinde de Timurlular dönemi toplumunun yaşam biçimine, geleneklerine ve içki kullanımına dair değer ve tutumu görülmektedir.

Tarihte birçok Türk hükümdarı gibi Timur da içki içmekten hoşlanmış ve kazandığı zaferlerden sonra veya elçilerin kabulü, yakınlarının düğünü gibi çeşitli bahanelerle sık sık içkili ziyafetler ve toylar düzenmiş, kımız ve şarap gibi alkollü içeceklerin eksik olmadığı bu eğlenceler günlerce sürmüştür. Haleflerinin çoğunluğu dinî vecibelerini yerine getirmelerine rağmen içki ve oyun eğlenceden uzak duramamıştır (Yüksel 2009: 28, 31, 33, 38).

Nevâyî şahsen, zalim, cahil ve fasık hükümdarın meclisinde içkinin yaygın kullanıldığını, bunun sonucu ülkenin viraneye dönüştüğünü belirtir (MK 89.s), içki içilmesine karşı çıkar. Ancak bulunduğu ortamın ve saray hayatının vazgeçilmez

parçası olan içki ve eğlence meclislerini, aynı zamanda üzüm yetiştiriciliğini, içkinin, özellikle şarabın üretim ve kullanımını, şarap çeşitleri ile ilgili kültürel unsurları doğal olarak eserlerine yansıtmış ve divan şiirinin sanatsal özelliği gereği sözcükleri hem gerçek hem de mecaz anlamları ile kullanmıştır.

2.21.5.1. İşret Meclisleri

Bezm "içkili, eğlenceli meclis" < A

Hristiyan Batı'da olduğu gibi, Orta Çağ İslam devletlerinde de, en eski zamanlardan beri, hükümdarın yaşamında iki şey en yüksek derecede önem taşır: *Razm*, savaş ve *Bazm*, yani saray hâs bahçesinde geceleri günlerce süren işret meclisleridir. Düşmanın saldırı tehdidi altında ölümle karşı karşıya, aylarca at üstünde sefer zorluklarına katlanan hükümdar ve askeri, dönüşte *ayş u işret* özlemiyle teselli ve güç bulmuştur. Bu meclislere en seçkin şairler davet edilmiş ve işret ve ziyafetle birlikte şairler bu ortamda şiirlerini sunmuş, *meliku'ş-şu'arâ* seçilmiştir. Bu geleneğin eksik olmayan öğeleri *şarap, devrin klasik sanat musikisi, seçkin şairler* ve *sade-rû sakiler*, *hâs bahçe, nadide çiçekler, nahiller, buhurdanlar* ve *çerâgânlar* (kandiller) olmuştur (İnalcık 2006b: 269-270).

Timurlularda Hüseyin Baykara dönemi işret meclisleriyle ünlüdür ve bu meclislere *bezm* denmektedir. Nevâyî'de bu sözcük *ösrük, mey, ṣâḳı, ṣâġar, 'ayş, ḳadeḥ, bâde, muġannî, neşâṭ u ṭarab, ṣâbuḥ, 'ûd u rebâb* sözcükleriyle birlikte karşımıza çıkmaktadır.

Bîm irür kim âferînişdin çıḳarġay-sin demâr
Bezmdin *ösrük çıḳıp meydânġa çapsaŋ atlanıp* (GS 60/4)

Bezm tüz- "eğlence düzenlemek, ziyafet vermek" < A+T

"eğlence düzenlemek, ziyafet vermek" anlamında *bezm tüz-* birleşik yapısı kullanılmaktadır.

Ni kün bolġay yaŋı ay dik teniŋ bolġay tolunay kim
Tola ṣâġar çikerge bezm tüzseŋ *mâh-tâb içre* (BV 542/7)

Ayaḳçı "saki, içki hazırlayıp sunan" < T

(EDPT: 271; KE: 61; NSÇT: 159; S: 57r/5; NETİL I/48; MSD: IX-243; LD: 359/2; ŞD: 97/13; BL 65; FHK 341; Radlov 1-I: 208).

İçki ve ziyafet meclislerinde içki dağıtan, kadehlere içki koyan kimse için *ayaḳçı* ve *sâḳî* sözcükleri kullanılmaktadır.

Muġannî bir nevâyî tüz Nevâyî naġmeî körgüz
***Ayaġçı** tamsa tut toḳḳuz ki Dârâ-yı zamân kildi* (GS 612/7)

"Ey şarkıcı! Bir şarkı oku, Nevâyî sen de bir nağme mırıldan. Ey saki! Sen de bir damla içki dökülürse dokuz kadeh koy ki Dârâ devri gelmiş kadar olsun".

Sâḳî "içki meclisinde içki dağıtan, saki" < A

*N'ittiŋ iy **sâḳî** ki özdün bardım andaḳ kim zülâl*
Alıp içmestin burun câm-ı zülâliŋni körüp (FK 57/8)

"Ey saki ne yaptın! Öyle ki, tatlı su içmeden önce kadehini görüp kendimden geçtim".

2.21.5.2. İçki Ritüelleri

Töre gereği eğilerek içki uzatmak

Timurlular döneminde geleneksel içki sunma adabı olarak "töre gereği eğilerek veya diz çökerek içki sunma" davranış biçimi, içki seremonisi görülmektedir. Töreye göre, saki, içkiyi hükümdara başını eğerek sunmalıdır.

Töre birle baş urup tut ḫanġa
Sorḳutın bir min-i bî-sâmânġa (FK 689/169)

"Töre ile eğilerek hükümdara sun, kalan yudumunu ben fakire ver".

Clavijo, Timur'un verdiği ziyafet sırasında şarap veren hizmetçilerin misafirin önünde *diz çökerek* (yükünüp) şarabı sunması ve kadehler boşaldıkça aynı şekilde yeniden doldurması gerektiğine şahit olmuştur. Hizmetçiler yorulunca değiştirilerek yerlerine yenileri gelmektedir (1993: 146).

*Ḫoş ol ki deyrġa barġaç **ḳadeḫni muġ-beçe** mest*
***Yükünüp ilgime birdi** çıḳıp kilip utru* (GS 535/5)

"Meyhaneye gidince sarhoş meyhane çırağının karşıma çıkıp diz çökerek elime kadehi vermesi ne hoştur".

Hükümdarın Elinden İçki İçmek

Timur'un elinden alınan şarap, bir merasime uyularak içilir. Kişi, biraz uzaktan sağ dizini yere değdirir. Kalkıp bir adım attıktan sonra iki dizi üstüne çöker. Tekrar ayağa kalkıp Timur'a yaklaşınca, diz çöküp kadehi alır. Sonra gerileyip tekrar diz çöker ve bir yudumda bütün kadehi bitirir. Clavijo, yol arkadaşı Alfonso'ya Timur şarap uzatınca onun bu merasime uyarak içtiğini belirtir (1993: 163-164).

İbn Battûta, Deşt-i Kıpçak'a seyahatinde, Özbek Han'ın baş hanımı ziyaret ettiğini ve hanımın kendi elleriyle ona süslü tahta kadehle kımız sunduğunu, bu hareketin Türklerde en yüksek taltif olarak görüldüğünü ve kımız içmediği halde kabul etmek zorunda kaldığını, aynı şekilde, hükümdarın diğer hanımlarının da kraliçe gibi kadehi kendi elleriyle sunduğunu belirtir (İbn Battûta 2019: 322-323).

Kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Türklerde hükümdar ve hanımlarıyla birlikte yemek yemek, onların elinden içki veya içecek ikramı almak bir lütuftu ve bu şerefe ancak çok özel ve saygın misafirler erişebiliyordu. Örnekte, beyin sunduğu kımızın helal anne sütüne benzetilmesi ikramın reddedilemeyecek kadar önemli bir ritüel olduğunu, bu adeti bizzat beyin sakîler gibi diz çökerek gerçekleştirmesi ise karşıdaki kişinin çok özel olduğunu göstermektedir:

Helâl ana süti diktür ger ***öz bigim tutsa***
Tapuḳ ḳılıp yükünüp tustuġan içinde ḳımız (NŞ 218/6)

Türkâne ayaġ "Türk adetlerine göre içilen içki" < T

Türk adetlerine göre içilen içkiye, Türkler gibi içki içmeye *Türkâne ayaġ* denmektedir (NETİL III/258).

Fethali Kaçar Sözlüğü'nde aşağıdaki örnek için "bu şiir Türk yasasına işaret etmektedir. Buna göre bir içki meclisinde bir kişinin kadehinden bir damla içki dökülürse dokuz kadeh, eğer içki akarsa otuz kadeh verilir" açıklaması verilmektedir (FHK 574) ve benzer ifade *Bedâyi'u'l-lugat*'ta da geçmektedir (BL 166).

Ġam ġıdâsı arasında ḳanı ***Türkâne ayaġ***
Töre âyîni bile tamsa toḳuz aḳsa otuz (GS 226/8)

“Gam gıdası arasında Türk kadehi hani nerede? Töre ayinine göre bir damla damlarsa dokuz, akarsa otuz kadeh verilmelidir”.

2.21.5.3. İçki Çeşitleri

ʿAraḳ “rakı” < A

Üzüm vs. çekilip elde edilen rakı türüne *ʿaraḳ* denmektedir (OTL: 39).

“Terlemiş dudağı gül suyu içinde midir, gül yaprağı mı yoksa sarhoş gözü mü rakının içine nebat koydu” örneğinden o dönemde rakıya nebat katıldığı anlaşılmaktadır:

Tirlegen la'li gül-âb içre mudur gül-bergî
Yoḳsa ösrük közi mü saldı ***ʿaraḳ*** *içre nebât* (GS 87/4)

Baḫsum “darıdan yapılan bir içki” < ?
(EDPT: 320; ML 103.s).

Sözcük DLT’de *buxsum* şeklinde geçmekte ve “boza; akdarıdan yapılan içki” anlamları verilmektedir (DLT: 211).

Ve ḳımızını ve sormanı ve ***baḫsumnı*** *ve bozanı dağı Türkçe ayturlar* (ML B19b/10)

Bu içecek Kırgızlarda *maḳsım* “arpa unundan mayalanarak yapılan ekşi içecek” şeklinde görülmektedir (Yudahin 1985: II/13).

Boza “boza” < ?
(KTS: 35; B II/250a23; NETİL I/344; BD 320/2; ML 103.s).

Boza, tahılların ekşitilmesiyle yapılan koyuca, tatlı veya ekşi bir içecektir ve Türk halklarının çoğunda kullanılmaktadır (Barutçu-Özönder 1996: 103; Gülensoy 2007: 166).

Ve ḳımızını ve sormanı ve *baḫsumnı ve* ***bozanı*** *dağı Türkçe ayturlar* (ML B19b/10)

Ṣabûḥ “sabah vakti içilen şarap; mahmurluk bozan içki” < A

Sabah vakti içilen şaraba veya mahmurluk bozan içkiye *ṣabûḥ* denmektedir (OTL: 1058; B II/164b8; NETİL III/16; BD 55/7).

Clavijo, bir sabah Timur tarafından kendilerine (elçilere) büyük bir küp şarap gönderildiğini, amaç, onların Timur'un huzuruna gitmeden içerek mümkün olduğunca memnun ve neşeli olmalarını sağlamak olduğunu belirtmektedir (1993: 146). Burada sabah şarap içme eyleminin bir gelenek haline geldiği anlaşılmaktadır.

*Tapmaġay şâyed **ṣabûḥ** iylerge mey iy taŋ yili*
İlt cânım naḳdini mey-ḫâre-i ḳallâşıma (FK 575/5)

"İy tan yeli! Eğer sabah şarabı için içki bulamazsan canımı kalleş ayyaşıma götür".

Ḳımız "kısrak sütünden yapılan bir tür içki" < T
(EDPT: 629; VEWT: 264; DLT: 712; KB: 251; KTS: 144; DTO: 452; ŞS: 249; ŞTE: 400; S: 298v/26; B I/100a19; NETİL IV/52; ĆS 324; ML 104; BL 204; FHK 978; Radlov 2-I: 854).

Kısrak sütünden yapılan kımız, ta Hunlardan beri bilinen Türk içkisidir (Kafesoğlu 2002: 318).

Timurlular döneminde de kımız çok tüketilen bir içkidir. Clavijo, Timur'un huzuruna çıktığı zaman yemekten sonra meyve ve şekerli kımız ikram edildiğini, Timurlularda yaz mevsiminde bu nefis içkinin tüketildiğini belirtmektedir (1993: 143).

Sâf mey câm ara tut u ḳoyġıl sözni
*Tostuġan içre **ḳımız** hem ḫoştur* (FK 689/166)

"Kadehte saf şarap sun ve konuşmayı bırak, kımız kasesi içindeki kımız zaten güzeldir".

2.21.5.3.1. Şarap ve Çeşitleri

Bâde "şarap; içki" < F

Şarap veya içki *bâde* sözcüğüyle ifade edilmektedir (OTL: 70; NETİL I/303).

Bezm ara köymekdin özge yoḳ naṣîbim nige kim
*Ḫ῾âh gül-gûn **bâde**, ḫ῾âh ol ṭurfe sâḳî köydürür* (FK 150/5)

"Mecliste yanmaktan başka çarem yok, çünkü beni bazen gül renki şarap, bazen de tuhaf saki yakıyor".

Çağır "içki; şarap" < T

(EDPT: 409; DLT: 611; KE: 156; KTS: 45; NSÇT: 512; ŞS: 147; S: 206v/23; NETİL III/480; BD 21/2; FHK 665; Radlov 3-II: 1845).

DLTde *çaġır* sözcüğü için "meyve ve sebze suyu; şarap" anlamları verilmektedir (DLT: 156). Nevâyî'de bu sözcük "içki; şarap" anlamında geçmekte ve bu sözcükle oluşturulan *çaġırġa/meyġa tüş-* "çok içmek, sarhoş olmak, kafayı bulmak" deyimi kullanılmaktadır. Bu deyim Baburname ile Babur divanında da *içkülükke tüş-* (B I/19a17), *çaġırġa tüş-* (BD 396*); Gâhî kim içkülükke tüşer erdi, yigirme-otuz kün payâpay içer erdi* (B I/19a16) şekillerinde görülmektedir.

Çaġırġa tüşkeli *yoḳtur ḳarâr u ḫâb maŋa*
Çu otḳa tüştüm imes 'ayb u ıẕṭırab maŋa (FK 16/1)

"Çok şarap içince gözüme uyku girmez, çünkü ateşe düştüm utanç ve acı duymuyorum".

Devr rencidin tilermin ***meyġa tüşmek*** *iyle kim*
Meyġa tüşken ḳıl kibi ġarḳ olsa bu cism-i naḥîf (GS 318/6)

"Zamane kırgınlığından öyle kafayı bulmak istiyorum ki, şaraba düşen kıl gibi bu zayıf bedenim keşke şarapta boğulsa".

Mey "şarap" < F

Şarap için kullanılan bir diğer sözcük *mey*'dir (OTL: 741; NETİL II/209).

Pîr-i deyr olturuban ser-ḫoş u allıda anıŋ
Mey *taġarı tola ol nev' ki deryâ irdi* (FK 642/2)

"Meyhane piri sarhoş oturuyor, önünde de adeta bir derya gibi ağzına kadar dolu şarap kasesi vardı".

Rez ḳızı "şarap" < F+T

Farsçadaki *duhter-i rez* "üzüm ağacının kızı; şarap" ifadesi anlam kopyasıyla *rez ḳızı* şeklinde kullanılmaktadır.

Kitürgil ***rez-ḳızın*** *sâḳî muġannî naġme'î tüzgil*
Ki ol kökdin kitürgey zühreni efġânġa mıżrâbıŋ (FK 373/7)

"Ey saki! Şarabı getir, şarkıcı sende öyle bir ezgi oku ki, feryat eden mızrabın gökten Zühre'yi getirsin".

Sorma "şarap, bira" < ?

"Şarap, bira" anlamındaki *sorma* sözcüğü Uygur döneminden itibaren görülmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 104).

Ve ḳımızını ve ***sormanı*** ve *baḫsumnı ve bozanı dağı Türkçe ayturlar* (ML B19b/10)

Bâde-i ḥamrâ "kırmızı şarap" < F+A

Kırmız şarap için *bâde-i ḥamrâ* yapısı kullanılmaktadır (OTL: 70).

Beyle kim la'liŋ meyiniŋ şevḳıdın mest olmışam
Bâde dik ḳanım tök itsem ***bâde-i ḥamrânı*** *yâd* (GS 132/3)

"Dudağındaki şarabın şevkinden öyle sarhoş olmuşum ki, eğer kırmızı şarabı yad edersem şarap gibi kanımı dök".

Mey-i aḥmer "kırmızı şarap" < F+A

Kırmızı şarap için yine *mey-i aḥmer* yapısı görülmektedir.

Ḳan ikin mü yeŋi dâġım ara ya hecriŋde
Câm-ı gül-nârî içinde ***mey-i aḥmer*** *mü ikin* (GS 472/5)

"Yeni yaramın arasındaki kan mıymış, yoksa ayrılığında nar çiçeği renkli kadehteki kırmızı şarap mıymış".

Gül-gûn bâde "gül renkli, pembe şarap" < F

Gül-gûn bâde, "gül renkli, pembe şarap" anlamında kullanılmaktadır.

İstemes bolsaŋ min-i bülbül kibi şeydâ nidin
Yüzni ***gül-gûn bâde*** *birle gülge mânend eylediŋ* (GS 375/4)

"Ben divane bülbülü istemiyorsan neden yüzü pembe şarap ile güle benzettin".

Ciger-gûn ṣâġarî "kırmızı kadeh/şarap" < F

Burada *ciger-gûn ṣâġarî* ad aktarması olarak "kırmızı şarap" anlamında kullanılmaktadır.

'Alem ehli bezmidin ger yoḳ ***ciger-gûn ṣâġarî***
Kâşki yüz miŋ ḳadeḥ ḫûn-ı ciger hem bolmasa (GS 30/2)

"Alem ehlinin meclisinde eğer kırmızı şarap/kadeh yoksa, keşke yüzlerce kadeh ciğer kanı da olmasa".

Bâde-i kâfur-gûn "beyaz şarap" < F+A+F

Bâde-i kâfur-gûn yapısı "kafur renkli beyaz şarap" anlamında kullanılmaktadır.

Köŋlüm oldı hecr otıdın rîş iy sâḳî maŋa
***Bâde-i kâfur-gûn** dürdidin alıp merhem it* (BV 78/7)

"Ey saki! Gönlüm ayrılık ateşinden yaralandı, bana beyaz şarap tortusundan merhem yap".

Mey-i aşfar "sarı, soluk şarap" < F+A

Mey-i aşfar, sarı renkli şarabı ifade etmektedir.

***Mey-i aşfar** ki tökülmiş ḳoyuban yüz içsem*
*Keh-rübânı körüŋüz cilve ḳılur kâh çikip (*GS 67/6)

Âteşîn mey "ateş gibi yakıcı, sert şarap" < F

Âteşîn "ateşten, ateşli" (OTL: 56) sıfatı şarabın yakıcı ve sertliğini ifade etmektedir.

Âteşîn mey birle ay ṣâḳî ḳızıtḳıl bezmni
Muṭribâ ol otnı tîz itmekke al aġzıŋġa ney (GS 600/3)

"Ey saki! Ateş gibi şarapla meclisi kızdır. Ey çalgıcı! O ateşi alevlendirmek için neyi ağzına götür".

Bâde-i nâb "katıksız, saf şarap" < F

Katıksız, saf şarap için *bâde-i nâb* yapısı kullanılmaktadır.

Hecride köŋlümge bar ol la'l-i sîr-âb ârzû
*Ni 'aceb maḫmûr ḳılsa **bâde-i nâb** ârzû* (GS 524/1)

"Ayrılığında gönlümde ol körpe dudaklının arzusu var, katıksız şarap arzusu sersemletirse şaşılmaz".

Açıġ mey "acı, ekşi şarap" < T+F

Açıġ “acı, ekşi” (EDPT: 21; DLT: 538) sıfatıyla *mey* sözcüğü bir araya gelerek acı, ekşi şarabı ifade etmektedir.

Ayaḳçılık itip her sarı âyîn
***Açıġ mey** tutḳalı bir sebz-i şîrîn* (FŞ XVII/61)

Ḳızıl mey “kırmızı şarap” < T+F

Ḳızıl mey yapısı adından da anlaşılacağı üzere kırmızı şarap için kullanılmaktadır.

La'li şevḳi bile ger bolsa köŋül ḳan ni 'aceb
*Kim **ḳızıl mey** bile tolsa körünür câm ḳızıl* (GS 404/2)

“Dudağının şevkinden eğer gönül kan ağlarsa şaşılmaz, çünkü kırmızı şarapla dolmuş kadeh kırmızı gözükür”.

Sorḳut “kadehte kalan içki, yudum” < ?

Kadehte kalan içki kalıntısına *sorḳut* denmektedir (NSÇT: 612; DTO: 353; ĆS 297; FHK 772; Radlov 4-I: 546).

Özni ol sorḳut ile mest ḳılay
Sözni ḫan bezmide peyvest ḳılay (FK 689/170)

“Kendimi ol yudum ile sarhoş edeyim, sözümü han meclisine ulaştırayım”.

Sözcük Kırgız Türkçesinde *sarkıt* “saygın misafirden kalma yemek veya içecek kalıntısı” şeklinde yaşamaktadır (Yudahin 1985: II/137).

Cür‘a “yudum, içim” < A

Arapça *cür‘a* “yudum” içim” anlamında kullanılmaktadır (OTL: 167; NETİL I/600).

Boġzuma câmı ḳoyup ḳutḳar gedâlıġdın mini
*Veh niçe boġzum çikip bir **cür‘a** üçün yalbaray* (GS 608/2)

“Boğazıma camı dayayıp beni sefillikten kurtar, vah, defalarca boğazımı yırtarak bir yudum için yalvarayım”.

Dürd “tortu, çöküntü” < F

İçki tortusu ve çöküntüsü *dürd* sözcüğüyle ifade edilmektedir (OTL 220; NETİL I/517).

Ḳadeḥ tüpide körüŋ ***bâde dürdini*** *maḫfî*
Ġam içre ḳan tola köŋlümde dâġ-ı pinhân dik (GS 349/7)

2.21.5.3.2. Şarap Üretimi

Timurlular döneminde şarap üretiminin yapıldığı ve içki tüketildiği bilinmektedir. Nevâyî', *Münşeat*'ında şarap yapımını şöyle anlatır: "Üzüm ne kadar tatlı olursa şarabı daha acı olur. Bu tür üzümü ezdikten sonra birkaç kez yağlanmış yeni küpe koyarlar ve ağzını iyice mumlarlar. Bir yıl sonra şarabı süzerler ve üç ay daha aynı şekilde küpte ağzı kapalı tutarlar. Ondan sonra saf şişelere koyup kırk gün yüksek raflarda bekletirler":

Üzüm dağı her niçe çüçügrek bolsa bâdesi açıḳraḳ kilür, bu mezkûr bolġan ***üzümni yançḳandın soŋra yaŋı küpke kim niçe ḳatla yaġlanġandın soŋra ḳalın mûmlamış bolġaylar. Ḳoyulġan bir yıldın soŋra süzgeyler dağı üç ay ta'rif ḳılgan yosunluḳ küpte başın birkitip ḳoyġaylar andın soŋra ṣâf ṣîşelerge salıp ḳırḳ kün biyik ṭâḳlarġa ḳoyġaylar*** (M 400-401/14-17)

Bâde-pâlâlıḳ "şarap süzücülük" < F+T

Şarap süzme eylemi için *bâde-pâlâlıḳ* (NETİL I/305; FHK 433) sözcüğü kullanılmaktadır.

Vasıfî, hatıratında meyhanelerden birinde birkaç gün arkadaşlarıyla şarap içtiklerini, paraları bitince şarap için hırka ve sarıklarını meyhane sahibine rehine koyduklarını, daha sonra bir arkadaşının gelip hesabı ödeyerek rehineleri geri aldığını anlatır (Vasıfî 1984: 88).

Eskiden kıyafetler çok değerli olduğundan rehin olarak verilmiş ve bu durum şaraba rehin verme, hırkayı şaraba verme tabiriyle divan şiirine yansımıştır.

Nevâyî'ye göre, zahidin hırkasından rehin olmaz çünkü o bez parçası şarap süzmeye layık değildir:

Ni üçün zâhid ridâsı andın olmas rehn kim
Bâde-pâlâlıḳḳa hem lâyıḳ imes ol pâre böz (FK 220/5)

Mey süz- "şarap süzmek" < F+T

Şarap süzmek eylemi için *mey süz-* sözcüğü kullanılmaktadır.

Şeyḫ destârın çü mey veçhi yoḳ irdi sirmedim
*Meyġa merhûn ḳılġalı ol yaḫşı **mey süzmekke** feş* (GS 273/6)

2.21.5.4. İçki Kapları

Bülbüle "kadeh" < A

İçkilerin yanı sıra içki kapları da divan şiirinde şairlerin hayal dünyasını zenginleştirmekte ve hem gerçek hem de mecaz anlamda kullanılmaktadır.

Bülbüle de bir çeşit içki kadehlerinden biridir (OTL: 130; NETİL I/332).

*Ḳoy gül ü bülbülni gül-gûn mey tola tut **bülbüle***
Tâ oḳuy bülbül maḳâlâtın açıp gül defterin (GS 512/5)

"Gül ile bülbülü getir, gül defterini açıp bülbül sözlerini okuyana dek gül renkli şarap dolusu kadeh tut".

Câm "bardak, kadeh" < A

Divan şiirinde sık karşımıza çıkan *câm*, "bardak, kadeh, şişe" anlamlarında kullanılmaktadır (OTL: 138). Burada *câm* sözcüğü ad aktarmasıyla "içki" anlamında görülmektedir.

*İylep felekni **câm sümürdüm** Nevâyiyâ*
Ḳoş tut bu bezm içinde ki hûş-yâr-min henûz (FK 218/7)

"Ey Nevâyî! Feleği bertaraf edip kadeh sömürdüm, bu mecliste çift kadeh tut ki henüz aklım başımdadır".

Câm-ı bilûrîn "billur kadeh" < A+F

Câm-ı bilûrîn yapısı billur kadehi ifade etmektedir.

Sâḳîyâ dey şiddetidin 'aḳl ü hiss bî-tâb irür
*Çâresi **câm-i bilûrîn** içre la'l-i nâb irür* (GS 202/1)

"Ey saki! Kış soğuğundan akıl ve his yorgun düştü, bunun çaresi billur kadehte saf kırmızı şaraptır".

Ḳoş "çift, iki dolu kadeh" < T

"Çift" anlamına gelen *ḳoş* sözcüğü (EDPT: 670) burada çift kadehi belirtmektedir (NSÇT: 692; BL 213).

Sin dağı dürdî-i câmıŋ maŋa tut
Ḳoşıdın *ol dağı birsün sorḳut* (FK 689/129)

"Sen yine kadeh tortusunu bana sun, o da çift kadehinden bir yudum versin".

Şişe "şişe, sırça" < F

İçine her türlü sıvı konulan *şişe*, içkilerle beraber anılmaktadır (OTL: 1168; NETİL III/532).

Bâde hecridin aḳardı közlerim iy pîr-i deyr
Sındurur-sin ***şîşesidin*** *iylegil 'aynek maŋa* (FK 14/7)

"Ey meyhane piri! Şarap acısından gözlerime ak düştü, şişeyi kırıp bana ondan gözlük yap".

Altun piyâle "kadeh, şarap bardağı" < T+F

Piyâle, "kadeh, şarap bardağı" anlamına gelen ve Türkçeye Farsçadan geçen bir sözcüktür (OTL: 1014; B II/241a16; NETİL II/572).

Altından yapılan kadehlerin ise hükümdarların meclisinde kullanıldığı bilinmektedir. Clavijo, Timur'un sarayında altından dökümlü masalar üzerinde altın sürahiler ile altın kadehler gördüğünü belirtmektedir (1993: 144-145).

Ṣabûḥ mey çikip ***altun piyâlede*** *nergis*
Közinıŋ uyḳusıġa mûceb-i güşâd itedür (BV 147/4)

"Altın kadehte sabah şarabını içerek uykudaki nergis gözünü açma icabını gösterdi".

Sözcük günümüzde Özb. *piyålä* "kase" (Marufov 1981: I/585), Kaz. *piyala* "kase" (KTTS: 676), Kır. *piyala* "kase" (Yudahin 1985: II/111) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Ṣaġar "kadeh, içki bardağı" < F

Bir diğer içki kadehi *ṣaġar*'dır (OTL: 1063: NETİL III/110; BD 55/7).

Çıḳardı şişe-i mey dağı ***bir ṣaġar tola ḳoydı***
İçip tuttı maŋa yüz nev' nâz-âsâ 'itâb iylep (FK 63/6)

"Bir şişe şarap çıkarıp bir kadeh doldurdu, önce kendisi içip sonra bana yüzlerce cilve ve azarlamayla sundu".

Sifâl "testi, çanak" < F

Çanak, çömlek, testi vb. toprak kaba *sifâl* denmektedir (OTL: 1110; NETİL III/61).

Deyr içre yoḳ ***sifâl*** *ile altun ḳadeḥte farḳ*
Şâh u gedâ tiŋ oldı ʻaceb kâr-ḫanedür (NŞ 186/4)

"Meyhanede çanak ile altın kadehin bir farkı yok, padişah ile fakir eşit oldu, ne acayip bir yerdir".

Baṭ "kaz şeklindeki sürahi, su kabı" < A

Uzun boyunlu, kaz şeklindeki sürahiye *baṭ* denmektedir (OTL: 83).

Mey batınıŋ *kör neşâṭ-efzâlığın ḥüzn ehliġa*
Kim saçar ṣoḥbetni germ eyler üçün minḳârı ot (GS 89/6)

"Şarap kabının hüzünlüleri neşelendirmesine bak, çünkü sohbeti hararetlendirmek için gagası ateş saçıyor".

Atlanur ayaġ "at üzerindeyken içilen içki çanağı" < T

Atlanur ayaġ kalıplaşmış kültürel bir kavramdır ve *Fethali Kaçar Sözlüğü*'nde bu ifade için "at üzerindeyken içilen içki çanağı" anlamı verilmektedir (FHK 194).

Kırgız Türkçesinde bu ifade *attanar ayak* "uzun yola çıkmadan önce verilen içki, içecek" şeklinde kullanılmaktadır (Yudahin 1985: I/87).

Kil iy sâḳî ki ötti ʻayş çaġı
Maŋa tut imdi ***atlanur ayaġı*** (FŞ XX/78)

"Gel ey saki! Eğlence vakti geçti, şimdi bana atlanur ayağı uzat".

Tostuġan "kımız için kap, kase" < ?
(NSÇT: 473; DTO: 233; ŞS: 119; S: 176r/20; ĆS 262; Radlov 3-I: 1211).

Sözcük için Nevâyî sözlüğünde "kımız içilen kap; ahşap kase" (NETİL III/270), Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "gemi gibi uzun kadeh" (FHK 484), *Bedâyi'u'l-Lugat*'ta "kımız taşımak için kullanılan deriden kap" (BL 168) anlamları verilmektedir.

Ḳayġu öltürdi mini tutḳıl ayaḳçı ***tustuġan***
Kim çaġır ḳayġunı öltürmekke açıġ aġudur (NŞ 162/6)

"Ey saki! Kaygı beni öldürdü, kımız kasesini tut, çünkü şarap kaygıyı öldürmenin acı zehridir".

Sözcük Kaz. *tostaġan* "yuvarlak ahşap kap" (KTTS: 814), Kır. *tostukan* "orta boy ahşap kase, kap" (Yudahin 1985: II/256) lehçelerinde yaşamaktadır.

Ḫum "şarap küpü" < F

Şarap küpü için Farsça *ḫum* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 437; NETİL III/429)

Eskiden içinde değerli içki bulunan kapların sonradan bir şey katılmaması, kalitenin korunması, zehirle suikastların önlenmesi vb. amacıyla ağızlarının kapatılarak özel bir çamurla sıvandığı ve mühürlendiği bilinmektedir (Bozkurt 2000a: 456). Timurlular döneminde bu geleneğin uygulandığı, içki küplerinin mühürlendiği görülmektedir.

Bezm vaṣlıdın yıraḳ aġzımda ***ḫum dik mühr irür***
Taŋ imes ḳanımġa mey dik şevḳ otıdın tüşse cûş (GS 262/3)

"Meclis kavuşmasından uzağım, ağzımda küp gibi mühür var, şarap gibi kanıma şevk ateşinden coşkunluk girerse şaşılmaz".

2.21.5.5. İçme Eylemleri

Sömür- "sömürmek, içmek" < T

"İçeceği bitirmek, silip süpürmek" anlamında *sömür-* fiili kullanılmaktadır (DLT: 832; S: 246r/27; NETİL III/124; ĆS 299; BL 193; FHK 800).

Bu faṣl içre melâmet taşıdın sâlim birev ḳalġay
Ki çikkey ***mey sömürmekde*** *yüzide câm ḳalḳanın* (GS 454/6)

"Bu fasl içinde biri azarlama taşından sağ çıkacak ki şarabı sömürürken kadehi yüzüne kalkan olarak çeksin".

Sıpḳar- "bir dikişte, bir solukta içmek" < ?
(NSÇT: 596; DTO: 364; ŞS: 195; S: 250r/2; HBD: 15/7; NETİL III/87; ĆS 300; ML 139.s; BL 195; FHK 782).

Timurlu döneminde ziyafet meclisinde her kadeh dolu olarak sunulmakta ve bir tek yudumla içilmekte, yani *sıpkarılmaktadır.* Kadehini tek dikişte içmeyen olursa, onun kadehi bir daha doldurulmamaktadır (Clavijo 1993: 146).

Żabṭ ḳılmas devr ***ayaġın sıpḳarurda*** *sâḳiyâ*
Şeh ki câm-ı ʿadl birle iylegey devrânnı żabṭ (FK 294/8)

"Ey saki! Devran kadehi bir dikişte içilirken zaptedilmez, şah adalet kadehiyle devranı zaptetsin".

Sözcük günümüzde Özb. *sıpḳır-* "bir çekişte içmek, dibine kadar sömürmek" (Marufov 1981: II/54), Kır. *şıpka-* "dibine kadar içmek" (Yudahin 1985: II/422) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Tamşı- "şarabı kadehten hemen içmeyip lezzetini duya duya içmek" < ?
(NSÇT: 407; ŞS: 103; S: 161r/20; NETİL III/242; Barutçu-Özönder 1996: 144).

İçkiyi hemen içmeyip tadını çıkararak içmek eylemi için *tamşı-* fiili kullanılmaktadır.

Ve ***tamşımaḳ*** *ki ġâyet-i zevḳdın bat içmes, lezzet tapa tapa az az içer…* (ML B10a/8)

2.21.5.6. Sarhoşluk, Sarhoş Olmak

Ösrük "sarhoş" < T
(EDPT: 250; EUT: 77; DLT: 646; KB: 160; NF: 137; KE: 211; KTS: 76; NSÇT: 121, 283; DTO: 20; ŞS: 13, 33; ŞTE: 366; MSD: XXI-459; LD: 5/13; ŞD: 125/8; HBD: 25/3; NETİL III/299; ĆS 234; BD 6/3, FHK 305; Eckmann 2017: 37).

Türkçenin eski dönemlerinden itibaren görülen *ösrük* < *esür-ük* sözcüğü içki sebebiyle kafası güzel ve sarhoş durumda olanlar için kullanılmaktadır.

Mecliste Timurlu adetlerine göre şarap, yemekten önce içilmekte, çok hızlı içildiği için çok çabuk sarhoş olunmaktadır. Davetliler sarhoş olmadıkça, davet, davet sayılmamaktadır (Clavijo 1993: 146).

Laʿlidin mest oluban bardı ḫumârım marazı
Ṭurfa meydür bu ki hem ***ösrük*** *ü hem saġ itedür* (GS 151/3)

"Dudağından sarhoş olunca sersemliğimin marazı gitti, bu öyle tuhaf şaraptır ki aşığı hem sarhoş eder, hem de ayıltır".

İçküçi "içkiye düşkün, içkici, ayyaş" < T

İçkiye düşkün, içkici kimselere *içküçi* denmektedir (KB: 186; NETİL II/69).

Ḥâfıẓ Sa'd… Herî şehriniŋ levend ve ***içküçi*** *yigitleri aŋa muṣâḥib bolur irdiler* (MN § 3/8.s)

Sözcük Kaz. *işkiş* "içkici, ayyaş" (KTTS: 954), TT. *içkici* "içki yapan veya satan kimse; ayyaş" (TDK), Kır. *içkiç* "içkici, ayyaş" (Yudahin 1985: I/307) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Mest ol- "sarhoş olmak" < F+T

Farsça *mest* "sarhoş" (OTL: 729) ve Türkçe *ol-* sözcükleri bir araya gelerek *mest ol-* "sarhoş olmak" birleşik yapısını oluşturmaktadır.

Ger maŋa birseŋ anı sıpḳarayın
Tâ demî ***mest olup*** *özdin barayın* (FK 689/45)

"Eğer onu bana verirsen sömürürüm, hemen sarhoş olup kendimden geçerim".

Sağ ol- "ayık olmak" < T

Sağ ol- yapısı "sarhoşluk, baygınlık vb. durumdan kurtulmak, kendine gelmek" anlamında kullanılmaktadır (NETİL III/110).

Tâ közüŋ ayini ösrüklükdür ü bîmârlıġ
Ża'flıġ ser-mest köŋlüm laḥẓa'î ***sağ olmamış*** (FK 266/2)

"Gözünün ayini sarhoşluk ve hastalıktır çünkü zayıf, sarhoş gönlüm bir an bile ayık olmadı".

2.21.5.7. İçkiye Katılan Maddeler

Afyôn "afyon, esrar" < F

O dönemde *afyôn'*un (NETİL I/146; B III/340a13) keyifi artırmak için içkilere katıldığı görülmektedir.

Bâde-i 'ışḳ asru mest itmiş mini ay dostlar
Câmıma afyôn izip *bir dem ḫıred-mend iyleŋiz* (GS 230/6)

"Ey dostlar! Aşk şarabı beni çok sarhoş etmiş, kadehime afyon katarak bir an önce beni kendime getirin".

Meyde afyon izgil *ay muġ kim bu iski deyr ara*

Tilberer-min guṣṣadın ger bir nefes huşyâr-min (GS 494/6)

"Ey meyhaneci çırağı! Şaraba afyon kat, eğer biraz aklım başıma gelince bu eski meyhanede kederden perişan oluyorum".

Beng "ban otu, uyuşturucu, esrar" < F

Esrarın birçok adı bulunmakta ve bunlardan biri *beng* olup, Sanskritçe *bangâ* "kenevir" kökünden gelmekte, Farslar buna *beng*, Araplar *benc*, Türkler *beng* demektedir (Onay 1996: 138).

Örnekte ban otunun içkiye katılarak yenildiği anlaşılmaktadır:

Ḳoptı dağı üyge tébredi deng
Mey içre kişi yégen kibi beng (LM 2724)

Şaraba lale yaprağı ve nesrin katmak

Burada içkiye lale yaprağı ve nesrin çiçeği katıldığ anlatılmaktadır.

Bâġ-ı ḥüsnüŋ kim gül açtı reng reng ay muġ-beçe
Gûyî içtiŋ meyġa berg-i lâle vü nesrîn salıp (GS 58/7)

"Ey meyhaneci çırağı! Sanki şaraba lale yaprağı ve nesrin katıp içmişsin gibi güzellik bahçende renk renk güller açtı".

İçkiye Gül Suyu Katmak

Eski dönemlerde kafaya gül suyu buharı uygulanarak sarhoşluğun ortadan kaldırıldığı ve başağrısının hafifletildiği bilinmektedir (Altıntaş 2007: 75). Örnekte de bu duruma gönderme yapılmaktadır.

Sâḳiyâ la'li üze ḫoy körüben bî-ḫodmin
Meyġa memzûc-ı gül-âb iylep anı yüzüme saç (FK 104/5)

"Ey saki! Dudağının üzerindeki teri görünce kendimden geçtim, şaraba gül suyu katarak yüzüme serp".

2.21.5.8. İçki Mekanları

Mey-ḫâne "meyhane" < F

Şarap, içki içilen ve satılan yere *mey-ḫâne* denmektedir (OTL: 741).

Tilbe köŋlüm ki leb ü zülfüŋ üçün itmiş idi
Gice ***mey-ḫâne*** *ara mest ü perîşân taptım* (GS 420/6)

"Deli gönlüm dudağın ve saçın uğruna kaybolmuştu, onu gece meyhanede sarhoş ve perişan halde buldum".

Boza-ḫâne "boza içilen yer, meyhane" < T+F

Boza içilen ve satılan mekana, içki yerine *boza-ḫâne* denmektedir (NETİL I/344; FHK 485).

Hem ol biş on künde ebter dîvâneni ***boza-ḫânede*** *yana bir özi dik ebter ḳılıç bile boynın çapıp öltürdi* (HM 71.s/3-4)

2.22. ZAMAN, MEVSİM VE ÖLÇÜ BİRİMLERİ

Çaġ "zaman, çağ" < T
(EDPT: 403a; EUT: 58; KE: 156; KTS: 45; NSÇT: 512; DTO: 276; ŞS: 146; ŞTE: 359; S: 206v/9; B I/68a20; NETİL III/479).

Uluğ Bey, Asrtonomi Cetvelleri (Zîc-i Uluğ Bey) eserinde, Hıtay ve Uygur gök bilimcilerinin gece-gündüz süresini 12'ye böldüğünü ve her bir bölümünün *çaġ* olarak adlandırdığını, her çağın da farklı bir isme sahip olduğunu belirterek 12 çağ için 12 hayvan adını sıralamaktadır (Ulug Bey 2012: 26).

Nevâyî'de *çaġ*, bir zaman dilimini veya bir vakti bildirmektedir.
Eger kilmese intiẓârım ḳoyar dâġ
Velîk ıẓṭırâb örter ol ay kilür ***çaġ*** (FK 312/1)

"Eğer o gelmezse bekleyişim beni yaralar, ancak o güzel geleceği zaman ızdırap beni yakar".

Uçur "zaman" < ?

Räsänen, sözcüğün Moğolcada *uçir* "sebep, neden" şeklinde yaşadığını ve Çağataycada "zaman, vakit" anlamında kullanıldığını belirtmektedir (VEWT: 509). Radloff, sözcüğün ilk anlamının "anlam, içerik, öz" olduğunu ve Altay, Teleüt, Kuman, Tarançı ağızlarında bu anlamda kullanıldığını; sözcüğün diğer "zaman, çağ" anlamının ise Ali Şir Nevâyî'de görüldüğünü söylemektedir (Radlov 1-II: 1726).

Örnekte *uçur* sözcüğü *ol* zamiriyle bir araya gelerek "o vakit, o zaman" anlamında kullanılmaktadır.

Ol ***uçurda*** *Mevlânâ Sâgârî dağı bu meẕnevîġa bir niçe beyt tetebbu' ḳılıp irdi* (HM 29.s/7)

2.22.1. Mevsimler

Yaz "ilkbahar; yaz" < T

(EDPT: 982; EUT: 291; DLT: 962; KB: 533; KE: 719; KTS: 316; DTO: 524; ŞTE: 478; B I/45b21; MSD: IV-74).

Yılın mevsimleri için yaz, *bahâr, küz, ḫazân* ve *kış* sözcükleri kullanılmaktadır.

Gül viṣâli bir niçe kün bîş imes iy 'andelîb
Yoḳsa andın bî-nevâ-sin ḳışdur u ger ***yazdur*** (FK 167/7)

"Ey bülbül! Güle kavuşmak birkaç gün sürer ama korkuya gerek yok, yoksa kış olsun ya da yaz olsun ona muhtaç kalırsın".

Bahâr "ılk bahar" < F

Bahâr sözcüğü burada tevriyeli olarak hem "ilkbahar", hem de "gençlik, tazelik, canlılık" anlamında kullanılmaktadır.

İrür hemîşe ḫazân bergi dik başımda şerâr
Saŋa ni gam ki başıŋ üzredür hemîşe ***bahâr*** (FK 137/1)

"Her zaman kafamda sonbahar yaprağı gibi bir kıvılcım durur, sende tasa ne gezer, her zaman ilkbahar/gençlik başının üstündedir".

Küz "sonbahar" < T

(EUT: 124; DLT: 759; KB: 305; KE: 412; KTS: 170; ŞS: 258; B II/130b17; MSD: V-128).

Sonbahar küz sözcüğüyle de ifade edilmektedir.

Ni tefâvüt 'ışḳ deşti ḳaṭ'ıda ıssıġ savuḳ
Kim semender otda seyr iylerde tinkdür yaz ü ***küz*** (FK 215/7)

"Aşk çölünü kat ederken sıcak ile soğuğun bir farkı yok, çünkü semender ateşte dolaşırken onun için yaz ile güz birdir".

Ḫazân "sonbahar" < F

Sonbahar için Farsça *ḫazân* sözcüğü kullanılmakta (OTL: 402), örnekteki kullanım "solma, sararma" gibi olumsuz bir anlam çağrıştırmaktadır.

Bu gül-sitân ara bülbülġa raḥm ḳıl iy gül
Ki hey digünçe ***ḫazân*** *yüzlenip bahâr barur* (FK 157/6)

"Ey gül! Bu gül bahçesindeki bülbülü esirge, çünkü ha diyene kadar bahar gider, sonbahar gelir".

Ḳış "kış" < *ḳış*
(EDPT: 670; EUT: 177; DLT: 716; KB: 252; KE: 350; DTO: 449; ŞTE: 401; S: 315r/11; B I/45b20; MSD: V-128).

Şair "bana ne kış sevinci kaldı, ne sonbahar, ne de bahar. Çünkü baharımı sonbahar, sonbaharımı da kış ele geçirdi" diyerek kış mevsimini yaşlılığı simgeleyen bir metafor olarak kullanmaktadır:

Ni ***ḳış*** *neşâṭı maŋa ḳaldı ni ḫazân ni bahâr*
Bahârıma çu ḫazân ḳoydı yüz ḫazânıma ***ḳış*** (FK 254/7)

2.22.2. Vakitler

2.22.2.1. Sabah Vakti

Taŋ "tan, şafak" < T
(EDPT: 510; EUT: 223; DLT: 852; KB: 421; NF: 402; KE: 594; KTS: 261; NSÇT: 413; DTO: 207; ŞS: 104; ŞTE: 452; S: 164r/29; B I/34b19; NETİL III/242; ĆS 256; BL 155).

Güneş doğmadan önceki alaca karanlığı, şafak vaktini bildiren *taŋ* sözcüğü *yaru-, at-* fiilleriyle bir araya gelerek "tan ağarmak" anlamında kullanılmaktadır.

Dem-be-dem ***taŋ yaruban*** *'âlem ili ġavġâsıdur*
Bâdedin ḫoş-vaḳtlıġnı ḳılmaŋız ihmâl subḥ (FK 108/6)

"Zaman zaman tan ağarınca millet kavga dövüşe kalkışır, sabah şarap keyfi yapmayı ihmal etmeyin".

Ṣabâḥ "sabah" < A

Zâr-min zülf ü yüzi fürḳatidin ṣâm u ***ṣabâḥ***

Sâḳiyâ bâde kitür ḳayda min u ḳayda ṣalâḥ (FK 106/1)

"Sabah akşam saçının ve yüzünün ayrılığından ağlarım. Ey saki! Şarap getir, ben neredeyim, düzelmek nerede".

Şubḥ "sabah" < A

"Sabah, sabah vakti" anlamında *ṣubḥ* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 1120).

Nûr u ẓulmetni Nevâyî n'iter ol yüz kirek ü zülf
Kim budur köŋlige ger ***ṣubḥ*** *u ger şâm temennâ* (FK 5/9)

"Nevâyî aydınlık ile karanlığı ne yapsın, ona o yüz ile saç lazım. Çünkü onun sabah akşam dilediği budur".

4.23.2.2. Akşam ve Gece Vakti

Aḳşam "akşam" < ?

Akşam vakti, akşamleyin için *aḳşam* sözcüğü kullanılmaktadır (NF: 9; KE: 13; KTS: 5; NETİL I/167).

Bu ***aḳşam*** *ḫâlime şem' örtenip pervâne andın köp*
Çemende âteşîn gül bülbül-i dîvâne andın köp (FK 71/1)

"Bu akşam halime mum yandı, pervane daha çok yandı. Çimende ateşli gül yandı, divane bülbül daha çok yandı".

Şâm "akşam" < F

Akşam vakti için Farsça *şâm* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 1140).

Bu kühen deyrde iç şâm u ṣabâḥ
Râḥat-ı rûḥ tiler bolsaŋ râḥ (BV 102/1)

"Gönül rahatlığı istiyorsan bu eski meyhanede sabah akşam şarap iç".

Kiçe "gece" < T

(EUT: 108; DLT: 697; KB: 255; KE: 311; KTS: 135; DTO: 483; ŞTE: 395; B I/34b19).

Kiçe *ni nev' yumay kirpikiŋ ḫayâlide köz*
Maŋa ki igne büter taŋġa tigrü bister ara (FK 24/4)

“Gece vakti kirpiğinin hayaliyle bir türlü göz kırpmadım, sabaha kadar yatakta bana iğne batar”.

Kiçḳurun “akşamdan sonraki geç vakit, akşamüstü” < T

Akşamdan sonraki geç vakte *kiçḳurun* denmektedir (NSÇT: 716; ŞS: 264; S: 312v/4; NETİL II/111; BD 46/1; BL 233).

İy Nevâyî şu'lelıġ cânıŋ avuçlap başla yol
***Kiçḳurun** çun atlanıp ol mest mihmânım barur* (FK 202/8)

“Ey Nevâyî! Alevli canını avucuna alıp yola koyul, çünkü o akşam vakti o sarhoş misafir atına binip gider”.

Sözcük Özb. *keçḳurun* “akşam, geç vakit” (Marufov 1981: I/384), Kaz. *keşḳurım* “akşam vakti” (KTTS: 394), Kır. *keçkurun* “akşam vakti, akşamleyin” (Yudahin 1985: I/384) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Tün “gece, karanlık; dün” < T
(EDPT: 513; EUT: 258; DLT: 909; KB: 478; NF: 440; KE: 658; KTS: 287; NSÇT: 499; DTO: 247; ŞS: 127; S: 186v/23; MSD: IV-74; LD: 18/4; NETİL III/255).

Eski Türçeden itibaren “gece” anlamında kullanılan *tün* sözcüğü anlamını korumaktadır.

Sin ḳuyaş yaŋlıġ yarup ṣubḥ-ı şebâb eyyâmıda
*Bizge **tün** dik tîrelıġ ḳısmet ḳarılıġ şâmıda* (FK 20/1)

“Sen gençliğin sabahı vakitlerinde güneş gibi parladın, bize yaşlılık akşamında gece gibi karanlık nasip oldu”.

2.22.3. Aylar ve Günler

Ay “ay, 30 gün” < T

Günümüzde olduğu gibi, yılın on iki bölümünün her biri için *ay* (EDPT: 265; NF: 28; MSD: V-129), on iki aylık döneme de *yıl* denmektedir (NF: 485; MSD: V-129; NETİL II/24). Aylar için Arapça Hicri ay adları, haftanın günleri için Farsça gün adları kullanılmaktadır.

Yıl “yıl, sene” < T

Ay u yıl *dîvâne vü mest olmaġıŋdın toymadıŋ*
Yılçılay ol ay barur bir laḥẓa ayıl iy köŋül (FK 385/4)

“Ey gönül! Aylar, yıllar geçti divane ve sarhoş olmaktan usanmadın, o güzel tıpkı yıl gibi gider, bir an önce ayıl”.

Zi’l-ḥicce “Hicri yılın on ikinci ayı” < A

Arabî ayların on ikincine *ẕi’l-ḥicce* denmektedir (OTL: 1384).

... Mîrzanıŋ mübârek mizâcları sıḥḥat tapıp taḫt-ı revân bile ***ẕi’l-ḥicce ayınıŋ*** *yigirmi bişide dü şenbih küni taşḳarı çıḳtılar* (M 332.s/23)

Cemâdiye’l-evvel “Hicri yılın beşinci ayı” < A

Hicri yılın beşinci ayına *cümādiye’l-evvel* denmektedir.

Bu nāme ki yazdı ḳalemim tartıp til
Tārîḫin anıŋ ***cümādiye’l-evvel*** *bil* (ML B45a/26)

Cumâdi’s̱-s̱ânî “Hicri yılın ikinci ayı” < A

Hicri yılın ikinci ayına *cumâdi’s̱-s̱ânî* denmektedir.

Ayı anıŋ ***cumâdi’s̱-s̱ânî***
*Penç-şenbih yazıldı 'unvânı (*SS 5006)

Dü-şenbih “pazartesi günü” < F

Pazartesi günü için Farsça *dü-şenbih* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 221).

...Mîrzânıŋ mübârek mizâcları ṣıḥḥat tapıp taḫt-ı revân bile zi’l-ḥicce ayınıŋ yigirmi bişide ***dü şenbih küni*** *taşḳarı çıḳtılar* (M 332.s/23)

Sözcük günümüzde de Özb. *duşenbe* “pazartesi” (Marufov 1981: I/241), Kaz. *düysenbi* “pazartesi” (KTTS: 209) Kır. *düyşömbü* “pazartesi” (Yudahin 1985: I/202) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Çār-şenbe “Çarşamba” < F

Dördüncü güne *çârşenbe* denmektedir (OTL: 173).

Künniŋ raḳamını ***çārşenbe*** *ḳılġıl*
Toḳḳuz yüz yıldın ötüp irdi biş yıl (ML B45a/26)

Penc-şenbih "Perşembe" < F

Beşinci güne *penc-şenbih* denmektedir (OTL: 1004).

Bir ***pençşenbih küni*** *ol ḥażret ḫıdmetleride gâzûr-gâhdın deşt yüzi bile ḫıyâbân sarı barıladur irdi* (HM 26.s/12)

Cumʿa "Cuma" < A

Perşembeden sonra gelen güne *cumʿa* denmektedir (OTL: 164).

Mevlânâ Muʾîn… şehr mescid-i câmiʾide ***cumʿa küni*** *ʾıyd-gâhda ikki bayram küni vaʾẓ ol aytur* (MN § 324/140.s)

Sâʿat "saat" < A

Baburname'de, günümüzde olduğu gibi gece ile gündüzün yirmidörde bölündüğü, her birine saat dendiği, saatin de altmışa bölünerek her birine dakika dendiği anlatılmaktadır: "*Neçük kim biziŋ vilâyatlar iṣṭlâḥıda keçä kündüzni yegirmä tört ḳismat ḳılıpturlar, har ḳaysısını bir sâʾat deptürlär, va har sâʾatını altmış ḳismat ḳılıpturlar, har ḳaysısını bir daḳîḳa deptürlär*" (B III/288b1-3).

ʾIşḳ her dem köŋlüme bir özge miḥnet kiltürür
Hecr ***her sâʾat*** *başımġa özge şiddet kiltürür* (FK 178/1)

"Aşk her an gönlüme bir başka eziyer getirir, ayrılık her saat başıma başka bir sıkıntı getirir".

O devirde her saat başı nevbet çalınmaktadır.

Ayaġıŋ tofraġıġa közlerimdür şişe-i sâʾat
Ki her sâʾat biri rûşen bolurġa tüzdiler nevbet (FK 796)

"Ayağının tozuna gözlerim bir saat şişesi olur, her saat meydana geleceği zaman nevbet çaldılar".

2.22.4. Ölçü Birimleri

Eski Türklerde, dilin aslî unsurlarından yararlanılarak ortaya konan antropometrik ölçülendirme yanında, özellikle geç Eski Türkçe metinlerde ölçü sisteminde büyük ölçüde Çin etkisi dikkat çeker. Uygur sahasında ölçülendirme Türkçe terimler yanında birçok Çince terimin kullanıldığı da görülür. Yine İranla ve Soğd tüccarlarla olan ticarî ilişkilerin de ölçü terminolojisine yansıdığı görülür. Bunun yanında geleneksel kullanımdaki mevcut Türkçe terimler de bu metrik sistem içinde yerini almıştır (Özyetgin 2003: 196-197).

2.22.4.1. Uzunluk Ölçüleri

Ḳarı "enzade, arşın, uzunluk ölçüsü" < T

Ḳarı (DLT: 686; KE: 298; B I/3b11; Eckmann 2017: 49) uzunluk ölçüsü için farklı açıklamalar bulunmaktadır. Arat'a göre, *karı,* altı tutam uzunluğunda bir uzunluk ölçüsüdür (Arat 2006: 675). Sözcük için Nevâyî sözlüğünde "el ucundan dirseğe kadarki uzunluk" (NETİL IV/32), Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "arşın; bir kol boyu, kolun omuz eklemiyle parmak ucu arasındaki kısmı" (FHK 912) anlamları verilmektedir. Kırgız Türkçesinde *karı* "bir metre kadar uzunluk ölçüsü; göğsün ortasından açılmış kolun parmak uçlarına kadarki uzunluk" (Yudahin 1985: I/355) olarak geçmektedir.

ṭınâb anca kim çiktiler her sarı
yaḳınraḳ yiri irdi ***on miŋ ḳarı*** (Sİ 5747)

"İpi her tarafa öyle bir çektiler ki en yakın mesafe on bin karı idi".

Ḳarış "karış" < T

Başparmak ile serçe parmak arasındaki açıklığa *ḳarış* denmektedir (EDPT: 663; DLT: 687; KE: 301; NETİL IV/33; Radlov 2-I: 177).

Sözcüğün örneği *ḳulaç* maddesinde verilmiştir.

Ḳulaç "kulaç" < T

Gerilerek açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki uzaklığa *ḳulaç* denmektedir (S: 289v/18; NETİL IV/78; BL 218).

Özyetgin, sözcüğün aslî şeklinin *ḳol+aç* olduğunu ve Eski Uygur sivil belgelerinde *ḳulaç*'ın uzunluk birimi olarak pamuklu kumaşların ölçümünde kullanıldığını belirtmektedir (Özyetgin 2003: 202).

Ḳad üzre yapılmış perâkende saç
*Biri bir **ḳarışdur** biri on **ḳulaç*** (Sİ 5645)

"Boyunu dağınık saç örtmüş, biri bir karış, biri on kulaç".

Yıġaç "uzunluk birimi, fersah" < T
(DLT: 969; NF: 482; KE: 732; NSÇT: 823; DTO: 554; NETİL II/82; BL 263; FHK 1230).

Uzunluk birimleri devir ve bölgeye göre değişkenlik gösterdiğinden *yıġaç*'ın tam uzunluğu bilinmemektedir.

İki günlük çabayla salınarak yürüdü, gerçi yol yüz yıġaç idi, ulaştı:

Ékki kün sa'y ile ḫırâm étti
*Gerçi yol **yüz yıġaç** édi yetti* (SS 2930)

2.22.4.2. Ağırlık Ölçüleri

Batman "bir tür ağırlık ölçüsü" < ?
(EDPT: 305; EUT: 36; NF: 51; KE: 83; S: 119v/17; NETİL I/318; ĆS 240; FHK 434; VEWT: 65; Radlov 4-II: 1516).

Özyetgin, Türk coğrafyasında yaygın olarak kullanılan *batman* teriminin Soğd kökenli olduğunu ve Uygur metinlerinde et, pamuk, darı, buğday, un için ağırlık ölçü birimi olarak kullanıldığını belirtmektedir (Özyetgin 2003: 198).

Döneme, bölgeye ve ölçülen ürüne göre değişebilen batmanın Nevâyî zamanında ne kadar ağırlığa denk geldiği bilinmemekte ve genel olarak hububat, yiyecek, altın ağırlığı için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

*Ékki miŋ **batman** altun étti ṭaleb*
Bütkeli ol maḳâm 'ayş u ṭarab (SS 2135)

"O eğlence mekanının bitmesi için iki bin batman altın talep etti".

*Rûze ayıda her kiçe on **biş batman buġday, biş batman palûde düşâbdın** yâ mevîz-âbdın otuz ṭabaḳ meṣâliḥ olça iḥtiyaç bolġay* (V 8A/17-18)

Miṣḳâl “yirmi dört kıratlık bir ağırlık ölçüsü” < A

Yirmi dört kıratlık ağırlık ölçüsüne *miṣḳâl* denmektedir (OTL: 759; B II/233a12; NETİL II/310).

Dime bir öpmek ni irkin laʿlidin cânânġa narḫ
Ni sorar-sin anla bir ***miṣḳâli*** *yüz miŋ cânġa narḫ* (FK 115/1)

“Dudağından bir kere öpmenin canana faydası neymiş deme, madem sordun, bil ki bir miskali yüz bin cana değer”.

Yük “ağırlık” < T

Yük sözcüğü için Nevâyî sözlüğünde “bir hayvanın kaldırabileceği ağırlıktaki yük” anlamı verilmiştir (NETİL III/581) ancak *yük*’ün ne kadar ağırlığa denk geldiği bilinmemektedir.

Ednâ sikiz aylıḳ her birige naḳde on iki altun aşlıġ yıllıḳ ***üç yüḳ*** (V 8A/10)

2.22.4.3. Alan Ölçüleri

Cerîb “arazi ölçüsü; dönüm” < A

Fethali Kaçar Sözlüğü’ne göre, *cerîb*, bir yüzey ölçüsü, altmış arşın karelik bir yüzey, dönüm (FHK 720), Hândmîr’e göre, yaklaşık 1600 metre karelik bir alandır (Khwandamir 1994: 2/640).

Nevâyî bu ölçüyü araziler için kullanmaktadır.

…yigirmi biş ***cerîb*** *bâġ, yigirmi üç* ***cerîb*** *bir birige muttaṣıl yene bir ḳıtʿâ bâġ* (V 7B/19-20)

Dang “bir şeyin altıda biri” < F

Bir dirhemin altında birine *dang* denmektedir (OTL: 186).

Örnekte bu ölçü birimi dönümün altıda birini ifade etmektedir.

...yana bir bâġ bir cerîb ve ***dangi*** *yene bir bâġ tört cerîb..* (V 8A/1)

2.23. SAĞLIK

Ali Şir Nevâyî'nin duyarlılığının bir örneği de halk sağlığı için verdiği uğraşlardır. Nevâyî, Herat'ta Darüşşifa yaptırır, orada tıp derslerinin verilmesini ve hastaların kabul ve tedavisini sağlamıştır. Hastanede Mevlana Gıyasüddin Tabip, Mevlana Derviş Ali Tabip, Mevlana Muhammed Tabip, Mevlana Abdülhay Tabip gibi dönemin önemli doktorları çalışmıştır. Nevâyî'nin yaptırdığı hastaneye uzaktan alimler, şairler ve makam sahibi kişiler gelip tedavi olmuştur. Özellikle, Maveraünnehr'den gelip Nevâyî sayesinde tedavi görenler çoktu. Hatta Hoca Ahrar'ın, gözünü tedavi ettirmek için Herat'tan Abdul Hayy Tabip'i getirttiği, Abdurrahman Câmî'nin ise Derviş Ali Tabip'in elinde tedavi gördüğü ve şakayla "Hiç kimsenin bilmediği sırlarımızı Derviş Ali Tabib bilir" dediği bilinmektedir. Hoca Ahrar, Nevâyî'ye bir mektubunda, tanıdığı bir hastanın tedavi için onun hastenesine yola çıktığını, hastalığının bertaraf edilmesi için yardımlarını esirgememesini ondan rica etmiştir. Sağlık konusunda bunun gibi Nevâyî'ye yazılan pek çok mektup bulunmaktadır. Bu durum, XV. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta tıbbın çok geliştiğini ve bunda Nevâyî'nin payının büyük olduğunu göstermektedir (Urınbayev ve Hasanov, 1990: 23-24, 33)

2.23.1. Hastalar

Bîmâr "ölüm döşeğindeki hasta" < F

Sağlığı bozulmuş, hasta kimse Farsça *bîmâr* sözcüğüyle ifade edilmektedir (OTL: 120; HBD: 17/6; NETİL I/265). Nevâyî *bîmâr* sözcüğünü hem "ölüm döşeğindeki hasta" hem "aşk acısı çeken dertli, düşkün, perişan âşık" anlamında tevriyeli olarak kullanmakta ve aşığın sevgilisini anmasını ölüm döşeğindeki hastanın ağzını kıpırdatarak kelime-i şehadet getirmesine benzetilmektedir.

Aġzıma yitkür ḳulaḳ bil kim siniŋ ẕikriŋdedür
Ol zamân kim cân birürde tipretür ***bîmâr*** *aġız* (FK 229/6)

"Kulağını ağzıma yaklaştırırsan, hastanın can verirken ağzını kıpırdattığı gibi seni andığını görürsün".

Ḫaste "hasta" < F

Farsca *ḫaste* sözcüğü "hasta, rahatsız, sayrı" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 387). Örnekte sosyal hayatın verdiği sıkıntılar yüzünden hasta olma durumu anlatılmaktadır.

Ḫaste-min *devrân cefâsıdın kitürgil bâde kim*
Nâfî irmiş ol marażġa sâġar-ı ṣaḥbâ besî (BV 587/7)

"Zamane sıkıntısından hasta oldum şarap getir çünkü o hastalığa şarap kadehi çok faydalıymış".

Rencûr "hasta, rahatsız" < F

Farsça *rencûr* sözcüğü de "hasta, rahatsız" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 1036).

Mey-i la'liŋdin ol kim boldı ***rencûr***
Aŋa dârü'ş-şifâ mey-ḫâne bolġay (FK 606/3)

"Dudağındaki şaraptan o hasta oldu, meyhane ona hastane olur".

Saḳîm "hasta, hastalıklı" < A

Arapça *saḳîm* sözcüğü "hasta, hastalıklı" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 1069).

Közleriŋ bâdâmı hecridin bolup cismim ***saḳîm***
Çıḳtı cânım iy ḳara köz bes ki hecriŋ birdi bîm (BV 657/20)

"Badem gözlerinin ayrılığından bedenim hasta oldu. Ey kara gözlü sevgili! Canım çıktı yeter artık, ayrılığın korku verdi".

2.23.1.1. Akıl Hastası

Tilbe "deli; çılgın" < T

Tilbe "akli dengesi bozuk, aklını yitirmiş, akıl hastası" anlamına gelmektedir (NSÇT: 445; S: 200r/23; NETİL III/221; BD 6/3; BL 172; Radlov 3-I: 1090). Şair bu sözcüğü hem "akıl hastası" hem de "çılgın, divane âşık" anlamında tevriyeli olarak kullanılmaktadır.

"Gönül senin saçlarını bağladı, gönlü topla (dağınık saçlarına asılmış gönlü dağınıklığından toplayarak kurtar) yoksa deli nasıl zincirini yerde sürüyüp gidecek?" örneğinden akıl hastalarının kaçmaması ve kimseye saldırmaması için zincire bağlandığı anlaşılmakta ve aşığın gönlünü bağlayan sevgilinin saçı delilerin vurulduğu zincire benzetilmektedir.

Zülfüŋge mecnûn köŋül baġlandı ḫâṭır cem' ḳıl
Tilbe ḳayda barġusı zencîri yirge südrelip (NŞ 54/3)

İnsanın kendi kendine konuşması çoğu zaman iyi karşılanmamakta ve bir delilik işareti olarak görülmektedir.

Tilbeler dik sözleşür min öz özüm birle müdâm
Çün özümdin özge yoḳ ʻâlemde hem-derdim miniŋ (GS 365/2)

"Deliler gibi sürekli kendi kendime konuşuyorum, çünkü dünyada kendimden başka dert ortağım yok".

Süŋek ẖilâl "delilerin boynuna takılan hilal şeklinde kemik zincir" < T+A

Delilerin boynuna takılan hilal şeklindeki kemik zincire *süŋek ẖilâl* dendiği görülmektedir.

Cünûn selâsilide boldı cism-i zâr ḥaḳîr
Süŋek ẖilâl ki boynıġa taḳtılar zencîr (NŞ 143/1)

"Deliler zincirinde dermansız bedenim aşağılandı, kemik hilalden boynuna zincir taktılar".

2.23.2. Hastalıklar

H̱asta bol- "hastalanmak" < F+T

"Sağlığı bozulmak, rahatsızlanmak, hastalanmak" anlamında *ẖasta bol-* birleşik fiili kullanılmaktadır.

Mevlânâ Beyżâyî.. ol barġanda ***ẖasta bolup*** *ḳaldı* (MN § 437/190.s)

Aġrıġ "ağrı, acı; hastalık" < T

Vücudun herhangi bir yerinde duyulan acıya, ağrıya *aġrıġ* < *aġrı-ġ* denmektedir (EDPT: 90; EUT: 8; DLT: 544; KB: 11; KE: 11; KTS: 4; DTO: 25; LD: 6/1; NETİL II/546; BL 69; Radlov 1-I: 174). Şairi sevgilisinin kirpikleri yaralamıştır ve kirpiklerin ucunda tuzlu gözyaşı gizli olduğu için acı duymaktadır.

Nâveki zaẖmıda ***aġrıḳdın*** *açışmaḳdur füzûn*
Mużmer itmişler meger su birle peykânıda tuz (FK 223/6)

"Sevgilinin okunun (kirpiğinin) yarasından ağrı ve acı artıyor, meğer okun ucuna (kirpiğine) suyla tuzu gizlemişler".

Ḫastelıġ “hastalık” < F+T

Sağlığın bozulması, illet, rahatsızlık, maraz için *ḫastelıġ* sözcüğü kullanılmaktadır.

*Çü kildi **ḫastelıġım** sorġalı ḳadeḥ-nûşum*
Kitür piyâle ki ölsem hem eylemen perhiz (GS 224/5)

“Madem hastalığımı sormaya şarap içen sevgilim gelmiş, getir kâseyi, artık ölsem de perhiz yapmam”.

Maraż “hastalık” < A

Hastalık, illet için *maraż* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 670; KTS: 177).

Cânġa çun dir-min ni irdi ölmekim keyfiyyeti
*Dir ki bâ‘iṯ boldı cism içre **marażnıŋ** şiddeti* (FK 627/1)

“Cana ölme vaziyetim nedir derim, o da vücutta hastalığın şiddeti sebep oldu der”.

İç aġrıġı “iç sürme, ishal, sürgün” < T

İshal, iç sürme rahatsızlığına *iç aġrıġı* denmektedir (S: 96v/14; FHK 353).

*Mevlânâ Muḥammed Ḫorâsânî… **iç aġrıġı** marazı bile ʾâlemdin ötti* (NM § 674/403.s)

Ḫafaḳân “yürek oynaması, kalp sıkıntısı, afakan” < A

Yürek oynaması veya kalp sıkıntısına *ḫafaḳân* denmektedir (OTL: 356).

O dönem safra kesesi hastalıklarından kaynaklanan *ḫafaḳân* için göğse sürmek üzere kafur, elma suyu, gül suyu, sandal karışımından bir merhem hazırlanmış, soğuk algınlığının tetiklediği *ḫafaḳân* için hastalara ağaç kavunu, anber ve udi hindi bitkileri koklatılmıştır (Hasanî, 1992: 75).

*ṭab‘ı **ḫafaḳândın** érdi ma‘lûl*
köp bolsa édi ḳadeḥḳa meşgul (LM 2774)

“Ne zaman çok içki içerse sağlığı kalp sıkıntısından bozulurdu.

Sarıġ aġrıġ “sarılık hastalığı” < T

Sarılık hastalığına *sarıġ aġrıġ* denmektedir (NSÇT: 576; NETİL III/50; FHK 77).

Timurlu döneminde sarılık olan hastaya ilk önce kusma ve terleme önerilir, her gün ekşi ve tatlı nar suyu içirilir, sonra tavuk eti, nohut, katık ve nar taneleri verilir, bazen

bir takım bitkisel karışımlar hazırlanırdı (Hasanî, 1992: 89). Şair sözcüğü hem "sarılık" hem de "derin üzüntü, kaygı" anlamında kullanmaktadır.

Sarıġ aġrıḳ boldum *iy sâkî ḫazân-ı hecr ara*
Kanı aṣfar mey ki bar her ḳaṭresi bir keh-rüba (FK 40/1)

"Ey saki! Ayrılık sonbaharında sarılık oldum (kedere uğradım), her damlası bir kehribar olan sarı şarap nerede".

Yaraḳan "sarılık hastalığı" < A

Sarılık hastalığının bir diğer adı *yaraḳan*'dır (NETİL III/595). Sarılık hastalığının belirtilerinden biri deri ve dokular sarı renk almasıdır ve örnekte bu durum anlatılmaktadır.

Yaraḳan *at ḳoyadurlar maŋa ḥikmet ehli*
Kim ḥarâret yüz ü közümni dağı ḳıldı sarıġ (FK 309/2)

"Hakimler bana sarılık tanısını koydular, harareti yüzümü ve gözümü de sararttı".

Uçuḳ "uçuk, sivilce" < T

Ateşli hastalıklar, ruhsal bunalımlar veya korku sonucu genellikle dudakta beliren kabarcığa *uçuḳ* denmektedir (VEWT: 509; DTO: 51; S: 65v/18; NETİL III/303; ĆS 219; BL 82; Radlov 1-II: 1724). Şair sevgilisinin dudağındaki uçuğu güzel bir sebebe bağlayarak lal kırıntısına ve gül yaprağı üzerindeki bala benzetmektedir.

Uçuḳ *lebiŋde imes rîze inçü la'l üzre*
Ki berg-i gül üze bir ḳaṭre bal imiş bildim (FK 457/2)

"Dudağındaki uçuk değil, inci ve lal üzerindeki bir kırıntıdır, hatta gül yaprağı üzerindeki bir bal olarak görüyorum".

Remed "göz ağrısı" < A

Remed bir çeşit göz ağrısıdır (OTL: 1035) ve o dönemde remed tedavisi için cassia tohumu, kırlangıç otu ve Mısır nebatını toz haline getirip göze serpiştirdikleri bilinmektedir (Hasanî, 1992: 41).

Hem ***remed tiggen közüŋge*** *çeşm-i bîdârım fidâ*
Hem uçuḳ çıḳḳan lebiŋġa cân-ı efgârım fidâ (GS 34/1)

“Hem göz ağrısı çeken gözüne uyanık gözüm feda, hem uçuk çıkan dudağına yaralı canım feda”.

Köz aḳar- “gözde oluşan beyaz leke, akbasma, katarakt” < T
ʿAynek “gözlük” < A

Katarakt, akbasma rahatsızlığı için *köz aḳar*- birleşik yapısı kullanılmakta ve bu ifadenin değişik kullanımı Babur divanında da *ikki közüm içre* ***aḳ tüşti*** şeklinde görülmektedir (BD 126/14). Ayrıca bu göz rahatsızlığı için *ʿaynek* “gözlük” önerildiği anlaşılmaktadır.

Bâde hecridin ***aḳardı közlerim*** *iy pîr-i deyr*
Sındurur-sın şişesindin iylegil ***ʿaynek*** *maŋa* (FK 14/7)

“Ey manastırın piri (ey şeyh)! Ayrılık şarabından gözlerimde katarakt oldu, şarabın şişesini kırdırıp bana gözlük yap”.

Tâʿûn “veba” < A

O dönemde sık görülen hastalıklardan biri olan *taun* “veba” (KE: 602; OTL: 1213; NETİL III/247) salgınının çok şiddetli derecelere ulaştığı ve binlerce kişinin ölümüne yol açtığı kaydedilmiştir (Aka 1994b: 153).

Bu hastalıkta siyah, kırmızı, mavi, mor, sarı renkli şişlikler kulak, koltuk altına ve bacaklarda belirmektedir (Hasanî, 1992: 149).

Semerkant’ta vebanın patlak verdiği dönemlerden birinde Herat’taki Nevâyî’ye vebanın yayılması ve bitmesiyle ilgili mektuplar gelir. Bir mektupta, vebaya yakalanan kişilere bir *miskal*[14] ve yarım *dang*[15] miktarında *mardaru* ilacının şerbet veya suya katılarak verildiği, hastaların çok terledikten sonra şifa bulduğu yazılır. *Mardaru* “yılandan yapılan ilaç”tır ve Urınbayev ve Hasanov, bu terimin İbni Sina’da görülmediğini, ilacı muhtemelen Nevâyî dönemi doktorlarının vebayı iyileştirmek için icat etmiş olabileceklerini belirtmektedir (Urınbayev ve Hasanov 1990: 31-32).

Mevlânâ Kâtibî, Esterâbâd’da ***tâʿûn marazı*** *bile ötti* (MN § 7/12.s)

Isıtma “ateş, sıtma” < T

[14] Yirmidört kıratlık (4,5 gr. kadar) bir ağırlık ölçüsü.
[15] Bir dirhemin altıda biri.

Isıtma, insandan insana bulaşan, titreme, ateş ve ter nöbetleriyle ortaya çıkan hastalıktır (NF: 178; KE: 257; DTO: 111; B I/18a16; NETİL II/50; BD 299/1; Radlov 1-II: 1389).

"Kan alınca sıtmanın ortadan kalkması gibi ayrılık neşterini vurunca hicran acısı azaldı" örneğinden sıtma hastalığını iyileştirmede kan alma yönteminin uygulandığı görülmektedir:

Çu urduŋ nişter-i hicrân firâḳıŋ sûzı kem boldı
Anıŋ dik kim ***ısıtma*** *def' bolġay kimse* ***ḳan alġaç*** (FK 103/2)

Titretme "sıtma" < T

Sıtma belirtilerinden biri titreme olduğundan *titretme* sözcüğü "sıtma" anlamında kullanılmaktadır.

Kem olsa mizâcıġa ḥarâret
Titretme *ḳılur ėdi şerâret* (LM 753)

"Vücudundaki ateş düşünce şiddetli bir titreme başlardı".

Laḳve "yüz felci" < A

Lakve hastalığı, yüz mimik kaslarının hareket kaybetmesi sonucu oluşan yüz felcidir (OTL: 623).

*Mevlânâ Ḳudsî… **laḳve marazı** bar irdi andaḳ kim aġzıdın su barur irdi ve żabt ḳıla almas irdi* (MN § 17/17.s)

Ḳutuz "kuduz" < T

Ḳutuz, hayvanlarda, insanlarda, hatta bazı bitki türlerinde görülen bir hastalıktır ve etimolojik olarak *ḳutur-* sözcüğüyle bağlantılıdır (EDPT: 608).

Bezmidin çıḳtı raḳîb ösrük ḥaz̲er iy ehl-i 'ışḳ
Resmdür ḳaçmaḳ ulus itdin kim ol bolġay ***ḳutuz*** (FK 215/5)

"Ey aşıklar! Rakip sarhoş meclisten çıktı, kaçının, çünkü halkın kuduz köpekten kaçması bir adettir".

Ḳotur "uyuz, yara" < T

Ḳotur, insan ve hayvanlarda görülen bir çeşit deri hastalığıdır ve kabuklanma, kaşınma, yara, uyuz belirtileri gösterir (EDPT: 604).

İçimde hecr oḳı salġança yara
Ḳoturdın *ança zaḫmı âşkâra* (FŞ XLVI/46)
"İçimde ayrılık oku yara açınca uyuzdan o kadar yarası ortaya çıktı".

Zehirlenme

"Eyvah! Nabzımın düşmesi ve ağzımın çok acı tat bırakması ayrılık zehrini içtiğimden midir?" örneğinden nabzın düşmesi ile ağızda acı tat oluşmasının zehirlenme belirtileri olduğu anlaşılmaktadır:

Hecr zehri içkenimdin *mü ikin âyâ bu kim*
Nabż sâḳıṭ bolmış u aġzım irür bisyâr telḫ (BV 110/4

2.23.2.1. Yaralar

Zaḫm "yara; dert, üzüntü" < F

"Yara" anlamına gelen *zaḫm* sözcüğü (OTL: 1359; HBD: 87/3; NETİL I/626) burada mecaz anlamda kullanılarak aşk derdinden acı çeken aşığın derdini, üzüntüsünü ifade etmektedir.

'Işḳ derdidin öler-min bu kiçe iy dostlar
Hecr zaḫmıdın meger ***zaḫmımġa*** *merhem ḳıldıŋız* (FK 209/5)
"Ey dostlar! Aşk derdinden bu gece ölürüm, meğer yarama ayrılık yarasını merhem etmişsiniz".

Yara "yara; acı, dert" < T

Yara sözcüğü burada da "acı, dert, üzüntü" anlamında kullanılmaktadır.

Ey Nevâyî ḳaysı bir ***yaraŋ*** *oŋalġay nige kim*
Turġanı birle irür bu nâ-tüvân peyker yara (BV 30/9)
"Ey Nevâyî! Okun içinde bu güçsüz yaralı bir şekilde dururken yaralarının hangisi iyileşebilir?".

Tügen "yara izi" < T

"Damga, işaret, dövme" anlamlarına gelen *tögü:n* sözcüğü Çağataycada *tögen* "damga, yanık, yara izi" şeklinde görülmektedir (EDPT: 484).

Cismide Nevâyî'niŋ her mamuġ ile merhem
Bir niçe oḳuŋ zaḫmı bir niçe ***tügenlerdür*** (NŞ 165/7)

"Nevâyî'nin bedenindeki her pamuk ile merhem, birkaç okunun yarası ve birkaç yara izi yüzündendir".

2.23.3. Hastaneler

Timurlular devrinde başkent Herat'ta kurulan hastane ve sağlık kuruluşlarının sayısı önceki dönemlere göre fazladır ve mevcut kuruluşlar şunlardır: Şahruh Hastanesi, Mülket Ağa Hastanesi, Uluğ Bey Hastanesi, Nevâyî'nin yaptırdığı Safâiye ve Şifâiye Hastaneleri, Ömer Şeyh tarafından yaptırılan hastane, Hüseyin-i Baykara Hastanesi, Hâce Efdaleddîn Muhammed-i Kirmânî Hastanesi (Şahin 2013: 303-305).

Hastanelerin o devirde Dâru'ş-şifâ, Bîmâr-istân ve Şifâ-ḫâne adlarıyla anıldığı görülmektedir.

Dâru'ş-şifâ' "şifa yurdu, hastane" < A

Hastaların şifa bulduğu, tedavi gördüğü yere, hastaneye *dâru'ş-şifâ* denmektedir (OTL: 190).

Mevlânâ Beyżâyî ***Dâru'ş-şifâ'da*** *muḥâfa-ẓatın ḳılġandın soŋra ṣıḥḥat tapıp yana Ḥiṣâr'ġa bardı…* (MN § 437/190.s)

Bîmâr-istân "hastane" < F

Hastane için Farsça *bîmâr-istân* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 120).

Yigirmi ikki ḳatla ***bîmâr-istânġa*** *tüştü* (NM § 226/112.s).

Şifâ-ḫâne "hastane" < A+F

Arapça ve Farsça sözcüklerden oluşan *şifâ-ḫâne* "hastane" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 1164).

..Siniŋ derdiŋniŋ dârûsını Ḥaḳ ta'âlâ biziŋ ***şifâ- ḫânede*** *ḳoyuptur* (NM § 521/320s.)

2.23.4. Tedavi Yöntemleri

Ṭabîb "hekim, doktor" < A

Dönemin hastalıkları tedavi eden, teşhis koyan ve ilaç yazan hekimleri *ṭabîb*'lerdir (OTL: 1180; NETİL III/148).

Sağlığa önem veren Nevâyî, *Mahbûbü'l-Kulûb*'un on beşinci bölümünü hekimlerin niteliklerine ayırır. Nevâyî'ye göre, bir hekim kendi alanında usta, hastalara karşı şefkatli, tatlı dilli, güzel huylu olmalı, mizacı tıp bilimine uygun olmalı ve hekimlerin görüşlerine göre davranıp onlara bağlı kalmalıdır. Nevâyî ayrıca iyi bir hekimi canı bedene geri döndüren İsa peygambere, onun verdiği şerbeti ise Hızır'ın ölümsüzlük suyuna benzetir. İşinde usta fakat kötü huylu, pervâsız ve kaba sözlü hekim ise hastaya çok çeşitli ihtimallere göre ilaçlar verir, ancak diğer yandan da davranışlarıyla moral bozukluğuna yol açar. Nevâyî avamın isteğine göre davranan hekimi celladın öğrencisine benzetir. Cellatın en azından suçluları öldürdüğü için kötü hekimden daha iyi olduğunu düşünür ve kötü hekimin ise suçsuzlara zehirle işkence ettiğini ve onları öldürdüğünü belirtir (Türk 2016: 41-42).

Nevâyî'ye göre, güzel konuşan tatlı dilli mahir doktor vücut hastalığının şifası, yeteneksiz ve kötü huylusu ise halk için beladır:

Ḥaẕıḳ ṭabîb-i ḫoş-gûy *ten renciġa şifâdur*
'Âmiyy ü tünd ü bed-ḫuy il cânıġa belâdur (MK 110.s)

Nabż tut- "nabız tutmak" < A+T

Tabipler hastaların bileğini tutarak nabız saymaktadır.

Budur ümmîdim ki hem Ḥaḳ luṭfı bolġay dest-gîr
Nabż tutmaḳ *meyli ḳılma et ṭabîb ilgiŋni yıġ* (NŞ 302/7)

"Umudum bu ki Allah'ın keremi yardımcı ola. Ey tabip! Nabız tutmaya meyletme, elini çek".

Yaraġa tuz sip- yaraya tuz basmak" < T

"Nevâyî'nin yarasına çok tuz ekme, nasıl olsa sözün son derece güzel" örneğinde *yaraġa tuz sip-* deyimi tevriyeli olarak hem "bir derdin acısını çoğaltmak" anlamında kullanılmakta hem de tedavide yaraya tuz basma yöntemine gönderme yapılmaktadır:

Nevâyî yarasıġa köp sipme tuz

Niçe bolsa nuṭḳuŋ be-ġâyet melîḥ (FK 109/7)

Ağza közgü ḳoy- "aynayla nefesi kontrol etmek, ağza ayna tutmak" < T

Hastanın ölüp ölmediğini anlamak için nefesine ayna ile bakma adeti görülmektedir.

Sipihr âyine kün ger demimdin oldı ḳaraŋġu
Eser yoḳ imdi demimdin ***ḳoyulsa ağzıma közgü*** (NŞ 511/1)

"Gökyüzünün aynası gündüz vakti nefesimden karardı, ağzıma ayna tutulsa da artık nefesimden bir iz bulunmaz".

Göze bâde tamız- "göze içki damlatarak kaşıntıyı, rahatsızlığı gidermek" < T+F+T

Kaşıntı rahatsılığı olan veya açmakta zorlanan göze şarap damlatılmaktadır.

Didi közüm ḳaçışur ayttım ki bade tamız
Didi ni ḥâcet aŋa bâde mest irür ansız (NŞ 218/1)

"Gözüm kaşınıyor dedi şarap damlat dedim, şaraba ne gerek var, zaten sarhoş dedi".

Meydin közümge tamız bir ḳatre tâ açılsun
Kim tîredür beġâyet hecriŋ ara maŋa köz (NŞ 220/7)

"Gözüme bir damla şarap damlat ki açılsın, çünkü ayrılığında gözüm fazlasıyla karanlıkta kaldı".

Ağza pamukla su damlatmak

Çok kötü durumda olan, yemek yiyemeyen, dili tutulan hastalar için ağza pamukla su damlatma yöntemi uygulanmıştır. Örneğin, Baburname'de Babur, çok hastalandığında ağzına pamukla su damlatılarak bakıldığını söyler: "..aġzımġa paxta bilä su tamızurlar erdi" (B I/53a5).

Yeŋi cân tapḳa-min bolsa lebiŋ âb-ı ḥayâtıdın
Ölerde aġzıma çün tamızurlar paḫta birlen su (NŞ 508/4)

"Öleceğim zaman ağzıma pamukla su damlatsalar dudağının hayat veren suyundan yeniden can bulurum".

Ḫaste köŋlüm zaḫmı aġzı puḫtelıġ peykânıdın
Bar anıŋ dik kim mamuġ birle içer bîmar su (GS 530/7)

“Onun oku yüzünden, tıpkı pamukla su içen bir hasta gibi, yaralı gönlümün yara ağzı pamukludur”.

Ḥacâmat “kan alma, hacamat” < A

Vücudun herhangi bir yerini hafifçe çizip üzerine boynuz, bardak veya şişe oturtarak kan alma yöntemine *ḥacâmat* denmektedir (OTL: 350).

Sözcüğün örneği *faṣd* maddesinde verilmiştir.

Faṣd “kan alma” < A

Kan alma işlemi *faṣd* sözcüğüyle de ifade edilmektedir (OTL: 288).

Nevâyî, bilerek yapılmadığı için, oruçluyken kan almanın orucu bozmayacağını belirtmektedir:

Yana ol kim ***ḥacâmat ḳılsa vü faṣd***
Gam irmes rûzeġa çün ḳılmamış ḳaṣd (SM 184)

Perhiz aşı “perhiz yemeği” < F+T

Doktorlar hastaları tedavi için perhiz yemekleri önermekte, buna *perhiz aşı* denmektedir.

Közleriŋ ḳanımnı ḳût iylerde ṣıḥḥat taptılar
Kim ḳılıpturlar ġıẕâ bîmâr perhiz aşı dik (FK 337/5)

“Hastanın perhiz aşıyla beslenmesi gibi gözlerin kanımı içerek sıhhat buldu”.

2.23.5. İlaçlar

Dârû “ilaç” < F

İlaç için Farsça *dârû* sözcüğü kullanılmaktadır (KB: 134; NF: 106; B I/109a14; NETİL I/505).

Köŋül şikâfiġa ol kûy tofraġı ḳanı kim
Bu ***ḫuşk dâru*** *ile derdime devâ ḳılsam* (FK 422/2)

“Gönül kırıklığına o köy toprağı nerede, bu kuru ilaç ile derdime deva etsem”.

Merhem “merhem, ilaç” < A

Merhem (VEWT: 328; OTL: 720; B I/109a14; LD: 22/5; NETİL II/240; BD 20/6) tedavide deriye sürülen ilaçların genel adıdır ve "merhem sürmek" anlamında *merhem yak-* (ŞD: 26/6; HBD: 113/5; NETİL II/240) birleşik fiili görülmektedir. Burada *yak-* fiili eş sesli olarak "merhem sürmek" ve "hoşuna gitmek, beğenmek" anlamlarında kullanılmaktadır.

Dip ki ***merhem yaḳayın*** *zaḫmıŋġa*
Ol ni kim dise Nevâyîġa yaḳıp (BV 65/7)

"Yarana merhem süreyim diyor, o ne derse Nevâyî'nin hoşuna gidiyor".

Merhemlerin yakut hokka içinde saklandığı görülmektedir.

Bir sözin istep Nevâyî, öldi, veh kim yitmemiş
Ḥoḳḳa-i yâḳûtıdın *köŋlümge ol* ***merhem*** *henüz* (GS 214/7)

"Nevâyî bir sözünü isteyerek öldü, ah ki yakut hokkasındaki merhem henüz gönlüme ulaşmamış".

Tûtiyâ "sürme" < A

Tûtiya "kadınların gözlerine çektikleri sürme", aynı zamanda "göze sürülen ilaç"tır (OTL: 1297).

"Ey rüzgâr! Tozunu ulaştır ki gözyaşım aksın, çünkü yaşaran göze sürme çekmek farzdır" örneğinden yaşaran göze sürme tozu konulduğu görülmektedir:

Niçe aḳḳay köz yaşım yitkür ġubârın iy nesîm
Farż-ı 'ayn irür yaşarur közge salmay tûtiyâ (FK 39/6)

Kâfûr "Uzak Doğu'da yetişir bir çeşit taflandan elde edilen ve hekimlikte kullanılan, beyaz ve yarı saydam, kolaylıkla parçalanan, ıtırı kuvvetli bir madde" < A

Kafur (NF: 196; KE: 286; OTL: 553; NETİL II/130) o dönem tıbbında yaygın olarak kullanılan, hoş kokulu bir maddedir. Yaralara merhem olarak kullanmanın yanı sıra, saygın kişilerin ölüsüne cesedin hoş kokması için de sürülmüştür. Semenov, 1941'de keşif için Timur'un, oğulları Miranşah ile Şahruh'un ve torunları Ulug Bey ile Mehmet Sultan'ın mezarının açılması üzerine komisyonda bulunduğu sırada, Timur'un tabutu açıldığında keskin ve hoş bir kokunun yayıldığını, bunun, anonim bir tarihçinin

"Timur'un ölüsüne gül suyu, misk ve *kafur* sürdükleri" ile ilgili verdiği bilgiyi teyit ettiğini belirtmiştir (Semenov 1960: 141).

Mamuġ üzre yayıban kâfûr ḳoymaŋ dâġıma
Kim mamuġ dağı tutaşur hem bu merhem örtenür (BV 165/2)

"Kafuru pamuğa sürüp yarama koyma, çünkü hem pamuk tutuşur hem bu merhem yanar".

Şerbet "ilaç" < F

Tıpta sulandırılmış katı maddelere, sıvı ilaçlara da *şerbet* denmektedir (OTL: 1155).

Buyurmaġıl yana ṣabr iy ṭabîb Tiŋri üçün
Ki uşbu ***şerbet*** *imes imdi sâz-kâr maŋa* (FK 15/5)

"Ey tabib! Allah aşkına yine sabret deme, şu şerbet artık bana uygun değil".

Gül-âb "gül suyu" < F

Gül çok eski tarihlerden beri tıpta ilaç olarak kullanılmıştır. İbni Sina, gül suyu ve gülyağının tıptaki yerini şu şekilde tarif etmektedir: *Hoş kokusundan dolayı ruha hitap eder. Rahatlatma etkisi vardır, bayılmalarda ve hızlı atan kalplerde çok yararlıdır. Anlayış gücünü artırıp, belleği güçlendirir*. Ayrıca gül suyunun ve gül yağının serinletici etkisinden dolayı sıcak ve ateşli vücutlara iyi geldiğini, beyinden kaynaklanan ateşli hastalıklarda çok etkili olduğunu, müshil olarak da kullanıldığını belirtmiştir (Altıntaş 2007: 75).

Gül suyunun eskiden çok kullanılan bir şekli de bayılmalarda kullanılmasıdır. Bayılanlara hemen bir gül suyu şişesi getirip yüzünü başını ovmak Osmanlı adetlerinde çok uygulanmıştır (Altıntaş 2007: 79). Timurlularda da bayılmayı gidermek için gül suyundan yararlanıldığı görülmektedir.

Gül kibi yüzüŋde tir ferd itti ḫuşumdın mini
Gerçi bî-hûş ilge hûş üçün muḳavvîdür gül-âb (GS 46/4)

"Gül gibi yüzündeki ter aklımı başımdan aldı, gerçi baygın kişilere ayılmaları için gül suyu güçlü bir ilaçtır".

2.23.6. Tıbbî Malzemeler

Mamuġ "pamuk" < F

Yaraların tedavisinde yaraya merhemle birlikte *mamuġ* < *bamuk* (EDPT: 345; VEWT: 324; KE: 418; KTS: 177; NSÇT: 762; DTO: 495; ŞS: 275; S: 318v/18; NETİL II/222; BL 238; FHK 1080; Radlov 4-II: 2065) konulmaktadır.

Kûyünde muŋluġ cânġa ten yüz zaḫm iledür ḫırḳaî
Merhem bile ḳoyġan mamuḳ *her yan aŋa peyvend irür* (GS 139/3)

"Köyünde kederli cana vücut yüzlerce yara ile eşlik eder, hırkadan merhemle konulan pamuk her tarafa dağılıyor".

Fetîle "yaralara konulan tiftik" < A

Derin yaraların tedavisinde, yara içine salınan steril gazlı bez şeridine *fetîle* denmektedir (OTL: 301).

Fetîlelerni yaramdın çikip *tutaşturdı*
Meger ġamıŋda ḳoyar dâġ-ı intiẓâr köŋül (GS 383/6)

"Fitilleri yaramdan çekip tutuşturdu, meğer gönül üzüntünden bekleyiş yarası bırakıyormuş".

2.23.7. İyileşmek, Sağlığa Kavuşmak

Yaḫşı bol- "iyileşmek" < T

"Hastalıktan kurtulmak, sağlığı yerine gelmek" anlamında *yaḫşı bol-* birleşik fiili kullanılmakta, bu kullanım Baburname'de de görülmektedir (B I/53a3).

Tenimde zaḫmlarġa mümkin irmes ***yaḫşı bolmaḳ*** *kim*
Ḳanatur-min oŋalmay tilbelikdin min yaman tişlep (GS 44/3)

"Vücudumdaki yaraların iyileşmesi mümkün değil, çünkü yara iyileşmeden delilikten ısıra ısıra kanatıyorum".

Oŋal- "onulmak, iyileşmek" < T

"İyileşmek" anlamında kullanılan bir diğer sözcük *oŋal-* fiilidir (EDPT: 185; DLT: 776; KE: 494; NSÇT: 289; DTO: 83; S: 88v/1; NETİL III/610; ĆS 227; Radlov 1-II: 1028).

Çü 'ışḳ otın yaralıḳ köŋlüm içre yaḳtı ol ay
Oŋaldı *zaḫmı bu merhem cerâḥatımġa yaḳıp* (NŞ 63/6)

“O güzel sevgili yaralı gönlümün içine aşk ateşini yaktığı için bu merhem yaralanmama iyi geldi ve yarası iyileşti”.

Ṣıḥḥat tap- “iyileşmek” < A+T

Çağataycada hareketlerin büyük bir kısmı, iki unsurun bir araya gelmesiyle ifade edilir. Bu iki unsurdan biri, genellikle Arapça ve Farsça, diğeri ise daima Türkçe bir yardımcı eylemdir. Farsçanın taklit edilmesiyle de bazı yardımcı eylemlerin anlam kopyası tercih edilmiş, bunlardan biri Farsça *yâften* “bulmak” fiili olup, *ṣıḥḥat-yâften* birleşik kullanımı Çağataycaya *ṣıḥḥat tap*- “sıhhat bulmak, sağlığına kavuşmak” olarak geçmiştir (Eckmann 2017: 62).

közleriŋ ḳanımnı ḳût iylerde ***ṣıḥḥat taptılar***
kim ḳılıpturlar ġıẕâ bîmar perhîz aşı dik (FK 337/5)

“Hastanın perhiz aşıyla beslenmesi gibi gözlerin kanımla beslenerek iyileşti”.

Şifâ tap- “iyileşmek” < A+T

“Hastalıktan kurtulma, iyileşme” anlamında *şifâ tap*- birleşik fiili kullanılmaktadır.

Ṣıḥḥatim bolsa ***tapıp-min*** *laʻli yâdıdın* ***şifâ***
Nâ-tüvân hem bolsam anıŋ közleri bîmârı-min (FK 497/2)

“Sağlığım varsa dudağını anarak şifa bulmuşum, güçsüz de olsam onun gözlerinin hastasıyım”.

2.23.6. Hasta Ziyareti

ʻİyâdet “hasta ziyareti” < A

ʻİyâdet hastanın hal hatrını sormak için ziyaret etme ve hastayı gidip görme durumudur (OTL: 460). Hasta olan kişinin yakınlarından ilgi ve alaka bekler, ziyarete gelinmesini ister. Örnekte hasta âşık sevgilisinin ziyaret etmesini umut etmektedir.

Ḫastelıġ devletidin sorġalı kildiŋ başım üzre
Żaʻf üçün cân birürem ger sin iseŋ ***ehl-i ʻiyâdet*** (FK 79/2)

*“*Hastalık talihinden hatrımı sormaya yanıma geldin, eğer ziyaret eden sen isen zaafımdan can veririm”.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KÜLTÜREL DURUM

3.1. DİNİ İNANÇ

Timur ve halefleri Sünnî idi ve Hanefî mezhebine bağlıydı, haliyle halkın büyük çoğunluğu Sünnî inanca sahipti. Sülale mensuplarından çoğunun ve bilhassa Şahruh'un samimi Sünni olmaları ve medreselerde buna göre bir öğretimuygulanmasına rağmen Şiîliğin yayılmasına engel olunamamıştır. Özellikle Timurlu devletinin son dönemlerinde ülkede Şiîliğin yayılması üzerine, Mirza Hüseyin Baykara ve Baysungur Mirza gibi Şiîliğe temayüllü iki hanedan üyesinin ortaya çıktığını da bir gerçektir. Ancak daha sonra bu iki mirza Şiîliğe olan meyillerini terkedip yeniden Sünnîliği tercih etmiştir (Aka 1991a: 133, Yüksel 2009: 21-26).

Sonuç olarak hükümdarların tamamı namaz, oruç ve zekât vermek gibi temel farzların yanı sıra Kur'an okumak, sadaka dağıtmak, ilimle uğraşmak, din adamlarına saygı göstermek gibi İslam dininin ön gördüğü bazı davranışları yerine getirme konusunda özen göstermiştir (Yüksel 2009: 38).

Müselmân "Müslüman" < A+F

Kâfir "kafir, müslüman olmayan" < A

İslam dininden olanlara *müselmân* (OTL: 867), Allah'a inanmayan veya Müslüman olmayanlara *kâfir* (OTL: 552) denmektedir.

Timur'un çok önem verdiği hususlardan birisi de *kâfirlere* karşı cihat edilmesi ve İslâmiyet'in yayılmasıdır. Bu amaçla daha çok Ermeniler ve Gürcüler gibi Hristiyan topluluklar üzerine ve Moğolistan, Hindistan ve Çin gibi kâfir ve putperestlerin yaşadığı bölgelere seferler düzenlemiştir (Doğan 2020: 15).

O dönemde kafirler Müslümanlığı kabul edince şehirde gezdirilerek ilan edilmektedir.

'Âşıḳ itkeç şöhre-i şehr itti ol kâfir mini
Şehr körgüzgen kibi ***kâfir müselmân*** *eylegeç* (NŞ 97/4)

"O kafir, kafirin Müslüman olunca şehirde gezdirilmesi gibi, kendine aşık ettikten sonra beni şehre meşhur etti".

3.1.1. Tanrı

Tiŋri "Tanrı, Allah, ilah" < T

(EDPT: 523; VEWT: 474; EUT: 233; DLT: 868; KB: 437; KE: 623; KTS: 270; NSÇT: 435; DTO: 268; ŞS: 138; S: 202r/26; MSD: III-47; LD: 6/23; ŞD: 137/3; NETİL III/180; BL 171).

Eski Türkçede "gök, sema" anlamında kullanılan *Tiŋri* sözcüğü bu dönemde İslam'ın etkisiyle birlikte *Allah* karşılığında kullanılmaktadır.

Örnekteki *Tiŋri üçün* yapısı ise yalvarma amaçlı "Allah aşkına, Allah'ını seversen" anlamını bildirmektedir.

Buyurmaġıl yana ṣabr iy ṭabîb ***Tiŋri üçün***
Ki uşbu şerbet imes imdi sâz-kâr maŋa (FK 15/7)

"Ey tabip! Allah'ını seversen yine bana sabret deme, şu serbet artık bana uygun değildir".

Uġan "Allah, Tanrı, Allah" < T

(EDPT: 2; EUT: 139; KB: 489; KE: 666; KTS: 203; NSÇT: 285; DTO: 67; ŞS: 35; S: 76v/18; MSD: II-30; LD: 2/8; NETİL III/621; ĆS 223; BL 100; FHK 289).

Uġan < *ū-ġan* sözcüğü Nevâyî'de tek örnekte görülmekte ve bu da sözcüğün arkaik duruma geldiğine işaret etmektedir.

Bu kün yüz şükr kim ḳıldı ***Uġanım***
Sini miŋ ança kim bolġay gümânım (FŞ XVIII/54)

Ḫudây "Tanrı" < F

(ŞTE: 376; OTL: 433; LD: 3/7; ŞD: 136/9; NETİL III/425; VEWT: 162).

Farsça *Ḫudây* < *Ḫudâ* "Allah, Tanrı" anlamında kullanılan bir diğer sözcüktür.

Vücûdum örtediŋ ay 'ışḳ imdi terkim tut
Ḫudây üçün *ki mini ḳayda kördüŋ anda unut* (GS 83/1)

"Ey aşk! Bedenimi yaktın, şimdi beni terk et, Allah aşkına beni nerede gördüysen orada unut".

3.1.2. Cennet

Cennet kavramı için Arapça *cennet* (OTL: 151; HBD: 9/4; NETİL I/564), Farsça *bihişt* (KE: 85; ŞTE: 341; OTL: 115; MSD: III-48; NETİL I/301), Soğdca *uçmak* (EDPT: 257; DLT: 915; KB: 487; NF: 444; KE: 664; KTS: 291; DTO: 49; ŞS: 27; S: 65v/7; *uşmaḫ* MSD: III-47; LD: 276/2; NETİL III/301; ĆS 218; BL 87) sözcükleri kullanılmaktadır.

Cennet "cennet" < A

Deyrde bütni kişi tapsa n'iter ***cennet*** *ü ḥûr*
Ol ḳadeḥ allıda kevs̱er meyiġa ḫod ni ḥisâb (FK 45/8)

"İnsan meyhanede put gibi güzel bulursa cennet ile huriyi ne yapsın, o kadeh varken kevser şarabına ne gerek var".

Behişt "cennet" < F

Bihişt *barıda dûzaḫ sarı ḳılur âheng*
Ḥabîb kûyi turup ol ki geşt-i bâġ ister (BV 167/2)

"Cennet varken cehennem tarafa meyleder, sevgili köyü varken bağda gezmek ister".

Uçmaḳ "cennet" < Soğ.

Nevāyîyā ***sikiz uçmaḳ*** *hevāsıdın kiç kim*
Bular mevāni' irür yār ister olsa birev (FK 531/7)

"Ey Nevâyî! Sekiz cennet hevesini bırak, çünkü biri yar istediğinde bunlar engeldir".

3.1.3. Cehennem

Cehennem kavramı için Arapça *cehennem* (OTL: 146; MSD: VI-148; NETİL I/568), Farsça *dûzaḫ* (KE: 173; OTL: 218; HBD: 9/4; NETİL /521; BD 4/40), ve Soğdca *tamuġ* (EDPT: 503; VEWT: 460; EUT: 223; DLT: 851; KB: 420; NF: 402; KE: 593; KTS: 261; NSÇT: 408; DTO: 206; ŞS 103; S: 161v/19; LD: 51/7; ŞD: 246/5; NETİL III/177; BL 156) sözcükleri kullanılmaktadır.

Cehennem "cehennem" < A

Eski Türklerde lanetli ruhların yandıkları cehennem için herhangi bir yer yoktur. Cehennem kavramı, muhtemelen sonraki zamanlarda, yabancı bir kültürel çevreden

alınmıştır. J. P. Roux bu kavram çerçevesindeki tüm tabirlerin yabancı kökenli olduğuna dikkat çekmektedir: Farsça: *tozak*, Sanskritçe *tamas*, Soğdca *tamu* (Tryjarski 2012: 108).

*Ni ẓulmet **cehennem** ni vâdî saḳar*
Ki ye'cuc ḫayli boldı maḳar (Sİ 5640)

Dûzaḫ "cehennem" < F

Bardur Nevāyî bî-kesî 'ışḳ içre andaḳ kim ḫasî
*Çun örtediŋ anı besî köydürme **dūzaḫda** yana* (FK 1/9)

"Aşkta Nevâyî o kadar kimsesiz ki, zaten çer çöpü yaktın, onu cehennemde yine çok yakma".

Tamuġ "cehennem" < Soğ.

*Yüz **tamuġça** ot ni ḫâcet irdi ey hecr ü firâḳ*
Kim yaḳarda imgenip ḫas dik tenim köydürdüŋüz (BV 210/3)

"Ey ayrılık! Yüzlerce cehennem ateşine ne gerek vardı, çünkü yakarken zahmet edip çöp gibi tenimi yaktınız".

3.1.4. Kıyamet

Soruġ küni "hesap günü, kıyamet" < T

Hesap günü, kıyamet günü, mahşer için *soruġ küni* ifadesi kullanılmaktadır (EDPT: 848; NSÇT: 616; S: 242r/27).

Nevâyî aġzida ni'mel-vekîl irür ẕikriŋ
***Soruġ küni** keremiŋga buyur vekâlet aŋa* (FK 8/10)

"Nevâyî'nin ağzında zikrin "ne güzel vekil" şeklindedir, hesap günü merhametinle ona vekillik yap".

Taŋla "kıyamet" < T

"Sabahleyin, tan vakti, ertesi gün" anlamındaki *taŋla* sözcüğü burada "kıyamet" anlamında kullanılmıştır (NETİL III/243).

***Taŋla** barça yaḫşılar bolġusı kevs̱er devride*

Min yamannı maḥrem itmeŋ sâkin-i mey-ḫâne dip (BV 64/7)

"Kıyamette bütün iyiler kevser havuzunda olmak ister, ben kötüyü meyhane sakini diye saf dışı tutmayın".

3.1.5. İslamın Beş Temeli

İslamın şartları beş tanedir ve Nevâyî onları *kelime-i tevḥîd* "kelimeişehadet", *ṣalavât-ı ḫamse* "beş vakit namaz", *ramażân otuz küniniŋ rûzesi* "otuz gün oruç", *zekât* "zekat", *ḥac* "hac" şeklinde sıralamaktadır. (V 6B/14-17).

Timurlu hükümdarlarının hiçbirinin hac ibadetini yerine getiremediği bilinmektedir. Bu durumun sebebi, dönemin ulaşım imkanları ile bu ülkelerden Mekke ve Medine'ye yapılacak yolculukların gerektirdiği sürenin uzunluğu ve devletin tamamiyle hükümdarın varlığına bağlı olduğu devletlerde sultanların tahtlarını bu kadar uzun süre boş bırakmayı, kendi iktidarları ve ülkelerinin güvenliği açısından tehlikeli bulmalarıyla ilgilidir. Timurlu hükümdarları her ne kadar hac ibadetlerini yerine getiremeseler de halkın hacca gitmesi için ellerinden geleni yapmışlar, hac yollarının güvenliğini sağlayarak hac kervanlarının emniyet içerisinde gidip gelmeleri için çaba harcamışlardır (Yüksel 2009: 67-68).

O dönemde de hacca gidenler dönüşlerinde adet olarak Kâbe toprağını kâğıda sarıp getirdikleri anlaşılmaktadır.

Kisek kûyide yançıp asraram köz perdesi içre
Kitürgen dik birev kâġıdġa çırmap Ka'be tofraġı (FK 618/3)

"Tıpkı birinin Kâbe toprağını kâğıda sarıp getirmesi gibi, sevgilin köyündeki toprak parçasını ezip göz perdesine saklarım".

Namaz ḳıl- "namaz kılmak" < F+T

İslam'ın beş şartından biri olan namaz ibadetini yerime getirme eylemi *namaz ḳıl-* birleşik fiiliyle ifade edilmektedir.

Ḫam bolup yir öpmekim kûyide her yandın ni 'ayb
Ka'beġa câyiz durur her sarıdın ḳılmaḳ namâz (FK 219/6)

"Köyünde iki büklüm olup her yeri öpmemin bir sakıncası yok, çünkü Kâbe'nin her tarafından namaz kılmak caizdir".

Namâz edâsıda ḳılġıl köŋülni Tiŋrige tüz

Köŋül tüz olsa imes bâk bolsa ḳıbleŋ kec (FK 97/4)

"Namaz sırasında gönlünü Allah'a karşı düzgün tut, eğer gönül düzgün olursa kıblenin eğri olması korkulacak bir şey değildir".

Ṣadaḳa "sadaka" < A

İslamda ihtiyaç sahiplerine, yoksullara karşılık beklemeden verilen para, mal vb. *ṣadaḳa* denmektedir. Örnekte "başa gelecek bir belayı savmak ve önlemek için yapılan özveri" anlamında *başıŋġa ivrülüp sadḳa bol-* deyimi kullanılmaktadır

Başıŋġa ivrülüp sadḳaŋ bolayın

Ki besdür şem'ġa pervâne ta'vīz (FK 134/2)

"Başının etrafında dönerek sadakan olayım, çünkü muma pervane bedeli yeterlidir".

Rûze "oruç" < F

İslam'ın beş şartından olan oruç için Farsça *rûze* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 1051; NETİL II/640; ĆS 291).

Örneğe göre, hilal, Ramazan Bayramı'nın başladığı ve orucun sonlandığı günü temsil etmektedir.

Yitişti bayram u ref' itti rûze kayġusın

Hilâl mışḳalı yaruttı bâde közgüsin (FK 479/1)

"Hilal cilası şarap aynasını parlattı, bayram geldi ve oruç kaygısını ortadan kaldırdı".

Sözcük günümüzde Özb. *rozä* "oruç" (Marufov 1981: I/630), Kaz. *oraza* "oruç" (KTTS: 636), Kır. *orozo* "oruç" (Yudahin 1985: II/79) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Mescid "cami" < A

Müslümanların ibadet için toplandıkları cami, *mescid* sözcüğüyle ifade edilmektedir (OTL: 725: B I/3a17; NETİL II/242).

Nevâyi'nin Horasan'da 370 cami, medrese ve kamu işlerinin onarım ve inşasını kendi özel kaynaklarından finanse ettiği, işçilik maliyetlerinin yüksek olmasına rağmen cömert davrandığı bilinmektedir (Subtelny 1988: 492).

Nevâyî “Ey zahit! Bana hep mezhebinde kusur var deme, ben hangi camide seninle namaz kıldım” diyerek zahit ve sofuları eleştirmekte ve mezhepler arası çatışmalara göndermede bulunmaktadır:

Zâhidâ her dem dime kim mezhebiŋde bar ḳuṣûr
Ḳaysı ***mescidde*** *ḳılıp irdim siniŋ birle namâz* (GS 209/2)

Bazı Türk lehçelerinde halen cami için *mescid* sözcüğü kullanılmaktadır: Kır. *meçit* “cami” (Yudahin 1985: II/27), Kaz. *meşit* “cami” (KTTS: 594), Özb. *mäscid* “cami” (Marufov 1981: I/449).

3.1.6. Din Görevlileri

Mü’ezzin “ezan okuyan” < A

Namaz vakitlerini haber vermek için ezan okumakla görevli olan kişiye *mü’ezzin* denmektedir (OTL: 830; NETİL II/324).

Nevâyî’ye göre, müezzinler temiz, niyaz halinde ve güzel ses sahibi olmalı, eğer müezzin tembel, abdestsiz, sorumsuz ve sesi eşek sesinden daha da kötüyse böyleleri sürgün edilmeli, hatta minareden aşağı atılmalıdır (MK 121-122.s).

Mü’ezzin *ki Ḥaḳ 'ibâdetiġa nidâ ḳılġay, cân aŋa fedâ eger yaḫşı ṣavt bile edâ ḳılġay.* (MK 121.s)

“Müezzin Allah’a ibadet için insanlara eğer güzel bir sesle sesleniyorsa ona can feda olsun”.

Ḥâfıẓ “hafız” < A

Kur’ân-ı Kerîm’i bütünüyle ezberlemiş olan ve ezberden okuyan kimseye *ḥâfıẓ* denmektedir (OTL: 357).

Nevâyî’ye göre, hafız güzel telaffuz ve üslupla Kur’an okumalı, dinleyenlerin ruhuna ondan huzur ve tatlılık geçmelidir:

Ḥâfıẓġa *ki yaḫşı maḫrec ü edâ bile tilâvet bolġay, müstemi'leriŋ rûḥıġa andın âsâyiş ve cânıġa ḥalâvet bolġay* (MK 122.s)

Vâʿîẓ “vaiz” < A

İbadet yerlerinde dini öğütlerde bulunan ve konuşmalar yapan kişiye *vâʿîẓ* denmektedir (OTL: 1321; NETİL I/377).

O dönemde vaizler, belirli dinî-ahlâkî veya peygamberlerin, evliyaların hayat hikayelerini anlatan konularda vaazlar vermiş, olayları daha parlak ve etkili aktarmak için ses ve beden hareketlerinden, müzik ve şeriattan yararlanmış, Müslümanları insafa ve dine davet etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde vaizler kendi aralarında sohbetler düzenlemiş, nezâyir dedikleri öğrencileri ile soru-cevaplar gerçekleştirmiş, bazen nöbetleşerek saz da çalmışlardır (Kadırov 2007: 54).

Terim ayrıca unvan olarak da kullanılmıştır: *Mevlânâ Ḥüseyn-i Vâʿiẓ, Mevlânâ Muʿîn-i Vâʿiẓ* (MN 138, 139.s).

Nevâyî'ye göre, vaiz Allah'ın sözünü söylemeli ve peygamberin sözüne muhalif olmaktan geri durmalı, Allah'ın ve resûlun yolına girmeli, kendi girdikten sonra hasihatle halkı da bu yola getirmelidir (MK 129.s).

Vâʿîẓî kim özi ḳılmas ʿamel ü ilge birür pend
Ger imes uyḳuda pes munça ki dir ni hezeyândur (FK 204/7)

Zâhid "sofu, din adamı" < A

Çok aşırı, kaba sofulara *zâhid* denmektedir (OTL: 1358). Nevâyî, zahitlerin hep öğüt veren ve riyakar kişiliklerini eleştirmektedir.

Zâhidâ *birme maŋa köp pend kim ḫayvânça bar*
Tilbe itni ʿâḳıl insân istegen ʿaḳl örgetip (FK 69/9)

"Ey zahit! Bana çok öğüt verme, çünkü bu deli köpeğe akıllı insanın akıl öğretmek istemesine benziyor".

Zâhidâ *birgüçe pend iyle özüŋ terk-i riyâ*
Pend birgil özüŋe aytḳuça yanaġa pend (FK 120/4)

"Ey zahit! Öğüt vereceğine kendin riyakarlığı terket, başkasına nasihat edeceğine kendine öğüt ver".

Şeyḫ "şeyh" < A

Şeyḫ, bir tekke veya zaviyede reislik eden ve müritleri bulunan kimsedir (OTL: 1161; NETİL III/493). Nevâyî birçok yerde şeyhlerin ikiyüzlüğünü, dürüst olmamalarını tenkit etmektedir.

Ṣalâḥ tonını çâk itse yaḫşıraḳ ey ***şeyḫ***
Riyâ yorunı bile ḫırḳanı yamatḳunça (BV 555/6)

"Ey şeyh! Riya yaması ile hırkanı yamatacağına dürüstlük elbisesini parçalarsan iyi edersin".

Şeyḫü'l-islâm "Şeyḫü'l-islâm" < A

Şeyhülislâm terimi ilk olarak X. yüzyılın sonlarına doğru Horasan'da daha medreseler kurulmadan önce şehirlerde ders veren nüfuzlu âlimler ve sufîler için kullanılan onursal bir unvan olarak ortaya çıkmıştır. Şeyhülislâmların Timurlu döneminde saray mensuplarının nikahını kıymak gibi bazı hukukî işleri yerine getirdiği, büyük şehirler ve eyaletlerde bulunduğu ve önemli siyasi etkiye sahip olduğu bilinmektedir (Yüksel 2009: 156-157).

Nevâyî'ye göre, Şeyhülislam, Müslümaların önünde gelmeli, Müslümanlar onun önderliğine uymalı, ayrıca bilgin, İslam koruyucusu, iyiye kötüye şefkatli, büyüğe küçüğe yol gösterici olmalıdır (MK 103.s).

Şeyḫü'l-islâm *müslümânlar pîşvâsıdın 'ibâretdür ve islâm ehli muḳtedâsıġa işâretdür* (MK 103.s)

3.1.7. Tekkeler

Ḫân-kâh "tekke" < A

Ḫân-kâh, tarikattan olanların barındıkları, ibadet ve tören yaptıkları yerdir (OTL: 375; NETİL III/413).

Nevâyî adil hükümdardan bahsederken onun sayesinde akşamdan sabaha kadar tekkelerin kapısı açık ve halvetler ibadet ışığıyla aydınlık olduğunu söylemektedir:

Şâmdın tâ seher ***ḫân-kâhlar*** *işigi açuḳ ve ḫalvetler 'ibâdet nûrıdın yaruḳ* (MK 85.s)

Ḫalâṣiyye Ḫân-kâh(ı) "Nevâyî'nin yaptırdığı tekke" < A+T

Nevâyî, kendi yaptırdığı İhlasiyye medresesinin karşısına bir de tekke yaptırmış ve ona *Halassiye* adını vermiştir:

*..ve İḫlâṣiyye medresesi utrusıda bu **ḫân-kâhġa** kim 'imâreti her nev' riyâ ve ġışşdın ḫâliṣ irdi vi ḫâṭırġa köp tereddüddin ḫalâṣ birdi **Ḫalâṣiyye** at ḳoydum* (V 6A/23)

3.1.8. Halasiyye Tekkesinin Görevlileri

Ferrâş "hizmetçi" < A

Ferrâş sözcüğü "döşeyen; hizmetçi" anlamlarına gelmektedir (OTL: 299). Nevâyî sözlüğünde sözcüğe "süpürücü; toplayıcı; döşek döşeyici; hizmetçi" anlamları verilmiştir (NETİL III/328).

Sarayda çalışan *ferrâş*'ların görevi ise saraydaki yatak, döşek, çadır gibi eşyalardan sorumlu olmak ve hükümdar başşehirden ayrılınca konaklama yerlerinde çadırını kurmak olmuştur (Aydın 2020: 105).

Adil Ferrâş (Yezdî 1997: 203) örneğinden terimin unvan olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sözcüğün örneği *ḫâdim* maddesinde verilmiştir.

Ḫâdim "hademe, hizmetçi" < A

Hizmet eden, hizmetçilik işiyle uğraşan kişiye *ḫâdim* denmektedir (OTL: 355; NETİL III/404).

Nevâyî, tekke için bir f*errâş* ve iki *ḫadim* tutulmasını, emeklerinin karşılığı olarak toplam altı yüz altın olmak üzere her biri için iki yüz altın ve beşer yüz buğday verilmesini öğütlemektedir:

*..bir **ferrâş** ve iki **ḫâdimdin** her birige iki yüz altundın altı yüz altun, buġday biş yükdin on biş yük* (V 8A/14-15)

Muḳrî "Kur'ân okumasını öğreten kişi" < A

Kur'ân okumasını öğreten veya ezberleten kimseye *muḳrî* denmektedir (OTL: 794).

Sözcüğün örneği *ṭabaḳçı* maddesinde verilmiştir.

Ṭabaḳçı "bulaşıkçı" < A+T

Tabak, çanak vs. gibi kirlenmiş mutfak eşyalarını yıkayan ve yiyecek tabaklarını taşıyan kişiye *ṭabaḳçı* denmektedir (NETİL III/147).

Nevâyî, kar temizlemek için mukrî, hadim, ferrâş ve tabakçının birbirine yardım etmesini söylemektedir:

Yana şarṭ ol kim ḳar arıturda ***muḳrî*** *ve ḫâdimler ve ferrâş ve* ***ṭabaḳçı*** *barça bir birige meded bolup arıtḳaylar* (V 8B/8)

Mütevellî "bir vakfın idaresi kendisine verilmiş olan kimse" < A

Bir vakfı vakfedenin koyduğu şartlara göre yöneten kimseye *mütevellî* denmektedir (OTL: 922).

O devirde *mütevellî* veya *sadr-ı mütevelli*, müderris ve diğer medrese görevlilerini kabul etme, azletme, vakıftan gelen gelirlerin tasarrufları ve medresenin tamiri gibi işlerle görevli olmuştur (Valihocayev 2003: 8).

Sözcüğün örneği *nöker* maddesinde verilmiştir.

Nöker "hizmetçi, yardımcı" < Moğ.

(VEWT: 354; B I/35a2; MSD: IX-241; NETİL II/417; TMEN I/521; ĆS 342; FHK 1108; Radlov 3-I: 695).

Birinin yanında çalışan, hizmet eden kişiye *nöker* denmektedir.

Nevâyî, mütevellinin bölgenin tarımı için iki sağlam yardımcı tutmasını, yıllık üç bin altın nakit ile otuz yüz hububatın altıdan dördünü kendisine almasını, altıdan ikisini o iki yardımcıya paylaştırmasını belirtmektedir:

Mütevelli *kim iki âbâdân* ***nöker*** *asraġay vilâyât zirâ'atı nesaḳı üçün, yıllık naḳde üç miŋ altun, aşlıġ otuz yük kim bu meblaġ ve miḳdârdın çehâr dangini özi alġay, dü dangini ol ikevge yitkürgey* (V 8A/15-16)

Müşrif "vakif malımı muhafaza eden kimse" < A

Vakıf malını koruyup gözeten kimseye *müşrif* denmektedir (OTL: 885; NETİL II/398).

Nevâyî, müşrife yıllık beş yüz altın nakit ve beş yük hububat verilmesini söylemektedir:

müşrifġa *yıllıḳ naḳde biş yüz altun, aşlıġ biş yük* (V 8A/16)

Ṣâḥib-cem' "vakıf görevlisi; maliye işlerinde sorumlu kişi" < A

Nevâyî sözlüğünde *ṣâḥib-cem'* sözcüğü için "maliye işlerinden sorumlu hizmetçi" anlamı verilmiştir (NETİL III/112).

Nevâyî bu görevliye yıllık beş yüz altın nakit ve beş yük hububat verilmesini söylemektedir:

ṣâḥib-cem'ġa *yıllıḳ naḳde biş yüz altun, aşlıḳ biş yük* (V 8A/17)

3.2. İSLAM ÖNCESİ İNANÇ İZLERİ

Yada taşı "Kurban kanı sürülmek ile yağmur yağdıran yağmur boncuğu; yağmur için üzerine dua okunup suya atılan bir nevi taş" < T
(DLT: 958; NSÇT: 792; DTO: 283; ŞS: 140; S: 205r/21; S: 327r/15; TMEN I/286; FHK 681; Radlov 3-I: 207)

Nevâyî'nin şiirleri, diğer divan şiirleri kadar İslamî ruh ve motiflerle dolu olsa da İslam öncesi inanç izlerini taşımaktadır. Bu da Türklerin, eski gelenek ve kültürlerinden birçok unsuru koruyup sürdükdüklerinin kanıtıdır. Bu unsurlardan biri *yada taşı*dır.

Bu sihirli taş hakkında ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Tang sülalesi tarihine göre, Türklerin büyük ataları yağmur yağdırıp fırtına çıkartabiliyordu. X. yüzyıldaki İslam kaynaklarına göre, Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Horasan sınırında bulunan Türklerde istedikleri zaman yağmur ve kar yağdıran ve fırtına çıkaran adamların bulunduğu kaydedilmiştir. Kaşgarlı Mahmut'ta kaydedilen *yat* ibaresi "Bir türlü kahinliktir. Belli başlı taşlarla yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır, rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir" şeklinde açıklanmıştır (İnan 2017b: 153-155).

Gumilev'e göre, yadacılık XX. yüzyıla kadar, sığır, at ve domuz karnından, ciğer yahut başka bölgelerden alınan çeşitli şekillerdeki küçük taşların üzerine dualar okumak suretiyle, yağmur yağdırmak için uygulanan bir büyücülük şeklidir. *Yada* sözcüğü Farsçada "sihirbaz" anlamına gelmektedir ve *şaman* sözcüğü İran'da bilinmesine rağmen, Firdevsî Türk sihirbazlarını *yadaçı* sözcüğüyle tarif etmiştir (İsakov 2017: 234).

İnan'a göre, Türk boylarında çok eskilerden beri yaygın olarak kullanılan yada taşına Yakutlar *sata*, Altaylılar *cada*, Kıpçak grubundakiler *cay* demektedir (İnan 2017b: 153). Kökü çok eskilere dayanan yada taşının günümüze kadar bazı Türkler tarafından kullanılması, Türklerin, çoğunlukla İslamiyeti kabul etmelerine rağmen eski inanç izlerini sürdürdüklerinin bir göstergesidir.

Timurlu döneminde de Farslarda *seng-i yada,* Türklerde *cada taş* olarak bilinen *yada taşı* özellikle Moğol ve Özbekler arasında yağmur yağdırma amacıyla yaygın olarak kullanılmıştır (Khwandamir 1994: 1/1).

Yada taşıġa ḳan yitkeç yaġın yaġḳan dik *ay sâḳî*
Yaġar yamġur dik eşkim çün bolur la'liŋ şarâb-âlûd (GS 121/3)

"Ey saki! Yada taşına kan sürülünce yağmur yağması gibi, gözyaşım yağmur gibi yağar, çünkü dudağına şarap bulaşmış".

Yamġur duʿâsı "yağmur duası" < T+A+T

Türkler kuraklık zamanlarında yağmur yağması için Allah'a yakarmış, bu ritüele yağmur duʻası demişlerdir. Timurlular döneminde bu gelenek uygulanmış, buna *yamġur du'âsı* denmiştir.

Nevâyî "riyâkârlar yağmur duası etmeye gittiler, ben niyaz ediyordum dava sözünü sormadım; yağmur iki tanedir biri malumunuz, biri de gözyaşım, gözyaşım yoktu ama o aydan gözümü alamadım; Allah yağmur vermedi, talepler hüsrana uğradı, benim gülesim geldi ama gözyaşımın yağmurunu yağdırmadım" demektedir:

Bardılar yamġur du'âsın ḳılġalı ehl-i riyâ
Min niyâz ehli idim da'vâ nüketin sormadım
Yamġur ikkidir biri ma'hûd u ol bir köz yaşım
Köz yaşım yok irdi tâ ol ayġa köz aldurmadım
Tiŋri yamġur birmedi ki sûzsız irdi ṭaleb
Maŋa külgü kildi eşkim yamġurın yaġdurmadım (NŞ 698)

Silkinçek "muska, gerdanlık" < T

Eski Hint, İran ve Roma kültürlerinde olduğu gibi eski Türkler arasında da özellikle hayvanların vücutlarına ait parçaların muska şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Altay Türklerinde kuş tüyü koruyucu olarak taşınmıştır. Şahinden alınan kemikler ve kurt dişleri de insanların taşıdıkları klasik muskalardandır (Demirci 2006: 267).

Nevâyî döneminde de muska geleneğinin uygulandığı ve şiirlere konu olduğu görülmektedir.

İple boyuna asılan muskaya *silkinçek* denmektedir (NSÇT: 585; DTO: 341; ŞS: 199; S: 256r/4; NETİL III/70; ĆS 294; BL 193; FHK 781).

Sözcüğün örneği *ṭûmâr* maddesinde verilmiştir.

Ṭûmâr "muska" < A

Sözcük anlamı "tomar" olan *ṭûmâr* sözcüğü burada "muska, dua yazılmış ve dürülmüş kâğıt" anlamında kullanılmaktadır (ĆS 266; Radlov 3-II: 1519; NETİL III/254).

Ni hûş imdi kim 'uryân nîgûn ḳad birle ursam tek
*Perîlerge cünûn **ṭûmârıdur** boynumda **silkinçek*** (NŞ 327/1)

"Boynumdaki gerdanlık peri gibi güzeller için bir delilik muskasıdır, çıplak, uğursuz boyumla koşmam nasıl bir akıllılıktır".

Sözcük günümüzde Özb. *tumår* "muska" (Marufov 1981: II/222), Kır. *tumar* "muska" (Yudahin 1985: II/266), Kaz. *tumar* "muska" (KTTS: 823) lehçelerinde yaşamaktadır.

Arbaġ "büyü, efsun" < T

Arwa- "büyülemek, büyülü sözler söylemek" (DLT: 558; Radlov 1-I: 335) kökünden gelen *arbaġ* sözcüğü "yalan, kandırma; kurnazlık; büyücülük; büyü; masal, efsane" anlamlarına gelmektedir (Radlov 1-I: 336). *Yılan arbaġı* da Türk folklorunda yaygın bir inanıçtır ve *Abuşka* sözlüğüne göre, *arbaġ*, yılanı ininden çıkarmak ya da zehrini gidermek için okunan bir efsundur (İnan 1976d: 249).

Örnekte, sevgilisinin saçının sevdasından bir şeyler anlatan Nevâyî'yi kimse anlamıyor, söylediklerini deli zırvası ya da yılan büyüsü zannediyorlar. Burada sevgilinin saçı bir yılana, Nevâyî de yılanın (sevgilinin) karşısında ona dil döken, onu ikna etmek isteyen bir büyücüye benzetilmektedir:

Zülfi sevdâsıda bilmesler Nevâyî nüktesin
*Yâ cünun güftârıdur yâhûd **yılanıŋ arbaġı*** (BV 591/7)

Yaman köz "kem göz, nazar" < T

Baktığı kimseye zarar veren ve nazar değdiren kötü göze *yaman köz* denmekte ve kötü gözü, nazarı defetmek için *sipend otu* "üzerlik" tütsü olarak kullanılmaktadır.

Tâ köŋül ḫâliŋ ḫayâlidin başıŋġa ivrülür

*Yoḳ sana ḥâcet **yaman köz** def'iġa ot u sipend* (FK 130/5)

"Gönül, benlerinin hayalinden başının etrafında döner, sana ihtiyaç yok, üzerlik otu kötü gözü ortadan kaldırır".

Kilise "kilise" < F

Moğol hakimiyetinin ilk devrinde, Doğu Türkistan'da, Yedisu'da yaşayabilen Hıristiyanlık ve Budizm'in, Timur zamanında tamamen ortadan kaldırıldığı bilinmektedir (Toğan 1971: 84). Ancak o dinlerden kalan harabelerin bulunduğu ve zamanla onların yıkıldığı anlaşılmaktadır.

Nevâyî, *Vakfiye*'sinde İhlasiyye medresesinin yanı sıra, kiliseye benzer bir yapının yıkılıp yerine cami inşa edildiğini söylemektedir:

*..ol binâ-yı deyr-peyvendni hemvâr ḳılıp medrese binâ ḳılındı ve ol esâs **kilise** mânendni bozup yiride mescidî ṭarḥ salındı* (V 6A/2)

3.3. ÖLÜM

Ölüm, her kültürde görülen ve tüm insanların karşılaşmak zorunda olduğu bir olgudur. Bu olgu din, felsefe, psikoloji, kültür araştırmaları, dil bilimi gibi alanların araştırma konusu olagelmiştir. Burada Timurlular döneminde insanların ölüm karşısında ne yaptıkları, olayları dille nasıl ifade ettikleri ile ilgili dil malzemeleri bulguları sunulacaktır.

Ölüm "ölüm" < T

Hayatın kesin olarak sona ermesine *ölüm* denir (EDPT: 146). Ölüm olayından sonra birtakım adetler Müslüman toplumlarda genellikle dinî geleneklere göre gerçekleşmektedir. Örneğin, Timurlularda Mirzalar vefat edince emirler aş hazırlatmış, Sultan ulema ile birlikte oturmuş, hafızlar da Kur'an okumuş, 40 gün süre ile şairler Sultan'ın katına gelip mersiyeler söylemiştir (Aka 1994b: 148). Ayrıca fakir fukaraya yemekler dağıtılmıştır (Develi 2018: 80).

Ancak sosyal statü ne olursa olsun ölüm karşısında herkes eşittir. Nevâyî de bu durumu güzelce özetlemektedir.

Tâ tirigdür şehġa köprekdür gedâdın derd-i ser
*Çun **ölüm** vaḳtı yiter tiŋdür gedâ ger şâhdur* (FK 185/6)

“Hayattayken şahın derdi fakirinkinden daha çoktur, ancak ölüm vakti gelince fakirle zengin aynı kefededir”.

Ecel “ecel, ölüm” < A

Ömrün sonu, hayatın son demi Arapça *ecel* sözcüğüyle ifade edilmektedir (OTL: 228).

*Râżı oldum kim **ecel** boġzumnı tutḳay kim nidin*
Min ḳalıp mehcûr aŋa her laḥẓa efġanım barur (FK 202/6)

“Ecelin boğazıma sarılmasına razı oldum çünkü her seferinde ben terkedilmiş oluyorum, feryadım gitmiş oluyor.

3.3.1. Yas

3.3.1.1. Yas Giysisi ve Yas Rengi

Ölüm sebebiyle doğan acıyı belirten davranışlar, yani yas olgusu, yas rengi, yası ifade etme adetleri Nevâyî’nin eserlerine yansımıştır.

Pek çok Türk boyunda yas renginin siyah olduğu bilinmektedir. (Tryjarski 2012: 151-152) ve Nevâyî döneminde de siyah renk yası temsil etmektedir. Büyük bir ölüm kaybı karşısında üzüntüyü belli etmek için insanlar karalar giymekte, siyah örtüler bağlamaktadır. Bunun için *ḳara kiy-, ḳara ton kiy-, ḳara çırma-, boyunġa ḳara kiz sal-/as-* ifadeleri kullanılmaktadır.

Ḳara kiy-/ḳara ton kiy- “yas elbisesi giymek” < T

Ölünün arkasından duyulan acıyı ve üzüntüyü davranışsal olarak belli etmek için insanlar adet gereği siyahlara bürünmekte, bu durum *ḳara kiy-/ḳara ton kiy-* şekillerinde ifade edilmektedir (NETİL IV/34).

*Dûd-ı âh içre **ḳara kiymişler***
Boldı 'ışḳ ehliġa mâtem gûyâ (FK 31/3)

“Ah dumanı içinde karalar giymişler, sanki aşıklar yas tutuyor”.

Közümdür tîre ya'nî iy Nevâyî
***Ḳara ton kiydi** mâtem içre şâhım* (FK 417/7)

“Ey Nevâyî! Gözüm karardı çünkü şahım matem için kara elbise giydi”.

Ḳara çırma- “karalar bağlamak; siyah örtü bağlamak” < T

Kara sözcüğü “sarmak, dolamak” anlamındaki *çırma-* fiiliyle bir araya gelerek “karalar bağlamak” anlamındaki bir deyim oluşturmakta, bu deyim Baburname’de (B II/134b14) de karşımıza çıkmaktadır Bu eylem kafaya siyah örtülerin bağlanmasıyla gerçekleşmektedir. Örneğin, Baysungur Mirza’nın ölümü üzerine kalabalık elbiselerini değiştirip başlarına karalar bağlamaktadır (Aka 1994b: 148).

Ḳara çırmap *yaş töküp efġân ḳılur-min ḥâme dik*
İtkeli nâlân köŋül bu nev'-i mâtemdür maŋa (BV 12/5)

“Karalar bağlayıp, gözyaşı dökerek kalem gibi feryat ediyorum, gönlün inlemesi bana bir çeşit matemdir”.

Boyunġa ḳara kiz/kiyiz as-/sal- “yas için boyuna kara keçeler bağlamak” < T

Fethali Kaçar Sözlüğü’nde *ḳara kiz* kavramı “eski bir Turan göreneğine göre ölen kişinin yasında boyuna siyah bez hatta siyah keçe bağlanırdı. Efrâsyâb tarafından öldürülen Siyâvahş’ın yasında İran’da siyah giyildiği için yaygınlaşmıştır” şeklinde açıklanmaktadır (FHK 920).

Borovkov’a göre, *ḳara kiz* Türk ve Moğollarda yakınların ölümünde yas işareti olarak boyuna asılmaktadır (BL 233).

Timur’un oğlu Muhammed Sultan ölünce şehzadenin tüm beyleri ve mülazimleri karalar giymekte, *boyunlarına kara keçeler bağlamakta*, kafalarına toprak saçarak kan ağlamaktadır (Yezdî 1997: 270).

“Boyunlarına yas için keçe çullar asarak köpekler sabaha kadar başımda feryat mı ediyorlar” örneği ayrıca köpeklerin havlamasının da bela, musibet belirtisi olduğuna işaret etmektedir:

Asıp boyunlarıġa kiz 'azâ üçün culdın
Taŋ atḳuça başıma nevḥa mu ḳılur itler (FK 186/3)

Hecr şâmıdın ***asıp gerdûn ḳara kiz boynıġa***
Ṣubḥ çâk iylep yaḳa ḥâlimġa şiven ḳıldılar (FK 155/4)

“Felek ayrılık akşamından boynuna kara keçe bağlayıp, sabah yaka yırtarak halime feryat ettiler”.

3.3.1.2. Yası İfade Etme Adetleri

ʿAzâ tut- "yas tutmak" < A+T

ʿAzā sözcüğü *tut-* fiiliyle bir araya gelerek "yas tutmak" anlamını oluşturmaktadır (ŞTE: 335; B II/134b14). Bu yapı Kırgız Türkçesinde *aza küt-* "yas tutmak" (Yudahin 1985: I/25), Özbek Türkçesinde *äzä tut-* "yas tutmak" (Marufov 1981: I/30) şekillerinde kullanılmaktadır.

Tuttılar** anıŋ dağı **ʿazâsın
Kėydiler** anıŋ dağı **ḳarasın (LM 2987)

"Onun da yasını tuttular, onun da karasını giydiler".

Saç yay- "saçları açmak" < T

Matemi ifade etmek adetlerinden biri *saç yay-* saçları açmaktır ve bunun kadınlar için geçerli olduğu tahmin edilmektedir.

Şâm ile ṣubḥ er sarıġ aġrıḳ imesler pes nidür
Tün saçın yayıp ḳuyaş yırtıp yüzin tutmaḳ ʿazâ (FK 40/6)

"Akşam ile sabah eger acılı değillerse gecenin saçını açıp, güneşin yüzünü yırtıp yas tutması nedir peki".

Bu adet Kırgızlarda *çaç cay-* "kocası ölen kadının saç örgülerini çözüp dağıtarak yas tutması" (Yudahin 1985: I/214) şeklinde yaşamaktadır.

Yüz yırt- "yüz yırtmak" < T

Trijarski, yakın bir kişinin kaybından kaynaklanan büyük bir acıyı ifade etme biçimi olan *yüz yırtma* geleneğinin Altay halklarında, özellikle Türklerde görüldüğünü, Türklerin bu geleneği Hunlardan almış olduğunu Atilla'nın cenaze törenindeki saç kesme ve yüz yaralama örnekleriyle desteklemekte ve gelenekle ilgili bilgilerin eski Çin ve Bizans kaynaklarına dayandığını belirtmektedir (Trijarski 2012: 163-164).

Timurlu tarihçisi Yezdî, Timur ölünce hanımlarının *yüzlerini yırtıp* saçlarını yolarak, beylerinin ise yakalarını yırtıp kendilerini yere atarak ağladığını söylemektedir (Yezdî 1997: 297).

Şerâre ḫaṭları saġınma dûd-ı âhım ara
*Ki **yırtıban yüzini kiydi mâtemimġa ḳara*** (NŞ 35/1)

“Kıvılcım hatlarının ahımın dumandan olduğunu düşünme, çünkü yüzünü yırtıp, matemim için karalar giydi”.

Bu gelenek Kırgızlarda *bet cırt-* “ölü için yüz yırtmak” şeklinde görülmektedir (Yudahin 1985: I/130).

Köŋlek yırt- “gömlek, elbise yırtmak” < T

Matemi ifade etmenin bir diğer biçimi *köŋlek yırt-* “elbise yırtmak”tır.

Mirza Şahruh’un oğlu, aynı zamanda Ulug Beg’in kardeşi Baysungur vefat edince Ulug Beg’in üzüntüden börkünü yere vurup hilatini yırttığı ve böğüre böğüre ağladığı bilinmektedir (Aka 1994b: 148).

Cân tapay dir-sin ṣabûhîdin velî ġâfil ki ṣubḥ
Çâk itip köŋlek siniŋ ḥaliŋġa tutmıştır 'azâ (FK 39/8)

“Sabah içkisinden can bulayım diyorsun ama gafil ki, sabah gömleğini yırtıp senin haline yas tutmuş”.

Yaka yırt- “yaka yırtmak” < T

Bu yas biçimini genelde evlatlarını kaybeden babalar uygulamaktadır.

Taşḳarı ata yalaŋ ḳılıp baş
Yırtıp yaḳa *köksige urup taş* (LM 3304)

“Baba dışarıda şapkasını çıkarıp yakasını yırttı ve göğsüne taş vurdu”.

Çağatay şairi Hüveydâ’nın *Rahat-ı Dil* eserinde benzer örnek görülmektedir.

Ki bir kün ol kişini oğlı öldi
Yaḳa yırtıp muṣibet tonı kėydi (Râhat-ı dil 191/6)

“Bir gün ol kişinin oğlu öldü, yakasını yırtıp musibet elbisesini giydi”.

Saç kis- “yas için saç kesmek” < T

Türklerin en eski yas ritüellerinden olan saç kesme adetinde cenaze merasiminden sonra herkesin saçlarından bir tutam kesilmiştir. Ayrıca merhumun atının kuyruğu veya yelesinin kesilmesi gibi, aynı şekilde onun dul kalan eşinin de saçının kesildiği bilinmekte ve bu ritüelin saç yolma adetinin hafifletilmiş bir şekli olabileceği düşünülmektedir (Hacıgökmen 2013: 407-408)

Çu cevrüŋ örtedi pervâneni ni sûd iy şem'
Kisip saçıŋnı 'azâsı üçün fiġân ḳılsaŋ (FK 352/6)

"Ey mum! Eziyetin pervaneyi yaktı, yası için saçını kesip, feryat etsen ne yazar".

Bozla- "ağlayıp inlemek, matemle feryat etmek" < T
(EDPT: 392; DLT: 597; NSÇT: 365; DTO: 169; ŞD: 18/11; NETİL I/344; ĆS 247; BL 142; FHK 476; VEWT: 82; (FHK 476).

"Dişi deve yavrusunu çağırırken bağırmak, bozlamak" anlamındaki bu sözcük zamanla "acılı acılı ağlamak, feryat etmek" anlamını kazanmış, genelde evladını kaybeden anne babaların acısını belirtmek için kullanılmıştır.

Çocuğunun ölümü karşısında ebeveyn *botam* diye seslenerek *bozlamaktadır*:

Botam dip gâh ***bozlap*** *gâh ügürse*
Cefâ taşın sınuḳ köksige ursa (FŞ XLIX/115)

Sözcük Kır. *bozdo-* "1. dişi devenin yavrusuna bağırması; 2. acı acı, kederle ağlamak" (Yudahin 1985: I/138), Kaz. *bozda-* 1. "devenin bağırması"; 2. acılı, dertli ağlamak" (KTTS: 133), Özb. *bozla-* "hıçkıra hıçkıra ağlamak" (Marufov 1981: I/158), TT. *bozla-* "çığlık koparmak" (TDK) lehçelerinde yaşamaktadır.

3.3.2. Taziye

'Azâ "cenaze alayı; başsağlığı ziyareti; taziye" < A

Türklerde bir kimsenin ölümünden sonra (yakınlarına) duydukları acıyı gösterme geleneği etnografik ve yazılı kaynaklardan anlaşıldığı üzere çok erken tarihlere dayanmaktadır. Kaynaklar yüzyıllar boyu kendi hanlıkları dışında başka ülkelere başsağlığı için gönderilmiş Türk elçilerinden bahsetmektedir. Uzaklardan gelen benzer başsağlığı ziyaretleri de Türkler tarafından kabul edilmiştir (Trijarski 2012: 169).

O dönemde cenaze alayı, başsağlığı ziyareti, taziye için Arapça *'azâ* sözcüğü kullanılmaktadır (ŞTE: 335; OTL: 63; B I/17b8; Radlov 1-I:357).

Dėsem ki ***'azâġa*** *ḳılma köp meyl*
Her sarı aḳızma eşkdin seyl (LM 3234)

"Desem ki cenaze alayına çok meyletme, her tarafa gözyaşından sel akıtma".

Sözcük Kır. *aza* “yas, matem” (Yudahin 1985: I/25); Özb. *äzä* “taziye; yas, matem” (Marufov 1981: I/29), Kaz. *aza* “yas; ölü evine yapılan yardım” (KTTS: 19) lehçelerinda yaşamaktadır.

ʿAzâ sora- “başsağlığı dilemek” < A+T

“Baş sağlığı dilemek” anlamında ise *ʿazâ sora-* birleşik yapısı kullanılmaktadır.

Alarnıŋ Ṣafiyyüd-dîn Muḥammed atlıġ ferzendleri Tiŋri raḥmetiġa barġanda ***ʿazâ sorar*** *âyînin becâ kiltürürge atlanıp alar ḫıdmetiġa bara durġanda…* (HM 31.s/12-13)

3.3.3. Ölüyü Hazırlama

Ölüg “ölü” < T

(EDPT: 142; EUT: 150; DLT: 786; KB: 369; NF: 337; KE: 507; KTS: 211; NSÇT: 297; DTO: 80; ŞS: 40; ŞTE: 434; S: 86v/5; NETİL III/609; ĆS 227; BL 104).

Hayatı sona ermiş, ölmüş insana *ölüg* denmektedir.

Cân helâk oldı Nevâyîġa vü ten zâr u naḥîf
Ol ***ölügge*** *yasamış uşbu süŋekdin tâbût* (BV 71/7)

“Nevâyî’nin canı helak oldu ve bedeni zayıf dermansız, ol ölüye bu kemikten tabut yapmışlar”.

Yu- “yıkamak; örnekte ölüyü yıkamaktan bahsedilmektedir” < T

Ölünün yıkanması Türk halklarının cenaze törenlerinde önemli bir yer tutar ve bu konuyla ilgili olarak farklı belgelerde çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Ancak, bu geleneğin suyun kıt olduğu kurak bozkırlar ve ırmaksız dağlarda geçerli olup olmadığı ikilemi ortaya çıkmaktadır (Trijarski 2012: 171).

Ölüyü yıkama eylemi *yu-* fiiliyle ifade edilmektedir (EDPT: 870). Ancak bazı özel ölüm durumlarında yıkama işlemi yapılmamaktadır. Örneğin, Timurlu zamanında öldürülen kişilerin şehid sıfatıyla, öldürüldüğü zaman üzerinde bulundurdukları elbiseleriyle gömüldüğüne, yani yıkanmadığına dair ipucunu Ulug Bey’in gömülme şekli vermektedir (Semenov 1960: 156).

Bâde birle ***yuŋ*** *Nevâyî’ni ḫumâr itse helâk*
Baġlaŋız tâbûtı üzre naḫl-i berg-i tâkni (FK 654/7)

“Sarhoşluk öldürürse Nevâyî’yi şarapla yıkayın, tabutunun üzerine asma yaprağı bağlayın”.

Kefen “kefen” < A

Kefen ölen kişinin mezara konulmadan önce sarıldığı bezdir (OTL: 578; NETİL II/102). Kefene sarılmanın Müslüman Türk halklarında genel uygulama olduğunu belirten Trijarski, Türklerde kefen kullanımının çok eskilere dayandığını söyler ve L. Bazin ve Roux’a atıfta bulunarak 8. yüzyıl Orhun yazıtlarında geçen kefen kullanımıyla ilgili örnek cümleleri aktarır, ayrıca *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te kefenle eş anlamlı *eşük* sözcüğünün geçtiğini ifade eder (Trijarski 2012: 184).

Örnekten kefenin keten kumaşından yapıldığı anlaşılmaktadır.

Ḥulle-i ṭâ'at iter dûzaḫ otın def' yoḳ irse
*Ol ḥarâretḳa ni dâfi' **kefeniŋ gerçi ketândur*** (FK 204/6)

“Taat hullesi cehennem ateşini defeder, yoksa o ateşe kefen dayanmaz çünkü ketendir”.

Tâbût “tabut” < A

Trijarski, tabut kullanımının Hunların dönemine ait bazı mezarlıklarda görüldüğünü, tabutun statü ve zenginlik belirtisi olduğunu, Türklerde tabut kullanımının ise Uygurlarla başlamış olabileceğini ifade eder (Trijarski 2012: 194).

Devlet büyüklerinin, örneğin Timur’un, Şahruh’un, Ulug Bey’in tabutları mermerden yapılmış, üzerine mezar taşı dikilmiştir (Semenov 1960: 141, 155, 156).

Örnekteki *bâdâm tabut* ifadesi tabutların genelde çeşitli ağaçlardan yapıldığını ve ağaç cinsinin de belirtildiğine işaret etmektedir.

*Çün ḳara bâdâm **tâbût** üzre resmidür ḳadîm*
Köz cenâzem sarı sal kim sinsizin boldum ḳatîl (BV 657/24)

“Bedenim siyah badem tabutu üzerine uygundur, cenazem tarafına göz at çünkü sensiz katil oldum”.

Tâbût-pûş “tabut örtüsü” < A+F

Tabutların üzeri bir örtüyle örtülmekte ve tabut örtüsüne *tâbût-pûş* denmektedir.

Ger ölsem deyr pîri taŋ bilim zünnâr ile muḥkem

*Maŋa **tâbût-pûş** eylep fenâ deyri palâsıdın* (GS 517/8)

"Ey meyhane piri! Eğer ölürsem belimi zünnar ile sıkıca bağla, meyhane çulunu bana tabut örtüsü yap".

3.3.4. Mezar ve Defin

Buḳʿa "mezar, türbe" < A

"Yer, ülke; büyük yapı" anlamlarına gelen *buḳʿa* sözcüğü (OTL: 127) burada "mezar, türbe" anlamını taşımaktadır.

öyüŋ şeyḫ Loḳman mezârı imes
*sini kimse ol **buḳʿa** şeyḫı dimes* (Sİ 4786)

"Evin şeyh Lokmak mezarı değil, seni kimse o türbenin şeyhi demez".

Gûr "mezar, kabir" < F

"Mezar, kabir" anlamında *gûr* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 338; NETİL I/433).

Sözcüğün örneği *mezâr levhi* maddesinde verilmiştir.

Mezâr levhi "mezar yazısı" < A+T

Ölüye ait kimlik bilgileri, dua vb. yazıların kazındığı mezar yazısına *mezâr levhi* denmektedir.

*Ġamıŋda çün ecel **gûr** aġzıda cismim nihân itkey*
***Mezârım levhi** derdiŋ şerḥini til dik beyân itkey* (GS 603/1)

"Derdinden ecel mezar ağzına bedenimi gizlesin, mezar taşıma derdinin şerhini beyan etsin".

Ḳabr taşı "mezar taşı" < A+T

Eski Türklerde ölen kişinin mezarının belli olması için taş dikildiği ve bu taşa *balbal* dendiği bilinmektedir. Bu dönemde ise mezar taşı Arapça Türkçe *ḳabr taşı* tamlamasıyla ifade edilmektedir.

Mezar taşlarının dili genel olarak Arapça, bazen Arapça-Farsça karışıktır. Hükümdarların mezar taşlarında merhumun şeceresi, Allah'a hamd, münacat, ayet dua ve tarihi bilgiler yer almaktadır (Semenov 1960: 143-161).

Sıradan halkın mezar taşlarında muhtemelen mezar taşı üslubuna göre ölü hakkında kısa bilgilerin kaydedildiği tahmin edilmektedir.

Şairlerin mezar taşlarına ise onların rubai veya beytinin kaydedildiği örnekten anlaşılmaktadır.

*Mevlânâ Ṭâlib-i Câcermî… bu rubâ'îsini **ḳabrı taşıġa** bitip irdiler*.. (MN § 30/22.s)

Merḳad "kabir, mezar" < A

"Mezar, kabir" anlamına gelen *merḳad* sözcüğü "mubârek, muṭahher" gibi sıfatlarla birlikte daha çok saygın kişilerin mezarı için kullanılmaktadır.

*Ḥażret-i Mîr Ḳâsım-i Envâr… **mubârek merḳadları** Cam vilâyetide Ḫircird ḳaṣabasıdadur…* (MN § 1/7.s)

*…ol ḥazretniŋ **muṭahher merḳadi** başıda 'âlî 'imâret salıp…* (HM 73.s/4-6)

Gûr-istân "kabristan, mezarlık" < F

Kabristan, mezarlık için *gûristân* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 339; NETİL I/433).

*Mevlânâ Kâtibî… mezârı Esterâbâd'da Nüh-gûrân digen **gûristândadur*** (MN § 7/12.s)

Ḳoy- "ölüyü defnetmek" < T

"Ölüyü defnetmek" anlamında *ḳoy-* fiili kullanılmaktadır. Sözcük Kırgız Türkçesinde de *koy-* "ölüyü defnetmek" şeklinde yaşamaktadır (Yudahin 1985: I/393).

*Ya'ḳûb 'aleyhi's-selâm dağı Ken'ânda 'âlemġa vidâ ḳıldı. 'Ayşnıŋ süŋegin Cîrûnġa naḳl ḳılıp âbâsı meḳâbiri civârıda **ḳoydılar*** (TEH 95.s/19-20).

3.3.5. Ölümle İlgili Örtmeceler

İnsanlar ölüm, hastalık gibi ürküntü ve üzüntü veren durumlarda bunlarla ilgili sözcükleri doğrudan kullanmamaya özen gösterirler. Örneğin, *hastalanmak* yerine "rahatsız olmak", "kendini iyi hissetmemek", "kendini biraz kötü hissetmek" gibi eylem öbekleri kullanılır. Ölüm için de birçok dil daha yumuşak ifadelere başvurmaktadır. Bunun en yaygın örneklerinden biri *ölmek* yerine "vefat etmek" ifadesinin kullanımıdır (Demirci 2014a: 290).

Türklerin eski çağlarda bile *öl-* yerine *uç-, kergek bol-* ifadelerini kullandığı bilinmektedir (Tekin 2016: 49, 94). Nevāyî dönemi toplumu da ölümle ilgili sözcükleri kullanmaktan kaçınmış, bunun yerine *öt-, bar-, 'âlemdin öt-, 'âlemġa vedâ ḳıl-, Tiŋri raḥmetiġa bar-* gibi dolaylı ifadeleri tercih etmişlerdir.

Soŋġı uyku "ölüm" < T

Soŋġı uyḳu yapısı "ölüm" anlamında bir örtmece sözcük olarak kullanılmaktadır (NSÇT: 623; S: 247r/27; NETİL III/282; FHK 810).

Nevâyîyâ ötüben 'ömr ġaflet içre dirîg
*Ki **soŋġı uyḳuġa** köz meyli iterde oyġandım* (FK 436/7)

"Ey Nevâyî! Ömür gafletle geçti yazık, ölüm uykusuna göz tam meylederken uyandım".

Öt- "vefat etmek" < T

"Geçmek, aşmak; bir şeyi delip geçmek" anlamlarına gelen *öt-* sözcüğü (EDPT: 39; DLT: 792) burada "vefat etmek" anlamında kullanılmaktadır (NETİL III/615).

*Şeyḫ Âẕerî… ma'lûm bolur ki bir târîḫde **ötüptürler*** (MN § 6/11.s)

Sözcük Kır. *öt-* "ölmek" (Yudahin 1985: II/102), Kaz. *öt-* "vefat etmek, ölmek" (KTTS: 661) lehçelerinde örtmece sözcük olarak yaşamaktadır.

Bar- "vefat etmek" < T

"Gitmek, uzaklaşmak" anlamındaki *bar-* (EDPT: 354; DLT: 573) fiili "vefat etmek" anlamında da kullanılmaktadır (B I/65b19; NETİL I/313).

*Baba Sevdâyî… ikki ġarîb oġul yâdigâr ḳoyup **bardı*** (MN § 26/21.s)

ʿÂlemdin öt- "göçüp gitmek, ölmek" < A+T

'Âlemdin öt- yapısı "vefat etmek" anlamında kullanılan bir örtmecedir ve günümüzde Kırgız Türkçesinde *aalamdan öt-* "vefat etmek" şeklinde bulunmaktadır (Yudahin 1985: II/102).

*Mevlânâ Ṭûsí… 'Irâḳ'da **ʿâlemdin ötti*** (MN § 25/21.s).

ʿÂlemġa vedâ ḳıl- “hayata veda etmek, ölmek” < A+T

“Hayata veda etmek” anlamında *ʿâlemġa vedâ ḳıl-* deyimi kullanılmaktadır.

Mîr İslâm-i Ġazzâlî… Sulṭân Ebû Saʿîd Mîrzâ çağıda ***ʿâlemġa vedâ ḳıldı*** (MN § 13/16.s)

Tiŋri raḥmetiġa bar- “Allah’ın rahmetine kavuşmak” <T+A+T

“Vefat etmek, Allah’ın rahmetine kavuşmak” anlamında *Tiŋri raḥmetiġa bar-* deyimi kullanılmakta ve bu kullanım Baburname’de de görülmektedir (B I/9a14).

Ḫâce Faẕlu’llâh-i Ebu’l-Leyṯî… Semerḳand’da ***Tiŋri raḥmetiġa bardı..*** (MN § 50/34.s)

Cân terkini ḳıl- “canını terketmek” < F+A+T

Can terkini ḳıl- deyimi “canını terketmek, can vermek” anlamında kullanılmaktadır.

ʿIşḳımnı Nevâyî ḳıladur terk dimiş-sin
Cân terkini kim ḳılsa *ni imkân irür uşbu* (FK 538/7)

“Nevâyî aşkımı terk eder demişsin, canını terk etse de bunun imkânı yok”.

Cân tapşur- “vefat etmek, canını teslim etmek” < F+T

Cân tapşur- deyimi “vefat etmek, canını teslim etmek” anlamında kullanılan bir örtmecedir.

Ger murâdıŋ ḳatl ise ***cân tapşuray*** *alġıl revân*
Raḥm itip öltürme yıllar hecriŋe zâr eyleben (NŞ 482/2)

“Eğer amacın katletmekse canımı teslim edeyim al götür, ama merhamet edip öldürme, yıllardır hasretinden feryat ediyorum”.

Terk-i dünyâ iyle- “dünyayı terketmek” < A+T

“Dünyayı terketmek” anlamında *terk-i dünyâ iyle-* yapısı kullanılmaktadır.

Ey Nevâyî ***terk-i dünyâ iyle*** *ʿizzet isteseŋ*
Kim meẕellet kildi saʿy anıŋ temennâsı üçün (BV 486/7)

“Ey Nevâyî! Eğer hürmet istiyorsan dünyayı terk et, çünkü bayağılık geldi, onun temennisi için çabala”.

3.3.6. Ölüm Yemeği

Yıl aşı "Ölüm yıldönümü yemeği" < T

Yakınları kaybeden Türklerin merhumun ölümü veya ölüm yıldönümü için yemek dağıtması bir gelenektir. Geniş anlamda "aş, yemek" anlamına gelen *aş* sözcüğü *yıl* sözcüğüyle yan yana gelerek "ölen kişi için bir sene sonra onun hatırasına düzenlenen ziyafet, tören, yoğ yemeği" anlamını kazanmıştır (EDPT: 253; B I/31a18; NETİL II/78).

Timurlular döneminde devlet adamlarının ölümü üzerinden geçen ilk bayramda merhuma büyük bir *aş* verilir, birkaç gün yemekler dağıtılırdı. Şahruh, oğlunun ölümü üzerine büyük *aş* verilmesini buyurmuş, birkaç gün boyu yemekler dağıtılmıştır (Aka 1994b: 148). Nevâyî'nin vefatından 10 gün sonra şehrin kuzeyinde Havz-ı Mâhiyân'da Hüseyin Baykara'nın yönetimi altında Türk usulü *aş* "yoğ yemeği" verilmiş ve bu Herat tarihinde benzeri görülmeyen bir hadise olmuştur. Bu merasimde prensler ve memleketin en büyük emirleri, Hândmîr'in tabiri ile "alelâde çavuşlar gibi" ayak üzerinde bulunarak hizmet etmişler ve bu büyük insana karşı derin hürmetlerini göstermişlerdir (Togan 1940a: 352).

Yıl bolġandın soŋra ḥażret-i sulṭân-ı ṣâḥib-ḳırân alarnıŋ ***yıl aşını*** *bes i'zâz u iḥtirâm bile pâdşâhâne birip muḫlişleridin ba'ż ı ol ḥazretniŋ muṭahher merḳadi başıda 'âlî 'imâret salıp ḫuffâẓ u imâm ve muḳrî ve ḫuddâm ta'yîn ḳıldı* (HM 73.s/4-6)

Bu gelenek bugün de Türkler arasında sürdürülmektedir. Örneğin, Kazak, Kırgız Türkçelerinde *aş* sözcüğü "yemek" anlamının dışında "ölüm yıldönümü yemeği" anlamında kullanılmaktadır (Yudahin 1985: I/83; KTTS: 60).

3.4. SANATLAR

3.4.1. GÜZEL SANATLAR

3.4.1.1. Mimarlık Sanatı

Dünyanın başkenti haline gelmiş olan Semerkand'da devletin zenginliğini ve Emîr Timur'un halka verdiği değeri gösteren yapılar birbiri ardına yükselmiş ve geçen yüzyıllara rağmen hala ziyaretçilerine o dönemin ihtişamı hakkında bilgi vermektedir. Emîr Timur'dan sonraki devirlerde de mimari eserlerin ihtişamı sürmüş ve

Semerkand'dan sonra başkentlik yapan Herat'ta bu eserler sergilenmeye ve inşa edilmeye devam etmiştir (Doğan 2020: 94-95).

Mi'mâr "mimar" < A

İnşaat planlarını yapan ve bunların kurulmasına bakan sanatkâra *mi'mar* denmektedir (OTL: 754).

Terim unvan olarak da kullanılmıştır: *Üstâd Ḳıvâmu'ddîn-i Mi'mâr* (MN 192.s).

Nevâyî "Eğer aşk mimarı millete şenlik evi kurduysa, napayım bana da zahmet evi kurdu" diyerek sevgiliyi bir aşk mimarına benzetmektedir:

Ger ilge ḳaṣr-ı ṭarab tüzdi ***'ışḳ mi'mârı***
N'itey ki ḳıldı maŋa külbe-i 'anâ iḥdâṣ (FK 93/3)

3.4.1.1.1. Mimari Unsurlar

Buḳ'a "büyük yapı, kuruluş" < A

Buḳ'a sözcüğü burada "büyük yapı, kuruluş" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 127).

Nevâyî, *Vakfiye*'sinde Hüseyin Baykara'nın Ni'met-Âbâd Medresesi'nin inşaasından bahsederken yapıya *buḳ'a* demektedir.

bu ***buḳ'a*** *ki tâ binâsı bünyâd oldı*
il ḥacet ile faḳrdın âzâd oldı
dervîş ü ġânî ni'metidin şâd boldı
bu vechdin atı ni'met-âbâd boldı (V 6A14)

Nevâyî, *Vakfiye*'sinde mal varlığının bir kısmını ihtiyaç sahiplerine harcadıktan sonra kalan kısmıyla Hüseyin Baykara'nın saltanatına armağan olarak hayır kurumları yaptırdığını belirtmektedir:

..ve ba'żını kim cemî' me'ünât ve barça teklîfâtdın arttı ***buḳâ'-ı ḫayr*** *binâ ḳıldım* (V 5B5)

Sütûn "sütun, direk" < F

Mimaride binaları ayakta tutmak için kullanılan en önemli destek unsuru *sütûn*'dur (OTL: 1135).

Uşatıp oḳını maḥzûn köŋülni sındurmaŋ
Ki iv şikest tapar her ḳaçan ki sındı ***sütûn*** (GS 511/7)

"Okunu kırarak hüzünlü gönlü kırma, çünkü sütunu kırıldı mı ev de yıkılır".

Pîl-pûş "fil ayağı" < F

Pîl-pûş, cami, kilise kubbeli yapılarda kubbe ve kemerleri taşımak için kullanılan yüksek ve kalın ayak, ahşap, tuğla veya taş kolondur. Sözcüklerde *pilpâye* şeklinde geçmektedir (http://lugatim.com/s/P%C4%B0LP%C3%82YE).

*Yaġdurup nâvek bozuġ köŋlüm 'imâret eyledi*ŋ
Gûyiyâ ***pîl-pûş*** *itip ḳoydûŋ aŋa her yan sütûn* (NŞ 440/4)

"Ok yağdırıp dağınık gönlümü binaya çevirdin, fil ayağı yapıpı her yanına sütun koydun".

Kirpiç "kerpiç, tuğla" < T
(EDPT: 737; VEWT: 256; EUT: 107; DLT: 705; KE: 327; KTS: 139; DTO: 484; ŞS: 253; S: 313v/4; NETİL II/118; BL 235; FHK 1050).

Kirpiç, duvar örmekte kullanılmak için kalıplara dökülüp güneşte kurutulan saman ve balçık karışımı ilkel bir tuğladır (TDK).

Herat'ta çok fazla orman bulunmadığından binalar doğal olarak çoğunlukla kerpiçten yapılıyordu. Bunun yanı sıra yapılarda az da olsa tuğla kullanıyordu. Toprak pişirme ve tuğla yapım atölyeleri çok eski dönemlerden beri Herât bölgesinin önemli şehirlerinde vardı. (Şahin 2016b: 83).

Örnekteki ham kerpiç, toprak, su ve saman karışımıyla elde edilen, ateşte pişirilmemiş kerpiçtir.

..divârı ***ḫam kirpiçdin*** *irdi gûyâ kim ol kirpiçni endûh tofraġı ve ḥasret suyıdın ḳoyup irdiler…* (V 5B/21-22)

Ḫışt "kerpiç; tuğla" < F

Çamur veya kerpiç duvarlı şehirler, Orta Asya'daki yapı geleneğinin önemli özelliklerinden biridir. İki kalıp arasına konulan çamur, ayakla veya başka aletlerle iyice sıkıştırılır. (Ögel 1991: I/199) Sonra kalıp dikkatli çıkartılır ve dökülen çamur

kurumaya bırakılır. Buna Farsça *ḫışt* denmektedir (OTL: 418; B I/36b18; NETİL III/403).

Mey bile mey-ḫâneniŋ ***ḫıştın taş üzre ḥal ḳılıŋ***
Çün ḫumârımdın ṣudâ' olsa anı ṣandal ḳılıŋ (NŞ 356/1)
"Şarap ile meyhanenin kerpicini taş üzerine ördün".

Sözcük Özb. *ġışt* "kerpiç, tuğla" (Marufov 1981: II/661), Kaz. *ḳış* "kerpiç, tuğla" (KTTS: 566), Kır. *kış* "kerpiç, tuğla" (Yudahin 1985: I/501) lehçelerinde kullanılmaktadır.

ʿİmâret sal- "bina yapmak, inşa etmek" < A+T
Yapı, bina, ev gibi inşaat yapılarının kurumu için Çağataycada *sal-* fiili kullanılmaktadır. Örneğin, *ḳışlaġ sal-* (B I/43b23), *tam iv sal-* (ŞTE 67b13). Örnekteki *ʿimâret sal-* birleşik yapısı "bina inşa etmek" anlamındadır.

..ol ḥazretniŋ muṭahher merḳadi başıda ʿâlî ***ʿimâret salıp*** *ḫuffâẓ u imâm ve muḳrî ve ḫuddâm taʿyîn ḳıldı* (HM 73.s/4-6)

sal- fiili halen bazı lehçelerde "kurmak, inşa etmek" anlamında kullanılmakta, Kır. *imarat sal-* "bina inşa etmek" (Yudahin 1985: II/125), Özb. *üy sal-* "ev kurmak" (Marufov 1981: II/67), Kaz. *sal-* "ev kurmak" (KTTS: 701) gibi örnekler bulunmaktadır.

3.4.1.2.Süsleme ve Tasarım

Emîr Timur dönemindeki mimarî eserlerin çoğunda göz alıcı süslemeler kullanılmış ve bu tezyinat sanatları Timurluların belirgin özelliklerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Bunların el sanatlarıyla ve benzeri başka sanatlarla uygulanması sonraki devirlerde olmuş ve Mîrza Şâhruh'un oğullarının zamanında bu sanatlar insanların eğitim gördükleri ve neredeyse her alanda kullanılan bir mahiyete bürünmüşlerdir. Emîr Timur'dan sonraki dönemde Mîrzâ Hüseyin Baykara döneminde yaşayan Ali Şîr Nevâyî süsleme konusunda yeni bir zirve yaşatmış ve Timurluların medreselerinde, kütüphânelerinde ve diğer birimlerinde nakkaşlar, hattatlar ve tasvirciler işe alınarak çeşitli dîni ve ilmî kitaplar süslenmiştir (Doğan 2020: 97-98).

Muḳarnas “mimari yapılarda görülen geometrik, üç boyutlu bir bezeme çeşidi” < A

İslam mimarisinde yaygın olarak kullanılan ve petekler dizisi ya da hücreler halinde istiflenmiş görüntü veren *muḳarnas*, bulunduğu yerde hem taşıyıcı hem de süsleyici işlevi görmekte, statik ve plastik görevleri birlikte üstlenmektedir. Bir başka deyişle *muḳarnas,* geometrik bir tasarımın üçüncü boyuta aktarılmış halidir (Mülayim 2006: 126).

Ol ḥażret binâ ḳılġan medresedin kim her ṭâḳı 'uluvv rif'atdın ***sipihr-i muḳarnas*** *revâḳıġa küŋüre yitkürüp turur* (V 6A11)

Ḫıtâyî “çiçek motifli süsleme tarzı” < A

Ḫıtâyî veya *ḫıtâyî* süsleme sanatında açılmış lotusu andıran bir çiçek motifidir ve merkezini bu çiçek işgal etmek üzere birbirine geçmiş spiral dallardaki çiçek motiflerinden meydana gelen bir süsleme tarzıdır (OTL: 390).

Sözcüğün örneği *firengî* maddesinde verilmiştir.

Firengî “Avrupa tarzı bir süsleme?” < ?

Firengî süsleme tarzıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamakta ve Batı etkisiyle meydana gelen bir çeşit süsleme motifi olduğu tahmin edilmektedir.

...ve ṣûret-i irşâdı bile küfr ehli köŋli varaḳıdın ***ḫıtâyî*** *ve* ***firengî*** *nakşı kitti..* (HE 82.s/12b)

Şemse “güneş şeklinde süsleme motifi” < A

Güneş şeklinde yapılan işleme resme *şemse* denmektedir (OTL: 1154).

İçiniŋ ṣûreti rûḥ-ı muṣavver
Taşınıŋ ***şemsesi*** *mihr-i münevver* (FŞ XVI/55)

“İçinin şekli resimli ruh, dışının şemsesi ışıklı güneş”.

Çînî “çini” < F

Türklerde iç ve dış mimari süslemenin en renkli kolu olan *çînî*, çeşitli biçimdeki levhaların renklendirilip sırlanarak fırınlanması sonucu meydana gelen bir süsleme unsurudur. Mimari eserlerde çini süslemeleri Karahanlılar, Gazneliler ve Harezmşahlar döneminde gelişme göstermiş, Timurlular zamanında görülen ihtişamlı çini

örneklerindeki renkli sırla boyama tekniği bu sanata yeni bir üstünlük kazandırmıştır (Yetkin 1993: 329).

Sedd-i İskenderde bir köşkün inşasında çok sayıda çini kullanımı anlatılmaktadır.

bisâtı dağı ***ḫışt-ı çînî-sirişt***
müṯemmen yasap ***çînî*** *andaḳ ki ḫışt*

"Döşemesi de çini tuğla, sekizgen biçimde yapılmış tuğla".

çü ***çînî*** *bolup ferş-i kâşî aŋa*
bolup naḳş-ı metn ü ḫeyvâşî aŋa

"Çini fayanslara metin nakşı ve haşiyeler işlenir".

barı ḫışt aŋa ***çînî-âyîn*** *bolup*
ṣafâ içre ***âyîne-i çîn*** *bolup* (Sİ 4678-80)

"Bütün tuğlalar çini usulüyle oldu, sefa içinde çini usulü oldu".

3.4.1.3. Bağlar

O devirde *bâġ* sözcüğü tek başına "bağ, bahçe", özel isimle birlikte kullanıldığı zaman "köşk, havuz, fıskiye, şelale gibi yapıların bulunduğu ağaçlı, süslü bir yerleşke", meyve belirten sözcüklerle birlikte kullanıldığı zaman "meyve bahçesi" anlamlarına gelmektedir. (*Bâġ* örneği için *bkz*. Şekil 3). Burada mimarlık sanatının bir parçası olan *bâġ* "yerleşke" kültürü üzerine durulacaktır.

Timurlu bağları veya bahçeleri, on yedinci yüz yıla kadar Hindistan'da Babur bahçeleri için bir model olarak hizmet ettiği yönündeki yaygın inanış nedeniyle dikkatleri üzerine çeken ve pek çok araştırmaya konu olan bir alandır. Timurlu döneminde *bâġ* kültürü sadece mimari bir yapı olmayıp, şehir planlaması, bahçecilik, hidrolik ve patronluk gibi önemli hususları içermektedir (Golombek 1995: 137).

Bu dönemde *bâġ,* hem konut sorununa pratik bir çözüm, hem de belirli ideolojik toplantı ve geleneklerin sahnelendiği bir tiyatro görevindedir. Golombek'e göre, Timur bu tür bahçeleri daha çok kendi evlilikleri, bazen de gelinleri için inşa ettirmişti ve böylece her hanımın özel bahçesi bulunmaktaydı (Golombek 1995: 141-142).

Timur'un yaşadığı devirde *Bâġ-ı Bihişt, Bâġ-ı Şimal, Bâġ-ı Çınar, Naḳş-ı Cihân, Bâġ-ı Dilgüşâ, Bâġ-ı Nev* gibi yerleşkelerin yapıldığı bilinmektedir (Golombek 1995: 140) ve bütün adlandırmaların Farsça olması da dikkat çekmektedir.

Baykara döneminde ise *Bâġ-ı Sefîd, Bâġ- Zagan, Bâġ-ı Cihân-âra* gibi yapıların varlığını Nevâyî'den öğrenmektediyiz.

Bâġ-ı Sefîd "Herat'taki bağ" < F

Herât'ın kuzey doğusunda bulunan *Bâġ-ı Sefîd* sarayı Kertler tarafından yapılmış, Timurlu Hükümdarı Mîrzâ Şâhruh tarafından 813/1411 yılında yeniden inşa edilmiştir. *Bâġ-ı Sefîd* sarayı bir bahçe ile çevrili, dört köşe odalı, dört eyvanlı ve kubbeli bir yapıydı. *Bâġ-ı Sefîd* sarayının duvarları Çin'den getirilen yeşim taşları ile kaplanmış ve bu taşların üzerine resimler yapılıp nakışlar işlenmişti. Timurlu hânedânının çoğu burada oturmuştur (Şahin 2016b: 85-86).

Ḳurretü'l-'ayn-ı salṭanat muẓaffer Ḥüseyin Mîrzânıŋ Aḥmed Ḥüseyin atlıġ ferzendi Tiŋri raḥmetiâa barġanda alar 'azâ sorar düstûr bile ***Bâġ-ı Sefîdḳa*** *kilip irdiler* (HM 27.s/26)

Bâġ-ı Zâġân "Herat'taki bağ" < F

Bâġ-ı Zâġân ve *Bâġ-ı Sefîd* yerleşkeleri Kertler zamanında da kullanılmaktaydı. Mîrzâ Şâhruh (1405-1447), *Bâġ-ı Zâġân*'ı hükûmet konağı yapmıştır. Bu isim zamanla diğer ülkelerde Timurluların hükûmet merkezi anlamında kullanılmıştır. *Bâġ-ı Zâġân,* Herât'ta Timurlu ailesinin ikâmetgâh yerlerinden biri olmuş, şehzadelerin doğum törenleri burada düzenlenmiştir (Şahin 2016b: 81-86).

Ay Nevâyî şeh ḫayâlin asra köz mülki ara
Kim irür hem ***Bâġ-ı Zâġân*** *anda hem* ***Bâġ-ı Sefîd*** (GS 131/7)

"Ey Nevâyî! Şah hayalini göz mülkünün arasına sakla, çünkü orada hem Bâġ-ı Zâġân var hem de Bâġ-ı Sefîd".

Bâġ-ı Cihân-ârâ/Cihân-ârâ "Herat'taki bağ" < F

Hüseyin Baykara *Bâg-ı Sefîd, Bâġ-ı Zâġân* gibi eski saraylara ek olarak Herat'ın kuzey doğusunda İncil kanalının güneyinde günümüzde *Bâġ-ı Murâd* ismini taşıyan köyün yerine *Bâġ-ı Cihân-ârâ'*yı yaptırmıştır. *Bâġ-ı Cihân-ârâ* hem bir saray hem de bahçeydi. Sarayın içinde çeşitli ağaçlarla dolu ve çiçeklerle süslü bahçesi vardı. Timurlular zamanında yapılan *Cihân-ârâ*'nın güney tarafında bir havuz ve dört tarafında dört imâret vardı. Bina zamanının kusursuz bir yapısıydı. 873/1468-1469

yılında yapımına başlanan eser 898/1492-1493 yılında tamamlanmış, inşaatı için o dönemin alanında en iyi ustaları emek vermişti. Hândmîr, Hüseyin Baykara'nın bu sarayları yirmi senede inşa ettirdiğini ve burada kırk sene yaşadığını yazmıştır. (Şahin 2016b: 87-88)

*Pâdşâh ol yıl Ḫorâsân taḫtın alġanda kim **Cihân-ârâ** bâġın ṭarḥ saldılar* (HM 26.s/12)

3.4.1.4. Tezhip, Nakış, Resim ve Yazı Sanatçıları

Müẕehhib "tezhipçi, yaldızcı" < A

Baykara dönemi, tezhip, minyatür ve cilt sanatının ilerleme kaydettiği bir dönemdir. Örneğin, Herat tezhip okulu tezhip sanatının altın devrini teşkil etmiştir. Daha sonra Safevî sanatına öncülük eden bu okul Osmanlı tezhip sanatının gelişmesine de etkili olmuştur (Algar ve Alparslan 1998: 531).

"Altın suyuna batırmak, yaldızlamak" anlamındaki *teẕhib* kökünden gelen *müẕehhib* bir tezhip sanatçısıdır (OTL: 928).

***Müẕehhib** ki Ḫıṭâyîsi ḫaṭâdur ve Firengîsi ḳalem ehli nengi 'Uṭaridḳa ta'n urmaḳdur sözinin rengi* (MK 226.s)

Teẕhîb ehli "tezhip sanatçısı" < A+T

Tezhip sanatçısına *teẕhîb ehli* de denmektedir.

*Mevlânâ Yârî… faḳîr anı **teẕhîb ehliġa** sipâriş ḳıldım, az furṣatda âbâdâb naḳḳâş boldı* (MN § 432/188.s)

Naḳḳâş "minyatür ressamı" < A

"Birden fazla renkte boyamak, iğne ve özel aletlerle işleme yaparak süslemek" anlamındaki *naḳş* kökünden gelen *naḳḳâş* sözcüğü, daha çok minyatür ressamları için kullanılmaktadır. Timurlu Şahruh devrinde (1405-1447) Gıyâseddin Baysungur'un himayesinde Herat'ta bir kitap sanatı akademisi kurulmuş, birçok nakkaşın yetiştiği bu akademi Hüseyin Baykara'nın saltanat yıllarında (1470-1506) en parlak dönemini yaşamıştır (Bozkurt 2006b: 327).

Hemânâ ḳalmas öz ḥâlide rengi
*Sızarda ṣûretiŋni körse **naḳḳâş*** (FK 273/5)

"Nakkaş resmini çizeceği zaman şeklini görürse tamamen rengi gider".

Terim unvan olarak da kullanılmıştır: *Giyasuddin Nakkaş* (Khwandamir 1994: 2/655).

Çîn naḳḳâşı "Çin nakkaşı" < F+A+T

Nevâyî eserlerinde sık sık *Çin, Çin nakkaşı, nakkaş-ı Çin* gibi sözcükleri kullanır. Bu da Timurluların Çin ile olan siyasi ve ticari ilişkisine, Çin sanatının ve nakışlarının Türkistan mimarisinde çok tercih edildiğine işaret etmektedir.

Babur, o dönemde mimari yapıların duvarlarının Çin usulü nakışlarla işlendiğini (B I/46b19), bu da Çin'den özel olarak getirtilen nakkaşlar tarafından yapıldığını belirtmektedir (B I/47b14).

*Kildi **Çîn naḳḳâşı** ol yüz nâḳşını ḳılmaḳa ṭarḫ*
Çihre açıp naḳş-ı dîvâr eyledi naḳḳâşnı (NŞ 600/5)

"Çin nakkaşı yüzünün nakşını çizmeye koyuldu, yüzünü açarak nakkaşı duvar nakşı yapmak zorunda bıraktın".

Muṣavvir "resim yapan, ressam" < A

"Şekil vermek, şekillendirmek" anlamındaki *taṣvîr* kökünden gelen *muṣavvir* resim yapan kişidir (OTL: 802).

*Ol perî-veş ṣûretin sızġaç **muṣavvir** anladım*
Kim ḫıredni iylegen dîvâne bu timṯâl imiş (BV 245/6)

"Ressam o peri gibi güzelin resmini çizince anladım ki aklı baştan alan bu resimmiş".

Ḫaṭṭât "hat sanatçısı" < A

"Yazı yazmak, işaret koymak" anlamındaki *ḫaṭṭ* sözcüğünden türeyen *ḫaṭṭât* sülüs, nesih, nesta'lik gibi İslam yazılarını güzel yazan ve öğreten sanatçıdır (OTL: 395; NETİL III/388).

*Seyyid İbrâhîm-i Muşa'şa'... **ḫaṭṭât** hem bar.* (MN § 93/54.s)

İnşâʿ fenni "güzel nesir yazma sanatı" < A

Güzel nesir yazma sanatına *inşâʿ fenni* denmektedir (OTL: 507).

*Mevlânâ 'Abdu'l-Vahhâb… **inşâ' fennide** bî-naẓîr irdi* (MN § 49/33.s)

3.4.2. İŞİTSEL SANATLAR

3.4.2.1. Müzik

Hüseyin Baykara (1470-1506) döneminde Türkistan'da, özellikle Horasan'da Türk Musikisi ileri giderek Herat Musiki Mektebi (1381-1510) ekolü doğmuş ve büyük üstatlar yetiştirmiştir. Daha sonra bu okul Osmanlı Musikisi'ne de tesir etmiş ve önemli nazarî eserler ortaya çıkmıştır (Öztuna 1990: I/341).

Bunun sebebi de Baykara'nın, alimleri, şairleri, sanatçıları ve müzisyenleri himaye altına alması, her türlü kültürel faaliyetleri doğrudan veya dolaylı olarak desteklemesidir (Subtelny 1988: 489).

Evliya Çelebi, şahit olduğu ve beğendiği çalgılı, müzikli, ziyafetli meclisleri *Hüseyin Baykara fasılları*, *Hüseyin Baykara meclisi*, *Hüseyin Baykara sohbetleri* şeklinde betimler ve usta müzisyenleri de Hüseyin Baykara dönemindeki sanatçılarla benzetir (Evliya Çelebi 2003: 7/91,104, 122, 236). Baykara döneminden 100 yıldan fazla zaman geçse de onun düzenlediği meclislerin bu şekilde anılması, en iyi meclislerin onunkine benzetilmesi, Timurlu dönemi sanat ve eğlence kültürünün zirveye ulaştığının ve uzun süre dillere destan olduğunun kanıtıdır.

Baykara'nın yakın dostu ve divan emiri olması sayesinde benzersiz bir yetkiye sahip olan Nevâyi de Herat'ın kültür ve sanat yaşamının tüm yönlerini desteklemiş, çok sayıda eşsiz hattat, şarkıcı, müzisyen, ressam, tezhipçi, sanatçı, yazar, muamma bestecisi (o dönemin sevilen şiir türü) ve şairler onun himayesinde yetişmiştir (Subtelny 1988: 492).

Nevâyî aynı zamanda musiki, resim, mimari ve hat sanatı ile yakından ilgilenmiş ve bu alanlarda bizzat çalışmıştır (Togan 1940a: 356). Babur, Hatırat'ında Nevâyî'nin musikiye olan ilgisini şöyle ifade etmiştir: "Yana mûsîḳâda yaxşı nemalar baġlaptur. Yaxşı naḳşları va yaxşı peşrawları bardur: "Musikide de güzel şeyler bestelemiştir. Güzel nakışları ve güzel peşrevleri vardır (B II/171a19).

Nevâyî musikide kendisine Hoca Yusuf Burhân'ın üstat olduğunu söylemiştir. Horasan'da bilinen bestelerden "yedi bahr" usulünün Nevâyî tarafından, kuş sesleri esas tutularak meydana getirildiği birer birer sayılarak gösterilmiştir. Bugün de Nevâyî'ye izafe dilen besteler, Horasan Türkmenleri, şatta kuzey Kaskasya'da Stavropol Türkmenleri arasında yaygındır (Togan 1940a: 356). Nevāyî'nin müziğe vakıf olduğu ve önem verdiği eserlerinden de anlaşılmaktadır.

Mûsîkî “müzik” < Yun.

Yunancadaki *mousikē* sözcüğü Arapça aracılığıyla Türkçeye *musîkî* şeklinde geçmiş (Aksan 2015: III/32; Öztuna 1990: II/72), Nevâyî döneminde de bu şekilde kullanılmıştır (B I/22a26; ŞD: 283/3; NETİL II/369).

*Ḥażret-i Ḫâce Ebu'l-Vefâ-yî Ḫârizmî… **edvâr ve mûsîkî** 'ilmide dağı maḥareti bar irdi…* (MN § 4/9.s)

Edvâr “Doğu musikisine ait eski nazariyat kitapları” < A

“Devirler, zamanlar, asırlar” anlamına gelen *edvâr*, Doğu müzik nazariyâtı kitaplarına verilen bir addır ve bu kitaplarda makamlar ve usuller daire şeklinde şemalarla gösterildiğinden ötürü bu adı taşımaktadır (OTL: 232; ŞD: 283/3; Öztuna 1990: I/250).

*Yana Ḳoşuḳdur kim Urġuştek uṣûlıda şâyi'dür ve ba'żı **edvâr kütübide** ol uṣûl hem zikr boluptur* (ME 58.s)

Uṣûl “ölçü ve ritm kavramlarını kapsayan müzik terimi” < A

Türk musikisinde *uṣûl*, “zamanın kalıplaşmış durumu” veya “değişik düzümlerin birleşmesinden meydana gelen ve kalıp halinde belirlenen ölçü” şeklinde tarif edilebilir. Türk musikisi, makamlarında görüldüğü gibi usul bakımından da çok zengindir ve usuller sağ ve sol elleri sağ ve sol dizlere vurmak suretiyle uygulanır (Özkan 2012c: 199-200).

Örnekte *uṣûl* el çırpma yani tempo tutma hareketiyle uygulanmaktadır.

Avuç kaḳar-min öz aḥvâlime taḥayyürdin
*Remîde köŋlüm irür bu **uṣûl** ile raḳḳâs* (GS 282/5)

“Şaşkınlıktan kendi halime el çırparım, korkmuş gönlüm bu usul ile rakseder”.

3.4.2.2.Müzik Makamları

Türk musikisinde bir müzik parçasına veya şarkının işleniş biçiminine *makam* denmektedir (TDK).

Türkler, musiki makamlarına, cihangir bir devlet olmanın verdiği anlayışla Hicâz, Nihâvend, Mâhûr, İsfahân, Nikrîz, Nîşâbûr, Tebrîz, Mâverâünnehr, Necd, Hûzî gibi ülke ve şehir adları vermişlerdir (Öztuna 1990: I/365).

Türk musikisinde tarih boyunca 650 civarında makam kullanılmış, bunlardan ancak yarısının örneği günümüze ulaşabilmişitir (Özkan 2003a: 412).

Nevâyî, yaşadığı dönemin her kültür unsurunu şiirlerine ustalıkla işlediği gibi, bazı makam örnekleriyle de hayal dünyasını zenginleştirerek o devrin müzik kültürüne dair ipuçları vermektedir.

Beyâtî "Türk musikisinde çok eski, çok kullanılmış, basit bir makam" < F

Bu makamın hüzne kaçan bir karakteri vardır, adını Oğuzların Bayat boyundan almıştır (Öztuna 1990: I/146).

Sözcüğün örneği *mâhûr* maddesinde verilmektedir.

Mâhûr "Türk müziğinin en eski makamlarından biri" < F

Mâhûr, neşeli, şuh, ferah verici bir makamdır ve asırlardan beri rağbet görmüştür (OTL: 659; NETİL II/322; Öztuna 1990: II/10).

Nevâyî aytsa ebyât ol ay mihrinde
Kirek ki naġmesi bolsa ***beyâtî vü mâhûr*** (FK 145/7)

"Nevâyî o güzelin sevgisine beyitler söylese, ezgisi de beyâtî ve mâhûr makamında olsa".

Ḥicâz "Türk müziğinin en eski makamlarından biri" < A

Ḥicâz makamı, Türk müziğinin 8 numaralı basit makamıdır ve en eski zamanlardan beri hala büyük rağbetle kullanılmaktadır (HBD: 51/7; OTL: 421; ŞD: 283/1; NETİL IV/175; Öztuna 1990: I/343).

Köp ***ḥicâz*** *âhengi tüzme yâr ile bol barça vaḳt*
Ay Nevâyî ger 'Acem bolsun maḳâmıŋ ger 'Irâḳ (GS 328/7)

"Ey Nevâyî! Hicaz makamını çok çalma, makamın ister Acem ister Irak olsun tüm zamanını yar ile geçir".

Râst "Türk müziğinin en eski makamlarından biri" < F

Râst makamı Türk müziğinin en eski, en çok kullanılmış makamlarındandır ve ağır başlı, ihtişamlı ve dinî duygular içermektedir (OTL: 1026; ŞD: 283/16; BD 14/7; Öztuna 1990: II/213).

Sözcüğün örneği *ḫorâsân* maddesinde verilmektedir.

Ḫorâsân "Türk müziğinin en eski makamlarından biri" < F

Ḫorâsân makamı Türk müziğinin en az iki buçuk asırlık bir mürekkep makamı olup nümunesi kalmamıştır (OTL: 431; ŞD: 297/4; Öztuna 1990: I/352).

***Râstlarnıŋ** çun **ḫorâsân** içre yoḳtur ḥürmeti*
Vaḳt irür ḳılsaŋ Nevâyî imdi âheng-i ḥicâz (FK 219/7)

"Rast makamının horasan makamı içinde bir değeri yok. Ey Nevâyî! Şimdi hicaz makamı vaktidir".

Nevâ "Türk müziğinin en eski makamlarından biri" < F

"ses, seda, ahenk, nağme" anlamlarına gelen (OTL: 967) *nevâ* aynı zamanda Türk mûsikisinin en eski makamlarındandır ve genel olarak lirik ve dinî-tasavvufî bir karakter taşımaktadır (Özkan 2007b: 27).

muganni kil ü çirt türkâne-sâz
***maḳâm-ı nevâ** yoḳsa türkî-ḥicâz* (Sİ 4432)

"Ey şarkıcı! Gel ve Türklere özgü saz çal, neva makamı olsun ya da hicaz makamında bir türkü".

Nihâvend "Türk müziğinde en eski bir makamdır" < F

Türk müziğinde en eski bir makamlardan biri olan *nihâvend*, adını İran'daki tarihi bir şehirden almıştır (Öztuna 1990: II/119).

Sözcüğün örneği *sipâhân* maddesinde verilmiştir.

Nîrîz "Türk müziğinde en eski bir makamdır" < F

Türk müziğinin en az altı asırlık bir mürekkep makamı olup günümüzde örneği bulunmayan *nîkrîz* makamı adını İran'da Şiraz ile Kirman arasında kalan bir şehirden almıştır (Öztuna 1990: II/123).

Sözcüğün örneği *sipâhân* maddesinde verilmiştir.

Ḥüseynî “Türk müziğinde en eski bir makamdır” < A

Ḥüseynî makamı Türk müziğinin en eski, en çok kullanılmış altı numaralı basit makamıdır (OTL: 449; ŞD: 283/1; Öztuna 1990: I/359).

Sözcüğün örneği *sipâhân* maddesinde verilmiştir.

Sipâhân “Türk müziğinin en eski makamlarındandır” < F

Sipâhân < *ışfahân* makamı da Türk müziğinin en eski makamlarındandır (OTL: 456; Öztuna 1990: I/370).

Nevâyî öt ***nihâvend*** *ü* ***sipâhân*** *birle* ***nîrîzdin***
Ḥüseynî *tuyġuça kim saŋa* ***âheng-i ḥicâz*** *irmiş* (FK 263/9)

“Ey Nevâyî! Nihâvend, sipâhân ve nîrîzi geç, ḥüseynî dinleyeceğine hicâz makamına bak”.

ʿIraḳ “Türk müziğinin en eski makamlarındandır < A

ʿIrak makamı Türk miziğinin en eski mürekkep makamlarındandır ve eskiden çok kullanılmıştır (OTL: 455; Öztuna 1990: I/365).

İy muganni tut ***ʿıraḳ*** *âhengi vü körgüz ḥicâz*
Kim Nevâyî ḫāṭırı bolmış ḫorâsândın melûl (BV 367/7)

“Ey türkücü! Irak makamını tut ve hicazı makamını göster, çünkü Nevâyî’nin gönlü horasan makamından usanmış”.

ʿUşşâḳ “Türk müziğinde 5 numaralı basit makam” < A

Asırlardan beri en çok kullanılmış olan *ʿuşşâḳ* makamı günümüzde de Türk müziği eserleri içerisinde önde gelmektedir ve dinî ve coşkulu duygular uyandıran ağır başlı bir makamdır (OTL: 1309; Özkan 2012c: 231).

Ġuṣṣa çengidin nevâyî tapmadım ***ʿuşşâḳ*** *ara*
Tâ Nevâyî dik esîr ü bî-nevâ boldum saŋa (GS 17/7)

“Keder çengiyle uşşak makamında nağme bulamadım, Nevâyî gibi sana esir ve muhtaç oldum”.

Pehlevi “Türk müziğinde bir makamdır” < F

Pehlevi makamı anonim olup "Tarîk ber-sâz âverden-i ud"da tanımlanan bir makamdır (OTL: 1002).

Mugannî tüzüp ***naġme-i pehlevi***
Sürûdî anıŋ birle çik ma'nevî (Sİ 918)

"Türkücü pehlevi nağmesini icra ederek türküyi de birlikte oku".

3.4.2.3.Oyun ve Dans

Arġuştek/urguştek "musikide bir usul; bir tür oyun, raks" < ?
(NSÇT: 278; DTO: 14; ŞS: 9; S: 37r/14; Radlov 1-I: 302; NETİL I/120).

Sözcüğün *arġuştek/urguştek* şekillerinde okunuşları bulunmakta ve Nevâyî bu terimin musikide bir usul olduğunu, koşukların yaygın olarak bu usul ile icra edildiğini belirtmektedir:

Yana Ḳoşuḳdur kim ***Urġuştek*** *uṣûlıda ṣâyi'dür ve ba'żı edvâr kütübide ol uṣûl hem zikr boluptur* (ME 58.s)

Kadırov, *arguştek*'in Türkler arasında meşhur bir raks olduğunu söylemektedir (Kadırov 2007: 72).

Sözcük Kırgızlarda *argıç~arguç* 1. Dans, raks, oyun; *arguç at-* "raksetmek, oynamak"; 2. Şarkı, türkü; *arguç ayt-* "şarkı söylemek" şeklinde yaşamakta ve Yudahin sözcüğün Farsçadan geldiğini belirtmektedir (Yudahin 1985: I/66).

Andın kiçeler etrâk żu'afâsı işi ***arġuştek*** *ve eṭfâl verzişi aḳ süŋek* (MK 85.s)

"Geceleri Türklerin işi gücü arguştek (raksı) ve çocukların uğraşı ak süŋek (oyunu)".

Hey tülügüm hey tulum "oyun, türkü nakaratı; türkü çeşidi" < ?

Bu ifade için Şeyh Süleyman sözlüğünde *tülüküm* maddesinde "şarkı ve türkülerin ahirinde nakaratın okunduğu makam ve terennüm"açıklaması geçmektedir (ŞS: 286).

Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar'da "Türkistan'da eğlence ve düğün yerlerinde bazı kişiler ayağa kalkıp bir vaz ile oynayıp bir nev ile türkü söylemek" şeklinde açıklanmaktadır (NSÇT: 489).

Fethali Kaçar Sözlüğü'nde *tülügüm hey tulum* maddesi "düğünlerde ve şölenlerde oynayarak söylenen bir şarkı" biçiminde görülmektedir (FHK 618).

Türk sürûdı bile salıp ḳolum

Ḳılsam edâ ***hey tülügüm hey tulum*** (HE 618)

"Türk ezgisiyle elimi oynatarak hey *tülügüm hey tulumu* eda kılsam".

3.4.2.4.Şarkı ve Türkü

Ḳoşuḳ "orguştek usulünde söylenen türkü" < T
(EDPT: 671; DLT: 731; NSÇT: 694; DTO: 432; ŞS: 237; S: 288v/5; B I/13b2; NETİL IV/93; ĆS 319; BL 214; FHK 950; Radlov 2-I: 640).

XV. yüzyılda o devrin zevkine uygun olan ve çok kullanılan *fâ'ilâtun fâ'ilun fâ'ilâtun fâ'ilun* veznine göre yazılmış ve orguştek usulüne göre bestelenmiş güftelere *koşuk* veya *türki* adı verilmiştir (Köprülü 1988: 303).

Ḫoş ol ki bezmde aylar téperde[16] *arġuştek*
Şeh anda tanbûre çalıp Nevâyî dise ***ḳoşuḳ*** (BV 321/9)

"Mecliste o güzeller arguştek oynarken şah orada tanbura çalsa, Nevâyî de koşuk söylese ne güzel olur".

Sürûd "şarkı, türkü" < F

Şarkı, türkü için Farsça *sürûd* sözcüğü (OTL: 1134; NETİL III/130), "türkü söylemek" anlamında ise *sürûd ayt-* birleşik yapısı kullanılmaktadır.

Muganni ***sürûd aytıban*** *rûd tüz*
vefâsız cihân birle pedrûd tüz (Sİ 988)

"Ey türkücü! Türkü okuyarak kemençe çal, vefasız dünya ile vedalaş".

Türkî "türkü" < T+A

Nevâyî, Mîzânu'l-Evzân'da *türkî*'nin çok beğenilen, meclisleri süsleyen bir şarkı türü olduğunu, güzel *türkî* söyleyen sanatçıları sultanların himaye ettiğini, bu sanatçılara *türkî-gûy* dendiğini belirtmektedir (ME 60.s).

"Türkü söylemek" anlamında ise *türkî ayt-* birleşik fiili kullanılmaktadır.

Nevâyînıŋ eş'ârıdın niçe beyt
miniŋ ḥasb-ı ḥâlim tapıp ***türkî ayt*** (Sİ 4433)

"Benimle hasbihâl ederek Nevâyî'nın şiirlerinden birkaç beyitle türkü söyle".

[16] Taparda okunmuştur. Arġuştek raksı için téperde şeklinde okunması daha uygundur.

Uluġ yır “epik eser, destan” < T

Sözcük anlamı “büyük türkü” olan *uluġ yır’*ın destan veya epik eser olduğu tahmin edilmekte ve *uluġ yır* genelde *yatuġan* eşliğinde icra edilmektedir.

Yatuġan maddesine bkz.

İy yırav sin hem işikni körgüz
Yatugan birle ***uluġ yırnı*** *tüz* (FK 689/167)

“Ey türkücü! Sen kapıyı göster, yatugan çalarak destan oku”.

3.4.2.5.Ezgi ve Nağme

Kük “ezgi, melodi” < T
(EDPT: 709; EUT: 114; DLT: 754; NSÇT: 742; S: 307v/14; NETİL II/149; BD 40/5).

Eski Türkçeden itibaren görülen *kü:ġ* sözcüğü “ezgi, melodi” anlamına gelmektedir.

Merâgî, müzik aletlerinden çıkardıkları şeylere *kük*, gırtlaktan çıkardıkları melodiye *ır* dendiğini söylemektedir (Sezikli 2007: 262).

Yıġlaŋ ay şem' u ṣurâḥî ki ölerimni bilip
Muṭrib-i naġme-serâ *nevḥa* ***kükin çaldı*** *yana* (GS 559/3)

“Ey mum! Ağla! Sürahi öleceğimi bilip, şarkı söyleyen çalgıcı yine feryat ezgisini çaldı”.

Terâne “şarkı, türkü” < F

“Nağme, ahenk, makam” anlamındaki *terâne* sözcüğü (OTL: 1261) burada “şarkı, türkü”, *terâne tüz-* birleşik yapısı ise “şarkı söylemek” anlamında kullanılmaktadır.

Muġanniyâ kil ü ***tüzgil*** *ḫırâşlıġ ünüme*
Ḥazîn ***terâne*** *ki rûduŋ bemide dur köŋlüm* (GS 428/3)

“Ey türkücü! Gel ve kulak tırmalayan sesime hüzünlü türkü söyle ki gönlüm kemençenin telindedir”.

3.4.2.6. Sanatçılar

Muġannî “şarkı söyleyen, şarkıcı” < A

Güzel sesle şarkı, türkü söyleyen sanatçıya *muġannî* denmektedir (KTS: 186; OTL: 772; HBD: 10/7; NETİL II/406).

Muġannî *nağmesi cân birse bezm ehliġa taŋ yoḳ kim*
Nevâyî rişte-i cânın işip çengige târ itmiş (GS 254/10)

"Şarkıcının ezgisi meclis sakinlerine can verse şaşılmaz, çünkü Nevâyî can ipliğini eğirerek çengine tel yapmış".

Muşannif "besteci" < A

"Düzenleyici, donatıcı" anlamına gelen *muşannif* sözcüğü burada "besteci" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 801; B II/182b13; NETİL II/368).

Muġannîler iştiġâli ṣenâsı üçün sürûd tüzmek ***muşannifler*** *maḳâlı du'âsı âhengide nağme körgüzmek* (MK 86.s)

Muṭrib "çalgıcı, saz çalan" < A

Çalgı sanatçısına *muṭrib* denmektedir (KTS: 189; OTL: 810; ŞD: 21/1; NETİL II/387).

Didim terâne-i cân-baḫş ***muṭribâ*** *sin ḫod*
Firâḳ sâzı tüzüp ***öltürür kükin çaldıŋ*** (GS 374/5)

"Ey mutrib! Can bahşeden ezgi istedim fakat sen ayrılık sazıyla beni öldürecek nağme çaldın".

Burada, meclislerin tatlı dilli, güneş yüzlü mutrib olmadan eksik kalacağı anlatılmaktadır:
Bezm ara ḫoştur ḳadeḥ kevkeb velî irmes tamâm
Muṭrib-i ḫoş-lehçe-i ḫurşîd-sîmâ bolmasa (FK 27/2)

Sâzende "saz sanatçısı, çalgıcı" < F

Saz sanatçısı veya çalgıcı *sâzende* sözcüğüyle de ifade edilmektedir (OTL: 1079; B I/35b20; NETİL III/98).

Baysuŋġur Mîrzâ… ḫaṭṭâṭ ve naḳḳâş ve ***sâzende*** *ve gûyendedin munça bî-naẓîr kişi kim anıŋ terbiyetidin araġa kirdi…* (MN § 445/194.s)

Gûyende "söyleyen, şarkı okuyan" < F

Şarkı okuyan, söyleyen kimseye *gûyende* denmektedir (OTL: 340; MSD: XII-377; NETİL I/435).

Sözcüğün örneği *ḫânende* maddesinde verilmiştir.

Ḫânende "şarkı okuyan, şarkıcı" < F

Ḫânende, şarkı okuyan kimsedir (OTL: 374; B I/35b20; NETİL III/413) ve dönemin en ünlü hanendeleri Ḥâfıẓ Başîr, Ḥâfıẓ Ḥasan 'Ali ve Şâh Muḥammed olmuştur (Köprülü 1988: 299).

Yana on biş ***sâzende*** *ve* ***gûyende*** *ve* ***ḫânende*** *kim ol silsile ehlidin hîç ḳaçan hîç ḳaysıġa dest birgeni ma'lûm imes* (HPM 118.s/1-2)

Ḥâfıẓ "ses sanatçısı" < A

Güzel sesli ses sanatçılarına o devirde *ḥâfıẓ* denebildiği ve hafızların destan okuduğu görülmektedir.

Çikti bülbül kibi miŋ laḥn ile destân ***ḥâfıẓ***
Yoḳ anıŋ dik yene bu devrde ḫoş-ḫân ḥâfıẓ (NŞ 287/1)

"Hafız bülbül gibi binlerce güzel sesle destan okudu, bu devirde onun gibi güzel okuyan hafız yoktur".

Yatuġançı "santur çalgıcısı" < T

Yatuġan çalgısını çalan sanatçıya *yatuġançı* denmektedir (ŞS: 290; S: 326v/21; NETİL IV/223; FHK 1143).

Sözcüğün örneği *yırav* maddesinde verilmiştir.

Yırav "aşık, türkücü, şarkıcı" < T
(DLT: 973; ŞS: 311; *yıravçı* MSD: IX-243; NETİL II/79; ĆS 356; FHK 1225).

"Aşık, türkücü, şarkıcı" anlamında Türkçe *yırav* < *yıraġu* sözcüğü kullanılmaktadır.

Yatuġançı vü yırav tüzgeç ün
Sin ḳadeḥ al u toḳuz ḳatla yükün (FK 689/168)

"Santurcu ile türkücü icraya başlayınca sen kadeh tut ve dokuz kere eğil".

Ṭanburâçı "tanburacı" < A+T

Tambura çalan sanatçıya *ṭanbûraçı* denmekte ve sözcük unvan olarak da kullanılmaktadır.

Mevlânâ ʿAdîmî, Mezîd ***Ṭanbûraçı*** *oġlıdur* (MN § 214/104.s)

Naḳḳâreçi "dümbelekçi" < A+T

Hâkimiyet alametlerinden olan Nevbet'in çalınması ve bunun için kullanılan aletlerin bulunduğu tablhâne veya Nekkarehâne'ye bakan memura *naḳḳâreçi* denmektedir (Aydın 2020: 105).

Hükümdarların camiden çıkıp atlandığı sırada nakkareçilerin önden gidip nakkare çalmaları adet idi. Sultan'ın namazını bitirdiği haberi nekkarecilere gelir, onlar da nekkare çalmaya başlayarak Sultanı köşküne kadar eşlik ederlerdi (Aka 1994b: 138).

Mevlânâ Ḳadîmî, ***naḳḳâreçilıḳḳa*** *meşhûrdur ammâ ṭabʿı naẓmlarda mülâyim irdi* (MN § 35/25.s)

Raḳḳâs "dansçı, köçek" < A

Dans eden, oynayan sanatçıya *raḳḳâs* denmektedir (OTL: 1024).

Nevâyî döneminde Horasan ile Maveraünnehir'de raks sanatı gelişerek üç dala ayrılmış; ilki, genellikle yüksek sınıf arasında makam ezgileri ve usullerine göre yapılan, dairesel dönüş şeklinde icra edilen seçkin rakslar; ikincisi, halk arasında, daha çok törenlerde sade koşuk ve oyun havaları eşliğinde icra edilen oyunlar; üçüncüsü, tasavvuf tarikatlarına mensup mutasavvıflar arasında düzenlenen semâlardır (Kadırov 2007: 135).

Ḳılmay ol zühre-cebîn bezmde bir devr-i semâʿ
Ni üçün boldı ikin şifte köŋlüm ***raḳḳâs*** (BV 271/3)

"O zühre alınlıların meclisinde bir sema ayini yapmayıp neden divane gönlüm rakkas oldu".

3.4.2.7.Çalgılar

Nevâyî'de birçok çalgı çeşidi tespit edilmiş ve çalgılar telli, üflemeli ve vurmalı olmak üzere üçe ayrılmıştır.

3.4.2.7.1. Telli Çalgılar

Ḳopuz “bir çeşit saz” < T

(EDPT: 588; VEWT: 281; EUT: 179; DLT: 729; KE: 373; KTS: 151; NSÇT: 682; DTO: 422; ŞS: 231; S: 282r/24; B I/22a22; ŞD: 97/7; Bodrogligeti 2012b: 324b/5; BL 213; Radlov 2-I: 654, 662; FHK 931).

Kafesoğlu, Çinlilerde Hyu-pu (veya K’ung-hou, K’ong-heou) diye zikredilen kopuzun Bozkır Türk folklorunda çok önemli bir yere sahip olduğunu, destanlar, kahramanlık menkıbeleri, aşk türklüleri, acı tatlı hatıralar, saz şairleri tarafından kopuz çalınarak söylendiğini belirtir (Kafesoğlu 2002: 343).

Dönemin büyük bestekârı ve müzik kuramcısı Merâgî, kopuzun içi boş tahta parçasıyla küçük ud şeklinde yapılan bir saz olduğunu yüzeyinin yarısına deri çekildiğini ve üzerine beş tel bağlandığını, akordunun udun bilinen akordu gibi yapıldığını söylemektedir (Karabaşoğlu 2010: 216).

Hecrdin öldi Nevâyî sâḳiyâ tut câm-ı mey
İy muganni sin nevâ âhengide ***ḳopsa ḳopuz*** (FK 215/9)

“Ey saki! Nevâyî ayrılıktan öldü, şarap kadehi tut. Ey şarkıcı! Sen neva makamında kopuz çal”.

Ûd “ut” < A

(OTL: 1300; B II/182a25; MSD: VI-139; ŞD: 125/13; NETİL III/275; Bodrogligeti 2012b: 323a/10; Öztuna 1990: II/458).

Ûd, iri karınlı, kirişli ve mızrapla çalınan telli bir çalgıdır.

Abdülkâdir Merâgî, o dönemlerde utun *ûd-ı cedîd, ûd-ı kâmil, ûd-ı kâdim* gibi çeşitlere ayrıldığını belirtmektedir (Sezikli 2007: 2017).

Ayrıca ut sanatçıları *‘ûdî* mahlasını kullanmıştır: *Muṭahhar-i ‘Ûdî* (MN 83.s).

Sözcüğün örneği *tar* maddesinde verilmiştir

Tar “gitara benzeyen, mızrapla çalınan çalgı” < F

Gitara benzeyen ve mızrapla çalınan *tar*, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Kars, İran, Afganistan ve Türkistan’da kullanılmaktadır (Öztuna 1990: II/377).

Zâr köŋlüm tüşkeli hecr otıdın ġam çengige
İy Nevâyî oḫşaşur hem ***ûd*** *aŋa hem* ***tar*** *aŋa* (FK 9/9)

“Ey Nevâyî! Ağlayan gönlüm ayrılık ateşinden gam çengine düşeli hem ut ona benzer hem de tar”.

Rebâb “Gövdesi Hindistan cevizi kabuğundan yapılmış bir çeşit kemençe” < A
(OTL: 1029; B II/247b19; MSD: VI-139; LD: 4/18; ŞD: 23/13; Bodrogligeti 2012b: 326a/1).

Çok yaygın telli ve yaylı saz olan *rebâb* kemençe ve kemanın atalarından sayılmaktadır (Öztuna 1990: II/221).

Merâgî, rebâbın daha çok İsfahan ve Fars ehlinin kullandığı üç veya dört telli bir saz olduğunu belirtmektedir (Sezikli 2007: 219).

İç Nevâyî ḳadeḥ ki tüzdi nevâ
Bezm ara 'ûd ile ***rebâb*** *yana* (NŞ 530/7)

“Ey Nevâyî! Kadeh tut, mecliste ut ile rebab yine nağme çaldı”.

Yatuġan “santur, kanuna benzer çalgı” < T
(VEWT: 192; NSÇT: 809; DTO: 519; ŞS: 290; S: 326v/19; NETİL IV/223; Bodrogligeti 2012b: 325a/8; Radlov 3-I: 203).

Yatuġan, XV. yüzyılda Türk Musikisi’nde, özellikle Türkistan’da kullanılan telli bir sazdır ve santura benzemektedir (Öztuna 1990: II/490).

Merâgî, yatuğanın Hıtay ehline has, uzun bir tahta şeklinde bir saz olduğunu, yüzeyine on beş tekli tel bağlandığını, tellerin arasına mandallar konulduğunu, mandalların hareket ettirilmesiyle tellerin akor edildiğini ve kulakçıklarının olmadığını söylemektedir (Sezikli 2007: 222; Karabaşoğlu 2010: 219).

Ögel, yatuganın *yat-* kökünden geldiğini, kucakta yatık olarak çalınan telli bir Türk sazı olduğunu, bazı Türk lehçelerinde *yatkan, yatuġan, yadagan, çatkan, çadıgan* şeklinde görüldüğünü ve yatugan eşliğinde Türkçe destan saz sanatçılarının ortaya çıktığını belirtmektedir (Ögel 1991: IX/347-355).

Örnekte *yatuġan* eşliğinde *uluġ yır* “destan veya epik eser” söylenmektedir.

İy yırav sin hem işikni körgüz
Yatuġan ***birle uluġ yırnı tüz*** (FK 689/167)

“Ey türkücü! Sen kapıyı göster, yatuğan çalarak destan oku”.

Rûd "kemençe" < F

Bu İran kökenli telli, bazen yaylı saz XV. yüzyılda Doğu ve Batı Türk dünyasında kullanılmıştır (Öztuna 1990: II/237).

"Rud çalmak" anlamında *rûd tüz-* birleşik fiili kullanılmaktadır.

Demî bezmim tüzük 'ayşım zülâlin isterem ṣâfî
Muġannî sin dağı ***tüz rûd*** *sâḳî sin dağı mey süz* (NŞ 203/8)

"Meclis içkim güzel, sefamın tatlı saf suyunu isterim. Muganni sen de kemençe çal, saki sen de şarap süz".

Sâz "saz" < F

Her türlü müzik aletine sâz denmektedir (OTL: 1079; B I/22a26; ŞD: 117/1; NETİL III/98; FHK 764).

Sin mey içip ü râst ḳılıp ***sâz*** *ile âheng*
Min ḳan yutup u tartıban efġân ile nâle (NŞ 526/3)

"Sen şarap içerek saz ile rast makamında nağme icra ettin, ben kan yutarak feryat ettim, inledim".

Ṭanbûr "tambur" < A
(KTS: 261; OTL: 1203; NETİL III/179; Bodrogligeti 2012b: 323a/4).

Merâgî, tamburdan bahsederken *Türk tanburu* terimini kullanır ve kullanıcıların isteğine bağlı olarak tambura iki veya üç tel bağlandığını belirtir (Sezikli 2007: 2018).

Tambur sanatçılarına ise *Tamburçı* denmektedir: *Yusuf Tamburçı* (Khwandamir 1994: 2/681).

Mevlânâ Sâlimî… sâzlardın 'ûd ve ***ṭanbûr*** *hem örgendi* (MN § 162/90.s)

Çeng "kanuna benzer dik tutularak çalınan bir çeşit saz"< F
(NF: 101; OTL: 175; B II/190a3; MSD: XII-376; LD: 62/3; ŞD: 125/13; NETİL III/450; BD 40/3; Bodrogligeti 2012b: 324a/2).

Kökü Sümerlere kadar dayanan *çeng*, Eski Mısır, Asur, İbrani, Babil, Eski Yunan, Roma gibi antik kavimlerde çeşitli şekilde görülür. İslam aleminde biraz geliştirilerek büyük rağbetle kullanılmış, Eski Arap, İran ve Türk musikilerinde başlıca sazlardan olup 15. yüzyılda yüksek meclislerin gözdesi durumuna gelmiştir. Çeng yay şeklinde

yani eğri biçimdedir. Parmakla ve daha çok -kanunda olduğu gibi- parmağa geçirilen mızrapla çalınır ve iki el de kullanılır (Öztuna 1990: I/198).

Merâgî, çengin, üzerine deri çekilen, telleri ve kulakları kıl iplikten olan meşhur bir alet olduğunu söylemektedir (Sezikli 2007: 219).

İy muġannî bir nevâ-yı dil-güşâ ***tüzgil ki çeng***
Rişte-i naġmeŋġa baġlaptur ser-â-ser köŋlini (FK 640/6)

"Ey şarkıcı! Kalbe ferahlık veren bir nağme icra et, çünkü çeng çalgısı nağmenin ipliğine baştan başa gönlünü bağlamış".

Ġıçek "kemençe" < ?
(B II/182a22; ŞD: 97/11; Bodrogligeti 2012b: 326b/4; NETİL IV/112; FHK 863).

Ġıçek, yaylı, iki telli, kemençeden biraz büyük tekneli olan, kemençe gibi çalınan fakat sesi onun kadar güzel olmayan, XV. Asır Türk Musiki'sinde yaylı bir sazdır (Öztuna 1990: I/307).

Ögel'e göre, *ġıçek* sözcüğü Türkçedir ve bazı Türk lehçelerinde *ciçak, çiçak,* Sibirya'daki bazı Türk kesimlerinde *kızak* şeklinde görülür. Ayrıca sözcük "keman, kemençe" anlamında Farsçaya da geçmiştir (Ögel 1991: IX/280-281).

Merâgî'ye göre, *ġıçek*, kâsesi kemânçenin kâsesinden daha büyük olan yaylı bir sazdır. Kâsesini oluşturmak için ağacın içi boşaltılır ve üzerine deri çekilir, on tel bağlanır (Sezikli 2007: 220).

Nevâyî, Üstat Kul Muhammed'in dönemin önde gelen ġıçek sanatçısı olduğunu, bu alanda öğrenciler yetiştirdiğini belirtmektedir:

Üstâd Ḳul Muḥammed… kiçik yaşıda ***ġıçek*** *çalar irdi* (MN § 366/158.s)

Ḳânûn "kanun" < A
(B II/175a27; ŞD: 297/11; NETİL IV/65).

Öztuna, kanun kökeninin antik devre, Eski Mısır ve Sümerlere kadar dayandığını, çeng ile aynı menşeden geliştiğini, Osmanlıda XVII. yüzyılda kullanıldığını, sonradan rağbet görmediğini belirtir (Öztuna 1990: I/424).

Merâgî, kanunun kolu olmayan, kâsesi üçgen bir saz olduğunu, tellerinin genellikte pirinçten yapıldığını söyler (Sezikli 2007: 220).

*Ḫâce ʿAbdu'llâh-i Ṣadr… **ḳânûnnı** ma'lûm imes kim hergiz kişi andak çalmış bolġay* (MN § 381/164.s)

Çeġâne "bir çeşit çalpara, çengi tefciği" < F

Çeġâne çalgıcı bir çeşit çalparadır (OTL: 174; NETİL III/458).

*Çün ḳanûn u **çeġâne** nâlesi ḳulaḳḳa tüşkey ve meh-veş sâḳî yükünüp mey ayaḳḳa tüşkey* (MK 125.s)

Erġanûn "org" < F

Bir diğer adı org olan *erġanûn* (ŞS: 9; OTL: 260; NETİL I/120; FHK 243) klavyeli büyük ve küçük borulardan yapılmış, genellikle kilise çalgısı olarak bilinen bir müzik aletidir.

Merâgî, *erġanûn*'un birbirine benzer birleşmiş neylerden oluşan ve daha çok Frenkler tarafından kullanılan bir çalgı olduğunu belirtmektedir (Sezikli 2007: 224).

*Besâ ehlu'llâh ki **erġanûn** ünidin deyrġa kirdi ve dîn ü islâm naḳdin muġ-beçelerġa pay birdi* (MK 125.s)

3.4.2.7.2. Nefesli Çalgılar

Ney "ney" < F

Ney (OTL: 950; MSD: XII-374; LD: 62/1; ŞD: 21/1; NETİL II/427) kaval biçiminde, kamıştan yapılmış, Türk musikisinin en çok bilinen nefesli sazıdır.

Merâgî, o devirde neyin *nây-ı sefîd, zemr-i siyeh nây, surnâ, nâyçe-i balaban, nây-ı çâver* gibi türlere ayrıldığını belirtmektedir (Sezikli 2007: 223).

*Mey-ḫânede kim ki meydin ibâ ḳılġay, **ney** üni bir dil-keş nevâ bile anı rüsvâ ḳılġay* (MK 125.s)

3.4.2.7.3. Vurmalı Çalgılar

Naḳḳâre "çiftenara, dümbelek" < A

Timurlu döneminde savaşta ve yarışlarda kullanılan çift kazanlı davullara *naḳḳâre* adı verilmiştir (Ögel 1991: VIII/238).

*İmes firâk tüni ey köŋül **naḳḳâre** üni*

İrür zamâne üni ḥâlime firâk tüni (BV 588/1)

"Ey gönül! Ayrılık gecesindeki dümbelek sesi değil, halime acıyan zamane sesidir".

Def "tef" < F

Def, zilli bir kasnağa geçirilmiş kursak zarından oluşan bir çalgıdır (TDK).

Sâkî ḫarâb-ı câm-ı ḫarâbat-ı 'ışḳ-min
Tutḳıl ḳadeḥ muġanni itip sâz çeng ü ***def*** (BV 305/7)

"Ey saki! Aşk meyhanesinin kadeh sarhoşuyum bana kadeh sun. Ey sarkıcı! Saz, çeng ve tef çal".

Bu dönemde çalgı sanatçılarına *üstâd* denmektedir, ör: ud ve ġıçek sanatçısı Üstâd Ḳul Muḥammed, ney sanatçısı Üstâd Ḳuṭb-i Nâyî, (MN 158, 191). Ayrıca çalgıcılar mahlaslarını çaldıkları enstrumanın adından almaktadır: Ḥasan Nâyî, Ḳul Muḥammed 'Ūdî, Ḥasan Bâlâbânî, Aḥmed Ġıçekî, Küçük Ali Tanburî (Köprülü 1988: 299).

3.4.2.8. Müzik Eylemleri

3.4.2.8.1. Çalgı Çalma

Çal- "müzik aleti çalmak" < T

"Bir müzik aletini çalmak, çalıştırmak" anlamında *çal-* fiili kullanılmaktadır (EDPT: 417; KE: 156; B II/182a8; BD 40/5).

Yıġlaŋ ay şem' u ṣurâḥî ki ölerimni bilip
Muṭrib-i nağme-serâ nevḥa ***kükin çaldı*** *yana* (GS 559/3)

"Ey mum! Ağla! Sürahi öleceğimi bilip, şarkı söyleyen çalgıcı yine feryat ezgisini çaldı".

Çért- "çalgı çalmak" < T

"Çalgı çalmak" anlamında kullanılan bir diğer sözcük *çért-* fiilidir (EDPT: 428; ŞS: 160; S: 216v/13; NETİL III/464; FHK 709).

muganni kil ü ***çirt*** *türkâne-sâz*
maḳâm-ı nevâ yoḳsa türkî-ḥicâz (Sİ 4432)

"Ey şarkıcı! Gel ve Türklere özgü saz çal, neva makamı olsun ya da hicaz makamında bir türkü".

Sözcük Kaz. *şert-* “çalgı çalmak” (KTTS: 914), Kır. *çert-* “çalgı çalmak” (Yudahin 1985: II/359), Özb. *çert-* “çalgı çalmak” (Marufov 1981: II/364) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Kopsa- “kopuz, saz çalmak” < T
(EDPT: 589; Radlov 2-I: 656; DLT: 729; KTS: 154; S: 282r/5; FHK 932).

Kopuz sözcüğünden türeyen *kopsa-* fiili “kopuz çalmak” anlamında kullanılmaktadır.

Hecrdin öldi Nevâyî sâḳiyâ tut câm-ı mey
İy muganni sin nevâ âhengide ***ḳopsa ḳopuz*** (FK 215/9)

“Ey saki! Nevâyî ayrılıktan öldü, şarap kadehi tut. Ey şarkıcı! Sen neva makamında kopuz çal”.

Kökte- “çalgının akordunu ayarlamak” < T

Kü:g kökünden gelen *kökte-* < *kügle-* fiili “akort etmek” anlamında kullanılmaktadır (EDPT: 711; ŞS: 259).

Sâḳîyâ mey tola kim 'arbede ister köŋlüm
Ay ḳalender çala başla ögürür ***kökte ḳopuz*** (GS 226/7)

“Ey saki! Gönlüm kavga etmek istiyor içkiyi doldur. Ey derviş! Sen de çalmaya başla ve kopuzun akorunu yap”.

Nevâ tüz- “ezgi çalmak, şarkı düzmek” < F+T

Nevâ tüz- birleşik fiili burada “ezgi, melodi çalmak” çalmak anlamında kullanılmaktadır.

İç Nevâyî ḳadeḥ ki ***tüzdi nevâ***
Bezm ara 'ûd ile rebâb yana (NŞ 530/7)

“Nevâyî kadehi iç çünkü mecliste ut ile rebab yine ezgi düzdü”.

Sâz tüz- “saz çalmak” < F+T

Sâz tüz- birleşik fiili “saz çalmak” anlamında kullanılmaktadır.

...yana ***tüz, sâznı tüzmekke*** *emr ḳılmaġnı dise bolur* (ML B15a/23)

3.4.2.8.2. Şarkı, Türkü Söyleme

Sürûd tüz- "şarkı söylemek" < F+T

Sürûd tüz- birleşik fiili "türkü söylemek, şarkı düzmek" anlamında kullanılmaktadır.

*Muġannîler iştiġâli ṣenâsı üçün **sürûd tüzmek** muṣannifler maḳâlı du'âsı âhengide naġme körgüzmek* (MK 86.s)

Terennüm iyle- "yavaş ve güzel bir sesle şarkı söyleme" < A+T

Terennüm iyle- birleşik fiili "güzel ve yavaş bir sesle şarkı söyleme" anlamında kullanılmaktadır.

Ey muġannîler Nevâyî mest idi küç oyġanur
*Anı oyġatmaḳḳa bir dil-keş **terennüm iyleŋiz*** (BV 217/7)

"Ey türkücüler! Nevâyî sarhoştu, zor uyanır, onu uyandırmak için bir gönül çelen şarkı söyleyin".

Yırla- "şarkı, türkü söylemek" < T
(EDPT: 230; DLT: 973; KB: 541; KTS: 102; NSÇT: 830; DTO: 554; ŞS: 311; S: 99r/16; S: 349r/9; ırla- MSD: XXXVIII-579; NETİL II/79; ĆS 232; FHK 357).

Ir kökünden türeyen *yırla-* fiili "şarkı, türkü söylemek" anlamındaki en eski sözcüklerdendir.

*Kitür sâḳî çikip **yırlar** üçün ün*
Maŋa toydın ülüş bir câm-ı gül-gûn (FŞ XII/81)

"Ey saki! Şarkı söylemek için bana ses ve ziyafet hissesi olarak bir şarap getir".

3.4.2.8.3. Beste Yapma

"Beste yapmak" anlamında *mûsîkî bağla-* ve *nağme körgüz-* birleşik fiilleri kullanılmaktadır.

Mûsîkî bağla- "beste yapmak" < A+T

*Ḫâce Yûsuf-i Burhân… köprek öz şi'riġa **mûsîkî bağlar irdi*** (MN § 92/54.s)

Nağme körgüz- "beste yapmak" < A+T

Muġannîler iştiġâli ş̱enâsı üçün sürûd tüzmek ***muṣannifler*** *maḳâlı du'âsı âhengide* ***naġme körgüzmek*** (MK 86.s)

3.4.3. SAHNE SANATLARI

3.4.3.1. Kukla Oyunu

Bu dönemde kukla oyunu, kuklalar ele takılarak veya iplerin aracılığıyla ya da fanuslara, perdelere gölgeleri düşürülerek oynanan seyir oyunlarından biridir. Oyun, *çâder cemâl, çâder hayâl* ve *fânus hayâl* şeklinde türlere ayrılmıştır. Ayrıca ele takılarak oynanan *çâder cemâl* türü hayatî olayları, kahramanların yaptıklarını icra etmede kolay olduğu için Maveraünnehir ve Horasan'da halk arasında meşhur olmuştur (Kadırov 2007: 56).

Ḳavurçaḳ "kukla; perde arkasından oynatılan figür" < T
(VEWT: 220; DLT: 725; KTS: 132; DTO: 412; ŞS: 224; S:279r/26; NETİL IV/59; ĆS 313; BL 207; Radlov 2-I: 52).

Ḳavurçaḳ < *ḳaġurçaḳ* "kukla" perde arkasından oynatılan insan veya hayvan figürleridir.

Yime bâzî ki lu'bet-bâz irür gerdûn firîbiŋġa
Bu lu'betler ki il köŋlin alur anıŋ ***ḳavurçaġı*** (FK 618/7)

"Yine oyunda kuklacı feleği kandırır, onun oynattığı kuklalar halkın gönlünü eğlendirir".

Lu'bet "oyuncak, kukla" < A

Arapça *lu'bet* sözcüğü "kukla, oyuncak" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 636).

Barça bezm ehliġa lu'bet-bâz işiniŋ ḥayreti
Kiltürüp ḥayret maŋa her laḥẓa ol ***Çîn lu'beti*** (BV 631/1)

"Bütün meclis sakinleri kuklacının becerisine şaşkın, her an o Çin kuklası beni hayret ettirir".

3.4.3.2. Oyuncular

Oyunçı "oyuncu, oyun gösterici" < T

Oyun göstericisine *oyunçı* denmektedir (EUT: 145; KTS: 207; S: 92v/29; NETİL III/620; FHK 328).

Kim çu şeh bayram neşâṭı ḳılġalı tüzgende çeşn
*Her **oyunçı** ẓâhir itken çaġda lu'b u ṣan'atın* (BV 660/32)

"Şah bayram neşesi için şölen düzenlediğinde, her oyuncu oyun sanatını sergilediğinde".

Ḳavurçaḳçı "gölge oyununda kukla oynatan kuklacı" < T

Kukla oynayatan sanatçıya *ḳavurçaḳçı* denmektedir (S: 279r/28; NETİL IV/59; FHK 914).

*Belki **ḳavurçaḳçı** kibi ḥîle-ger*
Körgüzüben çâderidin miŋ ṣuver (HE 2782)

"Belki hilekâr kuklacı gibi çadırdan binlerce şekil gösterir".

Lu'bet-bâz "kuklacı, karagöz oynatan" < A+F

Lu'bet-bâz sözcüğü burada "kuklacı" anlamında kullanılmaktadır (OTL: 636; NETİL II/183; FHK 1295).

*Yime bâzî ki **lu'bet-bâz** irür gerdûn firîbiŋġa*
Bu lu'betler ki il köŋlin alur anıŋ ḳavurçaġı (FK 618/7)

"Yine oyunda kuklacı feleği kandırır, onun oynattığı kuklalar halkın gönlünü eğlendirir".

Muḳallid "taklitçi, taklit ustası" < A

Nevâyî döneminde güldürme sanatlarından olan taklit türü epey rağbet görmüş ve türün temsilcilerine *mukallid* denmiştir. Mukallidler eğlenceli etkinlik ve ziyafetlerde tek başlarına, kılık değiştirmeden kendi halleriyle gösteri yapmış, günlük hayattan komik olayları, durumları doğaçlama yoluyla anlatarak belirli kişileri alaya almış, bazen hayvan taklidi yapacakları zaman kılıklarını değiştirmiştir. Taklit sırasında sözden ziyade hareket ve yüz ifadelerini kullanmış, tercihlerinde geleneksel gösteriler de bulunmasına rağmen genellikle ziyafet ve düğün sahiplerinin özel isteğiyle orada bulunan bazı kişilerin taklidini yapmışlardır (Kadırov 2007: 104).

Feseḳa ḫaylide ***muḳallidî*** *ki ġarażı il külgüsidür, fâḥişe ḳaḥbeniŋ körgenni körgüzgen közgüsidür* (MK 288.s)

Masḫara "maskara, soytarı" < A

Halkı eğlendiren ve güldüren kişiye *masḫara* denmektedir (OTL: 673).

Masḫara *kim külgü üçün bâc yir*
Bir direm alġunça iki kâc yir (HE 1720)

"İnsanları güldürerek hayatını kazanan maskara, bir kuruş almak için iki tokat yer (HE 140.s).

Şu'bede-bâzlıḳ "hokkabazlık" < F+T

El çabukluluğu ile şaşırtıcı hareketler sergileyen, hokkabazlık yapan kimseye *şu'bede-bâz* (OTL: 1169), bu mesleğe de *şu'bede-bâzlıḳ* denmektedir.

Meğer üç yıl burunraḳ Pül-i Mâlân'da bir yigit kördüm, o dağı bu nev' ***şu'bede-bâzlıḳ*** *ḳıldı* (MN 58.s)

Hokkabazlar tas içinde ateş yakarak gösteri yapmaktadır.

Cihân-ı bûḳalemûn içre tüşmiş ilge güdâz
Meger ki tâsıġa ot yaḳdı ***çarḫ-ı şu'bede-bâz*** (GS 207/1)

"Bukalemun gibi değişen dünyada millete yanma kapılmış, meğer hokkabaz felek tasına ateş yakmış".

Sihr-sâz "büyücü" < A+F

Büyü yapan kimseye *sihr-sâz* denmektedir (OTL: 1111; NETİL III/71).

Sözcüğün örneği *ḥoḳḳa-bâz* maddesinde verilmiştir.

Mühre-düzd "gözbağcı, illüzyonist" < F

"Yuvarlak şey; cam, boncuk" anlamlarına gelen *mühre* (OTL: 835) sözcüğü ile "hırsız" anlamındaki *düzd* sözcüğü (OTL: 222) birleşerek "yuvarlak taşları kullanarak el çabukluğu ile göz boyayan oyuncu, gözbağcı" anlamını oluşturmaktadır.

Sözcüğün örneği *ḥoḳḳa-bâz* maddesinde verilmiştir.

Ḥoḳḳa-bâz “hokkabaz” < A+F

El çabukluğuyla şaşırtıcı hareketler yapan ve bunu meslek edinen kimseye *ḥoḳḳa-bâz* denmektedir (OTL: 431; NETİL IV/208).

Ni ḳılġay niçe cûkî-i ***sihr-sâz***
Biri ***mühre-düzd*** *u biri* ***ḥoḳḳa-bâz*** (Sİ 2965)

Füsûn-ger “büyücü, sihirbaz” < F

Sihirbazlık, büyücülük yapan kimseye *füsun-ger* denmektedir (OTL: 312).

Örneğe göre, büyücüler yılanı ininden çıkarmak için veya zehrini gidermek için büyü yapmaktadır. *Arbaġ* maddesine bkz.

Saçıŋ sevdâsıdın aytur perîşân sözlerim bardur
Füsûn-ger ṣan‘at eylerde yılanġa ḳılġan efsun dik (GS 348/5)

“Büyücünün sanatını gösterirken yılana büyü yaptığı gibi saçının sevdasından sana söyleyecek karışık, anlaşılmaz sözlerim var”.

Büyücüler ayrıca deliliğe deva olsun diye muska yazmaktadır.

İy füsun-ger yazma ṭûmâr ol cünun def‘iġa kim
Şerḥi yazılsa tükenmes yüz tümen ṭûmâr ile (FK 576/5)

“Ey büyücü! Deliliği bertaraf etmek için muska yazma çünkü onun şerhi yazılacak olursa yüzlerce muska ile de bitmez”.

3.4.4. EDEBIYAT

Beyâż “şiir antolojisi, şiirler toplamı” < A

“Ak” anlamına gelen *beyâż* sözcüğü o dönemde genel olarak uzunlamasına açılan ve cepte taşınabilen deri kapaklı küçük bir not defterini ifade etmektedir. *Beyâż*’lar, tüm şiir türlerini ve üsluplarını kapsayan ve konu, kafiye vb. kriterlere göre düzenlenmiş olan yüksek sanatsal değere sahip şiirlerin toplamıdır. Derleyicisinin zevki, zamanın modası gibi etkenler nedeniyle her *beyâż* birbirine benzememektedir. Genellikle hem Farsça hem Çağatayca şiirler toplanmış ve aynı cilde konulmuştur (Erkinov 2008: 59).

Örnekte, Mevlana Luṭfî’nin Zafer-nâme tercümesinde iki bin beyitten fazla mesnevisinin olduğu ancak *beyâż’*a kaydedilmediği için şöhret kazanmadığı anlatılmaktadır:

Ve Mevlânâ'nıŋ Ẓafer-nâme tercemesinde ikki miŋ beytdin artuġraḳ meṯnevîsi bar, ***beyâżġa*** *barmaġan üçün şöhret tutmadı* (MN § 122/67.s).

Bu sözcük Özbek Türkçesinde *bäyåz* "bir veya birkaç şairin şiirlerini içeren antoloji" şeklinde yaşamaktadır (Marufov 1981: I/72).

Şi'r "şiir" < A

Edebî bir terim olan *şi'r*, edebî değeri olan nazımlı ve kafiyeli sözü, yani şiiri ifade etmektedir (OTL: 1166).

Sözcüğün örneği *mu'ammâ* maddesinde verilmiştir.

Mu'ammâ "manzum bilmece, yanıltmaca" < A

Mu'mmâ, usulüne göre düzenlenmiş ve genelde isimlere işaret eden bir bilmecedir (OTL: 766; NETİL II/325).

Muammâ türü, XII. yüzyılda ilk örneklerini vermiş ancak XV. yüzyılda Herat'ta Şerafeddin Ali Yezdî, Molla Câmî, Ali Şir Nevâyî ve Hüseyin Muammâyî gibi büyük üstatlar sayesinde altın çağını yaşamış ve en güzel örneklerini vermiştir. Nevâyî'nin ricası üzerine Molla Câmî'nin muamma hakkında yazdığı muhtasar risale, türün en önemli başvuru kitabıdır. Molla Câmî ile Hüseyin Muammayî'nin Muamma Risaleleri Anadolu'da büyük yankı uyandırmış ve birçok şair bu risalelere şerhler, tercümeler yazmıştır. XVI. yüzyılda ise muamma Anadolu'da gelişmiş ve en güzel örnekler ortaya çıkmıştır (Çetindağ 2002: 166-167).

Mevlânâ Sîmî… ***şi'r ve mu'ammâ*** *ve ḫaṭ ve inşâda 'asrıdaġı bu fen ehli müsellem tutar irdiler* (MN § 20/19.s)

Bedîhe "düşünmeden, birdenbire söylenen güzel söz; doğaçlama şiir;" < A

Düşünmeden, birdenbire, doğaçlama yoluyla söylenen güzel söze *bedîhe* denmektedir (OTL: 88; NETİL I/187).

Mevlânâ Süleymânî… ***bedîheni*** *revân aytur irdi..* (MN § 34/24.s)

3.4.4.1. Anlatıcılar

Meselgûy "efsane, hikaye anlatıcı" < A+F

Eğitici hikaye anlatan, şiirlerinde atasözü kullanan şaire *meselgûy* denmektedir (OTL: 726).

Sözcüğün örneği *ġazalgûy* maddesinde verilmiştir.

Ġazalgûy "gazel okuyan" < A+F

Vezin, kafiye, söz sanatları ve mazmunların bir araya gelmesinden oluşan gazel, dönemin en yaygın edebi türüdür ve gazele olan düşkünlük çağın edebi durumunu ortaya koymaktadır (Levend 1965: 15). Gazeller sadece yazılmakla kalmayıp meclislerde okunmuş, hatta besteler yapılmıştır. Gazel okuyan kişiye ise *ġazalgûy* denmiştir.

*Mevlânâ Tûsî… **meselgûy** ve **ġazalgûy** erdi* (MN § 20/20.s)

Mesnevigûy "mesnevi okuyan" < A+F

Mesnevi okuyan kişiye *mesnevigûy* denmektedir.

*Mevlânâ Abdüsemad Bedahşi… **mesnevigûy** ve musannif kişi erdi* (MN § 74/46.s)

Neẓâyîr-ḫᵛân "nazire okuyucu" < A+F

Nazire okuyucusuna *neẓâyîr-ḫᵛân* denmektedir.

***Neẓâyîr-ḫᵛân** bile sürgüçi maḳâl, destyâr bile yırlaġuçı ḳavvâl* (MK 130)

Ḳıṣṣa-sâz "hikaye, masal düzen" < A+F

Ḳıṣṣa-ḫᵛân "hikaye, masal anlatıcı" < A+F

Geleneksel şekil ve araçlarla kendisi yeni bir hikaye, rivayet ve destan anlatanlara *ḳıṣṣa-sâz*, yazılı tarihî hikaye veya rivayetleri duygu ve heyecanla anlatanlara *ḳıṣṣa-ḫᵛân* denmiştir. *Ḳıṣṣa-ḫᵛânlar* ayrıca şiir de okumuş ve her şiiri ahenkle ifade ederek içeriğini anlatmış, sonra beytlerini açıklamıştır (Kadirov 2007: 70).

***Ḳıṣṣa-sâz-ı** bî-kâr **ḳıṣṣa-ḫᵛân**-ı herze-güftar kim ma'cûn-nâk, ya bengî, köŋlüde anıŋ ma'rekesi ahengi* (MK 128.s)

3.4.5. ATÇILIK ve AT TAKIMLARI

At ve atçılıkla ilgili sözcüklerin sıklığı Türklerin at yetiştirmeye olan ilgisini, atın o dönemdeki rolünü gösteren önemli ipuçlarından biridir. Atçılıkla ilgili sözcüklerin eski olması ise Türklerde hayvancılığın geliştiğini ve atçılığın onlar için temel uğraşlardan biri olduğunu göstermektedir.

Timurlu döneminde yaşam tarzı atçılık kültürüne dayanmakta ve Nevâyî de bu kültürden ilham alarak örneklerini şiirlerine yansıtmaktadır.

3.5.1. At Türleri

Çalıġ "yürük, hareketli at" < F
(EDPT: 419; KE: 157; KTS: 46; DTO: 280; ŞS: 149; S: 209r/2; FHK 667).

Farsça *çâlâk* "çevik, çabuk, tez canlı" sözcüğü Türkçeye *çalıġ* şeklinde geçerek hızlı, hareketli, başı sert, yerinde duramayan atı ifade etmektedir.

Ger ḳuyaşım bolsa râkib bolgu dik imgenmesün
Tevsen-i eflâk nivçün kim irür bî-ḥad ***çalıġ*** (NŞ 302/8)

"Eğer güneş gibi sevgilim rakip olmak isterse zahmet etmesin, çünkü felek atı çok daha hızlıdır".

Arġumak "saf kan at, cins koşu atı" < ?

Saf kan ve cins ata *arġumak* denmektedir (S: 37r/13; NETİL I/120; Radlov 1-I: 301; Barutçu-Özönder 1996: 76).

Yana at envâ'ıda ki tobuçaḳ ve ***arġumak*** *ve yeke ve yabu ve tatu yosunluḳ barını Türkçe oḳ ayturlar* (ML B18b/1)

Tobuçaḳ/topçaḳ "alaca at; semiz at; yürük at" < ?
(VEWT: 482; KE: 642; NSÇT: 454; DTO: 221; ŞS: 112; S: 167v/13,22; B I/21a1; NETİL III/250; ĆS 259; Radlov 3-I: 1230; Barutçu-Özönder 1996: 77).

Tobuçaḳ/topçaḳ şeklinde görülen bu sözcük "alaca at; semiz at; yürük at; Arap atı; uzun boyunlu ve uzun bacaklı Batı atı" gibi anlamlara gelmektedir.

Moğolların Gizli Tarihinde, bu atın uzun bacaklı bir at olduğu, Moğolların buna *tobçia'ut* dediği ve bu atların hediye olarak verildiği kaydedilmektedir (MGT 195).

Baburname'de ise *topçak*'ları sıradan insanların değil devlet ileri gelenlerinin kullandığı belirtilmektedir (B I/21a1).

*Köŋülleri **topçaḳ** sikritürdin ârâm tapmaḳ, sözleri baş yalaŋ yüzge çapmaḳ* (MK 96.s)

Yeke "iri, şişman at" < Moğ.

Barutçu-Özönder bu sözcük için "iri, şişman at" anlamını vermiştir (1996: 78). Sözcükle ilgili fazla bilgiye rastlanmamaktadır.

Sözcüğün örneği *tatu* maddesindedir.

Yabu "beygir, yük atı" < ?

Barutçu-Özönder bu sözcük için "beygir, yük atı" anlamını vermektedir (1996: 78).

Nevâyî sözlüğünde *yabu* için "at türlerinden biri" açıklaması geçmekte (NETİL I/529), Radlov'da bu sözcük için "çirkin, kötü, hasta at" anlamı verilmektedir (Radlov 3-I: 284).

Sözcüğün örneği *tatu* maddesinde yer almaktadır.

Tatu "koşum atı; midilli, küçük at" < Urdu

Barutçu-Özönder sözcüğün Urducadan geçtiğini ve "koşum atı; midilli, küçük at" anlamlarına geldiğini belirtmektedir (1996: 77).

Radlov sözcüğe "sıkı bir yapıya sahip orta boylu koşum atı" anlamını vermektedir (Radlov 3-I: 906).

Nevâyî sözlüğünde bu at için "küçük, zarif Kaşgar atı" anlamı verilmiştir (NETİL III/247;

*Yana at envâ'ıda ki tobuçaḳ ve arġumak ve **yeke** ve **yabu** ve **tatu** yosunluḳ barını Türkçe oḳ ayturlar* (ML B18b/1)

3.5.2. Yaşlarına Göre Atlar

Türklerde evcil hayvanları adlandırmada yaşa, cinsiyete vb. önem verildiği bilinmektedir. Hayvanları yaşlarına göre sınıflandırma tamamen işlevsel olup Türklerin hayvanlara karşı tutumunu sergilemektedir. Türklerde yemeğin ana kaynağı et olduğu için hayvanların yaşlarının bilinmesi önem arz etmektedir.

Ḳulun "bir yaşına kadar olan tay" < T

Türklerde bir yaşına olan at yarusuna *ḳulun* denmektedir (EDPT: 622; DLT: 746; Barutçu-Özönder 1996: 78; Radlov 2-I: 979).

Sözcüğün örneği *çırġavlan* maddesinde verilmiştir.

Tay "bir veya iki yaşındaki tay" < T

Kulundan büyük, bir veya iki yaşında olan at yavrusuna *tay* denmektedir (EDPT: 566; DLT: 864; Barutçu-Özönder 1996: 79; Radlov 3-I: 765).

Sözcüğün örneği *çırġavlan* maddesinde verilmiştir.

Ġunan "üç yaşındaki tay" < Moğ.

(VEWT: 300; KTS: 163; DTO: 387; ŞS: 209; S: 291r/21; NETİL IV/122; ĆS 320; FHK 962; Radlov 2-I: 910; Barutçu-Özönder 1996: 79).

Moğolcada *kunan/ġunan* üç yaşındaki herhangi bir hayvanı ifade etmekte ve esas olarak bu ifade boğa, öküz ve kaplan için kullanılmaktadır (Lessing 368). Ancak Nevâyî döneminde *ġunan* sözcüğü üç yaşına basmış at yavrusunu belirtmektedir.

Sözcüğün örneği *çırġavlan* maddesinde verilmiştir.

Dönen "dört yaşındaki at" < Moğ.

Dört yaşındaki ata *dönen* denmektedir (KTS: 67; DTO: 323; ŞS: 172; NETİL I/521; FHK 746; VEWT: 140; Barutçu-Özönder 1996: 80).

Sözcüğün örneği *çırġavlan* maddesinde verilmiştir.

Tulan "beş yaşındaki at" < Moğ.

Beş yaşındaki ata *tulan* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 80; NETİL III/254).

Sözcüğün örneği *çırġavlan* maddesinde verilmiştir.

Çırġavlanġa "altı yaşından büyük at" < ?

Sözcük Nevâyî sözlüğünde *çırga* şeklinde geçmekte ve "altı yaşındaki at" anlamı verilmektedir (NETİL III/470).

Sözcükle ilgili ayrıntılı bilgi Barutçu-Özönder'in çalışmasında yer almaktadır (1996: 80-81).

*Bir **ḳulunnı** kürre dirler. Özge **tay** ve **ġunan** ve **dönen** ve **tulan** ve **çırġavlanġa** digünçe faṣîḥraḳları Türkçe dirler* (ML B18b/2)

3.5.3. At Donları

At donları atın bütün vücudunu örten kıl örtüsünü kapsamakta ve bu kıl örtüsü çeşitli renklerde karşımıza çıkmaktadır. Bu renklere ise özel adlar verilmekte, atlar da bu adlara göre tarif edilmektedir. Nevâyî'de *âbrâş, eblaḳ, kök boz* gibi at donları görülmektedir.

Abraş "alacalı, benekli at" < A

Bir çeşit at donu olan *âbrâş*, alacalı, benekli atı ifade etmektedir (OTL: 6).

Cihân meydânıda tâ şûḥ çâbükler ḳılur cevlân
Kişi körmeydur andaḳ ***abraş*** *üzre ol ṣıfat meh-veş* (GS 265/2)

"Halk meydanında cilveli süvariler gezinti yapıyor, kimse öyle alaca at üzerinde onun gibi güzeli görmemiş".

Eblaḳ "alaca bulaca, siyah beyaz renkli at" < A

"alaca bulaca; rengarenk; alabacak at" anlamlarına gelen *eblaḳ* sözcüğü (OTL: 225) birçok renkten oluşan, alaca atı ifade etmektedir.

Ser-keş ***eblaḳ*** *sikritip devrân dik ol ḫurşîd-veş*
İgnide zer-keş libâsı dağı andaḳ kim kuyaş (FK 683/6)

"O ay gibi güzel sevgili dik başlı alaca atı gösterişle sıçrattı, omzunda altınla işlenmiş elbisesi de güneş gibi parlıyordu".

Kök boz "kurşuni renkteki at" < T

Türklerin iki ana rengin karışımıyla ortaya çıkan ara renklere birleşik renk adları verdiği bilinmektedir. Örneğin, *ak boz* "kır", *kara boz* "koyu gri", *boz ala* "kül rengi", *mala kök* "açık mavi", *kök ala* "gri", *kök kaşka* "duru, şeffaf". Bu tür ara renkte olan atlara da bu renk adları verilmektedir. Örneğin, *ak bozdon bee soyuldu* "kır renkli kısrak kesildi", *kara boz cılkıŋ bar* "koyu gri renkli yılkıların var" (Yudahin 1985: I/138, 418). Nevâyî döneminde de atların, ayırıcı özelliklerinden olan renkleriyle anıldığı ve rengin ad aktarmasına dönüşerek atı kastettiği görülmektedir.

Kuyaş üstinde gerdûn sebz hengi

Körünmes meh-veşim çün minse ***kök boz***[17] (NŞ 210/4)

"Ay gibi güzel sevgili kurşuni renkteki atına bindiği için güneşin üzerindeki felek gibi kül renkli at gözükmüyor".

Semend "kula at" < F

Kula renginde olan at için Farsça *semend* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 1092).

Semendi *pûyesidin ṣarṣar urgan ot yaŋlıġ*
Ni ḥâlet irdi saŋa ay köŋül ki ḳozġaldıŋ (GS 374/3)

"Ey gönül! Sana ne oldu da o sevgilinin kula atının koşmasından şiddetli rüzgarın vurduğu ot gibi yerinden oynadın".

3.5.4. At Takımları

Ḳamçı "kamçı, kırbaç" < T
(EDPT: 626; KTS: 125; ŞTE: 389; S: 276v/7; LD: 434/2; NETİL IV/29; ML 90; FHK 896; Radlov 2-I: 493).

Ḳamçı, bir ucuna örgülü kayış bağlanan saplı bir vurma aletidir.

Sözcüğün örneği *çubçurġa* maddesinde verilmiştir.

Büldürge "kamçının sapındaki ilmik, bağ" < ?
(S: 149v/16; NETİL IV/216; ĆS 252; VEWT: 92; Barutçu-Özönder 1996: 90).

Kamçının sapındaki ilmiğe *büldürge* denmekte, bu ilmik bileğe geçirmek veya asmak amacıyla yapılmaktadır. Sözcük Moğolcada *bögeldürge* şeklinde görülmektedir (Lessing 124).

Sözcüğün örneği *çubçurġa* maddesinde verilmiştir.

Çubçurġa "kamçının destesine bağlanan örülmüş kayış" < ?

Kamçının destesine vurulan kayışa *çubçurġa* denmektedir (NETİL III/482; ĆS 279; Barutçu-Özönder 1996: 90).

Ve ***ḳamçını*** *egerçi tâziyâne dirler, ammâ* ***büldürgesin*** *ve* ***çubçurġasın*** *Türkçe ayturlar* (ML B19a/5)

[17] Metinde "buz" olarak okunmuştur.

Cazlıġ “eğer kaltağı altına konulan örtü veya terlik” < ?

Eğer kaltağı altına konulan örtüye veya terliğe *cazlıġ* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 85).

Ve atnıŋ iyerin egerçi zîn dirler, ammâ köprek eczâsın, meş̲el cibilger ve ḫana ve toḳum ve ***cazlıġ*** *ve olaŋ ve ḳom ve olançaġ ve ġancuġa ve çılbur ve ḳusḳun ve ḳantar ve … toḳa yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar* (ML B19a/4)

Cılav “yular, dizgin” < Moğ.

(KE: 154; NSÇT: 532; DTO: 308; B I/15b9; LD: 248/3; NETİL I/575; BL 178; FHK 687).

Yular, dizgin için Moğolca *cılav* < *ciluga~cilau~cilu'a* sözcüğü kullanılmaktadır (Lessing 1055; TMEN I/296).

Sözcük Özb. *cılov* “dizgin, yular” (Marufov 1981: I/279), Kır. *cıloo* “yular, dizgin” (Yudahin 1985: I/281), Kaz. *şılav* “yular” (KTTS: 932) lehçelerinde yaşamaktadır.

Ḳolumda bend-i cünûn tâsmesi ni fikr itkey
Perî-veşî ki minip dîv ḳolġa alsa ***cılav*** (BV 520/3)

“Elimde delilik bağının tasması var, peri gibi güzel deve binerek eline dizgini alırsa bu durum için ne düşünür”.

ʿİnân “dizgin” < A

Dizgin için Arapça *ʿinân* sözcüğü (OTL: 500) ve “dizgin boşaltmak, atı hızla sürmek” anlamında ise *ʿinân çik-* birleşik fiili kullanılmaktadır.

Çik imdi luṭf ile ṣarṣar-veşiŋ ***ʿinânın*** *kim*
Ḳılıptur âyîne-gûn yir yüzini ṣarṣar-ı dey (FK 625/4)

“Lütuf ile tufan gibi (atının) dizginini boşalt, kış tufanı yer yüzünü ayna gibi (buz) yapmış”.

Çılbur “yular” < Moğ.

Atı bir yere bağlamak için atın başlığına bağlanan kayışa veya örülmüş ipe *çılbur* denmektedir (ŞS: 164; S: 220v/10; NETİL IV/226; TMEN I/309; FHK 723; VEWT: 108; Radlov 3-II: 2088; Barutçu-Özönder 1996: 89).

Ve atnıŋ iyerin egerçi zîn dirler, ammâ köprek eczâsın, meṣel cibilger ve ḫana ve toḳum ve cazlıġ ve olaŋ ve ḳom ve olançaġ ve ġancuġa ve ***çılbur*** *ve ḳusḳun ve ḳantar ve … toḳa yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar* (ML B19a/4)

Cibilger "gem, oyan" < ?
(NSÇT: 507; DTO: 309; S: 215v/15; NETİL IV/225; FHK 709).

Barutçu-Özönder'e göre, sözcük Çağatayca sözlüklerde *cibilger* ve *ciliger* olarak iki şekilde görülmekte ve ağızlık, başlık ve dizginle birlikte gem'in bütününü karşılamaktadır (1996: 88).

Raḫş üze urgan igeri zer-nigâr
Belki ***çibilger*** *aŋa gevher-nigâr* (HE 3060)

"Atının üzerine vurduğu eğer altın nakışlı, hatta oyanı bile cevher nakışlıdır".

Fitrâk "eyerin arka kayışları, terki kayışları" < F

Eyerin terki kayışları için Farsça *fitrâk* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 309). Terki kayışlarına heybe, bohça, çuval gibi eşyalar bağlanmakdır ancak örnekteki *fitrâkime baş bağla-* deyiminden kesilen kafanın da eğere bağlandığını anlaşılmaktadır. Bununla ilgili Yudahin'in sözlüğüne bakılabilir (*baş kancıġaga ket-, kancıġadan baş ber-* Yudahin 1985: I/340).

Dip imiş-sin bağlaġum başın kisip fitrâkime
Tâ tirig-min cân fidâ iylep rikâbıŋġa öley (FK 674/5)

"Kafasını kesip eyer kayışlarına bağlarım demişsin, ama henüz hayattayım, canımı feda edip üzenginde öleyim".

Başım evvel iti allıġa sal ey çarḫ ki toysun
Ki ḳanım birle rengîn bolmasun ol şûḫ ***fitrâki*** (NŞ 585/4)

"Ey felek! Kafamı önce köpeğinin önüne at ki doysun, o şuhun terki kayışlarına kanım bulaşmasın".

Ġançuġa "eyerin terki bağları, kayışları" < Moğ.

Eyerin terki bağları için Moğolca *ġançuġa* sözcüğü kullanılmaktadır (VEWT: 230; S: 277v/19; NETİL IV/105; TMEN I/418; ĆS 313; FHK 930; (Barutçu-Özönder 1996: 85).

Ve atnıŋ iyerin egerçi zîn dirler, ammâ köprek eczâsın, meş̲el cibilger ve ḥana ve toḳum ve cazlıġ ve olaŋ ve ḳom ve olançaġ ve ***ġancuġa*** *ve çılbur ve ḳusḳun ve ḳantar ve … toḳa yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar* (ML B19a/4)

Ḥana "eyerin yüksek bölümü" < ?

Eyerin ön ve arka olmak üzere iki yüksek kaşı bulunmakta, bu kaşlardan en yükseğine *ḥana* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 85).

Ve atnıŋ iyerin egerçi zîn dirler, ammâ köprek eczâsın, meş̲el cibilger ve ***ḥana*** *ve toḳum ve cazlıġ ve olaŋ ve ḳom ve olançaġ ve ġancuġa ve çılbur ve ḳusḳun ve ḳantar ve … toḳa yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar* (ML B19a/4)

İyer "eyer" < T

(EDPT: 63; DLT: 632; KB: 138; NF: 143; KTS: 78; NSÇT: 213; B I/103a8; NETİL III/559; BL 117).

İyer < *eḏ̲er* binek hayvalarına binebilmek ve sırtında rahat oturabilmek için tasarlanan bir nesnedir ve eyer takımının başında yer almaktadır.

Ve atnıŋ ***iyerin*** *egerçi zîn dirler, ammâ köprek eczâsın, meş̲el cibilger ve ḥana ve toḳum ve cazlıġ ve olaŋ ve ḳom ve olançaġ ve ġancuġa ve çılbur ve ḳusḳun ve ḳantar ve … toḳa yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar* (ML B19a/4)

Ḳantar "kantarma, gem demiri" < Moğ.

"Kantarma" anlamına gelen bu sözcük Barutçu-Özönder'e göre, tarihi Türk yazı dillerinden sadece Çağataycada tespit edilmiştir (1996: 89).

Ve atnıŋ iyerin egerçi zîn dirler, ammâ köprek eczâsın, meş̲el cibilger ve ḥana ve toḳum ve cazlıġ ve olaŋ ve ḳom ve olançaġ ve ġancuġa ve çılbur ve ḳusḳun ve ***ḳantar*** *ve … toḳa yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar* (ML B19a/4)

Ḳom "teğelti keçesinin parçaları" < ?

Teğelti keçesinin parçalarına *ḳom* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 86).

Ve atnıŋ iyerin egerçi zîn dirler, ammâ köprek eczâsın, meş̲el cibilger ve ḫana ve toḳum ve cazlıġ ve olaŋ ve ***ḳom*** *ve olançaġ ve ġancuġa ve çılbur ve ḳusḳun ve ḳantar ve … toḳa yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar* (ML B19a/4)

Ḳuşḳun "kuskun" < ?

Atın kuyruğunun altından geçirilerek eyere bağlanan kayışa *ḳusḳun* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 86).

Ve atnıŋ iyerin egerçi zîn dirler, ammâ köprek eczâsın, meş̲el cibilger ve ḫana ve toḳum ve cazlıġ ve olaŋ ve ḳom ve olançaġ ve ġancuġa ve çılbur ve ***ḳusḳun*** *ve ḳantar ve … toḳa yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar* (ML B19a/4)

Licâm "gem" < A

"Gem" anlamında Arapça *licâm* sözcüğü kullanılmaktadır (KTS: 172; OTL: 634; NETİL II/174).

Sözcüğün örneği *sitâm* maddesinde verilmiştir.

Taḳa "nal" < ?

Yük ve binek hayvanlarının tırnaklarına çakılan nala *taḳa* denmektedir (NSÇT: 400; DTO: 201).

Sözcüğün örneği *sitâm* maddesinde verilmiştir.

Sitâm "altınla, gümüşle süslemeli at başlığı" < F

Altın ve gümüşle işlemeli at başlığına *sitâm* denmektedir (OTL: 1117).

Hem altun iger daġı ***altun licâm***

Hem ***altun taḳa*** *daġı* ***altun sitâm*** (Sİ 4578)

"Hem altın eyer ve altın gem, hem altın nal ve altından at başlığı".

Olaŋ "kolan" < T

Binek hayvanlarının eyerini bağlamak için göğsünden aşılarak sıkılan yassı kemere *olaŋ* denmektedir.

Barutçu-Özönder, Türkçede *k- ~ Ø* olayından dolayı sözcüğün *ḳolan/ŋ*'ın ḳ'si düşmüş şekli olduğunu belirtmektedir (1996: 87).

Sözcüğün örneği *toḳum* maddesinde verilmiştir.

Olançaġ "eğerde iki deri parçası?" < ?

Sözcük soru işaretli olarak "eğerde iki deri parçası? Etek, depingi" şeklinde verilmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 87).

Sözcüğün örneği *toḳum* maddesinde verilmiştir.

Toḳa "halka, kolan halkaları" < T

Kolanın demirden yapılmış halkalarına *toḳa* denmektedir (DTO: 240; ŞS: 123; S: 181r/25; NETİL III/272; Barutçu-Özönder 1996: 87).

Sözcüğün örneği *toḳum* maddesinde verilmiştir.

Toḳum "teğelti; semer" < Moğ.

Toḳum sözcüğü "teğelti, eğer, semer" gibi anlamlara gelmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 88).

Ve atnıŋ iyerin egerçi zîn dirler, ammâ köprek eczâsın, meṣel cibilger ve ḥana ve ***toḳum*** *ve cazlıġ ve* ***olaŋ*** *ve ḳom ve* ***olançaġ*** *ve ġancuġa ve çılbur ve ḳusḳun ve ḳantar ve ...* ***toḳa*** *yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar* (ML B19a/4)

Üzengü "üzengi" < T

Çok eski devirlerden itibaren görülen *üzengü* (EDPT: 289; VEWT: 524; EUT: 275; KB: 508; NF: 457; KE: 686; KTS: 299; DTO: 62; S: 73v/20; B II/192b8; ĆS 222; Radlov 1-II: 1890) eyerin iki yanında asılı bulunan, ata binebilmeyi ve üzerine basarak atın üzerinde dengede kalmayı sağlayan demir bir halkadır.

Şâhlar tâciġa lâyıḳ tügmedür ger birse dest
Gûy kim körgüzdi ol çâbük ***üzengü*** *astıda* (FK 29/4)

"O süvarinin üzengi altından gösterdiği çevgan topu, eğer uygun görürse şahların tacına layık bir düğme olur".

Rikâb "üzengi" < A

Üzengi için Arapça *rikâb* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 1044). Saraydaki eyer, gem ve yem torbaları ile hayvanlara dair diğer araç gereçlere bakan memura ise *rikâb-dâr* denmiştir (Aydın 2020: 105).

Ayaġ sal ikki közüm ḥalḳasıġa iy çâbük
Ki öpmesün ayaġıŋ ol ***iki rikâb*** *asru* (FK 540/5)

"Ey süvari! İki gözümün halkasına ayağını koy, o iki üzengi ayağını çok fazla öpmesin".

Tipengü "eyerin iki deri parçası" < T *tép-en-gü*

Sözcük için Nevâyî sözlüğünde "üzengi" (NETİL III/223), *Bedâyi'ül-vasat*'ın dizininde "eyerin etrafı ve kenarı" (BV 881), Radlov'da "atı mahmuzlarken topuğun değdiği eğerin iki tarafına asılan deri kalkan" (Radlov 3-I: 1111) anlamları verilmiştir.

Örnekte, Ayın yüzeyindeki uzaktan görünen lekeler süvarinin gezinti sırasında atını mahmuzlamayla eğerin deri parçasında bıraktığı izlere benzetilmektedir.

Ḳaldı mihmîziŋdin ay yüzünde ey çâbük nişân
Gûyiyâ cevlân küni anı ***tipengü*** *iylediŋ* (BV 350/5)

Ey süvari! Sanki gezinti günü onu (ayı) *tipengü* olarak kullanılmışsın gibi ayın yüzünde mahmuzundan bir belirti kaldı".

Sözcük Kaz. *tebingi* "teğeltinin kısa geldiği durumda ayakkabı ile pantolon paçasını koruyan eyer takımlarından biri" (KTTS: 794), Kır. *temingi* "üzengi kayışlarının alt kısmı" (Yudahin 1985: II/223) lehçelerinde yaşamaktadır.

3.5.5. At Bakıcılığı

Cılavdar "yular tutan; seyis" < Moğ.+F

"Yular, dizgin" anlamındaki Moğolca *cılav* sözcüğü Farsça *dâr* sıfatıyla bir araya gelerek "yular tutan görevli; seyis" anlamını vermektedir.

Dime ni irkin Nevâyîniŋ ***cılavdar*** *olmağı*
Veh ni irkin her ni kim ḥükm itse ol mîrzâ maŋa (FK 12/9)

"Nevâyî'nin yular tutucu olması neymiş deme, o mirza benim içi böyle hüküm verdiyse ne olmuş".

Mîr-âḫûr "at bakıcıları başı, sarayın ahır amiri" < F

Sarayın ahır amirine, at bakıcıların başına *mîr-âḫûr* denmektedir (OTL: 758; NETİL II/308).

Sözcük o devirde unvan olarak da kullanılmıştır: *Geda Ali Mirahur, Hacı Mirahur, Kasım Mirahur* (Khwandamir 1994: 2/655, 656, 670).

Bu ḳul bir niçe kün ziyâret-gâhda irdim kim ***mîr-âḫûr*** *kilgen durur…(*M 332.s/17)

Yorġaçı "rahvan at yetiştiricisi" < T

Rahvan at yetiştiren ve eğiten seyise *yorġaçı* denmektedir (NETİL II/84; Barutçu-Özönder 1996: 39).

Hüner ve pîşede andaḳ ki… tamġaçı ve ***cibeçi*** *ve yorġaçı ve ḥalvaçı…*(ML B20b/23)

Serrâc "saraç, eyer ustası" < A

Koşum ve eyer takımları yapan kişiye *serrâc* denmektedir (OTL: 1101).

İgirdi rişte-i na'tıŋ Nevâyî köz uçı birle
Eger baḳsaŋ muṭî' olġay aŋa nessâc ile ***serrâc*** (FK 96/11)

"Nevâyî naatının ipliğini gözucuyla eğirdi, eğer bakarsan dokumacı ile saraç ona boyun eğer".

3.4.6. ASKERLİK, ORDU ve SAVAŞ ALETLERİ

Clavijo, Timur'un savaşa giderken herkesi davet ettiğini, savaşa sürüler, mallar ve çoluk çocuklarıyla beraber hareket edildiğini, kadınların ve çocukların da ordunun peşinden yürüdüğünü, atların ve sürülerin ordunun erzak ihtiyacını giderdiğini ve Timur'un bu şekilde hareket ederek büyük işler ve büyük zaferler kazandığını kaydetmektedir (1993: 122).

3.6.1. Ordu ve Asker

Çirig "asker, ordu" < T

(EDPT: 428; EUT: 61; DLT: 619; KB: 128; NF: 101; KE: 158; KTS: 48; NSÇT: 527; DTO: 284; ŞS: 161; ŞTE: 360; S: 218v/6; B I/26b7; MSD: IV-81; LD: 5/16; ŞD: 16/6; NETİL III/463; ĆS 278; BD 31/4; BL 178; FHK 683; Radlov 3-II: 1967).

"Ordu" veya "asker" anlamında *çirig* sözcüğü kullanılmaktadır.

Sanap ʿuşşâḳını ḳatl iyledi ol ḥüsn sulṭânı
***Çirigni** tarḳatıp âzâd iter şeh gerçi san alġaç* (FK 103/4)

"O güzellik sultanı aşıkları sayarak katletti, gerçi şah sayısını alınca orduyu dağıtıp azat edermiş".

Ordu "ordu; karargâh" < T
(EDPT: 203; EUT: 142; KB: 345; S: 71r/14; NETİL III/611).

Ordu sözcüğü burada "ordunun konakladığı yer", yani "karargâh" anlamında kullanılmaktadır.

Ol meh-i ḥargeh-nişinniŋ âsitânın mindin öp
*Ey Nevâyî her ḳaçan meyl eyleseŋ **ordu** sarı* (NŞ 619/7)

"Ey Nevâyî! Eğer karargâh tarafına yolun düşerse o çadırda oturan sevgilinin eşiğini benim adıma öp".

Yasal "asker düzeni, saf, alay" < ?
(NSÇT: 805; DTO: 525; ŞS: 293; S: 332r/1; B I/100a20; NETİL III/597; ĆS 347; Radlov 3-I: 218).

Belirli bir düzene göre dizilmiş asker safına *yasal* denmektedir.

*Ay ki müjgândın **yasal** tüzdüŋ köŋüller ṣaydıġa*
Köz yumup açḳunça uşbu ḫaylnı ḳozġatma köp (GS 72/6)

"Ey güzel! Gönülleri avlamak için kirpiklerden saf düzenledin, göz açıp kapayıncaya kadar şu sürüyü çok ayaklandırma".

ʿAsker "asker, er" < A

Orduda görev alan herkese *ʿasker* denmektedir (OTL: 49).

*İnşaʿallâh ki her teveccühde kişveri feṭḥ tapḳay ve her ḥamlede **ʿaskeri** maġlûb bolġay..*
(M 345.s/2)

Sipâhî(lıḳ) "sipahi, asker; ordu" < F+T

Farsça *sipâhî* sözcüğü "asker; ordu" sözcüğü kullanılmaktadır (VEWT: 423; OTL: 1115; NETİL III/83).

Seyyid Ḫancer… taḥsîl üçün şehrġa kildi ammâ bat terk ḳılıp ***sipâhîlıḳ*** *iḫtiyâr ḳıldı* (MN § 307/129.s)

Yasavul "çavuş, muhafız, bekçi" < Moğ.
(VEWT: 191; NSÇT: 805; DTO: 526; ŞS: 293; S: 332r/4; B III/371b5; MSD: IX-241; NETİL III/597; TMEN I/324; ĆS 347; FHK 1165; Radlov 3-I: 215).

Moğolcadan geçen *yasavul* < *yasa'ul*, "çavuş, muhafız, bekçi" anlamlarında kullanılan bir askerî terimdir.

Askeri disiplin ve düzenden sorumlu olan yasavullar orduda inzibat, muhafızlık görevi yapmış ve safların düzenini sağlamıştır (Alan 2007a: 282).

Nevâyî meslek gruplarından bahsederken yasavullara da değinir. Nevâyî'ye göre, *yasavul* bir mazlumun işini takip etmeli ve onu zalimin elinden kurtarmalı, eğer istediği ücret belirlenenden fazlaysa zalimin büyük ortağı olmuş olur, eğer çabasına göre ücret düşünürse baba mirası ve ana sütü gibi helal olmalıdır (MK 98.s).

Derd ü ġam turmış ***yasavul*** *dik köŋül çâki ara*
Ḳoymamaḳḳa kilse hûş u ṣabr ḫaylı içkeri (BV 600/3)

"Dert ve keder, akıl ve sabır topluluğunu içeri almamak için muhafız gibi kırık gönlün arasına girmiş".

Ayrıca terim o devirde unvan olarak da kullanılmıştır: *Abdülvahit Yasavul, Bayram Hâce Yasavul, Derviş Muhammed Yasavul* (Khwandamir 1994: 2/646, 652, 653).

Tîr-endâzlıḳ "ok atıcı" < F+T

Ok atan veya ok atmada maharetli kişi için Farsça *tîr-endâz* (OTL: 1293), bu mesleğe de *tîr-endâzlıḳ* denmektedir.

Mevlânâ Beḳâyî… dirler ki ***tîr-endâzlıḳ*** *fennide ṣâḥib-i vuḳûfdur, biz bilmes-biz* (MN § 176/94.s)

3.6.2. Askeri Birlikler

Timurlularda ordu, Tümen, Binlik (Minlik veya Hezare) ve Yüzlüklerden (Koşun) meydana gelmiştir. Savaş için hazırlanan ordu Sağ kanat (Baranġar), Sol kanat (Cavanġar) ve Merkez (Kol) kısımları ile öncü olarak Maŋlay veya Hirevül ve artçı olarak ise Çaġdavul kısımlarına ayrılmıştır (Aydın 2020: 96).

Dapḳur “safta alay” < Moğ.

Safta alay veya çeşitli birliklerden oluşan askerî topluluk için Moğolca *dapḳur* (NSÇT: 553; DTO: 314; ŞS: 168; S: 223r/20; NETİL I/450; FHK 732; VEWT: 132; Radlov 3-I: 953) sözcüğü kullanılmaktadır.

Yasalı ki bu tûl ile körgüzüp
Budur ṭurfa kim yitti ***dapḳur*** *tüzüp* (Sİ 2047)

“Asker safı uzun müddet sonra tuhaf bir şekilde yedi tane alay oluşturdu”.

Hiravul/hirevül “öncü birlik” < Moğ.
(NSÇT: 785; DTO: 515; S: 323v/9; B I/30b5; NETİL IV/183; TMEN I/532; ĆS 343; FHK 1126; VEWT: 47; Barutçu-Özönder 1996: 42).

Moğolca *hirâvul~hirevül* < *hirä’ül* sözcüğü önde giderek düşmana saldıran ve ön safta savaşan öncü birliği ifade etmektedir.

hirâvul *yasap yitti yüz miŋ kişi*
ki ḥayrân ḳalıp yitti kök gerdişi (Sİ 2075)

“Öncü birlik yedi yüz bin kişi oluştu ve buna yedi felek şaşırıp kaldı”.

Baranġar “savaşta ordunun sağ kolu” < Moğ.
(DTO: 157; ŞS: 74; S: 121v/14; B I/66b10; NETİL I/316; TMEN I/206; FHK 422; VEWT: 62).

Orduğunun sağ koluna *baranġar* denmektedir.

baranġardın *eylep sipâh-ı fireng*
barı ḳan tökerge bolup bî-direng (Sİ 2086)

“Frenk askerini sol kola tayin etti, hepsi kan dökmek için sabırsızlandı”.

Cavanġar “savaşta ordunun sol kolu” < Moğ.

Cavanġar < *c’eüngar* sözcüğü ordunun sol kolunu belirtmektedir (TMEN I/297; FHK 706).

Bular dağı yüz miŋ kilip san ara
Çikip ṣaf ***cavanġarda*** *meydân ara* (Sİ 2097)

“Bunlardan yine yüz bin kişi gelip katıldı, meydanda sol kolda sıraya girdi”.

Ḳoşun “birlik” < T
(NSÇT: 693; DTO: 433; ŞS: 237; S: 288v/17; NETİL IV/93; ĆS 319).

Barthold, Timurlular dönemi Türk ordu teşkilatının Cengiz İmparatorluğu’un mirası olduğunu ve Türk askeri terminolojisinin dışında *hoşun* “askeri birlik” gibi sonradan unutulan Moğolca terimlerin kullanıldığını belirtir (Barthold 2014: 149). Doerfer, bu sözcüğün Moğolca olduğunu söylemekte (TMEN I/406) ancak Ögel, Anadoluda’dan çeşitli örnekler vererek sözcüğün *ḳoş-* kökünden geldiğini ve Türkçe olduğunu belirtmekte (Ögel 1991: VII/171-174), Eckmann da aynı görüşü paylaşmaktadır (Eckmann 2017: 54).

Yakubovskiy’e göre, Timurlularda onlu sisteme göre, askerî kuvvetler binlere, *koşunlara* ve onlara ayrılırdı. *Koşunlar*, ordunun teşekkülünde en önemli birliği oluştururlardı. *Koşunlar*’a yüzden fazla asker girerdi; buna rağmen, *koşunlar*’a ancak elli kişi girdiğini gösteren kayıtlar da bulunmaktadır (Yakubovskiy 1992: 163).

Sözcüğün örneği *tümen* maddesinde verilmektedir.

Tümen “on bin asker” < T
(EDPT: 507; VEWT: 504; EUT: 258; KB: 478; NSÇT: 493; ŞS: 126; S: 185r/17; MSD: XXV-487; NETİL III/254; BL 169; Radlov 3-II: 1602).

“On bin” anlamındaki *tümen* sözcüğü on bin askerden oluşan askerî birliği ifade etmektedir.

*birisi **ḳoşun** sarı çikti raḳam*
*birisi **tümen** sarı urdı ʿalem* (V 3B/15-16)

“Biri koşun tarafına sayı belirtti, biri tümen tarafına bayrak dikti”.

Ḳoşun bigliki “koşun beyliği, kumandanlık” < T

Koşun birliğinin başındaki kumandana *ḳoşun bigi*, bu göreve de *ḳoşun bigliki* denmektedir.

*Alar kim **ḳoşun biglikin** ḳıldı fen*
Ḫarâbet bu kim başlaġaylar tümen (Sİ 1797)

"Onlar koşun beyliğini meslek edindi, bu harap olmuş tümen birliğini harekete geçirecekler".

Kömek "yardım birliği" < ?

"Yardım, destek" anlamındaki *kömek* sözcüğü (VEWT: 289; Radlov 2-II: 1320) burada yardım birliğini ifade etmektedir (ŞTÜ 257.s/13).

Çu rûḥ ḫaylıġa nefs ister olsa artuḳluḳ
Yitür 'ilâcıġa taḳvî sipâhı birle ***kömek*** (BV 325/3)

"Sevgililer güruhu çok fazla tama ederse devası için güçlendirme askeri ile yardım birliği gönder".

3.6.3. Savaş Giysileri

Doluġa "tolga, miğfer" < ?
(NSÇT: 571; DTO: 322; ŞS: 169; B I/65b16; NETİL I/442; FHK 734; VEWT: 134; Lessing 271).

Savaşta askerlerin kafa bölgesini silah darbelerinden koruyan demir başlığa *doluġa* denmektedir.

Doluġadın *tîg kim ot sikritip rengin ḳılıp*
Şu'lesi Behrâm vechi dûdı Keyvân cebhetin (BV 660/78)

"Kılıç tolgadan renkli ateşler çıkardı, alevi Behrâm yüzü, dumanı Keyvân alnı gibi".

Çerkesî doluġa örneğinden tolgaların değişik tarzlarda yapılarak etnik grupları yansıttığı anlaşılmaktadır.
ḳaddi cevşen ara köŋlümde anıŋ dik kim oḳ
Çerkesî doluġa *ol oḳ üze peykân yaŋlıġ* (BV 303/4)

"Bedeni zırhın içinde, gönlümde onun (boyu) gibi ok, Çerkes tolgası ise o ok üzerinde bir temren gibi duruyor".

Cibe "zırh" < Moğ.

Savaşta silah darbesinde korunmak için giyilen zırh, Moğolca *cibe* sözcüğüyle ifade edilmektedir (ŞS: 140; B I/113a26; NETİL I/573; TMEN I/284; FHK 716; Barutçu-Özönder 1996: 91).

Sözcüğün örneği *köhe* maddesinde verilmiştir.

Cevşen "zırh, savaş giyimi" < F

Örme zırh için Farsça *cevşen* sözcüğü kullanılmaktadır (B II/125a9; ŞD: 62/7; HBD: 58/6; NETİL I/554; OTL: 156).

Sözcüğün örneği *köhe* maddesinde verilmiştir.

Ḳanġalduruḳ "bir tür zırh" < ?

Ḳanġalduruḳ, Senglax'ta "Frenk ülkesinde yapılan bir tür zırh" (S: 277v/28), Fethali Kaçar Sözlüğü'nde "Batıda yapılan bir tür savaş giysisi" (FHK 897), Şeyh Süleyman'da *ḳanġal* "bir nevi zırh" (ŞS: 226) şeklinde açıklanmaktadır.

Barutçu-Özönder, sözcüğün *ḳanġal-duruk* şeklinde açılabileceğini belirterek buna boyunduruk sözcüğünü örnek vermektedir (1996: 91).

Sözcüğün örneği *köhe* maddesinde verilmiştir.

Ḳarbıçı "sadak; kılıç bağı" < Moğ.

Sözcük "sadak" ve "kılıç bağı" anlamlarına gelmektedir (B II/198b23; NETİL IV/66; Radlov 2-I: 215; Barutçu-Özönder 1996: 92).

Sözcüğün örneği *köhe* maddesinde verilmiştir.

Kicim "ata giydirilen zırh" < Moğ.

Esin, eskiden beri Türk süvari atlarına zırh giydirildiğini belirterek Köl Tigin Yazıtı'nda ancak yüz ok zırhını deldikten sonra ölen *kedimli at* (giyimli at) örneğini verir ve Uygur süvari atlarına da Pazırık'taki kurbanlık atlarda olduğu gibi maskeler takıldığını, Altay petroglifinde de süvari atının aynı şekilde maskeli olduğunu ifade eder (Esin 2004: 284).

Nevâyî döneminde savaşta atın sırtına zırh geçirilmekte, bu zırha *kicim* denmektedir (ŞS: 264; S: 312v/12; B I/88b18; NETİL II/105; TMEN I/461; Barutçu-Özönder 1996: 92).

Sözcüğün örneği *köhe* maddesinde verilmiştir.

Köhe "zırh" < T

Barutçu-Özönder Türkçe *küpe/kübe* sözcüğünün tarihî ve çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde "zırh" anlamında kullanıldığını, Moğolcaya da geçerek *köhe* şeklinde görüldüğünü belirtmektedir (1996: 92; EDPT: 687).

*Ve **cibe** ve **cevşen** ve **köhe** ve **ḳanġalduruḳ** ve **ḳarbıçı** ve **kicim** ve .. yosunluḳ uruş esbâbın hem Türk tili bile ayturlar* (ML B19a/5-6)

Öpçin "cebe, zırh" < Moğ.

Öpçin savaşta kullanılan bir çeşit zırhtır (NSÇT: 244; ŞS: 23; S: 58r/24; B I/113b16; NETİL III/610; TMEN I/111; ĆS 215; FHK 258).

Sözcük günümüzde Kaz. *öpşin* "at üzerine örtülen örtü" (KTTS: 657), Kır. *üpçün* "bir tür savaş giysisi; at örtüsü" (Yudahin 1985: II/324) lehçelerinde yaşamaktadır.

Velîkin uşbu peyker pây tâ farḳ
*Bolup ot dik **timür öpçin** ara ġarḳ* (FŞ XXIV/40)

"Lakin bu peri yüzlü tepeden tırnağa kadar, ateş gibi demir zırh içinde boğuldu".

3.6.4. Silahlar ve Malzemeleri

Timurluların gayet cesur olduğu, ata çok iyi bindikleri ve mükemmel ok ve yay kullandıkları kayıtlarda geçmektedir (Clavijo 1993: 122). Savaşlarda ordunun fillerden yararlandığı, kuşatma aleti olarak mancınık, karabuğa gibi aletler kullanıldığı görülmektedir (Aydın 2020: 98). Bunun dışında savaşta ateşli silahlar da kullanılmıştır. Timur'un Semerkand'a tüfekçileri, top mühendislerini ve top kullanmakta usta olanları toplayıp getirmesi bunun bir kanıtıdır (Clavijo 1993: 177).

3.6.4.1. Kesici Silahlar

Ḳılıç "kılıç" < T
(EDPT: 618; DLT: 711; KB: 248; NF: 238; KE: 346; KTS: 143; DTO: 451; ŞTE: 400; B I/31b2; MSD: IV-80; LD: 5/22; HBD: 7/4; NETİL IV/51; Radlov 2-I: 776).

Eski Türkçeden itibaren kullanılan *ḳılıç* sözcüğü "iki ḳılıç bir kına sığmaz" atasözünde görülmektedir ve bu atasözü "ayrı fikirlere sahip olan iki kişi bir arada yaşayamaz, anlaşamaz" fikrini anlatmaktadır:

*Şeyḫ… didi ki **ikki ḳılıç bir ḳında bola almas**, biziŋ ṣoḥbetimizdin yıraḳ bol* (NM § 592/368.s)

Tîg “kılıç” < F

Kılıç için Farsça *tîg* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 1292).

Tîg *tartıp tâc-verler başıġa çün çattı raḫş*
Tendin uçtı veh ki her yan baş u baştın uçtı tâc (BV 94/4)

“Padişahların kafasına kılıç çekerek at sürdü, bedenden her tarafa kafalar uçtu, kafadan da taçlar uçtu”.

3.6.4.2. Delici Silahlar

Başaġ/ḳ “okun ucu” < T

Başaġ/ḳ sözcüğü burada “okun ucumdaki sivri demir, temren” anlamında kullanılmaktadır (EDPT: 378; DLT: 577; S: 124r/4).

Başaġınnıŋ timürin *tîşe yasap âh otıdın*
ġuṣṣa tağını ḳazar iyle ki Ferhâd köŋül (FK 407/4)

“Ah ateşiyle ok ucunun demirinden balta yaparak bu Ferhat gönül keder dağını öyle bir kazıyor”.

Ḫadeng “kayın ağacından yapılmış ok” < F

Ḫadeng sözcüğü “kayın ağacından yapılmış ok” demektir (OTL: 354).

Köŋül helâk irür ġamzeŋ oḳları birle
Niçük ki ṣayd yıḳılġay ***ḫadengler*** *ḳadalıp* (FK 70/4)

“Avın oklar saplanarak yıkıldığı gibi gönül gamzenin oklarıyla helak olur”.

Oḳ “ok” < T
(EDPT: 76; VEWT: 359; DLT: 772; KB: 335; NF: 320; S: 77v/14).

Oḳ, yayla birlikte kullanılan temel saldırma silahlarından biridir. Burada *oḳ* sözcüğünün geçtiği “ok yaydın çıktı” atasözü “geri dönülemeyecek bir iş yapma” durumunu anlatmaktadır:

Mîr dipdür ki ***oḳî ki yaydın çıḳtı, anı ḳaytarsa bolmas*** (NM § 699/412.s)

Peykân “okun ucu, temren” < F

Türkçe *başaḳ* “temren” sözcüğünün yanı sıra Farsça *peykân* sözcüğü tevriyeli olarak “okun ucundaki sivri demir” ve “sevgilinin kirpiği” anlamlarında kullanılmaktadır (OTL: 1011).

Vaṣl ni mümkin ki tâ 'âşıḳ min ol ḳatlim üçün
*Oḳ çikip ḳaş yasıġa min zaḫmdın **peykân** çikip* (BV 55/3)

“Aşığım, kavuşmak mümkün değil, o sevgili ölümüm için yay gibi kaşından ok çekiyor, ben yaralarımdan okun temrenini çekiyorum”.

Yâ “yay” < T
(KE: 693; ŞS: 302; ŞTE: 478; NETİL I/533; Radlov 3-I: 1).

Yâ, okla birlikte kullanılan, iki ucu arasında gerili bir kirişi olan esnek bir ok atma aletidir. Kavisli olmasında dolayı da divan şiirinde sevgilin kaşı bir *yaya* benzetilir. Nevâyî de *ḳaşı yâ* ifadesiyle sevgilinin kaşını bir yaya benzeterek ad aktarması oluşturmaktadır.

*Şükr irür iy köz ki her oḳ kim atar o ḳaşı **yâ***
Yâ saŋadur ya bağırġa ya köŋülge ya maŋa (FK 12/3)

“Ey göz! Şükürler olsun ki kaşı yay gibi olan güzelin attığı her ok ya sanadır ya bağra ya gönle ya da banadır”.

Kiriş “yay kirişi” < T

Ok atılan yayın iki ucu arasındaki esnek bağa *kiriş* denmektedir (TDK).

Atar hemîşe ḳaşı yayı birle ġamze oḳın
*Egerçi bolmas oḳ atmaḳ yoḳ irse yada **kiriş*** (BV 260/2)

“Her zaman kaşının yayı ve gamzesiyle ok atar, gerçi yada kiriş olmadan ok atılmaz”.

Saġdaġ “sadak, okluk” < Moğ.
(VEWT: 393; DTO: 334; ŞS: 180; S: 232r/29; B I/31b2; NETİL III/24; TMEN I/336; FHK 767).

Saġdaġ, içine yay oku konulan bir torba veya bir ok kılıfıdır.

Saŋa yandaşmaḳ istep kâmetim ya âhım oḳ boldı

Ḥaseddin bir ṭaraf ḳurbânıŋġa bir yan ***ṣadaḳıŋġa*** (BV 538/6)

"Sana yanaşmak isteyerek boyum yay, ahım ok oldu, kıskançlıktan bir yanı kurbanına, bir yanı sadağına".

Nîze "mızrak, süngü" < F

(VEWT: 349; OTL: 986; B II/217b9; MSD: IV-80; NETİL II/428; Radlov 3-I: 635).

Mızrak veya süngü için Farsça *nîze* sözcüğü kullanılmaktadır.

N'itey ay künni ansız kim imes bir sebze vü gülce

Hem ay ḳalḳanı hem kün ***nîzesi*** *hicrân maṣâffında* (BV 552/3)

"Onsuz ay ile güneşi ne yapayım çünkü çimen ve gül bitmiyor, ayrılık savaşında zaten ay kalkanı, güneş mızrağı oldu".

3.6.4.3. Ateşsiz Silahlar

Mancınık "mancınık" < A

Mancınık, savaşta iri taşları uzağa atarak kale ve sur duvarlarını kırmak için kullanılan eski bir savaş aletidir.

Orta Çağda bir yeri ele geçirmek için önce o yerin kalesini zapt etmek gerekiyordu ve bu mancınıklar sayesinde gerçekleşiyordu. Mancınık atışları sadece kaleyi değil onun burçlarını da hedef almaktaydı (Yezdî 1997: 96).

Mancınıkların Timurlular döneminde şehirden uzak tepelerde denemelere tabi tutulduğu, 400 men ağırlığındaki taşı atabilen mancınıkların olduğu, atış denemelerini seyretmek için hükümdar başta olmak üzere bütün halkın toplandığı bilinmektedir (Aka 1994b: 149).

Otnıŋ yaḳınıġa kişi bara almas irdi kim anı otḳa salġaylar. 'Âḳıbet ***mancınık*** *bile ot içige attılar* (TEH 85.s/9).

3.6.4.4. Ateşli Silahlar

Neft "neft yağı" < F

Neft, petrol kaynaklı bir çeşit yağdır ve tutuşma özelliğine sahiptir (OTL: 959). Eski Çağ savaşlarında neft yağı sırça kaplara konularak ve tutuşturularak hedefe doğru fırlatılmaktadır. Örnekte, sırçadan neft kabı için *ḳarûre-ı neft* ve neft ocağı için *kûre-ı neft* sözcükleri kullanılmaktadır.

Timur'un Dımaşk seferinde, yerlilerin savunma amacıyla taş, oklarla birlikte kalenin tepesinden aşağıya *neft sırçaları* yağdırdığı, buna rağmen Timurluların kalkanları siper edinerek ilerlediği kaydedilmiştir (Şâmî 1996: 305-306).

*Atarlar kimege **ḳarûre-ı neft***
*Ki her ḳarûredur bir **kûre-ı neft*** (FŞ XXIX/52)

"Gemiye neft sırçaları atarlar, her sırça bir neft ocağı gibidir".

3.6.4.5. Savunma Silahları

Ḳalḳan "kalkan, siper" < T
(EDPT: 621; DLT: 680; KB: 218;NF: 198; KE: 290; KTS: 124; DTO: 408; ŞS: 222; S: 275v/27; MSD: V-115; NETİL IV/28; BL 203; Radlov 2-I: 251).

Eski çağlardan itibaren görülen *ḳalḳan*, savaş sırasında silah darbelerinden korunma amacıyla kullanılan önde gelen savunma silahlarındandır. Örnekte şair içki kadehini keder, üzüntülerden koruyan bir kalkana benzetmektedir.

*Câmnı çikmekde ġam def'iġa **ḳalḳan** iyledim*
İy Nevâyî çerḫdin yaġdı bu ḳalḳanımġa taş (FK 267/9)

"Kadehi çekerek kederi savuşturmada bir kalkan eyledim. Ey Nevâyî! Felekten bu kalkanıma taş yağdı".

3.6.5. Savaş Eylemleri

Uruş- "savaşmak, çarpışmak" < T
(EDPT: 239; KE: 673; ŞS: 31; ŞTE: 469; S: 68r/11; B I/7b13; NETİL III/298; FHK 278; Radlov 1-II: 1664).

"Savaşmak, çarpışmak" vuruşmak anlamında *uruş-* fiili kullanılmaktadır.

*Dipdür ki yaġı kiledür irdi, **uruştuḳ**, yaġı bizni bastı, ammâ Ḫoş Kildi öz ġanîmin bastı* (NM § 697/411.s)

Çirig tart- "asker sevketmek, akın etmek" < T

Çirig tart- birleşik fiili burada "asker sevketmek, akın etmek" anlamındadır.

*Fir'avn bu ḥâletdin vuḳûf tapḳaç **çirig tartıp** Mûsî 'aleyhi's-selâm rû-be-rûyiġa çıḳtı* (TEH 119.s/16)

Süren "savaş narası, savaş çığlığı" < Moğ.
(NSÇT: 613; DTO: 352; ŞS: 188; S: 242r/12; TMEN I/344; FHK 808; Radlov 4-I: 812).

Savaşta atılan nara ve savaş çığlığı için *süren* sözcüğü, "nara atmak" anlamında ise *süren sal-* (B I/88b8; LD: 5/17; NETİL III/129; ŞTÜ 242.s/17) birleşik fiili kullanılmaktadır.

Aka'ya göre, o dönemde savaş sırasında coşmak ve düşmana korku salmak için "süren salıyor" yani bağırıyor, boru çalıp kös vuruluyordu (Aka 1991a: 111).

Çü ḳurġan devriġa yavuştılar bat
Süren salıp *yanıban tüştiler bat* (FŞ XXXIX/86)

"Kale teslimi için hızlıca yaklaştılar, nara atarak çabucak geri döndüler".

3.6.6. Düşman

Yağı "düşman" < T
(EDPT: 898; EUT: 279; DLT: 940; KB: 513; NF: 465; KE: 695; DTO: 529; ŞS: 296; ŞTE: 474; S: 333v/4; B I/1a9; MSD: IV-75; LD: 5/16; NETİL I/548).

Eski Türkçeden itibaren kullanılan *yağı* sözcüğünün şekil ve anlam değişmesine uğramadığı görülmektedir.

Dostlar ḳatlıġa andaḳ kildi ol sulṭân-ı ḥüsn
Kim selâṭîn ḳoymaġaylar ḳatl üçün ***yağıġa*** *yüz* (BV 211/5)

"O güzellik sultanı dostların öldürülmesi için öyle bir geldi ki sultanlar öldürmek için düşmana yönelmeyecek".

3.6.7. Mehter Takımı Aletleri

O dönemde savaş sırasında *köş, nefîr, nekkare* (*nekkâre* örneğine bkz.) gibi aletlerin çalındığı görülmekte, bu da askerî müzik takımının varlığına işaret etmektedir.
Kûs "köş, savaşlarda çalınan büyük davul" < F

Türk musikisinde bir vurma aleti olmanın yanı sıra savaş sırasında ordunun maneviyatını yükseltmek ve düşmanınkini perişan etmek amacıyla çalınan *kūs* ya da *köş* yarım yumurta şekline benzer ve iki elde tutulan iki tokmakla vurulur. En küçükleri at ve katıra, en büyükleri de file yüklenmiştir (Öztuna 1990: I/465).

Sözcüğün örneği *nefir* maddesinde verilmiştir.

Nefir "savaşlarda çalınan boynuzdan yapılan boru" < A

Merâgî'ye göre, *nefîr*, üflemeli sazların en uzunudur ve deliksizdir, dolayısıyla melodilerin çıkarılması özürlüdür (Sezikli 2007: 223).

O dönemde *nefîr*, nekkare ile birlikte savaş sırasında çalınmış, buna naralarla eşlik edilmiştir (Yezdî 1997: 74, 95).

Ehl-i derd âh u fiġânıdur imes ***kûs u nefir***
Seyr üçün ol ḫûblar şâhı ḳaçan kim atlanur (FK 144/2)

"O güzeller şahının seyretmeye gittiği kös ile nefir seyirlik değil dertlilerin ah ile feryadıdır".

3.6.8. Talimgâh Yeri

Kemân-ḫâne "yay çekmeyi öğreten yer" < F

Okçu yetiştirmek üzere oluşturularak içinde yay çekme ve ot atma talimlerinin yapıldığı mekâna *kemân-ḫâne* denmektedir (NETİL II/96).

Ol sa'âdet burcunıŋ ḳuyaşı bir ay ***kemân-ḫânede*** *verziş ḳılġandın soŋra öçkü avı 'azîmetiġa taġ sarı yüzlengen dik…* (M 297.s/15)

3.6.9. Asker Maaşı

'Ulûfe "askerlere verilen maaş" < A

Askerlere verilen maaşa *'ulûfe* denmektedir (OTL: 1303).

Sözcüğün örneği *en'âm* maddesinde verilmiştir.

En'âm "bir çeşit asker maaşı" < A

Bir çeşit asker maaşına *en'âm* denmektedir. Örnekte askerlerin bir iki yıl kadar hükümdarın hatrı için sefer zorluklarına katlanarak *en'âm ve 'ulûfe* almadıkları anlatılmaktadır:

Ve alar bir iki yılġaça pâdişâhnıŋ mubârek ḫâṭırı üçün çerigler meşaḳḳatın tartıp seferler belâṣıġa özlerin salıp yörüdiler ve ***en'âm*** *ve* ***'ulûfe*** *muṭlaḳa almadılar* (HSH 100.s/9-10).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İKTİSADİ DURUM

4.1. PARA

Timur iktidara gelince, *altın, gümüş* ve *bakır* olmak üzere üç çeşit para bastırılmış, sırasıyla altın paralar az sayıda, gümüş ve bakır paralar çok sayıda bulunmuştur (Koçnev 1996: 76).

Baykara döneminde ise, seleflerinde olduğu gibi, Esterâbâd, Meşhed, Merv, Sebzvâr, Simnân gibi büyük şehirlerde *altın, gümüş* ve *bakır* paralar bastırılarak ticarette yaygın kullanılmıştır (Tohtiyev 2006: 77).

Altun "altın para" < T

(EDPT: 131; EUT: 13; DLT: 549; KB: 18; NF: KE: 23; 15; KTS: 8; ŞS: 19; ŞTE: 322; S: 50r/4; NETİL II/519; TMEN I/142; Radlov 1-I: 405).

Dönemin yüksek değerli madeni altındır ve hem altın madenine hem de altından yapılmış sikkeye *altun* denmektedir.

Ednâ sikiz aylıḳ her birige naḳde ***on iki altun*** *aşlıġ yıllıḳ üç yüḳ* (V 8A/10)

Kümiş "gümüş para" < T

Altından sonra gelen madeni para *kümiş*'tür (EDPT: 723; DLT: 756; KTS: 168).

Berg-i gül dik ḥulle cisminde ṣabâ taḥrîkidin
Titrer andaḳ kim ***kümiş*** *üstide bir müflis baḫîl* (FK 389/4)

"Bedenindeki gül yaprağı gibi hüllesi, rüzgâr kımıltısından gümüş üzerine titreyen bir cimri züğürt gibi titrer".

Pul "bakır para" < F

O devirde en çok kullanılan para türü bakırdan elde edilen *pul* olmuştur (Koçnev 1996: 76).

Eyledi köŋlüm gedâlıġ kim verem yaŋlıġ tügen
Ḳoydı 'ışkıŋ yâ zekât-ı ḥüsnüŋ iḥsân ḳıldı ***pul*** (NŞ 368/3)

“Aşkın verem gibi yara bıraktığı için gönlüm perişan oldu ama güzelliğinin zekatı pul ihsan etti”.

Yarmaḳ/ġ “madeni para; para” < T
(EDPT: 969; EUT: 288; DLT: 954; KB: 527; NF: 473; KE: 713; NSÇT: 793; DTO: 523; ŞS: 292; S: 329v/9; B II/139a10; MSD: VIII-206; LD: 6/14; NETİL I/540).

“madeni para; para” anlamlarına gelen *yarmaḳ/ġ* sözcüğü Çağataycada “gümüş para” (ĆS 346), “beyaz, parlak altın” (BL 250), “kızıl veya beyaz altın; kızıl veya beyaz para, akçe” (FHK 1166) anlamlarında kullanılmaktadır.

Hecr ara ḳoydı direm dik dâġlar köksin yarıp
Vaṣl irür mümkin Nevâyîniŋ çu köptür ***yarmaġı*** (BV 592/7)

“Ayrılıkta göğsünü yararak akçe gibi yara bıraktı, kavuşmak mümkün çünkü Nevâyî’nin akçesi çoktur”.

Dînâr “altın para” < A

Dönemin en çok kullanılan para biriminin Irak ve Kepekî *dinarı* ile *dirhem* ve *tenge* olduğu anlaşılmaktadır (Aka 1991a: 113).

Altın parayı ifade etmek için Türkçe *altun* sözcüğünün yanı sıra, Arapça *dînâr* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 212; B I/25b12; NETİL I/493).

Ni tapıban başıda destârını
Ni körüben bilide ***dînârını*** (HE 2931)

“Başındaki sarığını buldu, belindeki dinarını gördü”.

Direm “gümüş para” < F

Madeni gümüş paraya *direm* denmektedir (KE: 170; OTL: 213; B I/25b12; NETİL I/493; VEWT: 138).

Bir ***direm*** *kim ḳalb bolġay arzımas-sin ey köŋül*
Her niçe mihr ü vefâ bâzârıda özüŋni sat (BV 73/7)

“Ey gönül! Eğer kalp bir diremlik ise, sen her ne kadar kendini sevgi ve vefa pazarında satsan da o kadar etmezsin”.

Tenge “para, akçe” < ?

"Akçe; altın para; gümüş bozuk para" anlamlarındaki (ŞTE: 455; NETİL III/179; ĆS 259; FHK 571) *tenge,* dönemin en yaygın kullanılan para birimini temsil etmektedir (Koçnev 1996: 75-76).

Harvard Sanat Müzesi'ndeki para örneklerine göre, tengelerin ağırlığı 4.49-6 gram arası değiştiği anlaşılmaktadır.[18]

Üç tengelik *it bile müretteb ḳılġaylar*…(V 8A/24)

Naḳde "peşin para, akçe" < A

Peşin, mevcut paraya *naḳde* denmektedir (OTL: 939; NETİL II/445).

Muḳrîġa yıllıḳ ***naḳde*** *iki yüz altun*.. (V 8A/13)

4.1.1. Borç

Öntüç "borç" < T

(EDPT: 61; DLT: 793; DTO: 82; ŞS: 41; S: 88v/25; ĆS 217; FHK 258).

Eski Türkçede "rica" anlamına gelen *ötünç* sözcüğü göçüşme yoluyla *öntüç* şeklini alarak "borç" anlamını kazanmıştır.

Allıġa baş ḳoydum ammâ tîġ ile ayırmadı
Baş imes bu kim irür boynumda anıŋ ***öntüçi*** (FK 630/4)

"Önüne başımı koydum ama kılıç ile ayırmadı, bu baş değil boynumun borcudur".

Ḳarż "ödünç, borç" < A

"Ödünç, borç" anlamında Arapça *ḳarż* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 565; NETİL IV/31).

Soŋra raḥmnıŋ ṣılasın ***ḳarż*** *bil*
Raḥm uṣol ṭâ'ifeġa farz bil (HE 1773),

"Sonra merhamet bağışlamayı borç bil, o topluluğa merhameti farz bil".

Borç "borç" < T

Ödenmesi gereken ödünç para *borç* sözcüğüyle de ifade edilmektedir (NF: 83; KE: 113; KTS: 34; NETİL I/338; FHK 473; VEWT: 80).

[18] https://www.harvardartmuseums.org/collections?period%5B%5D=Timurid+period&q=coins

Kimge ki endişe bu ṣûret bolur
Evvel aŋa ***borç*** *żarûret bolur* (HE 1880)

"Bu endişeyle gözükenler borçlanmaya mecbur olur".

Öte- "ödemek" < T

"Borcu alacaklıya vermek, ödemek" anlamında *öte-* fiili kullanılmaktadır (EDPT: 43; EUT: 154; KE: 510; KTS: 209; ŞS: 24; S: 61r/10; ĆS 216).

Mekke'ge yitkeç ***borçnı ötelgen*** *taptı ve köŋli tindi* (NM § 110/63.s)

4.2. TİCARET

Ticaretin devlet için en büyük gelir kaynağı olduğunu farkeden Timur her zaman ticareti teşvik etmiş ve tüccarları koruma siyaseti izler. Hatta Timur, 1402'de Fransa kralına gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gelip gitmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir hal aldığını ifade eder. Deşt-i Kıpçak ve Moğol yurdundan deri, Çin'den ipek, Hotan'dan elmas, yakut gibi kıymetli taşlar Timur döneminin başşehri Semerkand'a gelir. Tüccarları koruma siyasesi Şahruh zamanında da devam eder (Aka 1991a: 128).

4.2.1. Alım Satım

Satıġ alıġ "alışveriş, alım satım, ticaret" < T

Eski Türkçeden itibaren bir ticaret terimi olarak karşımıza çıkan *satıġ* "satış" sözcüğü (EDPT: 799; EUT: 198; KB: 383) *alıġ* "alma, alım" sözcüğü ile bir araya gelerek "alışveriş, ticaret" anlamındaki bir kalıp olarak kullanılmaktadır (*alıġ satıġ* ŞS: 21; S: 5v/8; NETİL II/517).

Alġalı dünyâ 'arûsın iy ki sattıŋ naḳd-i dîn
'Ömr satıp merg almaġ aŋla bu ***satıġ alıġ*** (FK 313/6)

"Dünya gelinini almak için dini inancını sattın, ömür satarak ölüm almak bir alışveriştir anla".

Satıġ sûdâ "satış, ticaret" < T+F

Türkçe *satıġ* "satış" ile Farsça *sûdâ* "kar, kazanç" sözcüğü (OTL: 1121) "satış, ticaret" anlamındak bir ikileme oluşturmaktadır.

Bu ikileme Kırgız Türkçesinde *sooda satık* "alışveriş, ticaret" şeklinde kullanılmaktadır (Yudahin 1985: II/139).

Mevlânâ Dâ'î... gâhî ***satıġ sûdâġa*** *dağı iştiġâl körgüzür* (MN § 193/99.s)

Onġay alıp ağır sat- "ucuza alıp pahalıya satmak" < T

"Kolay" anlamına gelen *oŋay* sözcüğü burada "alması kolay, ucuz" anlamında görülmekte (EDPT: 191), *onġay alıp ağır sat-* ifadesi ise "ucuza alıp pahalıya satmak" anlamını vermektedir.

Örnekte tüccarların haksız yere para kazandığı, halkın sömürerek kar elde ettikleri, ürünleri ucuza alıp pahalıya sattıkları anlatılmaktadır:

Şehrde alıp satḳuçılar ẕikride; Şöhreti sevdâgerî-i ġadr-kîş, özige sûd ve müslimânlarġa ḳaḥt-endîş. İlge ziyân anıŋ sûdı, ***onġay alıp ağır satmaḳ*** *anıŋ maḳṣûdı* (MK 135.s)

Mezâd eyle- "açık artırma ile satmak, müzayede" < A+T

"Artırma ile yapılan satış, müzayede" anlamındaki *mezâd* sözcüğü (OTL: 743) *eyle-* fiilini alarak "açık artırma ile satmak" anlamını vermektedir.

Nevâyî köŋlini köp mihr ile aldı ol ay andaḳ
Ki ayġay ***müşteri ḳallâşlar mâlın mezâd eylep*** (NŞ 59/9)

"Müşteri kalleşlerin malını açık artırmayla satmaları gibi Nevâyî'nin gönlünü o güzel çok sevda ile aldı".

Bahâ "paha, fiyat, değer" < F

Ticarette ürünün kıymeti, bedeli ve değeri için *bahâ* sözcüğü (NF: 42; OTL: 72; NETİL I/238; VEWT: 55), "fiyat biçmek, değer vermek" anlamında ise *bahâ bir-* birleşik yapısı kullanılmaktadır.

Birip on bahâ *belki yüz belki miŋ*
rıżâ birmeyin ḫâṭırı zâlnıŋ (Sİ 4450)

Vezn keffesi "tartı kefesi" < A+T

Tartı için *vezn* (OTL: 1340), tartı kefesi için *vezn keffesi* sözcükleri kullanılmaktadır.

Nevâyîyâ nige eflâk mürtefi' bolmış
Eger ġamımdın imes ***vezn keffeside*** *yiŋil* (FK 390/7)

"Ey Nevâyî! Eğer tartı kefesindeki hafiflik derdimden değilse neden felekler yükselmiş".

4.2.2. Ticarette Rol Alan Kişiler

Alıp satḳuçı "alıp satar, tüccar" < T

Mal alıp satan tüccara *alıp satḳuçı* denmektedir.

Nevâyî, dönemin bu tür tüccarlarının mal alırken ketene bez dediğini, satarken bezin ketenden daha değerli olduğunu savunduğunu ve şalı ipek kumaş yerine, hasırı da sırmalı kumaş yerine sorunsuz satabildiğini kınamaktadır (MK 135.s).

Sözcüğün örneği *sevdâ-ger* maddesinde verilmiştir.

Sevdâ-ger "tüccar" < F

Tüccar, bezirgân için Farsça *sevdâ-ger* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 1121; NETİL III/18; ĆS 296).

Sözcük günümüzde Özb. *sävdågär* "tüccar" (Marufov 1981: II/8), Kır. *soodager* "tüccar" (Yudahin 1985: II/155), Kaz. *savdager* "satıcı, tüccar" (KTTS: 716) lehçelerinde yaşamaktadır.

Şehrde ***alıp satḳuçılar*** *ẕikride; Şöhreti* ***sevdâgerî-i*** *ġadr-kîş, özige sûd ve müslimânlarġa ḳaḥt-endîş. İlge ziyân anıŋ sûdı, onġay alıp aġır satmaḳ anıŋ maḳṣûdı* (MK 135.s)

Tâcir "tüccar" < A

Ticaretle uğraşan kişiye *tâcir* denmektedir (KTS: 257; OTL: 1182; NETİL III/239).

Eşk içinde ġarḳa-min zülfüŋni tutḳay-min mü dip
İyle kim ***tâcir tiŋiz rencin çiker sevdâ üçün*** (GS 496/4)

"Tüccarın ticaret için deniz sıkıntısını çektiği gibi saçını tutabilir miyim diye gözyaşı içinde boğuluyorum".

Müşteri "müşteri, alıcı" < A

Alıcı için *müşteri* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 887).

Nevâyî köŋlini köp mihr ile aldı ol ay andaḳ
Ki ayġay ***müşteri ḳallâşlar mâlın mezâd eylep*** (NŞ 59/9)

Satḳuçı "satıcı" < T

Satıcı, satışı yapan kişi için *satḳuçı* sözcüğü kullanılmaktadır (EDPT: 801; NETİL III/106; BL 186; FHK 771; Radlov 4-I: 379).

Sözcüğün örneği *ḫarîdâr* maddesinde verilmiştir.

Ḫarîdâr "alıcı, müşteri" < F

Arapça *müşteri* sözcüğünün yanı sıra, Farsça *ḫarîdâr* "alıcı, müşteri" sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 381; NETİL III/379).

"Ayağının altındaki toprak için canımı satarım çünkü satışçılar satıcı ile alıcının elini tuttururlar" örneğinde satıcı ile alıcı arasında karşıklıklı pazarlık anlaşmasının kesinleştiğini belirten el sıkışma adeti anlatılmaktadır:

Cân satar-min ḫâk-i pâyiŋġa nidin kim ehl-i bey'
Tuttururlar satḳuçı birle ḫarîdâr ilgini (BV 626/3)

4.2.3. Çarşı, Pazarlar

Bâzâr "Pazar, çarşı" < F

ʿAllâf bâzârı "yem, yulaf satan" < A+F+T

Satıcıların mallarını sergiledikleri, her türlü malın satıldığı ve alışverişin yapıldığı yer için *bâzâr* sözcüğü kullanılmaktadır (NF: 52; OTL: 84; NETİL I/307; VEWT: 66). Bunun yanı sıra Pazarlara ad konulmakta (Melik bâzârı), belli bir şeyin satıldığı pazarlar ise oradaki ürünün adıyla birlikte anılmaktadır. Örneğin, yem ve yulaf satılan yere *ʿallâf bâzârı* denmektedir.

İtmekçi tennûrı andın ḳızıḳ, ***ʿallâf bâzârı*** *andın ısıḳ* (MK 141-142.s)

Ḳızık bâzâr "hareketli Pazar" < T+F

Hareketli ve canlı Pazar yeri için *ḳızık bâzâr* ifadesi kullanılmaktadır.

Fâş itip naḳd-ı şefâʿat ḳıldıŋ ümmetni ḫalâṣ
İylegen dik naḳdını tapḳan ḳızîk bâzâr ḫarc (GS 98/4)

"Hareketli pazarın nakit kazandığını tekrar harcadığı gibi şefaat nakdini açığa çıkararak ümmeti kurtardın".

Tîm "üstü kapalı çarşı" < ?

Ṭâḳiye-fürûş tîmi "takke dikiciler çarşısı" < F+T

Tîm sözcüğü için Nevâyî sözlüğünde "üstü kapalı Pazar" anlamı verilmiştir (NETİL III/231).

Bu tür çarşılar da tıpkı pazarla gibi ürünün adıyla birlikte anılarak *ṭâḳiye-fürûş tîmi "*takke dikiciler çarşısı" şeklinde kullanılmaktadır.

Şehrde ***Melik bâzârı*** *içinde şarkî ḥaddide meşhûr* ***ṭâḳiye-fürûş tîmiġa*** *durur..* (V 7B/14-15)

Tîmçe "küçük kapalı çarşı" < ?

Tîm'den küçük olan çarşılara *tîmçe* denmektedir (NETİL III/231).

.. yana bir ***tîmçe*** *ve tört dükân bir birige muttaṣıl* (V 7B/17)

…sikiz dükân ***tîmçeġa*** *tutaş…* (V 7B/18)

Dükkân "dükkan" < A

İçinde perakende ürün satılan küçük satış yerine *dükkân* denmekte (OTL: 219; NETİL I/521), dükkanlar da ürünün adıyla birlikte anılmaktadır.

Nevâyî'ye göre, halkı adil hükümdar yönetirse gecenin çoğunluğu dükkanlarda alışveriş için ışık yanar ve ayak takımının sokakta dolaşmasından kimse rahatsız olmaz:

Tünniŋ köpi ***dükkânlarda*** *sevdâ üçün şem' ve evbâş kûçe geştidin ḳöŋülleri cem'* (MK 85.s)

Ḫum-ı âb (dükânı) "su küpü dükkanı" < F+A+T

Su küpü satılan yere *ḫum-ı âb (dükânı)* denmektedir.

..ve yene bir dükân kim ***ḫum-ı âbġa*** *meşhûrdur* (V 7B/16)

Nemed-fürûşluḳ dükânı "keçeci dükkanı" < F+A+T

Keçe satılan yere *nemed-fürûşluḳ dükânı* denmektedir (NETİL II/430).

Sözcüğün örneği *bâlâ-ẖâne* maddesinde verilmiştir.

Bâlâ-ẖâne "depo" < F

"Evin en üstü, çatı, tavan arası" anlamına gelen (OTL: 78) *bâlâ-ẖâne* sözcüğü burada dükkanların deposunu veya yedek ürünlerin konulduğu yeri ifade etmektedir.

Tîmniŋ şarḳî ḥaddide ve yana ***nemed-fürûşluḳ dükânı bâlâ ẖânesi*** *bile hem..* (V 7B/16)

4.2.4. Kervancılık

Kârvân "kervan" < F

Kervanların gittiği en uzun güzergâh İpek yoludur. Bu yolun büyük bölümünün Türk ülkelerinden geçtiği, özellikle Semerkant şehrinin kervanların birleştiği bir merkez olduğu bilinmektedir (Bozkurt ve Yüksel 2002: 299).

Ticarete önem veren ve tüccarları koruma siyaseti izleyen Timurlularda ticaretin kervanlar aracılığıyla gerçekleştiği Nevâyî'nin örneklerinde görülmektedir.

Ticaret eşyası taşıyarak uzak yerlere yolculuk yapan hayvan kafilesi için *kârvân* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 565; NETİL II/98).

Bardılar aḥbâb u min yıġlarmin öz aḥvâlime

Kârvândın ḳalġan it yaŋlıġ ki ḳılġay nâleler (GS 157/6)

"Ahbaplar gitti ve ben kervanın ardında kalıp feryat eden köpekler gibi halime ağlıyorum".

Kervanların kervansarayları dışında açık yerlerde de mola verdiği ve konakladığı, kaldıkları sürece ateş yakarak yemek pişirdikleri ve ısındıkları anlaşılmaktadır.

ʿAḳl u ṣabr u hûş itip köŋlümde ḳaldı dâġlar

Kârvân köçse ḳalur otlar yiri menzil ara (BV 19/3)

"Akıl, sabır, idrak kayboldu, gönlümde yara izleri kaldı, kervan göçünce yerinde yaktığı ateşler kalırmış".

Kârvân sözcüğünün geçtiği *it ürür kervar yürür* deyimi de görülmektedir.

Asru meşhûrdur bu söz de beli

İt ürer kârvân kéçer miş̱li (SS 4931)

Ribâṭ "kervansaray, han, dinlenme tesisi" < A

Yolcuların, tüccarların mola verdiği konakladığı yapılara *ribât* denmektedir (OTL: 1042; VEWT: 389).

İski ʿâlemġa köŋül köp bağlama
Kim müsâfirġa vaṭan bolmas ***ribâṭ*** (FK 295/6)

"Eski aleme çok gönül verme, kervansarayı yolcuya vatan olmaz".

4.2.5. Çarşı Hamamları

ʿAleyke Big hamâmı

O dönemde çarşılarda hamamların inşa edildiği görülmektedir. Nevâyî, çarşı ve pazarlardan bahsederken çarşı civarında bulunan *ʿAleyke Big hamâmı* adındaki bir hamamın varlığını dile getirmektedir.

ʿIrâḳ dervâzesi taşıda ***ʿAleyke Big hamâmıga*** *utru ve yana bir tîmçe..* (V 7B/17)

Ribat hamamları

Kervansaraylarında ve konak hanlarında yolcular için hamamların yapıldığı aşağıdaki örnekten anlaşılmaktadır.

Her yolda ki âfet iḥtimâli
Gerdûnġa çeḳip ***ribâṭ-ı ʿâli***
Çün taptı müsâfir anda ârâm
Aç olsa ṭaʿâm u kirse ***ḥammâm*** (LM 430-431)

"Her yolda bir tehlike ihtimali var, Ribâṭ-ı ʿÂli adlı hana denk geldiler, yolcu orada dinlendi huzur buldu, aç ise yemek, girmek isterse hamam hazırdı".

4.2.6. Yeme İçme Yerleri

Âşâm ʿimâret "yeme içme yeri, aşevi" < F+A

Çarşıda bulunan yemekhane veya lokantalar için *âşâm ʿimâret* sözcüğü kullanılmaktadır.

ʿAmelesi Melik dervâzesi taşıda ***iki âşâm ʿimâret****... (*V 7B/18)

4.3. VERGİ

Tamġa "vergi türü" < T

"iz, nişan, im" anlamındaki *tamġa* sözcüğü burada "vergi" anlamında kullanılmaktadır. Sözcüğün diğer kullanımları ile ilgili bilgiler *Mühürler/Tamga* maddesinde yer almaktadır.

Tümurlularda özellikle ticaret ve zanaat ehlinden alınan vergiye *tamġa* denmiştir. İslam hukukunda yeri olmadığı için bu tür vergiler din adamları ile hükümdarlar arasında zaman zaman çatışmalara yol açmıştır. Ancak hazinenin en büyük gelir kaynağını oluşturan bu vergiden tamamen vazgeçmek mümkün olmamıştır (Aka 1994b: 190-191).

Yana ol kim dîvânelerġa ḥükm bolsa kim eṭrâfdın kilgen bâzergânlarnıŋ cânibin riʿâyet ḳılsalar o vilâyetde ***tamġa lafẓı*** *meẕkûr bolmasa* (M 361.s/17)

Tamġaçı "vergi memuru" < T

(EDPT: 505; KB: 420; S: 161v/15; FHK 569; Radlov 3-I: 1005).

Tamġaçı sözcüğü için Nevâyî sözlüğünde "damga vurucu, damga vuran" anlamı verilmiştir (NETİL III/178) ancak Nevâyî, *tamġaçı'*yı insanın tepesinde dolanarak her an korku zekatı yani vergi isteyen bir kişi olarak yansıtmaktadır, bu nedenle *tamgaçı'*nın *tamga* vergisi toplayan memur olduğu tahmin edilmektedir.

Tamġaçı *étip başıġa cevlân*
Her dem tilegey zekât-ı hevlân (LM 3519)

Sözcük unvan olarak da kullanılmaktadır. Ör: *Abdülmelik Tamġaçı* (Khwandamir 1994: 2/646).

Salıġ "vergi" < T

Türk iktisadî sistemi içinde yer alan vergi terimlerinden olan ve Eski Uygur ve Altın Ordu dönemi başta olmak üzere tarihî Türk sahasında görülen *salıġ* (EDPT: 826; EUT: 195; S: 234r/14; NETİL III/103) *sal-* fiiline *-ıġ* eki getirilerek türetilmiştir. Bu vergi farklı dönemlerde üzüm bağı vergisi, arazi vergisi, toprak vergisi, genel vergi gibi çeşitli amaçlar için toplanmıştır (Özyetgin 2007: 1451-1455).

Salıġ sal- “vergi koymak” < T

Timurlu döneminde salıġ vergisinin içeriği pek bilinmemektedir ancak Baburname’de geçen *Sulṭân-Mas'ûdî Hazârasıġa ḳalın ḳoy ve at salıldı* “Sultan Mesʿûdî Hezâresine birçok koyun ve at vergisi kesildi” örneğiden (B II/144b22) bu verginin halkın hayvan verme yükümlüğüğünü de kapsadığı ve genel bir vergi terimi olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Feryâd kim tüşer maŋa çun derd ile firâḳ
'Işḳ ehli içre ḳatl üçün ***salsalar salıġ*** (FK 310/4)

“Aşk ehli içinde öldürmek için vergi alsalar (başına para koysalar) benim payıma dert ile ayrılık düşer, eyvah”.

Sözcüğün Türk lehçelerindeki durumu ve kullanımı Özyetgin’in çalışmasında yer almaktadır (Özyetgin 2007: 1457-1458).

Siyasi karışıklıklar sırasında mevcut vergilere ek olarak yeni vergiler eklenmiş, ev başı sayım yapılmış, ona göre halka bir miktar para toplayıp getirmeleri emredilmiştir. Hükümdarın ölümü gibi olağan üstü durumlarda ev başına yirmi *kepekî dinara* kadar para toplanmıştır. Devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda bazen vergi iki katına çıkmış, tahmin edilen vergi toplanamayınca işkence yoluna başvurulmuştur (Aka 1991a: 114). Bu tür durumlara sessiz kalamayan Nevâyî vergi memurlarının halka zulmederek nakit vergi topladığını aşağıdaki örnekte dile getirmektedir:

Hecr kim cânım tiler her dem 'aẕâb eylep irür
Ẓâlimî kim ḳıynap ildin naḳd-i pinhân istegey (NŞ 628/3)

“Ayrılık, her an bana işkence ederek canımı diler, zalim de halka zorbalık ederek gizlice nakit ister”.

Baykara, adil bir idare kurmaya çalışmış olmasına rağmen, bir takım ağır vergiler onun son yıllarında bile devam etmiştir. (Aka 1991a: 133).

Ḫarâc “vergi çeşidi” < A

Arapça *harc* kökünden gelen ve sözcük anlamı “topraktan çıkan şey” olan *ḫarâc*, Müslüman topluluklarında arazi ve hasılattan, Osmanlı Devleti’nde ise bunun yanı sıra, Müslüman olmayan şahıslardan kişi başına alınan vergi olarak bilinmektedir (Kallek 1997: 72, 89).

Timurlular döneminde de toprak ve ekilebilir arazi vergisine *ẖarâc* denmekte, bu vergi mahsul elde edilince ürün veya para olarak toplanmaktadır. Örneğin, ekilen araziden alınacak *ẖarâc* bedeli mahsulün üçte birini oluşturmuş, yani ürünün üçte ikisi toprak sahibine kalmış, üçte biri ise devlet hazinesine gitmiştir. Eğer çiftçi haracı nakit olarak ödemek isterse mahsulün içte biri piyasadaki fiyata göre değerlendirilmiştir (Muhamedjanov 1996: 65).

Sözcüğün "zor kullanarak zorbalıkla alınan para, vergi" anlamı da bulunmaktadır (Kubbealtı Lugatı). Örnekte de sevgili zorbalık ederek pay alan zalim bir hükümdara benzetilmektedir.

Kişver-i ʿışḳ içre ẓâlim şehdür ol sulṭân-ı ḥüsn
Kim köŋüller ***mülkidin*** *cân* ***naḳdini*** *alur* ***ẖarâc*** (BV 94/7)

"Aşk ülkesinde o güzellik sultanı zalim bir şahtır çünkü gönüller mülkünden can nakdini haraç olarak almaktadır".

Bazen hükümdarlar vergileri bağışlayabiliyordu. Örneğin, Timur torunu İbrahim Sultan doğunca tüm vilayetlerin bir yıllık vergisini bağışlamıştır (Yezdî 1997: 171). Hüseyin Baykara ise, tahta oturduktan sonra halkın perişan durumunu görerek 1470-71 yılında, iki yıl süreyle ahalinin çok şikayetçi olduğu bazı vergilerin alınmamasını buyurmuştur (Aka 1991a: 115). Ferhad ü Şirin'de bu durumun örneği görülmektedir.

Alıp kişver iliniŋ iḥtiyâcın
Bağışlap ilge ***üç yıllık ẖarâcın*** (FŞ XII/75)

"Ülke halkının ihtiyacını aldı ve halkın üç yıllık haraç vergisini bağışladı".

ʿÖşr "onda bir, onda biri alınan vergi" < A *ʿuşr*

O devirde ekilebilir özel arazilerden mahsulün onda biri *ʿöşr* vergisi olarak alınmıştır. Bu tür arazilerin sahibi genelde *seyid, hoca, ulema ve şeyhler* olmuştur. Örneğin, Hoca Ahrar, sahip olduğu 1300 arazi için Semerkand yöneticisi Sultan Ahmed'in hazinesine her sene 80000 batman tahıl *ʿöşr* ödemiştir (Muhamedjanov 1996: 66).

Nevâyî sözlüğünde bu sözcüğe "yılda bir kez ekinler için alınan vergi" anlamı verilmiştir (NETİL III/304).

Şâh aŋa bérdi bî-nihâyet mâl

*Kim anıŋ '**öşrin** étmes érdi ḫayâl* (SS 2866)

"Hükümdar ona o kadar çok mal verdi ki öşrünü hayal etmek bile zordu".

Bâc "vergi, harç, gümrük vergisi" < F

Bâc sözcüğü (OTL: 69; NETİL I/306) "hisse, pay" anlamına gelmektedir ve Timurlular döneminde gümrükten geçen mallar için bu vergi alınmaktadır (Tohtiyev 2006: 34).

Ayrıca Zafernâme'lerde *bâc,* fethedilen ülkelerden alınan bir vergi olarak geçmektedir (Yezdi 1997: 111, 265).

Köŋlümni alıptur ol şeh-i sebz-devâc
Kim ġamze bile alur memâlikdin bâc (GS 756)

"O yeşil örtülü şeh gönlümü fethetti çünkü gamzesi ile memleketlerden bâc vergisi alıyor".

İtibar sahibi kişiler Nevâyî'ye yazdığı mektuplarda, zor durumda olan kişilerin vergiden muaf olması, borçlarının silinmesi, muhtaçlara maaş bağlanması, öğrencilerin himaye altına alınması için onlar adına ricalarda bulunmuştur ve buna benzer örnekler çoktur. Nevâyî'nin bu tür sıkıntılara çözüm bulduğu, kendisine başvuran herkese yardımcı olmaya çalıştığı ortadadır, aksi halde ona bu kadar çok mektup gelmezdi. (Urınbayev ve Hasanov, 1990: 28-29).

4.4. TARIM

Timur, imar faaliyetlerinin yanı sıra tarımı da ihmal etmemiş, hiçbir yerin boş kalmasını istememiş, iskân edilmemiş yerleri tarıma açmıştır (Aka 1994b: 205).

Hüseyin Baykara döneminde de imar faaliyeti ve sulama tesisatı sayesinde ziraat ve bağcılık büyük bir gelişme göstermiştir (Köprülü 1988: 298).

Tarım ürünü olarak Semerkand'ın üzüm ve elması, Buhara'nın erik ve kavunu, Kabil'in sıcak iklim meyvesi olan portakal, turunç ve şeker kamışı, Gazne'nin boya kökü, Herat yakınında Siyavuşan köyünün üzümü, Bagdis'in fıstığı, Şiburgan'ın kavunu, Murgab boyunun pirinci, Merv'in tahıl, pamuk ve kavunu, Astarabad'ın portakal, limon ve turuncu ile Ferah havalisinin tahılı, Yezd'in şeker kamışı meşhurdu (Aka 1991a: 126-127). Burada ele alınan tarımla ilgili sözcükler 15. yüzyılda tarımın ne durumda olduğunu anlamak açısından önem taşımaktakdır.

4.4.1. Bağlar

Bâġ "bağ, bahçe" < F

Bağ sözcüğü Türklere daha geç çağlarda, Soğd-Tacik komşuları aracılığıyla girmiş, Uygurlar döneminde daha çok "bahçe" anlamında kullanılmıştır (Ögel 1991: I/329).

Timurlu döneminde ise sözcük tek başına "meyve bahçesi" anlamında kullanılmaktadır (NETİL I/325; VEWT: 55).

Alıncan bölügide Ferrâşân mevżi'ide yigirmi biş cerîb ***bâġ****…*(V 7B/19)

...yigirmi üç cerîb bir birige muttaṣıl yene bir ḳıṭ'a ***bâġ***.. (V 7B/20)

Üzüm bâġı "üzüm bağı" < T+F+T

Üzüm ve bağcılık, Türklerin erken çağlarından beri tanıdıkları bir kültürdür (Ögel 1991: II/325). Uygurlar döneminden beri üzüm yetiştirilmiş ve üzümden pekmez ve şarap üretilmiştir (Kafesoğlu 2002: 319).

Belli bir meyvenin bulunduğu bahçeler o meyvenin adıyla birlikte anılmaktadır. Örneğin, üzün bahçesine *üzüm bâġı* denmektedir.

..iki yarım cerîb ***üzüm bâġı*** *Âsiyâ-yı Bâdġa meşhûr durur*.. (V 7B/20)

Sebġûr bölügide Sebede Revân kintide iki ḳıt'â ***üzüm bâġı****…* (V 7B/22)

Yana me̱zkûr maḥallede yigirmi altı cerîb ***üzüm bâġı*** *ve tört cerîb yir* (V 7B/23)

4.4.2. Çiftçiler

Diḥkân "çiftçi" < F

Toprağı ekip biçen kimseye, yani çiftçiye *diḥkân* denmektedir (ŞTE: 363; OTL: 209; NETİL I/483).

Nevâyî, meslek sahiplerinden bahsederken çiftçiliğe ayrı bir önem vermektedir. Orakçının, başakçının, ekincinin, yığınları çekenin ve ekmekçinin çiftçi sayesinde geçindiğini, o olmadan fakirin sirkesi ile pekmezinin, zenginlerin saf içecekleri ile mezesinin olmayacağını söylemektedir (MK 140-142.s).

Baḳmasa ***diḥkân*** *çemenin tün ü kün*
Naḫl-ı terin aŋla ḳuruġan otun (HE 1325)

“Çiftçi bahçesine gece gündüz bakmazsa bil ki ter fidanı bir kuru oduna dönüşür”.

Sözcük Özb. *dehḳån* “çiftçi” (Marufov 1981: I/222), Kır. *dıykan* “çiftçi” (Yudahin 1985: I/205), Kaz. *diyḳan* “çiftçi” (KTTS: 200) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Oraḳçı “orakçı, ekin biçici” < T

Orakla ekin biçen kişiye *orakçı* denmektedir (S: 70v/25; NETİL III/612; Radlov 1-II: 1651).

Sözcüğün örneği *püşte-keş* maddesinde verilmiştir.

Başaḳçı “başak toplayıcı” < T

Ekin biçildikten sonra tarlada kalan başakları toplayan kişilere *başaḳçı* denmektedir (S: 124r/6; NETİL I/323; BL 133; FHK 427; Radlov 4-II: 1552).

Sözcüğün örneği *püşte-keş* maddesinde verilmiştir.

Berz-ger “tahıl yetiştirici, ekinci” < F

Berz “ziraat, ekim” (OTL: 101) ve *-ger* “yapan, yapıcı” (OTL: 328) unsurlarından meydana gelen *berz-ger*, tahıl yetiştiren kişidir.

Sözcüğün örneği *püşte-keş* maddesinde verilmiştir.

Püşte-keş “yığınları çeken kişi” < F

Püşte “yığın, tepe” (OTL: 1017) ve *-keş* “çeken, çekici” (OTL: 588) unsurlarından meydana gelen *püşte-keş*, harman yerinde yığınları çeken kişidir.

Nevâyî’ye göre, çiftçiler sayesinde orakçı rızkını bulur, başakçının gözü parlar, ekinci isteğini elde eder, yığınları çeken muradına erer:

Oraḳçıġa *andın rûzı,* ***başaḳçınıŋ*** *andın yarup közi.* ***Berz-gerġa*** *andın kâm ḥâṣıl,* ***püşte-keşġa*** *andın murâd vâṣıl* (MK 141.s)

4.4.3. Toprağı Sürme, Ekip Biçme

Koş “çift; çift öküzlü saban” < T

“Çift, eş” anlamındaki *ḳoş* sözcüğü (EDPT: 670) burada “toprağı sürmek için birlikte koşulan iki hayvan” anlamında kullanılmaktadır.

*Dihḳân ki dâne saçar, yir yarmaḳ bile rızḳ yolın açar… **Koşı** iki hem-zûr pehlevân, yükige boyun sunup allıda revân* (MK 140.s)

"Çiftçi tane saçar, yeri yararak rızk yolunu açar… Çifti iki güçlü pehlivan (öküz) yüküne boyun eğerek önünde gider".

Ḳoş sür- "çift sürmek" < T

Sabanla toprağı ekilebilir hale getirme eylemi için *ḳoş sür*- birleşik fiili kullanılmaktadır.

*Ve Cibrîl 'aleyhi's-selâm ḥubûbât kiltürüp Âdemġa **ḳoş sürüp** ikin ikmek ḳâ'idesin örgetti* (TEH 63.s/19-20)

Ḫırmen yanç- "harman dövmek" < A+T

Ḫırmen "harman" (OTL: 427) ve *yanç*- "ezmek, dövmek, parçalamak" (EDPT: 944; VEWT: 185) sözcüklerinden meydana gelen *ḫırmen yanç*- birleşik fiili "harman dövmek" anlamındadır.

Cenbide gerdûn körüben tevsenin
Uy ki yörüp yançar anıŋ ḫırmenin (HE 692)

"Yanında felek atını görünce sığır dolanarak onun harmanını döver".

Ḫarman savur- "harman savurmak" < A+T

Ekin tanelerini samandan ayırmak için rüzgâra karşı savurma işi yapılmakta ve buna da *harman savur*- denilmektedir.

*…körüptür ki **ḫarmannı dihḳânlar savuradurlar*** (NM § 708/415.s)

Köker- "yetişmek, bitmek, yeşermek" < T

Tohum, bitki, ekin vb. ürünlerin çıkıp yetişmesi, büyümesi için *köker*- fiili kullanılmaktadır (EDPT 713; DTO: 472; ŞTE: 409; NETİL II/149).

Sözcüğün örneği *maḥṣûl köter*- maddesinde verilmiştir.

Ur- "harman dövmek" < T

"Vurmak" çarpmak, dövmek" anlamındaki *ur*- fiili (EDPT: 194; DLT: 922) burada "harman dövmek" anlamında kullanılmaktadır.

Sözcüğün örneği *maḥṣûl köter-* maddesinde verilmiştir.

Ḫırmen ḳıl- "harman etmek" < A+T

Eskiden ekinler elle biçildikten sonra tahıl demetlerinin üzerinden düven geçirilerek dövülmüş ve taneler başaklardan bu şekilde ayrılmıştır. Örnekte harmanda yapılan işlemler sırasıyla *ur-, ḫırmen ḳıl-* ve *maḥṣûl köter-* şeklinde sıralanmaktadır. *Ur-* ve *maḥṣûl köter* ifadelerinin ortasında yer alan *ḫırmen ḳıl* birleşik fiilinin ise ekinin biçilmesinden itibaren başakların ayıklanmasına kadarki işlemi ifade ettiği tahmin edilmektedir.

Sözcüğün örneği *maḥṣûl köter-* maddesinde verilmiştir.

Maḥṣûl köter- "mahsul kaldırmak, ürün toplamak" < A+T

Mahsul, ürün toplamak, için *maḥṣûlın köter-* birleşik fiili kullanılmaktadır.

Örnekte, çiftçinin saçtığı tanesi yeşerince dövüp harman kıldığı, mahsulu toplayınca kurdun ve kuşun ondan nasiplendiğini ve yaban hayvanlar onunla beslendiği anlatılmaktadır:

Saçḳan dânesi ***kökergünçe urup ḫırmen ḳılıp maḥṣûlın kötergünçe*** *ḳurt ve ḳuş andın behre-mend, deşt vaḫşı anıŋ bile ḫorsend* (MK 141.s)

Sürgen yir "sürülmüş ve ekilmiş toprak" < T

Sürülmüş ve ekilmiş toprağa *sürgen yer* denmektedir.

Sözcüğün örneği *sebze baş ur-* maddesinde verilmiştir.

Sebze baş ur- "bitkinin filizlenmesi" < F+T

Sebzenin baş vermesi ve filizlenmesi *sebze baş ur-* birleşik fiiliyle ifade edilmektedir.

Râst ol yaŋlıġ ki ***sürgen yirdin urġay sebze baş***
Çıḳtı peykânnıŋ uçı her yan ten-i efgârdın (NŞ 442/4)

"Sürülen topraktan sebzenin filizlenmesi doğrudur, efgarlı bedenimden okun ucu her taraftan çıktı".

Dâne/tuḫm saç- "toprağa tohum serpmek, tohum ekmek" < F+T

Toprağa tohum serpme veya saçma eylemi *dâne/tuḫm saç-* birleşik fiiliyle ifade edilmektedir (*saç-* EDPT: 794; DLT: 797).

Yıġlaġan sayı sarıġraġdur yüzüm ṭâli‘ körüŋ
*Kim **saçarmin dâne** ve cândın samandur ḥâṣılım* (GS 412/3)

“Ağladıkça yüzüm daha çok sararır, talihe bak ki tohum serpiyorum ama elde ettiğim mahsül yalnızca samandır”.

Or- “ekin biçmek” < T

Or- fiili “ekin vb. otları orak ve tırpanla kesmek, biçmek” anlamındadır (EDPT: 194; DLT: 777). Burada *or-* fiilinin geçtiği “ne ekersen onu biçersin” atasözü görülmektedir.

*Mezra'-ı dehr ara **saç** luṭf ile iḥsân **tuḫmı***
Her ni ikseŋ anı oḳ çunki orar-sin âḫir (BV 172/6)

“Dünya toprağına lütuf ile ihsan tohumu ek, çünkü ne ekersen nihayetinde onu biçersin”.

Toḫm ik- “tohum ekmek” < F+T

Toprağa tohum ekmek *toḫm ik-* birleşik fiiliyle ifade edilmektedir (*ik-* EDPT: 100; DLT: 635; KE: 180; KTS: 108).

Sözcüğün örneği *nihâl tik-* maddesinde verilmiştir.

Nihâl tik- “fidan, ağaç dikmek” < F+T

Ağaç, fidan vb. dikmek *nihâl tik-* birleşik fiiliyle ifade edilmektedir (*tik-* EDPT: 476; DLT: 879; NETİL III/228).

*Viṣâl **toḫmını iktim** firâḳ ber taptım*
*Vefâ **nihâlini tiktim** cefâ ṣemer taptım* (GS 422/1)

“Kavuşma tohumunu ektim ayrılık meyvesi aldım, vefa fidanını diktim, cefa meyvesi buldum”.

Başaḳ tir- “başak toplamak” < T

Harman yerinde ekinlerin başağını toplama eylemine *başaḳ tir-* denmektedir.

Köŋülniŋ mezra'ı kim nâvekiŋdin boldı yüz ḫırmen

Başaḳ tirmek *üçün kilgey meger Ferhâd ile Mecnûn* (GS 453/6)

"Sevgilinin okundan gönül tarlası yüzlerce harman oldu, Ferhad ile Mecnun başak toplamaya gelirler".

4.4.4. Ürünler

İkin "ekin" < T

Toprağa ekilmiş her türlü tahıla *ekin* denmektedir (KE: 182; KTS: 71; NSÇT: 208; ŞTE: 379; B I/49b16; NETİL III/562).

Ḫaṭıŋ baş çikkeli ḫâliŋ körünmes

Kökerdi çün ikin güm boldı dâne (GS 553/2)

"Ekin yeşerdikten sonra tohumun kaybolması gibi ayva tüylerin baş gösterince yüzündeki ben görünmez oldu".

Aşlıġ "hububat, tahıl; yemeklik" < T

Yemek yapmakta kullanılan her türlü tahıl ve hububata *aşlıġ* denmektedir (EDPT: 261; DLT: 560; NF: 24; KE: 39; KTS: 15; ŞTE: 328; S: 42r/3; B I/1a7, NETİL II/541; ĆS 209; FHK 206).

Ögel'e göre, *aşlık* Türklerde "yemeklik" anlamında kullanılan bir sözcüktür. Eskiden farklı Türk boyları buğdaya veya arpaya *aşlık* demiş, Kazan, Kırım, Kuman ve Uygur Türkleri gibi, oldukça ileri bir kültür gelişmesi yapmış olan Türk kültür çevrelerinde ise *aşlık* sözcüğü bütün tahıl ve hububat çeşitlerini kapsayan genel bir deyiş haline gelmiştir (Ögel 1991: II/144-145).

Altı ḫoş-ḫân ḥâfıẓdın muṣaddarġa yıllıḳ naḳde biş yüz altun, münâṣafa ***aşlıġ*** *on biş yük* (V 8A/10-11)

Buġday "buğday" < T

Buġday (EDPT: 312; EUT: 51; DLT: 599; KB: 113; NF: 87; KE: 141; KTS: 34) her devirde tarım ürünlerinin başında yer almış ve un ve yem üretiminin temel kaynağı olmuştur. O dönemde de buğdayın çok değerli bir tahıl olduğu şüphesidir ve Nevâyî, Ramazan'da ihtiyaç sahiplerine diğer ürünlerin yanı sıra buğday da dağıtılmasını söylemektedir.

Rûze ayıda her kiçe ***on biş batman buġday,*** *biş batman palûde düşâbdın yâ mevîz-âbdın otuz ṭabaḳ meṣâliḥ olça iḥtiyaç bolġay* (V 8A/17-18)

Arpa "arpa" < T

Arpa (EDPT: 198; EUT: 20; DLT: 556; KB: 24; NF: 20; KE: 33; KTS: 12; DTO: 11; ŞS: 8; S: 36v/25), Türklerin bulunduğu her çevrede görülen bir bitkidir ve arpadan yapılan yiyecek ve içeceklerin bulunması arpa kültürünün geliştiğinden haber verir (Ögel 1991: II/143-158).

Nevâyî, "eğer atın yoksa arpa derdin de yok, eğer kölen yoksa kendin de kimsenin kölesi değilsin" demektedir:

Eger atıŋ yoḳtur ***arpa*** *ġamın yimessin, eger ḳuluŋ yoḳtur kişi ḳulı imessin* (MK 340.s)

Ḥanẓal "ebûcehil karpuzu" < A

Ḥanẓal, portalak büyüklüğünde meyvesi olan, çok acı ve iç sürdürücü bir bitkidir ve buna *ebucehil karpuzu* da denmektedir (OTL: 375).

Sözcüğün örneği *ney-şeker* maddesinde verilmiştir.

Ney-şeker "şeker kamışı" < F

Ney-şeker, öz suyundan şeker çıkarılan bir tür bitki, yani şeker kamışıdır (OTL: 973; B II/129b7; NETİL II/429).

Kişi ***ḥanẓal*** *ikse açıġ ber tapar*
Ve ger ***ney-şeker*** *ikse şeker tapar* (Sİ 3990)

"İnsan hanzal ekerse acı meyve alır, eğer şeker kamışı ekerse şeker alır".

Yorunçka "yonca" < T

(EDPT: 971; VEWT: 207; DLT: 982; DTO: 546; S: 342v/17; B II/141b16; NETİL III/585; FHK 1253; Radlov 3-I: 424).

Yorunçka, hayvanlara yem olarak yetiştirilen, kırmızı veya mor çiçekli bir bitkidir.

Yana anı dime sebze kim ol ***yorunçḳadur***
Ki niçe yaḫşırak urgan sayı çıḳar köprek (FK 719/3)

"Yine ona çimen deme, çünkü o yoncadır, iyi biçildikçe daha çok çıkar".

4.4.5. Sulama

Arıġ “ark” < T

Arıġ/ḳ, içinden suyun akması için toprak kazılarak açılan oluk veya su kanalıdır (EDPT: 214; B II/137a16; BL 63).

Arıklar, eski ve yeni Türk hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır ve yüzyıllar boyunca Türklerin sulama ve tarım yapmalarını sağlamıştır. Türkler hem köyün içinde veya yakınında akan sulara, hem de kazma ile açıp su getirdikleri hendeğe de *arık* demiştir (Ögel 1991: II/49).

Timur döneminde de hem akan sulara, hem de büyük kanallara *arıġ/ḳ* dendiği anlaşılmaktadır. Tarım, Timurlular için büyük önem arz ettiğinden Timur, yeni tarım alanları sağlamak amacıyla ülkenin birçok yerinde kanallar açtırmıştır. (Aka 1994b: 205). Şehirlerin yeniden ihyası ve kanallar açılmasına Şahruh zamanında da devam edilmiştir. Arkların açtırılması ve toprakların işlenmesine devlet ileri gelenleri de katılmıştır (Aka 1991a: 125-126). Clavijo, Semerkand’taki bağ ve bahçelerin akan su yollarıyla sulandığını kaydetmiştir (1993: 168).

Yüzde hecriŋdin ki tırnaġ ornı ḫaṭlar irdi ḳan
Her birige eşkdin ***su açıban ḳıldım arıġ*** (FK 313/5)

“Derdinden yüzümde tırnağın açtığı hatlar kanla doldu, her birine gözyaşından su açıp arklar yaptım”.

Kâriz “yer altı su kanalı” < F

Yer altı sularının aktığı yola veya kanala *kâriz* denmektedir (OTL: 565; B II/137b5; NETİL II/128; FHK 993; Radlov 2-II: 1536).

Bâdġîs vilâyetide tûdeçi ***kârizi*** *tamâm ve kemâl bile ve Gümburaḳ bölügide püregiç* ***kârizi*** *mükemmel* (V 8A/5)

Suvar- “sulamak” < T

Toprak, bitki vb. su verme eylemi *suvar-* fiiliyle ifade edilmektedir (EDPT: 786; EUT: 213; NF: 384; KTS: 243; NSÇT: 625; DTO: 363; NETİL III/118).

Meyî kim âteşîn çıḳḳay sarıġ güller eger dihḳân
Tamızsa ḳaṭreî andın ***suvarur*** *çaġda bustânın* (GS 454/7)

“Eğer çiftçi bostanını sulama vaktinde ateş gibi şaraptan damlatırsa sarı güller çıkacak”.

4.4.6. Öğütme ve Değirmen

Tigirmen “değirmen” < T

Tigirmen (EDPT: 486; VEWT: 469; EUT: 231; DLT: 866; NF: 418; KE: 617; KTS: 58; NSÇT: 441; DTO: 263; ŞS: 135; S: 198v/2), tahılları öğütmeye yarayan bir araçtır ve el değirmeni (yarġuçaḳ), yel değirmeni ve su değirmeni gibi çeşitleri bulunmaktadır. *Tigirmen taşı* ise değirmende dönerek tahılları öğüten yuvarlak bir taştır.

*Kök **tigirmen taşı** aylandurmaḳ ister başıma*
Dime ay u kün başım üzre bu kim seyyârdur (FK 189/2)

“Gök değirmen taşını başımda döndürmek ister, ay ve güneş deme başımın üzerindeki, o bir gezegendir”.

Yil tigirmeni “rüzgarla işleyen değirmen” < T

Yil tigirmeni, rüzgar (yel) enerjisiyle çalışan ve büyük pervaneleri olan değirmendir.

Cân mezra'ıda bolsa ni taŋ derd ḫırmeni
*Âhımdın oldı çunki felek **yil tigirmeni*** (BV 599/1)

“Dert harmanı can toprağında olsa şaşılmaz, çünkü ahımdan felek yel değirmeni oldu”.

4.5. HAYVANCILIK

4.5.1. Büyükbaş Hayvancılık

At “at, kısrak” < T

Büyükbaş hayvancılık at, deve, inek, manda gibi büyük hayvanlardan oluşmakta ve bunların eti ve sütünden yararlanılmaktadır. At, gerek eti, gerek sütü, en önemlisi de dönemin temel ulaşım ve taşıma olması bakımından büyükbaş hayvanların önünde yer almaktadır.

At sözcüğü (EDPT: 33; DLT: 561) geniş bir anlama sahip olduğundan erkek, dişi, yavru, yarış atı, yük atı, av atı, savaş atı vb. bütün at ailesini kapsamaktadır.

Sözcüğün örneği *tevé* maddesinde verilmiştir.

Téve “deve” < T

Genelde yük taşımada kullanılan ve sıcak ve bozkır yaşamına dayanıklı olan *téve*’nin (EDPT: 447; B I/57a2; NETİL III/219) eti, sütü, yünü ve derisinden de yararlanıldığı şüphesizdir.

At u tévesi *ḥisâb ile çöp*
Ḳoy u ḳozısı ḥisâbdın köp (LM 6112)

“At ile devesi hesap ile uygun, koyun ily kozusu sayısız fazla”.

Uy “sığır” < T

Eti, sütü ve gücü için kullanılan bir diğer önemli büyükbaş hayvan sığırdır ve tüm boynuzlu hayvanlar *uy* < *ud* (EDPT: 34; EUT: 262; DLT: 916; KB: 488; KE: 665; NSÇT: 313; S: 92r/16; B I/32a20; NETİL III/281; BL 98) sözcüğü ile ifade etmektedir.

ḥamel dik ḳuzı yüz miŋdin ziyâde
uy *anda ş̱evr yaŋlıġ pâde pâde* (FŞ XXXVIII/19)

“Kuzular koç burcu gibi yüz binden fazla, sığırlar boğa burcu gibi sürü sürü”.

4.5.2. Küçükbaş Hayvancılık

Ḳoy “koyun” < T

Ḳoy < *ko:ny* (EDPT: 631; EUT: 183; DLT: 732; KB: 273; KE: 375; KTS: 155; NSÇT: 706; DTO: 440; ŞS: 242; ŞTE: 407; B I/32a19; MSD: IV-75; LD: 6/13; NETİL IV/87) eti, sütü, derisi ve yünü için yetiştirilen en yaygın küçükbaş hayvandır.

Clavijo, Semerkand’ta koyun sürülerinin o kadar çok olduğunu ve koyun kuyruklarının okkalar ağırlığında olduğunu belirtmektedir (1993: 176).

Örnekte “her koyun kendi bacağından asılır” atasözü görülmektedir.

râ'î iseŋ tut bu nefes yaḫşı pâs
her ḳoynı öz ayaġı birle as (HE 3751)

“Çobansan iyi gözetleme yap, her koyunu kendi bacağından as”.

Ḳoçḳar “koç” < T

Ḳoçḳar (EUT: 179; DLT: 724; NF: 252; KE: 367; KTS: 152; NSÇT: 685; DTO e: 423; ŞS: 232; S: 283v/28; ŞD: 169/6; ĆS 316; Radlov 2-I:617) damızlık için kullanılan iki yaşından büyük erkek koyundur.

Ferridin taptı ḳuzı ***ḳoçḳarlıḳ***
*Ş*evrġa yitti esed-kirdârlıḳ (LT 141)

"Parlaklığından koçuyla kuzuyu buldu, boğa burcuna aslan davranışlı (aslan burcu) ulaştı".

Ḳuzı "kuzu" < T

Koyun yavrularına cinsiyet fark etmeksizin *ḳuzı/ḳozı* (EUT: 184; DLT: 733; KB: 273; KTS: 156; S: 287r/28; Radlov 2-I: 630) denmektedir.

ḥamel dik ***ḳuzı*** *yüz miŋdin ziyâde*
*uy anda ş*evr *yaŋlıġ pâde pâde* (FŞ XXXVIII/19)

"Kuzular koç burcu gibi yüz binden fazla, sığırlar boğa burcu gibi sürü sürü".

Öçkü "keçi" < T

Öçkü < *eçkü* (EDPT: 24; EUT: 68; DLT: 632; KE: 176; KTS: 69; NSÇT: 264; DTO: 49; ŞS: 27; ŞTE: 365; NETİL III/619; ĆS 218; BL 95; VEWT: 35; Eckmann 2017: 37) eti, sütü, derici ve yünü için yetiştirilen küçükbaş hayvanlardan biridir ve özellikle sütünün pek çok vitamini ve minerali barındırdığı bilinmektedir. Örnekte de keçi sütünün sağlığa iyi geldiği ve değerli olduğu anlatılmaktadır.

Süti ***öçküniŋ*** *şîre-i cân bolup*
Anıŋ ḳatresi dürr-i ġalṭân bolup (Sİ 274)

"Keçi sütü can şırası oldu, her damlası yuvarlanan inci oldu".

4.5.3. Kümes Hayvancılığı

Tavuġ "tavuk" < T

Nevâyî döneminde kümes hayvancılığının yapıldığı ve bu alanın önemli parçası olan *tavuġ*'ların ((EUT: 221; DLT: 848; NF: 407; KE: 603; KTS: 266) şüphesiz yumurtaları, etleri ve tüyleri için yetiştirildiği düşünülmektedir.

Sözcüğün örneği *ketek* maddesinde verilmiştir.

Ketek "tavuk kümesi" < ?

Kümes için *ketek* sözcüğü kullanılmaktadır (VEWT: 259; NSÇT: 708; DTO: 455; ŞS: 252; S: 300r/13; NETİL II/101; ĆS 325; BL 227; FHK 997; Radlov 2-II: 1129).

*Hem il menzilin **ketek** dik bozup*

***Tavuġ** ornıġa çuġd olturġuzup* (GS 683/86)

"Hem halkın meskenini kümes gibi bozup, tavuk yerine baykuşu oturtup".

4.5.4. İpek Böcekçiliği

Pîle "ipek kozası, ipek" < F

O devirde ipek böceğinden ipek ipliği üretildiği görülmektedir. İpek böceğinin ördüğü ve içine kapandığı korunak, yani ipek kozası için Farsça *pîle* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 1012). Sözcüğün örneği *pîle ḳurtı* maddesinde verilmiştir.

Pîle ḳurtı/ḳurt "ipek böceği" < F+T

İpek böceği ise *pîle ḳurtı* veya *ḳurt* sözcüğü ile ifade edilmektedir.

Toḫm yirge kirip çiçek boldı

Ḳurt cândın kiçip ipek boldı

Lâle toḫmıça ġayretiŋ yoḳ mu

Pîle ḳurtıça himmetiŋ yoḳ mu (GS 16.s)

"Tohum yere girerek çiçek oldu, böcek canını terkederek ipek oldu, lale tohumu kadar gayretin yok mu, ipek böceği kadar gayretin yok mu".

4.5.5. Çoban ve Sürüsü

Ḳoyçı "çoban" < T

(EDPT: 634; KB: 273; KE: 377; NSÇT: 706; ŞS: 242; S: 292v/10; B II/147b20; NETİL IV/88; BL 214; FHK 969).

Türklerde çobanlar, güttükleri sürülere ve özelliklerine göre adlandırılırdı. Mesela, *yılkıçı* "at çobanı", *koyçı* "koyun çobanı", *malçı*"sığır çobanı" gibi. (Ögel 1991: I/31). Timurlu döneminde de koyun güden kişilere *koyçı* denmekte ve koyçılar sürüyü kurtlardan korumak için yanlarında çoban köpeği bulundurmaktadır.

Ḳoyġa böridin bolup âmânlıḳ

***Ḳoyçı** iti birle pâsbânlıḳ* (LM 447)

"Çoban köpeği ile bekçilik yapılırs koyunlar kurtlardan korkmaz, güvende olur".

Sözcük günümüzde Kır. *koyçu* "çoban" (Yudahin 1985: I/394), Özb. *ḳoyçı* (Marufov 1981: II/633), Kaz. *koyşı* "çoban" (KTTS: 510) lehçelerinde kullanılmaktadır.

Şobân "çoban" < F

Türkçe *ḳoyçı* sözcüğünün yanı sıra Farsça *şobân/çoban* sözcüğü de kullanılmaktadır (NF: 105; KE: 165; KTS: 52; OTL: 1169; B II/147b20; MSD: IV-75; LD: 6/13; NETİL III/484).

Sözcüğün örneği *sürüg* maddesinde verilmiştir.

Sürüg "sürü" < T

Çobanın bakımı altındaki hayvan topluluğuna *sürüg* denmektedir (EDPT: 850; EUT: 214; DLT: 842; KB: 412; KE: 578; KTS: 246).

Örnekte şah bir çobana, halk da yönlendirilebildiği için bir sürüye benzetilmektedir.

Şehġa iş il fikrini ḳılmaḳdur ol kim zîb kim
***Bir sürüg ḳoydur re'âyâ ol şobânî** bîş imes* (GS 232/7)

"Şahın işi halkın sorununu düşünmektir ki bu güzel, halk bir koyun sürüsüdür, çobanı da tektir".

4.5.6. Hayvancılık Eylemleri

Küt- "hayvan gütmek, otlatmak" < T

Hayvanları önüne alıp otlatmak ve sürmek *küt-* fiiliyle ifade edilmektedir (EDPT: 701; EUT: 124; KTS: 170).

Cünûn ṣaḥrâsıda bayî yoḳ irkendür bu maḥzûn dik
*Ki bolgay vaḥşî ḫaylin **kütkeli çobanı** Mecnûn dik* (GS 348/1)

"Delilik çölünde böyle kederli zengin yokmuş, çünkü vahşi sürüsünü gütmek için çobanı Mecnun gibi olmalı".

Saġ- "sağmak" < T

Hayvanların sütünü çekerek akıtmak eylemi *saġ-* fiiliyle ifade edilmektedir (DLT: 798; KE: 530; KTS: 222; DTO: 337; ŞS: 180; NETİL III/110).

Ḳızlar bile oynayu talaşa
***Ḳoy saġmaġnı** étkeli temâşâ* (LM 2592)

"Kızlarla oynayarak ve boğuşarak koyun sağımını seyretmeye geldi".

4.6. AVCILIK

Türklerin avcılık geçmişi çok eskilere dayanır. Gerek eski yazıtlar gerek petrogliflerdeki avcılığın izleri bunu desteklemektedir.

Timurlu ordusu da savaşta ve barışta hem askerî eğitim hem de ordu iaşesinin sağlanması amacıyla sürek avları yapardı. Sürek avında ordu büyük bir halka oluşturarak çemberi daraltır ve sıkışan hayvanlar halkanın içinde kalırdı (Macit 2012: 63). Sürek avı manzarası için (*bkz*. Şekil 4). Binlerce av hayvanlarının vurulması ile sonuçlanan sürek avları, âdeta bir savaş tatbikatı şeklinde cereyan ederdi. Timur savaş zamanlarının dışında da kışlakta dinlenirken av partileri ile askerleri zinde tutmaya çalışırdı (Paydaş 2019: 941-942).

Timur başta olmak üzere, tüm Timurlu hükümdarlarının ava düşkün olduğu bilinir. Örneğin, *Ravzatu's-Safa*'ya göre, Hüseyin Baykara'nın Belh yolundaki avlanmasında emirlerin ve askerlerin tamamı sahrayı kuşatarak av hayvanlarının peşine düşer. Birkaç gün gece gündüz av hayvanı kovalarlar. Baba Şah menzilinde kovalanan hayvanlar toplanarak on, on beş bin ceylan ve diğer hayvanlar avlanır (Develi 2018: 93).

Diğer kültürel durumlarda olduğu gibi, Nevâyî, dönemin avcılık kültürünü de eserlerine yansıtmıştır. Örneğin, hayvanları ürkütmek için avcıların gerekirse sazlıkları yaktığı görülmektedir.

Şair "Okların bedenimi yakarak gönlümün kanını döktü, garip bir avcı sazlığı yakarak hayvanları boğazladı" diyerek sevgiliyi bir avcıya, aşığı da ava benzetmektedir:

Oḳların örtep tenimde tökti köŋlüm ḳanını
Ṭurfe ṣaydı iyledi bismil ney-istân örteben (FK 505/5)

Av "geyik avı" < T

O dönemde *av* sözcüğü (EDPT: 3; EUT: 25; DLT: 564; KB: 37; NF: 27; KE: 47) geyik avını ifade etmekte ve geyik avı kuş avından ayrılmaktadır (ML 176.s).

Av *ara bir kün azıḳıp bî-gümân*
Boldı birev çatmasıġa mihmân (HE 3608)

"Bir gün avda şüphesiz yolunu kaybedip, birinin çadırına misafir oldu".

Av avla- "geyik avlamak" < T

Av sözcüğü ile *avla:*- (EDPT: 10) fiilinden oluşan *av avla*- birleşik fiili "geyik avlamak" anlamını vermektedir.

Ḫâce Bahâu'd-dîn… dâyim ḳuş salmaḳḳa ve ***av avlamaḳḳa*** *ṭabl u 'alem bile iştiġâl körgüzürler irmiş* (NM § 616/385.s),

Şikâr "av, avlama" < F

Nevâyî, Farsların geyik avına da kuş avına da *şikar* dediğini söylemektedir (ML 176.s).

Yüz eger açsaŋ naẓarnıŋ ḳuşların ṣaydıŋ ḳılay
Oḳ eger atsaŋ köŋül ṣaydın ***şikârıŋ*** *iyleyin* (BV 483/3)

"Eğer yüzünü açarsan nazar kuşlarını avlayayım, eğer ok atarsan gönül avını avın yapayım".

Şayd it- "avlanmak" < A+T

Arapça *ṣayd* "av" (OTL: 1077) sözcüğü ile Türkçe *it*- fiili "avlanmak" anlamında bir birleşik fiil oluşturmaktadır.

Ol perî köŋlüm ḳuşın ***ṣayd itti*** *zülfin dâm itip*
Yüzi birle ḫâli su vü dânesidin râm itip (BV 57/1)

"O peri saçını tuzak yaparak gönlümün kuşunu avladı, yüzü ile beni su ve yem gibi boyun eğdirdi".

Şayd-geh "av yeri, avlanacak yer" < A+F

Av yeri, av mekânı *ṣayd-geh* sözcüğü ile ifade edilmektedir (OTL: 1078).

Sayd-gehde *ḳaçmas andın ṣayd kim cân birgeli*
Sikrip ü oynap neşât u ẕevk iter iẓhâr ṣayd (BV 119/4)

"Av yerinden av can vermek için kaçmaz, belli ki av zıplaya oynaya eğleniyor".

4.6.1. Geyik Avlama

Kiyik "geyik; ahu, ceylan" < T

(EDPT: 755; EUT: 108; DLT: 708; KB: 242; KE: 313; KTS: 151; NSÇT: 730; DTO: 486; ŞTE: 397; S: 317r/13; B II/141a23; MSD: VIII-214; ŞD: 65/11; NETİL II/113).

Kiyik, erkeklerinin başında çatallı boynuzları olan, ceylan, gazal ve ahu adlarıyla da anılan yabanî bir av hayvanıdır ve örnekte *kiyik* sözcüğüyle misk ahusu kastedilmektedir.

Ḫâl ikin mü ol köz astıda yoḳ irse nâfedin
Müşk-i ter bolġaç gül üzre ḳaṭre tamızdı ***kiyik*** (FK 344/5)

"O gözün altındaki ben miymiş yoksa geyiğin misk kesesinden gül üzerine damlattığı taze misk miymiş".

Hona "erkek geyik" < Moğ.

Geyiğin erkeğine *hona* denmektedir (S: 324v/23; B III/276a18; NETİL IV/202; Barutçu-Özönder 1996: 81-82).

Sözcüğün örneği *ḳulcaḳçı* maddesinde verilmiştir.

Ḳulcaḳçı "dişi geyik" < ?

Dişi geyiğe *ḳulcaḳçı* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 82).

Ve avda 'umde ki ***kiyikdür.*** *Türk anıŋ irkekin* ***hona*** *ve tişisin* ***ḳulcaḳçı*** *dir* (ML B17b/21)

Soyḳun "geyik türü; kızıl geyik" < ?

Buġu ve maral geyiğine genel olarak *soyḳun* denmektedir (VEWT: 425; NETİL IIIh/120; Barutçu-Özönder 1996: 83).

Sözcüğün örneği *maral* maddesinde verilmiştir.

Buġu "erkek kızıl geyik" < ?

Soyḳun geyiğinin erkeğine *buġu* denmektedir (EUT: 51; NSÇT: 369; DTO: 172; ŞS: 82; S: 136v/9; NETİL I/343; ĆS 248; BL 139; Barutçu-Özönder 1996: 83).

Sözcüğün örneği *maral* maddesinde verilmiştir.

Maral "dişi kızıl geyik" < Moğ.

Soyḳun geyiğinin dişisine *maral* denmektedir (VEWT: 327; NSÇT: 760; ŞS: 277; S: 318r/25; NETİL II/232; TMEN I/495; ĆS 338; Barutçu-Özönder 1996: 83).

Yine ***soyḳunnıŋ*** *hem irkekin* ***buġu*** *ve tişisin* ***maral*** *dir* (ML B17b/21-22)

4.6.2. Domuz Avlama

Eski Türklerden kalan kaya resimlerinde yaban domuzu ve teke avlanan sahnelerin bulunuşu domuzun, dönemin avcılığındaki varlığını göstermektedir. Ancak Eski Türklerin ekonomik hayatında domuz bulunmamaktadır. Türklerin, bu hayvanı İslamiyet öncesinde de beslemediklerini, etini yemediklerini Çin ve Bizans kaynakları yazmaktadır (Şen 2007: 43-44). Bu durumda Türklerdeki domuz avcılığının nedenini et elde etme amacının dışında aramak gerekir. Domuz avcılığının yabani domuzlara yönelik yapıldığı hesaba katılırsa bu hayvanların bugün olduğu gibi geşmişte de tarım alanlarına zarar verdikleri için avlandıkları düşünülebilir. Tarihî Türk devletlerinde avların idman niyetine de yapıldığı göz önünde tutulursa bu idmanlarda domuzun tercih edilecek nişanlardan olması şaşılacak bir durum değildir. (Şen 2007: 43-44).

Toŋuz "domuz" < ?

O devirde yaban hayvanlardan yaban domuzları da avlanmakta ancak Nevâyî domuz avının gürültülü ve ayıp bir av olduğunu belirtmektedir (ML B17b/22)

Yaban domuzlarına erkek, dişi, yavru farketmeksizin genel olarak *toŋuz* denmektedir (EDPT: 527; B I/71a14; NETİL III/269).

Sözcüğün örneği *çurpa* maddesinde verilmiştir.

Ḳaban "erkek yaban domuzu" < Moğ.

Yaban domuzunun erkeğine *ḳaban* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 84).

Sözcüğün örneği *çurpa* maddesinde verilmiştir.

Megiçin "dişi yaban domuzu" < Moğ.

Dişi yaban domuzuna *megiçin* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 84).

Sözcüğün örneği *çurpa* maddesinde verilmiştir.

Çurpa "domuz yavrusu" < Moğ.

Yaban domuzunun yavrusuna *çurpa* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 85; NETİL III/485; FHK 701).

Ve bir şûr ve şeynlıġ av ki ***toŋuz avıdur****, anıŋ hem irkekini* ***ḳaban*** *ve tişisin* ***megiçin*** *ve uşaġın* ***çurpa*** *dirler* (ML B17b/22-23)

4.6.3. Avcılar

Ṣayyâd "avcı; kuş avcısı" < A

Kuş avıyla ilgili ifadelerde *ṣayyâd* sözcüğü (OTL: 1078) kullanılmakta ve bu sözcüğün kuş avcısını belirttiği tahmin edilmektedir.

Saŋa ṣayd olġalı 'uryân bolup min
Ḳaçan yoldı tirigley ḳuşnı ***ṣayyâd*** BV 117/4)

"Sana avlanalı çırılçıplak kaldım, sayyad ne ara kuşu canlı canlı yolmuş".

Ṣavmdın köŋlüm ḳuşı meyl itti su vü dâneġa
Lîkin aġzın baġladım ḳorḳup ecel ***ṣayyâdıdın*** (BV 468/6)

"Oruçtan gönlümün kuşu su ve yeme meyletti lakin avcının öldüreceğinden korkup ağzını bağladım".

Kiyikçi "geyik avcısı, avcı, yaban hayvan avcısı" < T

Kiyik sözcüğü başlangıçta "yaban hayvanı; aslında yabanî olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar" olarak geçmektedir. Clauson, *kiyik* sözcüğünün semantik karşılığının tam olarak bilinmediğini, genelde ayıdan küçük tavşandan büyük, eti için avlanan her türlü hayvanı karşıladığını ifade etmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sözcüğün yabanî olan her şey için kullanılıp genellikle eti yenen hayvanları kastettiğini belirtilmesi sözcüğe ilişkin bu değerlendirmeleri doğrulamaktadır (Şen 2007: 39). Buradan yola çıkılarak yabani hayvanı avcılarına *kiyikçi* dendiği söylenebilir.

Sözcüğün örneği *tavuşkançı* maddesinde verilmiştir.

Tavuşkançı "tavşancı" < T

Tavşan avcısına *tavuşkançı* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 40; NETİL III/238).

Andaḳ ki ḳazçı ve ḳuçı ve turnaçı ***kiyikçi*** *ve* ***tavuşkançı*** *ki Sart lafẓıda yoḳtur ve alar meẕkûr bolġanlarnıŋ köpin Türkçe ayturlar* (ML B21a/24)

4.6.4. Kuşçuluk ve Kuş Avlama

Türklerin yırtıcı, alıcı kuşları eğitip onlarla avlandığı bilinmektedir ve Timurlular döneminde de kuş besleme ve kuş avı, eğlence ve spor olarak yaygın uğraşlardan olmuştur (Alan 2007a: 282). Esasen Timur'un mensup olduğu Barlas kabilesi avcılığı bir tutku haline getirmiş ve yırtıcı kuşlar ile diğer yardımcı avcı hayvanları avlanmada kullanmıştır. Onlar sahip oldukları iyi bir şahin veya kartal ile itibarlarını artırdıklarına da inanmıştır (Paydaş 2019: 941). Diğer kuş türleri Barutçu-Özönder'in çalışmasında yer almaktadır (1996: 61-68). Timurlularda kuş avı için *bkz*. (Şekil 5).

Şunḳar "şahin, alıcı kuş" < Moğ.

Kuş avlamada kullanılan *şunḳar* (VEWT: 428; ŞD: 322/2; NETİL III/550; TMEN I/360; ĆS 304; BL 197; FHK 845; Radlov 4-I: 760) o dönemde değerli bir kuştur ve padişahlara armağan edilmektedir. 1421'de Çin hükümdarının Timurlu elçilerine hükümdarlara verilmek üzere dokuz tane şunkar kuşu hediye ettiği bilinmektedir (Semerkandî 2008: 444).

Nevâyî'ye göre, şahinin meskeni hükümdarın kolu, karganın makanı leşin kokmuş bedeniyle kemiğidir:

Şunḳâr *meskeni şâhnıŋ bilegi yurtçı maḳâmı ölügseniŋ sasıġ beden ve süŋegi (*MK 243.s)

Ḳuş sal- "alıcı kuşlarla avlanmak" < T

Yırtıcı kuşlarla avlanma eylemi *ḳuş sal-* şeklinde ifade edilmekte ve bu birleşik fiil -*A ḳuş sal-* şeklinde kullanılmaktadır: Örneğin, *Mîrzâ bödänägä ḳuş salur* "Mirza bıldırcına kuş salıverir" (B II/162b1).

Bu ifade günümüzde Kırgız Türkçesinde *kuş sal-* "alıcı kuşu salmak, bırakmak; alıcı kuşlarla avlanmak" biçiminde yaşamaktadır (Yudahin 1985: I/456).

Ḫâce Bahâu'd-dîn… dâyim ***ḳuş salmaḳḳa*** *ve av avlamaḳḳa ṭabl u 'alem bile iştiġâl körgüzürler irmiş* (NM § 616/385.s)

O dönemde kuş avında kullanılan tekniklerden biri tuzağa yine kuş konulmasıdır.

Özge ***köŋüller ḳuşın iylerge ṣayd***
Bağladı köŋlüm ḳuşın ol dâm ara (FK 25/5)

“Başka gönülleri avlamak için benim gönlümün kuşunu tuzağa düşürdü”.

Kuşlar daha yavruyken alınıp eğitildiği için sahibinden ayrılamamaktadır.

Anıŋ ilgidedür köŋlüm ki andın ayrıla almaş

Tamâm ol ḳuş miṯillig kim kişi ilgide örgenmiş (FK 275/2)

“İnsanın elinde eğitilen kuş misali gönlüm onun elinde ve ondan ayrılamaz”.

Yâr ile ḫûy iylegen köŋlüm irür ol nev' kuş

Kim kişiden ayrıla almas kiçikdin örgenip (GS 60/5)

“Tıpkı bir kuş gibi, yara yara alışan gönlümdür, çünkü kuş yavruyken eğitildiği için insandan ayrılamaz”.

4.6.5. Kuş Avcıları

Ḳuşçı “kuş avcısı” < T

Genelde doğan, şahin gibi yırtıcı kuşlarla avlanan avcılara *kuşçı* denmektedir (EDPT: 671; EUT: 188; KB: 293; B I/15a11; NETİL IV/86; Radlov 2-I: 1031).

Geç Timurlu döneminde ise *ḳuşçı*, askeri bir memuru belirtmeye başlamış (Manz 2017c: 311) ve unvan olarak kullanılmıştır: *Muhammed Kuşçı, Mustafa Kuşçı* (Khwandamir 1994: 2/665, 667). Barthold’a göre, *kuşçu* lakabı, Rus çarlarının “sokolniçi” (şahinci)lerine denk bir mevki olmuştur (Barthold 2014: 151).

Nevâyî, kuşçuları nefisleri uğruna masum kuşların ayağını bağlayarak eziyet ettiğini, kuşu diğer canlıların celladı yaparak mazlumları yakaladığını, böylece nice kan döktüğünü belirterek avlanmaya karşı tutumunu belli etmektedir (MK 148.s).

Ḳaysı ṣaydî kim anı sin avlaban

Kuşçı *taşlap ṭabl çalıp ḳavlaban* (LT 798)

“Kuşları ürkütmek, tuzağa çekmek için kuşçular davul çalarak ortalığı kızıştırmaktadır”.

Ḳazçı “kaz avcısı” < T

Eski Türk toplumunda beslendiği bilinen kümes hayvanlarından biri de kazdır ve kaz yetiştirme işiyle uğraşanlara *ḳazçı* denmiştir (Şen 2007: 30-31). Nevâyî, *ḳazçı* sözcüğünü *ḳuçı, turnaçı, kiyikçi, tavuşkançı* gibi hayvan avcılarıyla bir arada andığı için kaz avcısını kastettiği anlaşılmaktadır (NETİL IV/61).

Sözcüğün örneği *turnaçı* maddesinde verilmiştir.

Ḳuçı "kuğu avcısı" < T

Kuğu avcısına *ḳuçı* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 39; NETİL IV/72).

Sözcüğün örneği *turnaçı* maddesinde verilmiştir.

Turnaçı "turna avcısı" < T

Turna avcısına *turnaçı* denmektedir (Barutçu-Özönder 1996: 40; NETİL III/259).

*Andaḳ ki **ḳazçı** ve **ḳuçı** ve **turnaçı** kiyikçi ve tavuşkançı ki Sart lafẓıda yoḳtur ve alar meẕkûr bolġanlarnıŋ köpin Türkçe ayturlar* (ML B21a/24)

Kebûter-bâz "güvercin yetiştiricisi" < F

Güvercin yetiştirip satan kişiye *kebûter-bâz* denmektedir (OTL: 576).

Sâḳiyâ tartay kebûter dem kitür bir bâde kim
*Bir **kebûter-bâz** üçün boldum ġam u miḥnet bile* (BV 541/6)

"Ey saki! Bir güvercin yetiştiricisi için üzüntü ve sıkıntı içindeyim, bir şarap getir, güvercin gibi güzel öteyim".

4.6.6. Kuşhaneler

Ḳuş-ḫâne "av kuşlarının ve hayvanlarının bulunduğu mekan" < T+F

Timur çocukluğundan beri yırtıcı kuşlar ve diğer avcı hayvanları avlanmada kullandığından, Timur Devletini kurduktan sonra av ile ilgili düzenlemelerde bulunmuş ve av hayvanlarının yetiştirildiği *ḳuş-ḫâne* gibi birimler kurarak bunun başına da "kuşhâne emiri" tayin etmiştir (Paydaş 2019: 941).

*Mevlânâ Müşrifî… gûyâ **ḳuş-ḫâne** müşrifi idi kim taḫallusı hem-oldur* (MN § 177/94.s)

Kebûter-ḫâne "güvercinlik" < F

Güvercin gübresi o dönemde tarımda en değerli gübre olarak kabul edilmiş ve güvercinler bu amaçla *kebûter-ḫâne* denilen güvercinliklerde yetiştirilmiştir. Bu güvercinlikler *kabutar-khana* adıyla günümüzde İsfahan'da korunmakta ve binlerce kuşu barındırmaktadır (Jackson ve Lockhart 1986: 495).

Kebûter yoḳ ***kebûter-ḫânedür*** *ol*
Dime encüm ki saçḳan dânedür ol (FŞ L/14)

"O güvercini olmayan güvercinliktir, ona yıldız deme çünkü o saçılan tahıl tanesidir".

4.6.7. Kuş Avı Araçları

Tor "ağ, tuzak" < T

Avcılıkta kullanılan ağa, tuzağa *tor* denmektedir (EDPT: 528; NSÇT: 463; B II/140a14; NETİL III/269; ĆS 260).

Yana bir miṡâl ***tor*** *ki dâmdur* (ML T777a/2)

Dâm "tuzak, ağ" < F

Tuzak veya ağ için Farsça *dâm* sözcüğü de kullanılmaktadır (OTL: 184; NETİL I/499).

Sözcüğün örneği *ilmek* maddesinde verilmiştir

İlmek "ilmek, tuzak" < T

"Bir şeyi el, kanca, çengel, ilmik vb. yakalamak" anlamındaki *il-* (EDPT: 125) kökünden gelen *ilmek* sözcüğü tuzağın düğümünü, ilmeği belirtmektedir (NETİL II/29).

Hevâ ḳılġanda zülfüŋ ḫalḳa ***dâmıdın*** *köŋül bildim*
Bu ḳuşnuŋ hem ayaġ hem boynuda muḥkem imiş ***ilmek*** (NŞ 327/6)

"Gönlüm saçının halka tuzağına tutulduğunda, bu kuşun hem ayağından hem de boynundan tuzağa sıkı bağlandığını öğrendim".

Tur "kuşun konduğu ağaç < T

Alıcı kuşların konduğu veya oturduğu ağaca *tur* denmektedir (NETİL III/269).

Sözcük Kırgız Türkçesinde *tuur* "alıcı kuşun oturduğu altlık" şeklinde kullanılmaktadır (Yudahin 1985: II/273).

..yana ***tur*** *ki andın daḳîḳraḳdur ki ḳuş olturur yıġaçdur* (ML T777a/2-3)

Tomaġa "yırtıcı kuşların başlığı, gözüne geçirilen siperliği" < Moğ.

Yırtıcı kuşların kafasından geçirilerek gözüne takılan sipere veya gözlüğe *tomaġa* denmektedir (VEWT: 487; NSÇT: 494; DTO: 245; ŞS: 126; S: 185r/12; TMEN I/257; FHK 605; NETİL III/254).

Nutuḳçı başıġa ***şunḳar tomaġası*** *taŋ imes*
Ki bolġusı sebeb-i renc ü ıżṭırâbı anıŋ (GS 708)

"Küçük kuşun kafasındaki şahin başlığına şaşılmaz çünkü bu onun ızdırap ve incinme sebebi olacak".

4.6.8. Av Köpeğiyle Avlanma

Tâzî "tazı, av köpeği" < F

Avı tahrik etmek ve tavşan, tilki gibi hayvanları avlamak için *tâzî* (DTO: 199; OTL: 1217; FHK 526; Radlov 3-I: 928) köpeği kullanılmaktadır.

İkki ***tâzî*** *bar irdi biglikte*
Her biri ṣayd vaḳtı şîr-i şikâr (FK 735)

"Beylikte iki tazı vardı, her biri av vakti aslan kesilirdi".

İt "av köpeği" < T

Burada *it* sözcüğü avlanmaya alıştırılmış av köpeğini belirtmektedir.

Örnekte nefsin zahitle dalga geçmesi, av sırasında av köpeğinin tilki ile oynamasına benzetilmektedir.

Zâhid bile nefs itse temesḫûr ni ʿacab kim
İt ṣayd ḳılur vaḳtda tülkü bile oynar (BV 166/6)

"Nefis zahit ile alay ederse şaşılmaz çünkü av köpeği avlanacağı zaman tilki ile oynar".

4.6.9. Balık Avı

Balıġ tut- "balık tutmak, balık avlamak" < T

Timurlu döneminde balıkçılık yapıldığı bilinmekte ve balık avlama eylemi *balıġ tut-* biçiminde ifade edilmektedir. Balık avlamada bazen olta, bazen balık otu kullanılmıştır. Örneğin, Babur, *balıḳ dârûsını suġa salıp bir pâra balıḳ tutuldu* "Suya balık otu atıp bir miktar balık tuttuk" (B II/239b13) diyerek suya bir çeşit ot, ilaç veya yem atılarak balık avlandığını söylemektedir.

Şest “balık oltası” < F

Balık oltası için Farsça *şest* sözcüğü kullanılmaktadır (OTL: 1158).

*Ol **balıġ tutḳanda** salıp **şest** u anıŋ reşkidin*
Sudın ayrılġan balıġ yaŋlıġ köŋül ṭâpâkidür (GS 138/5)

“O balık tutmak için olta atınca gönül onun hasetinden sudan ayrılmış bir balık gibi debeleniyor”.

4.7. EĞİTİM

Timurlu devleti de diğer Türk-İslam devletleri gibi eğitim-öğretime çok önem veren bir devlet olup, bu devletin başında bulunan hükümdarların ilme olan ilgisi bu durumun ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır. Devletin kurucusu Timur’dan sonra hükümdar Hüseyin Baykara’ya kadar tahta oturan tüm Timurlu sultanları ve birçok mirza, ilme düşkünlüğü ile tanınmaktadır. Timurlu hükümdarları ve hanedan üyeleri daima ilim ehlini korumuş ve onları himaye etmişlerdir (Yüksel 2009: 177).

4.7.1. İlköğretim

Mekteb “okul, mektep” < A

O dönemde ilköğretimden sorumlu olan kurum *mekteb*’lerdir. Mekteplerde çocukların eğitimi gerçekleştirilmiş, okuma-yazma ve Kuran öğretilmiştir (Eshenkulova 2001: 34).

*…Câm vilâyetide alarnıŋ ataları öyige tüşkendür ve alar **tört biş yaşlarıda imdi mektebġa barur vaḳtleri irmiş*** (HM 21.s/21-22)

Muʿallim “öğretmen, hoca” < A

Mu'allim, mekteplerde çocukları eğiten öğretmendir (OTL: 765; NETİL II/324).

*ʿIşḳ ol bir **muʿallim** ki anıŋ mektebide*
ʿAḳl oḳup ṭıfl kibi levh-ı fenâdın ebced (FK 125/4)

“Aşk bir öğretmendir, onun mektebinde çocuk gibi akıl ve fena levhasından ebced öğrenilir”.

Mekteb-dâr “öğretmen, hoca” < A+F

Öğretmen, hoca için *mekteb-dâr* sözcüğü de kullanılmaktadır (NETİL II/215).

Nevâyî'ye göre, hoca, günahsız masumların cefasını çeker, çocuklarının azabına katlanır ve onların eğitimine kendini adar, sorumlu olur:

Mekteb-dâr, *bî-güneh ma'ṣûmlarġa cefâ-kâr eṭfâl 'aẕâbıġa râġıb ve alar teédîbiġa mürtekib* (MK 118.s)

Tilmîẕ "talebe, öğrenci" < A

Mektep talebelerine *tilmîz* denmektedir (OTL: 1292; NETİL III/230).

'Işḳ zindânıda ġam şâmı Nevâyî ünidür
Ḳılsa kiç iyle kim ***mekteb ara ġavġâ tilmiz*** (FK 135/7)

"Mektepteki talebelerin kavga etmesi nasıl ki önemsenmiyorsa, keder akşamı aşk zindanındaki Nevâyî'nin sesini önemseme, geç".

Ebced "ebced" < A

Ebced, çocukların Arap harflerini kolayca akıllarında tutmalarını sağlamak için eski dönemlerde geliştirilmiş bir formül olup gerçekte bir anlamı bulunmayan sözcüklerin ilki "ebced" şeklinde okunduğu için bu adla anılmıştır (Uzun 1994: 68).

'Işḳ ol bir mu'allim ki anıŋ mektebide
'Aḳl oḳup ṭıfl kibi levh-ı fenâdın ***ebced*** (FK 125/4)

"Aşk bir öğretmendir, onun mektebinde çocuk gibi akıl ve fena levhasından ebced öğrenilir".

Sabaḳ oḳu- "ders görmek, ders almak" < A+T

Arapça *sebaḳ* "ders" (OTL: 1080) sözcüğü ile Türkçe *oḳu*- fiili yan yana gelerek "ders görmek, ders almak anlamındaki *sabaḳ oḳu*- birleşik fiilini oluşturmaktadır.

Faḳîr ikki yıl anıŋ ḳaşıda ***sabaḳ oḳudum*** (MN § 50/33.s)

4.7.2. Yükseköğretim

Timur döneminde, XIV. yüzyılında sonlarında büyük şehirleri geliştirme amacıyla eğitimi iyileştirmeye yönelik çalışmalara ve eğitim kuruluşları dahil olmak üzere imar faaliyetleri başlatılır, birçok medrese inşa edilir. Timur, gittiği her ülkeden meşhur alim, tabip, sanatkâr ve hüner sahibi uzmanları toplayıp başkenti Semerkant'a getirir ve

bu alimler eğitim sistemine hizmet eder. Dönemin üniversiteleri olan medreseler belli bir derecede ihtisaslaşır, kimi medreseler yönetim kadrolarını hazırlar, kimileri dini kurumlar için personel eğitir, kimileri de münevver, imam, alim, müderris gibi uzmanlar yetiştirir. Bu medreselerin hepsinde *ulûm-ı selâse* (tefsir, hadis, fıkıh) ve onunla ilgili ilimleri okutmak ve öğrenmek, eğitimin esas kısmını teşkil eder. Medreselerde dersler, öğretilen ilimlerin özelliklerine göre Arapça, Farsça ve Türkçe yapılır. (Valihocayev 2003: 6-8).

Ancak Bodrogligeti, 15. yüzyıla ait 400 sayfalık tipik bir Orta Asya medrese ders kitabının şiir, deneme, risale türünden Arapça ve Farsça pek çok eser içerdiğini belirtir. Buna Muhammed Şeybânî'nin, *Risâle-i Mârif* eserinin giriş kısmında Semerkant ve Horasan'da Türkçe İslami eserler bulunmadığından bu elkitabı için Arapça ve Farsça kaynakların kullanıldığını ifade ettiğini örnek gösterir (*Samarqand ve Hurâsânda tüşkén kitâblar, kim tâ'at ve 'ibâdet bâbında tasnîf qılıp erdilér, tükél 'Arabî ve Fârsî tili bilén erdi*). Bodrogligeti'ye göre, Şeybânî bu ifadeyi Çağatay edebiyatının Timurluların hakimiyeti altında yaşadığı parlak dönemden sadece birkaç yıl sonra kullandığına göre, örnekten de anlaşılacağı üzere, Arapça ve Farsça dini eserler Orta Asya İslamında önemli bir rol oynamış ve eğitimli Türklerin kültür ufkunun genişlemesine esaslı bir katkıda bulunmuştur (Bodrogligeti 1998a: 60).

Eshenkulova'nın araştırmasına göre, Timurlular dönemi matematik alanındaki eserlerin 58%'i Arapça olup, kalanı Farsça; astromoni dalındaki eserlerin 39,68%'i Arapça, 30.15%'i ise Farsça yazılmıştır (Eshenkulova 2001: 111-112; 141).

Subtelny ve Khalidov'un Şahruh döneminde İran'daki yüksek öğretim müfredatını inceledikleri çalışmada medreselerde okutulan dersler şunlardır: Arapça *'ilmü'l-ebniyâ ve'l-iştikâk* (sözcük yapımı ve türetimi), *'ilmü'l-i'râb* (çekim ve vokal yapma), Mantık *'ilmü'l-mantık*, Belâgat *'ilmü'l-ma'ânî ve'l-beyân,* Aruz ve Kafiye *'ilmü'l-'aruz ve'l-kâfiye*, Kelam Usulü *usûlü'l-kelâm,*, Hukuk Teorisi *usûlü'l-fıkh*, Maddi Hukuk *füru'ü'l-fıkh*, Hadis, Tefsir, Kur'ân (Subtelny ve Khalidov 1995: 226-228).

Bunun yanı sıra *Tıp, Veterinerlik, Fizyonomi, Rüya Tabiri, Astroloji, Sihir, Tılsım, Simya, Kimya, Ziraat, Geometri, Astronomi, Aritmetik, Fizik, Musikî, Siyaset, Ahlak, İktisat* (tutum), *Felsefe, Hat Sanatı* dersleri bulunmaktaydı (Bahadırov 1996: 102-105).

Taḥsîl "eğitim, öğrenim" < A

İlim öğrenme, yüksek öğrenim görme, eğitim alma durumu Arapça *taḥṣîl* sözcüğü ile ifade edilmektedir (OTL: 1192; NETİL III/217). Örneklerden anlaşılacağı üzere, gençler *taḥsîl* için Herat, Semerkant gibi büyük şehirlere gelmektedir.

*Seyyid Ḫancer… **taḥsîl** üçün **şehrġa kildi**…* (MN § 307/129.s)

*Mevlânâ Muḥammed-i Bedaḫşî… **taḥṣîl üçün Semerḳand'ġa bardı**..* (MN § 331/143.s)

Medrese "medrese, eskiden dinî dersler okutulan yer" < A

Timurluların himaye etmeye önem verdikleri kurumlardan bir tanesi de İslam tarihinin en önemli kurumlarından olan ve bugünkü üniversitelerin yerini tutan medreselerdir (Yüksel 2009: 187).

Çin elçisi Zhen Zheng 816/1413-14 yılında Herât'ı ziyaret etiğinde, tuğladan yapılmış medreselerden bahsetmiş, geniş avlulu bu medreselerde büyük bakır kazanlarda yemeklerin piştiğini belirtmiştir (Şahin 2016b: 84).

***Medreseler** her birisi ercümend*
pâyede kök medresesi dik bülend (HE 3552)

"Medreselerin her biri kıymetli, mertebe olarak gök medresesi gibi yüksek".

Uluġ Big Mîrza Medresesi

Dönemin önemli medreselerinden biri Ulug Bey'in inşa ettirdiği Uluġ Big Mîrza Medresesi'dir.

Külliye şeklinde inşa edilen bu medrese rasathaneyi de içine alarak sadece eğitim için değil, ilmi çalışmaların sürdürülmesini, özellikle astronomi; yer küre, gezegenler ve yıldızların gözlemlenmesini ve bu gözlemlerin sonucunu eğitimde uygulamayı amaçlamıştır. Öğrenciler seviyelerine göre üç gruba "âli, evsat ve ednâ" ayrılmış, gruplara yerleştirmeden önce seviye tespit sınavı yapılmış, eğitim süresi sekiz yıl olup bu sürede öğrencilere maaş bağlanmıştır. Ayrıca, yetenekli öğrencilere ders vermeleri için icazetname verilmiştir. Ulug Bey Medresesi'nde eğitim gören Abdurrahman Câmî, Ali Kuşçu gibi öğrenciler, icazetname aldıktan sonra aynı medresede müderrislik yapmışlardır. (Valihocayev 2003: 22, 30-31).

Ulug Bey'in ölümünden sonra da medresenin faaliyetini devam ettirdiği aşağıdaki örnekten anlaşılmaktadır:

Ḫâce Ḫurd, Semerḳand taḫtınıŋ yek-ḳaleme ḳâḍîsidür ve ***Uluġ Big Mîrza medresesiniŋ*** *müderrisidür* (MN § 409/178.s)

Ni'met-âbâd Medresesi "Hüseyin Baykara'nın medresesi"

Nevâyî, İhlâsiyye medresesinin güney sınırının dışındaki İncil kanalının güney kıyısında Hüseyin Baykara'nın yaptırdığı medreseden bahseder ve medrese sayesinde halkın ihtiyaç ve fakirlikten kurtulduğunu, nimetinden yoksul ve zenginin şad olduğunu, o nedenle Nîmet-âbâd adı konulduğunu belirtir:

...ve bu İḫlâṣiyye medresesi cenûbı ḥaddiniŋ taşıdın kim İncil arığı aḳar ol arıġnıŋ cenûbî ḥaddi kim ḳıraġı bolġay şâr'-i 'âm durur ol ***Ḥażret binâ ḳılġan medresedin*** *kim* (V 6A/9-10)

Bu buḳ'a ki tâ binâsı bünyâd oldı
İl ḥâcet ile faḳrdın âzâd oldı
Dervîş ü ġanî ni'metidin şâd oldı
Bu vechdin atı ***ni'met-âbâd*** *oldı* (V 6A/14)

İḫlâṣiyye Medresesi "Nevâyî'nin yaptırdığı medrese"

Nevâyi'nin kişisel servetinin bir kısmını kamu işleri ve hayır kuruluşları için harcadığı bilinmektedir. O kuruluşlardan biri de İḫlâṣiyye medresesidir ve Nevâyî bu medrese temiz bir niyetle kurulduğu için İhlâsiyye adının konulduğunu söylemektedir:

...ol binâ-yı peyvendni hemvâr ḳılıp ***medrese binâ ḳılındı****... ve bu medreseġa kim ḫulûṣ-ı iḫlâṣdın yasaldı* ***İḫlâṣiyye*** *at ḳoyuldı* (V 5B/2; 6A/9)

Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâ'is*'te genelde kendi medresesi için "faḳirniŋ medresesi" ifadesini kullanarak birçok şair ve alimin bu medresede öğrenim gördüğünü belirtmektedir:

Mîr Ḥüseyn... yaḳında taḥṣîl üçün şehrġa kilipdür. ***İḫlâṣiyye medreseside*** *bolur* (MN § 274/121.s)

Mevlânâ Ebû Ṭâhir... ***bu faḳîrniŋ medreseside sabaḳ oḳur*** (MN § 182/96.s)

Mîr Esedu'llâh... öz mülkidin 'ilm ṭalebiġa şehrġa kilip irdi ve ***faḳîrniŋ medreseside*** *sabaḳ oḳur irdi* (MN § 260/117.s)

Müderris "ders veren; profesör" < A

Medresede ders veren öğretim görevlilerine *müderris* denmektedir (OTL: 827).

Timurlu döneminde müderrisler vâkıf ve sadrın ortak kararıyla atanmış, vâkıfın ölmesi halinde ise bu atama sadr tarafından yapılmıştır. O döneme ait atama belgelerinde müderrislerin sahip olması gereken özellikler şunlardır: müderris olarak atanacak kişi zeki, ferasetli, eğitimli ve bilgili olmalı, yüksek bir aileden gelmeli ve kendisinin edindiği ve soyundan gelen meziyetlere sahip olmalıdır. Ayrıca çok iyi öğretebilme ve ders anlatabilme yeteneği gibi eğitimle ilgili özelliklerinin yanında bilimsel donanıma sahip olmaları da vurgulanmaktadır (Yüksel 2009: 177-178).

Nevâyî'ye göre, müderrisin niyeti makam olmamalı ve bilmediği şeyleri anlatmaya kalkışmamalı, ders halkasını kendini güzel göstermek için düzenlememeli, övünmek için konuşup tartışmamalıdır (MK 107.s).

'Işḳ sırrın kimse taḥrîr itmedi taḳrîr hem
İy ***müderris*** *dime köp efsâne vü defterni yap* (FK 72/8)

"Ey müderris! Aşk sırrını kimse yazıya geçiremedi ve ifade edemedi, çok efsane anlatma, defteri kapat".

4.7.3. İhlâsiyye Medresesindeki Öğretim Görevlileri[19] ve Maaşları

O dönemde, her bir medresenin vakıfnamesinde ihtisaslara göre eğitim gören talebelerin sayısı belirlenmiştir. Buna uygun olarak *sadr-ı mütevelli, müderris, muid, hafız, imam, mukri, nakit (nöbetçi), mücavir, ferraş* gibi görevliler tayin edilmiştir (Valihocayev 2003: 8).

Timurlulardan hemen sonra Semerkant'a hâkim olan Şeybanîler dönemindeki bir medrese ile kıyaslandığında vakıf geliri oldukça yüksek olan İhlasiyye medresesinde çalışan müderrislerin ve öğrencilerin maaşlarının oldukça yüksek olduğu söylenebilir (Yüksel 2009: 180).

İhlasiyye medresinde görev alan eğitim memurları *müderris, hafız, şeyh, vaiz, imam* ve *mukridir*. Bu görevliler daha önce *Dinî İnanç* bölümünde anlatıldığı için burada sadece medrese görevlileri olarak sıralanmakta ve maaşlarından bahsedilmektedir.

[19] *Müderris, Ḥâfız, Şeyḫ, Vâ'iẓ, İmâm, Muḳrî* gibi görevlilerle ilgili daha önce bahsedildiği için burada tekrar edilmemiştir.

Müderris

Medresede iki *müderris* görev yapmakta olup karşılığında her biri yıllık bin iki yüz altın ve arpa buğdaydan oluşan yirmi dört yük tahıl almaktadır:

İki ʿalim-i muttaḳî ***müderris*** *bolġay her biriniŋ yıllıḳ vaẓîfesi miŋ iki yüz altun naḳde, yigirmi tört yük aşlıġ kim s̱ülüs̱ü arpa s̱üles̱ânı buġday bolġay* (V 8A/7-8)

Ḥâfıẓ

Medresede altı tane güzel sesli hafız bulunmakta, birinci olan hafıza yıllık biş yüz altın ve arpa, buğdaydan oluşan on beş yük hububat, diğer beş hafızın her birine yıllık nakit yüz seksen altın ve dört yük buğday verilmektedir.

Altı ḫoş-ḫân ***ḥâfıẓdın*** *muṣaddarġa yıllıḳ naḳde biş yüz altun, münâṣafa aşlıġ on biş yük, biş sâyirdin her birige yıllıḳ naḳde yüz siksen altun buğday tört yük* (V 8A/10-11)

Şeyḫ

Şeyh yıllık nakit bin altın ve arpa buğdaydan oluşan on yük hububat almaktadır:

*..**şeyḫḳa** yıllıḳ naḳde miŋ altun münâṣafa aşlıġ on yük* (V 8A/11-12)

Vâʿiẓ

Vaiz yıllık beş yüz altın ve yarısı arpa, yarısı buğday on yük hububat almaktadır:

*..**vâʿiẓġa** yıllıḳ naḳde biş yüz altun, münâṣafa aşlıġ on yük* (V 8A/12)

İmâm

İmam hem cami ve mescitte hem de mektepte görev almakta, yıllık maaşı nakit beş yüz altın ile on yük buğdaydan oluşmaktadır:

*..**imâmġa** mescid câmiʿde ḫaṭîb bolup mekteb dağı tutḳay yıllıḳ naḳde biş yüz altun, buġday on yük* (V 8A/12-13)

Muḳrî

Mukrinin yıllık maaşı iki yüz altın ve beş yük buğdaydır:

..***muḳrîġa*** *yıllıḳ naḳde iki yüz altun, buġday biş yük* (V 8A/13)

4.7.4. İhlâsiyye Medresesinde Öğrenci Sayısı ve Onlara Verilen Burs

Ders ḥalḳası "daire şeklinde oturan öğrenci topluluğu" < A+F

İslam eğitiminde müderrislerin etrafında içe içe daire şeklinde oturan dinleyici topluluğuna *halka* denmiştir. Halkaların düzeni bütün camilerde, mescidlerde ve bölgelerde ortak olup derse katılan kişi sayısı orada okutulan konuya göre değişiklik göstermiştir (Eshenkulova 2001: 35).

Vakfiyye'de öğrenci grubu, *ders halkası* veya *halka-i ders* olarak ifade edilmekte ve her ders halkası on bir öğrenciden oluşmaktadır:

Her ***ders ḥalḳasıda*** *on bir ṭâlib-i 'ilm kim muvaẓẓaf bolġaylar ta'yîn ḳılındı* (V 6A/8-9)

Aʿlâ "yüksek başarılı öğrenci" < A

Öğrenciler seviyelerine göre *a'lâ, evsaṭ* ve *ednâ* olmak üzere üç gruba ayrılmakdır. "Rütbece yüksek, şeref, şan" anlamındaki *a'lâ* sözcüğü (OTL: 28) burada yüksek başarılı öğrenciyi ifade etmektedir. Altı tane yüksek başarılı öğrencinin her birine aylık nakit yirmi dört altın ve yıllık beş yük buğday verilmektedir:

Altı a'lâ *her birige aylıḳ naḳde yigirmi tört altun, yılda buğday biş yük* (V 8A/9)

Evsaṭ "orta seviyeli öğrenci" < A

"Orta, orta halli" anlamındaki *evsaṭ* sözcüğü (OTL: 277) orta seviyeli öğrenci için kullanılmaktadır. Sekiz tane orta seviyeli öğrencinin her birine aylık nakit on altı altın, yıllık dört yük buğday verilmektedir.

Evsaṭ sikiz *aylıḳ her birige naḳde on altı altun, buğday yıllıḳ tört yük* (V 8A/9-10)

Ednâ "alt seviyeli öğrenci" < A

"Pek aşağı, çok alçak" anlamında *ednâ* sözcüğü (OTL: 231) alt seviyeli, başarısız olan öğrenciyi ifade etmektedir. Alt seviyede olan sekiz öğrencinin her biri aylık on iki altın, yıllık üç yük hububat almaktadır:

Ednâ sikiz *aylıḳ her birige naḳde on iki altun aşlıġ yıllıḳ üç yük* (V 8A/10)

4.7.5. İhlâsiyye Medresesi'ndeki Dersler

Fıkḥ uṣûli ve fürûʿı "fıkıh teorisi ve dalları" < A+T

İslam ibadet ve hukuk ilmi olan *Fıkḥ* medreselerde okutulan temel derslerden biri olmuştur ve Hukuk Teorisi için *usûlü'l-fıkh*, Maddi Hukuk için *füru'ü'l-fıkh* terimleri kullanılmıştır (Subtelny ve Khalidov 1995: 226-228). Nevâyî terimi *fıkḥ uṣûli ve fürûʿı* şeklinde Türkçeye uygun kullanmaktadır.

Ḥadîṯ fürûʿı ve uṣûli "hadis dalları ve teorisi" < A+T

Hadis ilmi medresede okutulan temel derslerden bir diğeridir ve Hadis Teorileri ve Hadis Dalları şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

Nevâyî, İhlâsiyye Medresesi'nde "fıkıh teorisi ve dalları" ve "hadis dalları ve teorisi" derslerinin iki müderris tarafından verilmesini belirtmektedir:

ve medreseniŋ şarḳı ve ġarbı ṣuffasıda iki müderris kim birisi ***fıkḥ uṣûli ve fürûʿı*** *ve birisi* ***ḥadîṯ fürûʿı ve uṣûli*** *aytḳaylar* (V 6A/8)

4.7.6. Medreselerde Okutulan Diğer Dersler

Ẓahir ʿulûmı veya **ʿulûm-ı ẓâhirî** "hadis, fıkıh ve kelâm gibi ilimler" < A

Mutasavvıflar dinî ilimleri biri zâhir, diğeri bâtın olmak üzere ikiye ayırmış; *hadis, fıkıh* ve *kelâm* gibi ilimlere zâhir ilimleri, zâhirî ilimlerle meşgul olanlara *zâhir ulemâsı, rüsûm ulemâsı* ve *ehl-i zâhir* demişlerdir (Uludağ 1992b: 188).

Mîr Maḫdûm… şehrġa taḥsîlġa kildi ve ***ẓahir ʿulûmın*** *tekmil ḳılġan çaġda…* (MN § 2/7.s)

ʿUlûm-ı bâṭınî "ruhani ilmler, tasavvuf" < A

ʿUlûm-ı bâṭınî, ise gizli hakikatları konu alan ve bu yolla insanı manevi kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilimdir ve bir diğer adı *tasavvuftur*. Mutasavvıflara göre, naslardaki gizli mânaları, ibadetlerin mânevî ve ahlâkî özünü, varlık ve olayların arkasındaki sırları açıklığa kavuşturan bâtın ilmi gizlidir ve onu halka açıklamak câiz değildir (Uludağ 1992: 188).

Ḫâce ***ʿulûm-i ẓâhirî ve bâṭınîni*** *tekmil ḳılıp irdi* (MN § 4/9.s)

Ṭıb "tıp" < A

Medreselerde okutulan bir diğer bilim dalı *ṭıb*'tır (OTL: 1290) ve bu alanda tabip ve hekimler yetiştirilmektedir.

Sözcüğün örneği *ḥikmet* maddesinde verilmiştir.

Ḥikmet "felsefe; fizik" < A

Geniş kapsamlı bir terim olan *ḥikmet*, "felsefe; fizik; öğüt verici, manalı söz" gibi anlamlara gelmektedir.

*Mîr İslâm-i Ġazzâlî… **ṭıb ve ḥikmetde** mahâreti bar irdi* (MN § 13/15.s)

ʿUlûm-i ġarîbe "gaybden haber verme, fala bakma gibi bilgiler" < A

Gözle görülmeyen gayp aleminden haver verme, fala bakma, büyü, tılsım gibi bilgilere *ʿulûm-i ġarîbe* denmektedir (OTL: 1304).

*Ḫâce meşhûrdur kim **ʿulûm-i ġarîbe** hem bilür irdi… (*MN § 4/9.s)

Riyâżî "Matematik" < A

Hesapla, matematikle ilgili ilme *riyâżî* denmektedir (OTL: 1046) ve örnekte Uluğ Bey'in astronomi ve matematikte iyi olduğu belirtilmektedir.

*Uluġ Big Mîrzâ.. hey'et ve **riyâżîni** ḫûb bilür irdi..* (MN § 444/194.s)

ʿUlûm "İslam dini hakkında bilgiler" < A

"İlimler, bilgiler" anlamına gelen *ʿulûm* sözcüğü (OTL: 1304) İslam dini ile ilgili bilgileri ifade etmektedir (Kutluer 2000: 113).

Sözcüğün örneği *ʿulûm-i ʿarabiyye* maddesinde verilmiştir.

Fünûn "fenler" < A

"Hüner, marifet, sanat" anlamına gelen *fünûn* sözcüğü (OTL: 294) İslam sanatını ifade etmektedir (Koç 2009: 90).

Sözcüğün örneği *ʿulûm-i ʿarabiyye* maddesinde verilmiştir.

ʿUlûm-i ʿarabiyye "Arap dili ve edebiyatı" < A

Arap dili ve edebiyatına *ʿulûm-i ʿarabiyye* denmektedir (OTL: 39).

*Ḫâce Evḥad-i Müstevfî… köprek **'ulûm ve fünûnnı** bilür irdi, be-taḫṣîṣ **'ulûm-i 'arabiyyeni**…* (MN § 48/32.s)

4.7.7. Astronomi ve Terimleri

Felekkiyât "astronomi" < A

Gök bilimi veya astronomiye *felekkiyâṭ* denmektedir (OTL: 293).

*Ḫâce Evḥad-i Müstevfî… **Felekkiyât'**da şöhreti bar irdi* (MN § 48/32.s)

Hey'et "astronomi" < A

Gök bilimi *hey'et* şeklinde de anılmaktadır (OTL: 414).

*Uluġ Big Mîrzâ.. **hey'et** ve riyâżîni ḫûb bilür irdi..* (MN § 444/194.s)

Zîc "astronomi cetveli" < A

Yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanan cetvele *zîc* denmiştir (OTL: 1383).

Çü baḫt aḫteri sa̓d olmadı ni sûd ay kim
*Sipihr **zîcini** ḥall ḳılġalı raṣad ḳıldıŋ* (GS 371/6)

"Talih yıldızı uğurlu olmadı ne fayda hey, çünkü gök cetvelini çözmek için gözlem yaptın".

Raṣad bağla- "gezegenleri, yıldızları gözlemlemek, dürbünle izlemek" < A+T

"Gözleme, ölçme" anlamındaki Arapça *raṣad* sözcüğü Türkçe *bağla-* fiiliyle bir araya gelerek "gezegenleri, yıldızları gözlemlemek, dürbünle izlemek" anlamında bir birleşik fiil oluşturmaktadır. Örnekte Uluğ Bey'in astronomi cetveli hazırladığı ve göğü gözlemlediği anlatılmaktadır:

*Uluġ Big Mîrzâ…**zîc** bitidi ve **raṣad bağladı*** (MN § 444/194.s)

Usṭurlâb "yıldızların yükseklik derecesini bulmakta kullanılan alet" < A

Usṭurlâb, gök biliminde yıldızların dünyaya göre yüksekliği bulmak için kullanılan bir alettir (OTL: 1308; VEWT: 167).

*Ol ḳuyaştın ayru sarıġ çihrem **usṭurlâb** dik*

Körgüzür tırnaġ ile bî-ḥad raḳam bisyâr ḫaṭ (BV 281/6)

"O güzel sevgiliden ayrıyken soluk yüzüm usturlap gibidir, tırnakla sınırsız rakam ve çok çizgi gösterir".

Taḳvim "takvim" < A

Uluğ Bey, *Hicrî, Farisî, Rumî, Melikî, Hıtay* ve *Uygur* gibi çeşitli takvimlerinden bahseder ve Müslüman ülkelerinde olduğu gibi Timurlularda Hicrî takvimin kullanıldığını belirtir (Uluğ Bey 2012: 27).

Nevâyî'nin zîci ve usturlabı işe yaramaz ve takvimi yanlış bölünmüş müneccimleri eleştirdiği örnekten takvimi müneccimlerin belirlediği anlaşılmaktadır:

Müneccim ki… zîci hîc ve ***taḳvîmi*** *ġalat-taḳsim ve uṣturlâbı vâcibü'l-ictinâb ve bî-fâyide vü semer* (MK 131.s)

4.7.8. Kütüphane

Kütüb-ḫâne "kütüphane" < A+F

Timurlular döneminde birçok kütüphane inşa edilmiş, diğer kurumlara verilen değerler kadar kütüphanelere de önem verilmiştir. Şahruh'un, Herat'ta inşa ettirdiği medresenin kütüphanesini usul ve furu', dinî ve tabiî ilimlerle ilgili kitaplar ve dünyanın her tarafından getirttiği nadide eserlerle doldurduğu söylenmektedir. Uluğ Beg'in ise dünyanın en büyük kitap koleksiyonu yapanlar arasında sayıldığı ve kütüphaneler yaptırdığı bilinmektedir. Nevâyî'nin kütüphanesi de en önemli kütüphanaler arasında olmuştur (Eshenkulova 2001: 97-98).

Barça hümâyûn ***kütüb-ḫâneġa*** *yitip irdi ve andaġı kütüb silkige kirer şerefîn kesb itip irdi* (M 338.s/24)

SONUÇ

"Dil, kültürün aynasıdır" fikrinden yola çıkarak ele alınan *Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinde Kültürel Söz Varlığı* adlı doktora tezi Nevâyî dönemi Türk kültürünü Nevâyî'nin eserlerine yansıyan yönleriyle ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Nevâyî'nin bütün eserleri taranmış ve konuyla ilgili tespit edilen söz varlığı *sosyal durum, kültürel durum ve iktisadi durum* olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiştir. Her bölüm alt başlıklara ayrılmış, eserlerden elde edilen söz varlığı bu başlıklara göre tasnif edilmiş, ardından şiir ve düz yazı örnekleri verilerek Timurlu dönemini ne derece yansıttığı sorgulanmaya çalışılmıştır.

Sosyal Durum bölümü *Aile ve Akrabalık, Evlenme ve Boşanma, İdari Yapı ve Devlet Yönetimi, Saray Görevlileri, Hükümdarlık Simgeleri, Yurt ve Yerleşim Birimleri, Halk, Etnik Gruplar, Meslekler, Yoksullar ve Zenginler, Hırsızlar ve Eşkıyalar, Kölelik, Çocuklar, Güvenlik, Yargı ve Ceza, Oyun-Eğlence-Bayram, Giyim Kuşam, Süs-Süslenme-Süs Malzemeleri ve Güzellik, Ev-Çadır ve Eşyalar, Aydınlanma ve Isınma, Mutfak ve Yeme İçme, Zaman-Mevsim ve Ölçü Birimleri, Sağlık* olmak üzere toplam 23 alt başlık altında incelenmiştir.

Aile ve Akrabalık'ta Türklerde anneye, babaya ve evlada verilen değer, baba-oğul ilişkisi, evlatlık kavramı, kardeşlik, sistemli akrabalık ilişkileri, akrabalığın sadece kan bağına veya evlilik durumuna göre değil insani ilişkilere de dayandığı gözlemlenmiştir.

Evlenme ve Boşanma başlığında evlilik, nişan, düğün çeşitleri, düğün türküleri, evlilik adetleri ve boşanma durumları tespit edilmiştir. Evlenmeyi ifade eden *öylen-/üylen-, -A nikâḥ ét-, ḫatun/ḳız al-, -A tig-* gibi yapıların cinsiyetlere göre kullanıldığı, nişanlı olma durumunu belirten *ataġlıġ, nâm-zed* sözcüklerinin sadece kızlar için tercih edildiği, evlenme nedeniyle *zifâf (toyı), ḳız köçürür toyı* gibi birkaç düğün ve eğlencenin düzenlendiği, bu düğünlerin *çenge, öleŋ* gibi şarkı ve türküler eşliğinde gerçekleştiği, *yaşun-, yükün-, saçıḳ, kâbîn* gibi adetlerin uygulandığı görülmektedir.

İdari Yapı ve Devlet Yönetimi başlığında devlet yöneticileri ve resmi unvanlar, saray görevlileri ve hükümdarlık simgeleri tespit edilmiştir. Hükümdarları belirten *hân, ḳaan, ḫâḳân, mîrza* gibi unvanların yöneticilerin soyuna ve mertebesine göre kullanıldığı, katipler, bekçiler, aşçılar, divan görevlileri, lalalar başta olmak üzere sarayda görev yapan birçok memurun dönemin idari durumunu yansıttığı, hükümdarlık simgelerinden de devlet işlerinin nasıl yürütüldüğü görülmektedir.

Yurt ve Yerleşim Birimleri'nde büyük şehirlerden küçük köylere, mahallelere ve sokaklara kadar ayrılan *şehr, vilâyet, ḳaṣaba, kint, nevâḥî, ḳarye, ḳışlaġ, mevżi', bölüg, maḥalle, kûçe/küçe* gibi farklı yerleşim yerleri tespit edilmiştir.

Halk başlığında halkın sosyal ve ekonomik duruma göre seçkin ve sıradan şeklinde sınıflara ayrıldığı ve *ḫâṣ, 'âm, ḫalḳ, il, ulus* şeklinde adlandırıldığı görülmektedir.

Etnik Gruplar başlığında *Ḫalac, Özbek, Türk, Türkmen, Uyġur* gibi Türk boyları, *Barlas, Tarḫan, Erlat/Arlat, Bilgüt, Ḳıyat, Ḳoŋrat, Sulduz* gibi Çağatay boyları ve *'Acem, 'Arab, Çirkes, Ḫıtâyî, Taġmaç, Ḳalmaḳ, Moġul, Sart* gibi farklı etnik gruplar yer almaktadır.

Meslekler başlığında tespit edilen zanaatçılar, zanaat mekanları, silahçılar ve silah ustaları, aşçılar ve ekmekçiler, helvacılar, kumaşçı ve dokumacılar, falcılar ve falcılık, kitap işiyle uğraşanlar ve diğer meslekler, dönemin meslek ve üretim hayatıyla ilgili ipuçları vermektedir.

Yoksullar ve Zenginler başlığında zenginlik, fakirlik, her devirde görülen dilencilik durumu, yoksullara yardım etme kavramları gözlemlenmiştir.

Hırsızlar ve Eşkıyalar başlığında tespit edilen *oġrı, kîse-bür, ḳaraḳçı* sözcükleri her devirde olduğu gibi hırsızlık, yankesicilik, haydutluk, soygunculuk olaylarının olduğuna işaret etmektedir.

Kölelik başlığında tespit edilen *ḳul, bilgü, memlûk, ḫ^{v}âce, ḳız ḳaravaş, kenîz* sözcükleri dönemin kölelik uygulaması, kölelikten kurtulma, köle damgası, köle sahibi olma ve cariyelik durumunu göstermektedir.

Çocuklar başlığında çocukların *çubuktan binek yapma, akşamları kuş yakalama, yuvadan kuş yavrusu yakalama, kuşlarla oynama, kelebek yakalama, ateşle oynama, deliye taş atma, meyve koparma, çiçeklerle ve aynalarla oynama* gibi ilgi ve uğraşları, *helva için ağlama, okuldan kaçma* gibi doğal hareketleri, *yaşunmaḳ, üzük yaşur-, aḳ süŋek gibi, gülḫâce gül* çocuk oyunları devrin çocukluğunu yansıtmaktadır.

Güvenlik başlığında *ḳaravul, 'ases, şıḥne, tün-ḳaṭâr, muḥtesib, daruġa, der-bân, pâs-bân* gibi devlet güvenliğinden sorumlu güvenlik ve emniyet görevlileri, şehirlerin güvenliğini sağlayan kaleler görülmektedir.

Yargı ve Ceza başlığında tespit edilen sözcükler yargıların genelde İslam hukukuna göre gerçekleştiğini, davalarda kadıların karar verdiğini, duruşmalarda mutlaka görgü tanıklarına başvurulduğunu, *diyet, ḳışâṣ, ilik kis-, dârġa çik-, boynın çap-*, ceza türlerinin uygulandığını, mahkumların hapishanelere atılarak çeşitli araçlarla bağlı tutulduğunu göstermektedir.

Oyun-Eğlence-Bayram başlığında zeka oyunlarından yaygın olarak *şatrenç* ve *nerd* oyunlarının oynandığı, bedensel oyunlardan güreşlerin ve *çevgân, ḳabaḳ* gibi atlı oyunların düzenlendiği, *Nev-rûz, Rûze ʿıydı, Ḳurbân ʿıydı, Rebîʿü'l-evvel ayınıŋ on ikisi, İstiftâḥ küni, Berât* gibi bayram ve özel günlerin kutlandığı tespit edilmiştir.

Giyim Kuşam başlığında tespit edilen kumaş, kürk ve kıyafet adlarının toplumsal statüyü ve sınıf ayrımını belirttiği, erkek başlıklarının renk ve malzemelerine göre adlandırıldığı, kadın peçe ve başörtülerinin çeşitliliği, aksesuar olarak kemer ve kuşak çeşitlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Süs-Süslenme-Süs Malzemeleri ve Güzellik başlığında tespit edilen makyaj malzemeleri, güzel kokular, takılar, süs aksesuarları, süslenme eylemleri dönemin kadınlarının güzelliğe ve zarafete önem verdiğinin bir göstergesidir.

Ev-Çadır ve Eşyalar başlığında görülen çadır türleri ve çadır malzemeleriyle ilgili sözcükler toplumsal sınıf fark etmeksizin çadır kültürünün ve yaylak-kışlak hayatının devam ettirildiğinin bir kanıtıdır.

Aydınlanma ve Isınma başlığında tespit edilen *çerâġ, çerâġçı, meşʿal, meşʿaleçi, şemʿ, fetîle, legen, kükürd, otun, kömür, tézek, oçaḳ, çaḳmaḳ taşı* gibi sözcükler dönemin aydınlanma ve ısınma araçları ile ilgili ipuçları vermektedir.

Mutfak ve Yeme İçme başlığında görülen sözcükler dönemin her türlü mutfak eşyalarını, etli, hamurlu, tahıllı, sütlü yemekler, şetbetler, mezeler ve tatlılar, meyve ve sebzeler olmak üzere yiyecek çeşitlerini, Türklerin her devirde olduğu gibi misafirperverliğini ve misafirlerin belirli adetlere göre ağırlandığını ortaya koymaktadır. Bu başlık altında ele alınan *İçki Kültürü* kapsamlı konulardan olup dönemin içki kültürünü yansıtmaktadır. Bu başlık altında tespit edilen sözcükler içki meclisi, içki ritüelleri, içki türleri, şarap üretimi, içki kapları, içme eylemleri, sarhoşluk, içkiye katılan maddeler ve içki mekanları şeklinde sınıflandırılarak incelenmiştir.

Zaman-Mevsim ve Ölçü Birimleri başlığında zaman dilimleri, mevsim, vakit, ay, gün ve ölçü bildiren sözcükler incelenerek dönemin zaman ve ölçü anlayışı ortaya konmuştur.

Sağlık başlığında hastalar, hastalıklar, yaralar, hastaneler, tedavi yöntemleri, ilaçlar, tıbbî malzemeler, sağlığa kavuşma, hasta ziyareti başlıkları altında sınıflandırılan sözcükler dönemin sağlık konusundaki uygulamalarıyla ilgili ipuçları vermektedir.

Kültürel Durum bölümünde *Dini İnanç, İslam Öncesi İnanç İzleri, Ölüm, Sanatlar, Atçılık ve At Takımları, Askerlik-Ordu ve Savaş Aletleri* olmak üzere toplam 6 alt başlık bulunmaktadır.

Dini İnanç başlığında tespit edilen sözcükler dönem halkının İslam inancına sahip olduğunu ve İslam'ın temellerine uyulduğunu göstermekte, Allah, cennet, cehennem ve kıyamet kavramları, devrin din görevlileri, tekkeleri, Nevâyî'nin yaptırdığı tekke ile ilgili bilgiler vermektedir.

İslam Öncesi İnanç İzleri başlığında tespit edilen sözcükler eski devirlere ait *yada taşı, yamgur du'âsı, silkinçek, arbag̈, yaman köz* gibi inanç kalıntılarıyla ilgili bilgiler içermekte ve bu inançların devam ettirildiğine işaret etmektedir.

Ölüm başlığında tespit edilen sözcükler ölüm kavramını, o dönemde uygulanan yas tutma davranışlarını, yas rengini, taziye adetini, mezar ve defin durumunu ve ölümle ilgili örtmece kullanımını gözler önüne sermektedir.

Sanatlar ana başlığı *Güzel Sanatlar, İşitsel Sanatlar, Sahne Sanatlar* ve *Edebiyat* şeklinde dörde ayrılmaktadır. *Güzel Sanatlar* maddesinde görülen sözcükler Timurlu dönemindeki mimarlık sanatı, mimari unsurlar, süsleme ve tasarım, bağlar ve güzel sanat ustalarıyla ilgili bilgiler içermektedir.

İşitsel Sanatlar başlığında tespit edilen sözcükler dönemin zengin müzik kültürünü, makam çeşitlerini, oyunları, şarkı ve türküleri, ezgileri, sanatçıları, çalgı türlerini yansıtmaktadır.

Sahne Sanatları başlığında tespit edilen sözcükler dönemin kukla oyunları ve oyuncuları, taklitçi, maskara, hokkabaz, sihirbaz gibi toplumu eğlendiren diğer kişilerle ilgili ipuçları vermektedir.

Edebiyat başlığında dönemin edebî durumunu yansıtan *beyâż, şi'r, mu'ammâ, bedîhe* gibi kavramlar, *meselgûy, g̈azalgûy, mesnevigûy, nez̤âyîr-ẖᵛân, ḳışṣa-sâz, ḳışṣa-ẖᵛân* gibi anlatıcılar ele alınmıştır.

Atçılık ve At Takımları başlığında görülen at ve atçılıkla ilgili sözcüklerin sıklığı her devirde olduğu gibi, Türklerin at yetiştirmeye olan ilgisini ve atın o devirdeki önemini göstermektedir. Burada at türleri, atların yaşlarına göre ayrılması, at donları, at takımları ve at bakıcılığı ile sözcükler incelenmiştir.

Askerlik-Ordu ve Savaş Aletleri başlığında tespit edilen sözcükler ordu, askeri birlikler, savaş giysileri ve silah türlerini içermekte ve devrin askeri yapısını ve ordu düzenini göstermektedir.

İktisadi Durum bölümü *Para, Ticaret, Vergi, Tarım, Hayvancılık, Avcılık, Eğitim* olmak üzere toplam 7 alt başlığa ayrılmaktadır.

Para başlığında dönemin *altun, kümiş, pul, yarmaḳ/g̈, dînâr, direm, tenge* gibi para birimleri ve borç kavramı ele alınmıştır.

Ticaret başlığında alım satım işleri, ticaret yapan kişiler, çarşı pazarlar, dükkanlar, kervancılık, çarşı ve ribat hamamları ve yeme içme yerleri ile ilgili sözcükler incelenmiştir.

Vergi başlığında dönemin vergi sistemi ve *tamġa, salıġ, ḫarâc, 'öşr, bâc* gibi vergi türleriyle ilgili sözcükler yer almaktadır. Bu sözcükler devletin gelir kaynağının genelde vergilerden oluştuğunu göstermektedir.

Tarım başlığı bağlar, çiftçiler, toprağı sürme, ekip biçme ve sulama, tarım ürünleriyle ilgili sözcükleri içermektedir. Tespit edilen sözcükler o dönemde tarımın geliştiğine ve her türlü ürünün yetiştirildiğine işaret etmektedir.

Hayvancılık başlığında tespit edilen sözcükler dönem hayvancılığının büyükbaş, küçükbaş ve kümes hayvancılığından oluştuğunu, ipek böcekçiliğinin yapıldığını göstermektedir.

Avcılık başlığında tespit edilen sözcükler dönemin zengin avcılık kültürünü yansıtmakta olup, avın geyik avlama, domuz avlama, kuş avlama şeklinde ayrı ayrı gerçekleştirildiği, avcıların avladıkları hayvanlara göre *kiyikçi, tavuşkançı, ḳuşçı, ḳazçı, ḳuçı, turnaçı, kebûter-bâz* şeklinde adlandırıldığı, bunun yanı sıra balık avının da yapıldığı görülmektedir.

Eğitim başlığında tespit edilen sözcükler bu devirde eğitime çok önem verildiğinin bir göstergesidir. Sözcükler eğitim türleri, medrese eğitimi, medreseler, medrese görevlileri, medrese dersleri ile ilgili bilgiler içermektedir.

Çalışmada toplam 1094 sözcük unsuru incelenmiş olup sözcüklerin 375'ini Türkçe, 238'ini Arapça, 203'ünü Farsça, 44'ünü Moğolca, 44'ünü Arapça+Türkçe, 41'ini Farsça+Türkçe, 9'unu Türkçe+Farsça, 2'sini Türkçe+Arapça, 3'ünü Türkçe+Farsça+Türkçe, 8'sini Moğolca+Türkçe, 7'sini Farsça+Arapça+Türkçe, 6'sını Arapça+Farsça+Türkçe, 1'ini Arapça+Farsça+Arapça+Türkçe, 3'ünü Türkçe+Arapça+Türkçe, 21'ini Arapça+Farsça, 8'ini Farsça+Arapça, 1'ini Farsça+Arapça+Farsça, 1'ini Türkçe+Moğolca, 1'ini Moğolca+Farsça, 3'ünü Soğdca, 1'ini İtalyanca, 1'ini Çince, 1'ini Yunanca, 1'ini Urduca, 61'ini kökeni bilinmeyen sözcükler ve 7'sini özel adlar oluşturmaktadır.

Tablo 2. Sözcüklerin dağılımı

Türkçe	375	Farsça+Arapça+Türkçe	7
Arapça	238	Arapça+Farsça+Türkçe	6

Farsça	203	Arapça+Farsça+Arapça+Türkçe	1
Moğolca	44	Türkçe+Arapça+Türkçe	3
Arapça+Türkçe	44	Arapça+Farsça	21
Farsça+Türkçe	41	Farsça+Arapça	8
Türkçe+Farsça	9	Farsça+Arapça+Farsça	1
Türkçe+Arapça	2	Türkçe+Moğolca	1
Türkçe+Farsça+Türkçe	3	Moğolca+Farsça	1
Moğolca+Türkçe	8	Soğdca	1
İtalyanca	1	Çince	1
Yunanca	1	Urduca	1
Özel adlar	1	Kökeni soru işaretli olanlar	61

Tablo 3. Sözcüklerin bölüm ve başlıklara göre dağılımı

Sosyal Durum		**Kültürel Durum**		**İktisadi Durum**	
Aile ve Akrabalık	35	Dini İnanç	34	Para	12
Evlenme ve Boşanma	17	İslam Öncesi İnanç	7	Ticaret	26
İdari Yapı	17	Ölüm	36	Vergi	7
Saray Görevlileri	22	Sanatlar	107	Tarım	34
Hükümdarlık Simgeleri	14	Atçılık	45	Hayvancılık	16
Yurt ve Yerleşim	11	Askerlik	45	Avcılık	36
Halk	5	**Toplam**	**274**	Eğitim	34
Etnik Gruplar	19			**Toplam**	**165**
Meslekler	51				
Yoksullar ve Zenginler	8				
Hırsızlar	3				
Kölelik	6				
Çocuklar	4				
Güvenlik	12				
Yargı ve Ceza	15				
Oyun, Eğlence, Bayram	42				
Giyim Kuşam	61				
Süs, Süslenme	31				

Ev, Çadır ve Eşyalar	27				
Aydınlatma ve Isınma	16				
Mutfak ve Yeme İçme	154				
Zaman, Mevsim, Ölçü	34				
Sağlık	54				
Toplam	**655**				

Tespit edilen sözcüklerin 655'i dönemin sosyal durumunu, 274'ü kültürel durumunu, 165'i iktisadi durumunu yansıtmakttığı görülmüştür.

Deyimler dili konuşan toplumun anlatımdaki gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli ögelerdir. Deyimler kimi zaman yüzyıllar boyunca hiç değişmeden, kimi zaman sözcüklerinde yenilenmelerle yaşamakta, yeni deyimler de aktarılabilmektedir (Aksan 1996: 31). Türkçenin her döneminde olduğu gibi, Nevâyî'nin eserlerinde de yüzlerce deyim görülmekte fakat bu deyimler ayrı bir çalışmaya konu olacak boyuttadır. Ancak o dönem toplumunun dünya görüşünü ve anlatımı biçimini yansıtmak adına eser örneklerinde karşımıza çıkan deyimler bağlam içerisinde yorumlanmıştır. Deyim örnekleri şunlardır: *yolu(ŋ)da başım gûy it-, börk ornıġa baş ilt-, igne salsa yere tüşmegey, igne bile tağnı ḳazmak, ocağı ḳurut, su kitürmek hemân u kûze sındurmaḳ hemân irmiş, aş tart-, kazan astur-, tuḥfe çik-, cigeri kebâb bol-, çağırġa/meyġa tüş-, yaraġa tuz sip-, başıŋġa ivrülüp sadḳa bol-, ḳara çırma-, 'âlemġa vedâ ḳıl-, Tiŋri raḥmetiġa bar-, can terkini ḳıl-, cân tapşur-, fitrâkime baş bağla-, it ürür kervar yürür.*

Bir dilin söz varlığı içinde yer alan atasözleri bir toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen sözlerdir (Aksan 1996: 33). Nevâyî'nin eserlerinde de pek çok atasözü örneğine rastlamak mümkündür. Bağlam içerisinde karşımıza çıkan atasözleri şunlardır: *oġlı zengîge ḥûr-veş körünür; uşaḳlar işi nime bolmas, piste ḳabuzağı kime bolmas; ḳaṣṣâb köp bolsa ḳoy murdâr öler; altun ısırġa ki ḳulaḳ ağrıtur, zer-ḥal ötükdür ki ayaḳ ağrıtur; kömür ara ilig urgan iligni ḳara kılur; sunıŋ mezesi muz bile aşnıŋ ta'mı tuz bile; ikki ḳılıç bir ḳında bola almas; oḳî ki yaydın çıḳtı; Her ni ikseŋ anı oḳ çunki orar-sin âḫir, her ḳoynı öz ayağı birle as.*

Bu çalışma sonucunda, Nevâyî'nin, eserlerini sadece sanatsal ve estetik kaygılarla yazmadığı, bağlı olduğu toplumun yaşam tarzını ve kültürünü ana hatlarıyla ortaya

koyduğu, Türk kültür tarihine kaynaklık edebilecek bir nitelik taşıdığı için bu tür edebi eserlerin toplumla birlikte incelenmesi gerektiği ve bunun hem tar ihçilere, hem dilcilere, hem de kültür araştırmacılarına önemli bilgiler sunabileceği görülmüştür.

KAYNAKÇA

Abdurrezzâk Semerkandî (2008). Matla'i Sadeyn ve Mecma'-ı Bahreyn, Çev. A. Urınbayev, 2. C., Özbekistan Yay., Taşkent.

Aka İ. (1991a). Timur ve Devleti, TTK Yay., Ankara.

Aka İ. (1994b). Mirza Şahruh ve Zamanı, TTK Yay., Ankara.

Akarsu B. (1998). Dil-Kültür Bağlantısı: Wilhelm von Humboldt'da, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Akın G. (2011). Antropololi ve Antropoloji Tarihi, Tiydem, Ankara.

Aksan D. (1996). Türkçenin Sözvarlığı: Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar, Engin Yayınevi, Ankara.

Aksan D. (2008). Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Aksan D. (2015). Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim, C. I-III, TDK Yay., Ankara.

Alan H. (2007a). Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular: 1360-1506, Ötüken Yayınevi, İstanbul.

Alan H. (2009b). Muizzü'l-ensab'ın Timurlu Teşkilâtı Tarihi Bakımından Değerli, Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu 13-19 Temmuz 2009, s. 527-548, Ankara.

Alfirenko NF. (2010). Lingvokul'turologiya: Tsennostno-Smıslovoye Prostranstvo Yazıka, İzdatel'stvo Flinta, Moskva.

Algar, H, Alparslan A. (1998). Hüseyin Baykara, DİA, C. 18, İstanbul.

Alî Şîr Nevâyî (2003). Ġarâ'ibü'ş-Şıġar İnceleme-Karşılaştırmalı Metin, Haz. Günay Kut, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2016). Nevâdirü'ş-Şebâb, Haz. M. Metin Karaörs, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2002). Bedâyi'u'l-Vasaṭ, Haz. Kaya Türkay, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (1996). Fevâyidü'l-Kiber, Haz. Önal Kaya, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2015). Hayretü'l-Ebrâr, Haz. Vahit Türk, Şaban Doğan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2012), Ferhâd ü Şîrîn, Haz. Gönül Alpay Tekin, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2011). Leylî vü Mecnûn, Haz. Ülkü Çelik Şavk, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2015). Sebʿa-yi Seyyâr, Haz. Güzin Tural, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2001). Sedd-i İskenderî, Haz. Hatice Tören, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2015). Mecâlisü'n-Nefâyis, Haz. Kemal Eraslan, A. Naci Tokmak, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (1996). Nesâyimü'l-Maḥabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, Haz. Kemal Eraslan, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2015). Mîzânu'l-Evzân, Haz. Kemal Eraslan, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (1996). Muḥâkemetü'l-Luġateyn, Haz. Sema Barutçu Özönder, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2017). Münacât, Çihil Hadis, Nazmü'l Cevâhir, Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn, Haz. Vahit Türk, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (1995). Lisânü'ṭ-Ṭayr, Haz. Mustafa Canpolat, TDK Yay., Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (1993). Mahbûbu'l-Kulûb, Haz. Zuhal Kargı Ölmez, YDT, HÜ, Ankara

Alî Şîr Nevâyî (2016). Mahbûbu'l-Kulûb: Gönüllerin Sevgilisi, Haz. Vahit Türk, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Alî Şîr Nevâyî (1993). Târîḫ-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîḫ-i Mülûk-i ʿAcem, Münşeʿât, Haz. A. Deniz Abik, YDT, AÜ, Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (2006), Ḫamsetü'l-Müteḥayyirîn, Haz. A. Deniz Abik, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Alî Şîr Nevâyî (1971). Ḥâlât-ı Seyyid Ḥasan Big, Haz. Kemal Eraslan, Türkiyat Mecmuası C. XVI, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Alî Şîr Nevâyî (1980). Hâlât-ı Pehlevân Muḥammed, Haz. Kemal Eraslan, Türkiyat Mecmuası C. XIX 1977-1979, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Alî Şîr Nevâyî (2015). Vakfiye, Haz. Vahit Türk, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.

Alimjanova G. (2016). Karşılaştırmalı Kültürdilbilim: Dil-Kültür-İnsan, Rusça Aslından Çev. Seyhan Uçar, Şekip Aktay, Gazi Kitabevi, Ankara.

Alişova M. (2020). Kırgız Cana Anglis Tilderinde Düynönün Tildik Sürötün Salıştırıp İzildöö: Körköm, Stilistikalık Tildik Karacattardın Negizinde, YDT, K.Karasayev Bişkek Ulusal Üniversitesi, Bişkek.

Allen T. (1983). Timurid Herat, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.

Altıntaş A. (2007). Gül ve Gülsuyu: Tarihte, Tedavide ve Gelenekteki Yeri, Tempo Matbaacılık, İstanbul.

Arat RR. (1979). Kutadgu Bilig III İndeks, İndeksi Neşre Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul.

Atıcı Arayancan A. (2013). Karakoyunlu ve Akkoyunlularda Toy, Şenlik ve Eğlence Kültürüne Genel Bir Bakış, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 6, S. 27., s. 119-126.

Arslan M. (2000a). Divan Şiirinde Satranç ve Satranç Istılahları, Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri, s. 1-25, Kitabevi Yay., İstanbul.

Arslan M. (2000b). Divan Şiirinde Tavla ve Tavla Istılahları, Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri, s. 27-42, Kitabevi Yay., İstanbul.

Ata A. (1997). Nâşırü'd-dîn bin Burhânü'd-din Rabġūzî Ḳıṣaṣü'l-Enbiyâ, II Dizin, TDK Yay., Ankara.

Ata A. (1998). Nehcül'l-Ferâdîs, III Dizin-Sözlük, TDK Yay., Ankara.

Aybet N. (1987). Fuzûlî Dîvânı'nda Maddî Kültür, YYT, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Aydın ÖH. (2020). Timurlu Devleti'nde Emirlerin Rolü YYT, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Bahadırov R. (1996). Amir Temur va Temuriylar Davridagi İlmlar Rivaci, Obsçestvennıye Nauki V Uzbekistane, No 7-10, s. 101-106, Taşkent.

Bakırcı F. (2016). Öleng/(y) Ölen Sözcüğü ile Nevâyî ile Babur'da Bir Tür Olarak Öleng, Türkiyat Mecmuası, C. 26, S. 2, s. 63-74.

Barthold VV. (1930). Ulug Bey ve Zamanı, Çev. Tahiroğlu Akdes Nimet, Evkaf Matbaası, İstanbul.

Barthold VV. (1975). Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Haz. Kazım Yaşar Kopraman, Afşar İsmail Aka, Ankara.

Barthold VV. (2014). Orta Asya: Tarih ve Uygarlık, Çev. D.Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul.

Bayraktar N. (2014). Dil Bilimi, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Bayraktar S. (2019). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Bir Kültür Aktarım Aracı Olarak Kalıp Sözler, YDT, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Bayram E. (2010). Fehîm-i Kâdîm Dîvânı'nda Kültür Unsurları, YYT, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.

Baytop, T, Bozkurt N. (2005). Misk, DİA, C. 30, İstanbul.

Bertels EE. (1965). İzbrannıye Trudı: Navoi i Cami, Nauka, Moskva.

Biçer Özcan Ş. (2007). Timur Devri Herat Tezhip Ekolü: Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi, Sanatta Yeterlilik Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Blair ShS. (1996) Timurid Signs of Sovereignty, Oriente Moderno, Anno 15 (76), Nr. 2, La Civilta Timuride Come Fenomeno İnternazionale, Volume II (Letterature-Arte), s. 551-576.

Bodrogligeti AJE. (1998a). Orta Asya Türklerinin Kültür Mirası ve Klasik Orta Asya Türk Edebiyatı, Toplumsal Tarih Dergisi C. 9, S. 54, Haziran, s. 53-63, İstanbul.

Bodrogligeti AJE. (2012b). Orta Asya Hicvinin Bir Şaheseri: Ahmedî'nin Telli Sazların Münazarası, Çev. Ayşegül Sertkaya, İÜ Edebiyatı Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 35 (35), s. 229-282.

Bogdanoviç GYU. (2014). Çağdaş Kültürdilbilimde Bazı Terimler Üzerine, Çev. Dohman. Ü., "Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar", Gazi Kitabevi, Ankara.

Borovkov AK. (1961). Badâ'i' Al-Lugat, Slovar' Ṭâli' Îmânî Geratskogo k Soçineniyam Alişera Navoi, İzdadel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

Borovkov AK. (1940). Alişer Navoi, Sovetskoye Vostokovedeniye I, İzdadel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva.

Bozkurt N. (2000a). İçki, DİA, C. 21, İstanbul.

Bozkurt N. (2006b). Nakkaş, DİA, C. 32, İstanbul.

Bozkurt N. (2009c). Sarık, DİA, C. 36, İstanbul.

Bozkurt, N, Yüksel AT. (2002). Kervan, DİA, C. 25, İstanbul.

Caferoğlu A. (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, TDK Yay., İstanbul.

Clauson SG. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford University Press, London.

Clauson SG. (1960). Muhammad Mahdî Xân Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language, London.

Çağlayan B. (1989). Yahyâ Bey Dîvânı'nda Maddî Kültür Unsurları, YYT, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Çavuşoğlu M. (2011). Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar, Gazi Türkiyat, S. 8, Bahar, s. 23-35.

Çetindağ Y. (2002a). Alî Şîr Nevâyî'nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar), YDT, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Çetindağ Y. (2002b). Kültür-Sanat ve Edebiyat Açısından Timurlu-Osmanlı İlişkileri, Folklor/Edebiyat, C. 8, S. 32, s. 159-170.

Çolak G. (2019). Toplumdilbilimi: Toplumsal Cinsiyet ve Dil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Demirci K. (2006). Muska, DİA, C. 31, İstanbul.

Demirci K. (2014a). Türkoloji İçin Dilbilim: Konular, Kavramlar, Teoriler, Anı Yayıncılık, Ankara.

Demirci K. (2020b). Dilin Sosyokültürel Halleri: Toplumsal Dilbilim Referans Kitabı, Paradigma Akademi, İstanbul.

Derman MU. (2012). Tuğra, DİA, C. 41, İstanbul.

Develi M. (2018). Tarih-i Ravzatu's-Safa'ya Göre Hüseyin Baykara Dönemi, YYT, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Devellioğlu F. (2017). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yay., Ankara.

Devletşah (2011). Şair Tezkireleri (Tezkiretü'ş-Şuarâ), Çev. Necati Lugal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.

Doerfer G. (1963). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden.

Doğan G. (2020). Emîr Timur'un İslâm Dini ve Din Adamlarına Bakışı, YYT, Sinop Üniversitesi, Sinop.

Duvarcı A. (2001). Halk Kültürü Uygulamalarından Biri Olan Fal Geleneğinin Değerlendirilmesi, Erdem S. 37, s.117-130.

Dyujeva MB. (2014). Kültürdilbilimde Anahtar Bir Kavram: Anıştırma, Çev. Kozan. O., "Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar", Gazi Kitabevi, Ankara.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta (2019). İbn Battûta Seyahatnâmesi, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul.

Ebulgazi Bahadır Han (1996). Şecere-i Terâkime, Haz. Zuhal Kargı Ölmez, Simurg Yay., Ankara.

Eckmann J. (2017). Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç, TDK Yay., Ankara.

Eker S. (2011). Çağdaş Türk Dili, Grafiker Yay., Ankara.

Eraslan K. (1999). Mevlâna Sekkâkî Dîvânı, TDK Yay., Ankara

Ercilasun, AB, Akkoyunlu Z. (2014) Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk, TDK Yay., Ankara.

Erkinov A. (2008). Persian-Chaghatay Bilingualism in the Intellectual Circles of Central Asia during the 15th-18th Centuries (the case of poetical anthologies, bayāz), International Journal of Central Asian Studias, Volume 12, The International Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies.

Ertuğ ZT. (2009). Sorguç, DİA, C. 37, İstanbul.

Eshenkulova K. (2001). Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulûm El-Evâ'îl (Matematik, Astronomi ve Tıp), YYT, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Esin E. (2004). Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Evliya Çelebi (2003). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, 7. C., Yapı Kredi Yay., İstanbul.

Fazılov Eİ. (Ed.) (1983-1985). Alişer Navaiy Asarlari Tilining İzahli Luġati, C. I-IV, Fen Neşriyati, Taşkent.

Gazi Zahîreddin Muhammed Babur (2006). Baburnâme (Vekayi), Çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Gerd AS. (2005). Vvedeniye v Etnolingvistiku: Yazık, Etnos, Etnogenez, Politika, İzdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta.

Golombek L. (1992). Discourses of an İmaginary Arts Council in Fifteenth-Century İran, *Timurid Art and Culture: İran and Central Asia in the Fifteenth Century*, L. Golombek, M. Subtelny, s. 1-17, Leiden.

Golombek L. (1995). The Gardens of Timur: New Perspectives, Muqarnas, S. 12, s. 137-137, Leiden.

Göçer A. (2012). Dil-Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine, Türk Dili, S. 729, Eylül, s. 50-57.

Gülensoy T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK Yay., Ankara.

Güllüdağ N. (2015). Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, S. 6, C. 3, s. 132-150, Ocak.

Günay D. (2016). Kültürbilime Giriş: Dil, Kültür ve Ötesi, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul.

Güven Ö. (1999). Spor Tarihinde Çögen/Çevgân/Polo, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 61, C. 11, Ocak.

Güvenç B. (1992). Dil Kültür Bağlantısı, Çağdaş Türk Dili, C. 4, S. 47, Ocak, s. 509-510.

Hacıgökmen, MA. (2013). Türklerde Yas Adeti Temelleri ve Sonuçları, *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Konya.

Halaçoğlu Y. (1993). Damga, DİA, C. 8, İstanbul.

Halıcı F. (1993). Çevgân, DİA, C. 8, İstanbul.

Hasanî M. (1992). Baburning Has Tabibi Yusufî Tabâbeti, Fen Neşriyatı, Taşkent.

İbni Arabşah (2012). Acâibu'l-makdûr (bozkırdan gelen bela), Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul.

İnalcık H. (1991a). Maṭbakh, Encyclopaedia of Islam, New Editon, Volume VI, 807-813, Leiden, E.J.Brill.

İnalcık H. (2006b). Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Muhâsib Şairler, Türk Edebiyatı Tarihi Cilt 1. Haz. Halman ve bşkl., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, s. 221-282.

İnan A. (1941a). Mîr Alî Şîr Nevâyî, Varlık Dergisi, S. 182, s. 313-314.

İnan A. (2017b). Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar, TTK Yay., Ankara

İnan A. (1968c). Makaleler ve İncelemeler, TTK Yay., Ankara.

İnan A. (1946ç). Isırġa ~ Sırġa Sözünün Etimolojisi, Türk Dili Belleten, S. 8-9, seri: III, s. 13-15.

İnan A. (1976d). Eski Türk Dini Tarihi, Millieğitim Basımevi, İstanbul.

İsakov A. (2017). Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. yüzyıllar, TTK Yay., Ankara.

Jackson, P, Lockhart L. (1986). The Cambridge History of Iran: the Timurid and Safavid Periods, Volume 6, Cambridge: Cambridge University Press.

Januzakov T. (Ed.) (2008). Kazak Tiliniŋ Tüsindirme Sözdigi, Dayk-Press, Almatı.

Kadırov M. (2007). Temuriyler Devri Tamaşa Sanatları, Sanat Jurnali Neşriyatı, Taşkent.

Kafesoğlu İ. (2002). Türk Millî Kültürü, Ötüken Yay., İstanbul.

Kallek, C. (1997). Haraç, DİA, C. 16, İstanbul.

Kalkandelen AH. (2004). Alî Şîr Nevâyî ve Farsça Dîvânının İçerik Açısından İncelenmesi, YDT, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Kanat C. (2010). Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza, Küre Yay., İstanbul.

Kaplan M. (1983). Kültür ve Dil, Dergah Yay., İstanbul.

Kara M. (2015). Sünbülzâde Vehbî Divânı'nda Maddî Kültür Unsurları ve Toplumsal Hayat, YYT, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Karaağaç G. (1997). Lutfî Dîvânı, TDK Yay., Ankara.

Karabaşoğlu C. (2010). Abdülkâdir-i Merâgî'nin Makâsidu'l-Elhân Adlı Eseri, YDT, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Karabörk K. (1995). Şecere-i Türk Üzerine Bir Sentaks Çalışması, YDT, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Karaca F. (2002). Kürk, DİA, C. 26, İstanbul.

Karasik Vİ. (1996). Kul'turnıye Dominantı v Yazıke, Yazıkovaya Liçnost': Kul'turnıye Konseptı, Volgograd-Arhangel'sk.

Karasoy Y. (1998). Şiban Han Dîvânı, TDK Yay., Ankara.

Karıpkulov A. (Ed.) (1995). Manas Entsiklopediya I, Kırgız Entsiklopediyasının Başkı Redaksiyası, Bişkek.

Kızıltoprak H. (2017). Vusûlî'nin Dîvânı'nda Maddi Kültür ve Sosyal Hayat Unsurları, YYT, Batman Üniversitesi, Batman.

Koç T. (2009). Sanat, DİA, C. 36, İstanbul.

Koçak ME. (2020). Siyasi ve Sosyal Hayatta Etkin Bir Güç: Timurlu Hanedan Kadınları, YYT, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara.

Koçnev BD. (1996). Monetnoye Delo V Gosudarstve Amira Temura i Temuridov, Obsçestvennıye Nauki V Uzbekistane, No. 7-10, s. 75-82, Taşkent.

Kongar E. (1982). Kültür Üzerine, Çağdaş Yay., İstanbul.

Konukçu E. (1997). Halaç, DİA, C. 15, İstanbul.

Korkmaz Z. (1995). Dil-Kültür İlişkisi, Türk Dili Üzerine Araştırmalar C. 1, s. 667-677.

Kozan O. (2014). Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar, Gazi Kitabevi, Ankara.

Köprülü F. (1988). Çağatay Edebiyatı, İA C. 3, s. 270-323.

Krasnıh VV. (2002). Etnopsiholingvistika i Lingvokul'turologiya, Gnozis, Moskva.

Krongauz MA. (2005). Semantika, Academia, Moskva.

Kurat AN. (1940). Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler, AÜ DTCF, İstanbul.

Khwandamir (1994). Habibu's-Siyar, Tome Three, Part I-II, Haz. W. M. Thackston, Yayınlayanlar: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi.

Kut G. (1989). Ali Şîr Nevâî, DİA, C. 2, İstanbul.

Kutluer İ. (2000). İlim, DİA, C. 22, İstanbul.

Küçüker E. (2019). Kutadgu Bilig'de Kültür Unsurları, YYT, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Lessing DF. (1960). Mongolian-English Dictionary, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

Levend AS. (1965). Ali Şir Nevaî: Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, C. I, TDK Yay., Ankara.

Li YS. (1999). Türk Dillerinde Akrabalık Adları, Simurg, İstanbul.

Macit E. (2012). Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı, YYT, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Manz BF. (1998a). Temür and the Problem of a Conqueror's Legacy, Journal of the Royal Asiatic Society, S. 8, No. 1, Apr., s. 21-41.

Manz BF. (2013b). Timurlu İran'ında İktidar, Siyaset ve Din, Çev. Dilek Şendil, İş Bankası Yay., İstanbul.

Manz BF. (2017c). Timurlenk: Bozkırların Son Göçebe Fatihi, Çev. Zuhal Bilgin, Kronik Kitap, İstanbul.

Marufov ZM. (Ed.) (1981). Özbek Tilining İzahli Luġati, I-II, İzdatel'stva Russkiy Yazık, Moskva.

Maslova VA. (2001a). Lingvokul'turologiya: Uçebnoye Posobiye dlya Studentov Vısşıh Uçebnıh Zavedeniy, Akademiya, Moskva.

Maslova VA. (2004b), Kognitivnaya Lingvistika, Uçebnoye Posobiye, Minsk.

Merçil E. (2004). Menşur, DİA, C. 29, Ankara.

Mermer A. (2000). Divan Şiirinde Tuğra Tavsifleri, Bilig 14, Yaz, s. 87-97.

Moğolların Gizli Tarihi (2019). Çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara.

Muhamedjanov AR. (1996). İz İstorii İrrigatsii i Zemlevladeniya V Gosudarstve Amira Temura i Temuridov, Obsçestvennıye Nauki V Uzbekistane, No. 7-10, s. 62-67, Taşkent.

Mukminova RG. (1996). Remeslo i Remeslenniki Vo Vremena Amira Temura i Temuridov, Obsçestvennıye Nauki V Uzbekistane, No. 7-10, s. 67-74, Taşkent.

Mülayim S. (2006). Mukarnas, DİA, C. 31, İstanbul.

Mütercim Âsım Efendi (2009). Burhân-ı Katı, Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs, TDK Yay., İstanbul.

Niyâzî (2011). Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, Haz. Mustafa S. Kaçalin, TDK Yay., Ankara.

Nizamüddin Şâmî (1996). Zafernâme, Ed. A. Urınbayev ve bşkl., Özbekistan Yay., Taşkent.

Osmonova, C, Konkobaev, K, Caparov Ş. (2001). Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdügü, KTMÜ, Bişkek.

Onay AT. (1996). Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, Haz. Cemal Kurnaz, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul.

Ögel B. (1991). Türk Kültür Tarihine Giriş, C. I-IX, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Özdemir S. (2009). Bektaşi Velâyetnâmelerinde Maddi Kültür, YYT, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Özdemir C. (2011) 7-19. Yüzyıl Âşık Tarzı Türk Şiirinde Sosyo-Kültürel Hayat, YDT, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Özel A. (2004). Mevlid, DİA, C. 29, İstanbul.

Özkan MS. (2015). Nedîm Dîvânı'nda Kültür Unsurları, YYT, Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman.

Özkan İK. (2003a). Makam, DİA, C. 27, İstanbul.

Özkan İK. (2007b). Nevâ, DİA, C. 33, İstanbul.

Özkan İK. (2012c). Usûl. Uşşâk, DİA, C. 42, İstanbul.

Öztekin Ö. (2004). XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: Divanlardan Yansıyan Görüntüler, YDT, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Öztoprak N. (2010). Divan Şiirinde Giyim Kuşam Üzerine Bir Deneme, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 4, s. 103-154, İstanbul.

Öztuna Y. (1990). Büyük Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi, C. I-II, Kültür Bakanlığı, Ankara.

Özyetgin AM. (2003). Eski Türkçede Ölçü, Mustafa Canpolat Armağanı, Haz. Aysu Ata, Mehmet Ölmez, Ankara, s. 195-204.

Özyetgin AM. (2007). Türk Vergi Sisteminde *Salıġ*, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 24-29 Eylül 2000, s. 1451-1463, TDK Yay., Ankara.

Pakalın MZ. (1971-1972). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Pala İ. (1989). Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü, Akçağ Yay., Ankara.

M. Pavet de Courteille (1870). El-luġâtu'n-Nevâ'yye ve'l-istişhâdâtu'l-Çaġata'iyye. Dictionnaire turk-oriental, destiné princippalment á faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Navâi: Paris.

Paydaş K. (2019). Timur'un Askerî Faaliyetlerinde Av'ın Önemi", Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan, Berikan Yay., Ankara, s. 939-945.

Pekyürek E. (2007). Bâkî Dîvânı'nda Maddî Kültür, YYT, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.

Radlov VV. (1893-1911). Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, C. 1-4, Sanktpeterburg.

Rahimi F. (2016). Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü, YDT, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Räsänen M. (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen I, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Ruy Gonzales de Clavijo (1993). Anadolu Orta Asya ve Timur, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yay., İstanbul.

Sarı M. (1986). Hayretî Dîvânı'nda Maddî Kültür Unsurları, YYT, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Semenov AA. (1960). Gûr-i Emîr Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri, Çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara.

Sertkaya OF. (2012). Etimoloji Nedir-Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan *+ay/+ey* Eki Üzerine, AÜ DTCF Türkoloji Dergisi, 19, 1, s. 43-72.

Sezikli U. (2007). Abdülkâdir Merâgî ve Câmiu'l-Elhân'ı, YDT, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Sharifian F. (2017). Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisation and Language (Cognitive Linguistic Studias in Cultural Contexts, John Benjamins Publishing Company.

Subtelny ME. (1988). Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids, İnternational Journal of Middle East Studies, Cambridge University Press, S. 20, No. 4, s. 479-505.

Subtelny, ME, Khalidov AB. (1995). The Curriculum of İslamic Higher Learning in Timurid İran in the Light of the Sunni Revival under Shah Rukh, Journal of the American Oriental Society, S. 115, No. 2, s. 210-236.

Suleiman H. (1972). Miniatures of Babur-Nama, Fen, Taşkent.

Sümbüllü YZ. (2010). Fal ce Falcılık Ekseninde Türk Kültür Tarihinde Fal ve Kehânet, AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 17 (43), s. 55-72.

Şahbaz M. (2018). Timurlularda Şehzade Eğitimi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18 (1), s. 313-328.

Şahin M. (2013a). Orta Çağda Herât Bölgesi: Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-1507), YDT, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.

Şahin M. (2016b). Timurlular Döneminde Herat'ta Sivil Mimari, Studies Of The Ottoman Domain, C. 6, S. 11, Ağustos.

Şeker M. (1998). Hil'at, DİA, C. 18, İstanbul.

Şemseddin Sami, (2010). Kamus-ı Türkî, Haz. Paşa Yavuzarslan, TDK Yay., Ankara.

Şen S. (2007). Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü, YDT, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

Şerefüddin Ali Yezdî (1997). Zafernâme, Ed. Barnabek Eşpulatov, Şark Naşriyat-Matbaa Kontsernining Baş Taxririyati, Taşkent.

Şeyh Süleymân Efendi (1298). Luġat-i Çaġatay ve Türkî-i ʿOṣmânî, İstanbul.

Taş, NF, Borkurt N. (2006). Mühür, DİA, C. 31, İstanbul.

Taşağıl A. (2001). Karahıtaylar, DİA, C. 24, İstanbul.

Teliya VN. (1996). Russkaya Frazeologiya, Semantiçeskiy, Pragmatiçeskiy i Lingvokul'turologiçeskiy Aspektı, Yazıki Russkoy Kul'turı, Moskva.

Tekin T. (2016). Orhon Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara.

Togan ZV. (1940a). Ali Şir, İA, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Togan ZV. (1970b). Umumi Türk Tarihine Giriş, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.

Tohtiyev İ. (2006). Amir Temir va Temuriylarning Maliya-Pul Siyasati, Özbekistan Yay., Taşkent.

Tombuloğlu T. (2020). Timurlu Devleti'nde Yaylak Kışlak Anlayışı, Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, 3 (2), s. 459-468.

Toparlı, R, Vural, H, Karaatlı R. (2007). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yay., Ankara.

Toprak F. (2011). Defter-i Cengiz-Nâme'de Boy Nişanları ve Damgalar, Turkish Studies, 6/1 Kış, s. 555-574.

Toprak F. (2017). Hoca Nazar Hüveydâ Râhat-ı Dil, Grafiker Yay., Ankara.

Toprak A. (2019). Türk Kültüründe Misafirperverlik ve Sofra Açmak/Sofra Çekmek: Samsun Örneği, Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar, S. 7, s. 74-81.

Tryjarski E. (2012), Türkler ve Ölüm, Çev. Hafize Er, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.

Türkoğlu İ. (2010). Şeybaniler, DİA, C. 39, İstanbul.

Uludağ S. (1988a). Abâ, DİA, C. 1, İstanbul.

Uludağ S. (1992b). Bâtın İlmi, DİA, C. 5, İstanbul.

Uludağ S. (1998c). Hırka, DİA, C. 17, İstanbul.

Uluğ Bey (2012). Uluğ Bey'in Astronimi Cetvelleri: Zîc-i Uluğ Bey, Çev. Mustafa Kaçar, Atilla Bir, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

Urınbayev, A, Hasanov M. (1990). Navoiy Zamandaşlari Mektuplarida, Fen Neşriyatı, Taşkent.

Useev N. (2011). Tonyukuk Yazıtındaki *Tün Kat*- Birleşik Fiili Üzerine Ya Da Eski Okunuşun Yeniden Keşfedilmesi, Turkish Studies, 6/3 Yaz, s. 1581-1583.

Uygur N. (2019). Dilin Gücü: Denemeler, Yapı Kredi Yay., İstanbul.

Uzun M. (1994). Ebced, DİA, C. 10, İstanbul.

Vambery H. (1867). Ćagataische Sprachstudien, Leipzig.

Valihocayev B. (2004). Uluğ Bey Devri Medreseleri, Çev. Kishimjan Eshenkulova, İSAR Vakfı Yay., İstanbul.

Vardar B. [ve bşkl.] (1999). XX. Yüzyıl Dilbilimi: Kuramcılardan Seçmeler, Multilingual, İstanbul.

Vorob'yev VV. (2006). Lingvokul'turologiya, Moskva.

Yakubovskiy AYU. (1992). Altın Ordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara.

Yetkin Ş. (1993). Çini, DİA, C. 8, İstanbul.

Yıldıran İ. (2002). Türk Kültüründe Atlı Hedef Okçuluğu Olarak Kabak Oyunu ve Osmanlılardaki Görünümü, Türkler, C. 10, s.1170-1188, Yeni Türkiye Yay., Ankara.

Yıldırım T. (2010). Hüseyin Baykara Dîvânı, Hat Yay., İstanbul.

Yıldız K. (1989). İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik, YYT, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Yudahin KK. (1985). Kırgızça-Orusça Sözdük, I-II, Sovetskaya Entsiklopediya, Frunze.

Yücel B. (1995), Bâbür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.

Yücel MU. (2001). Kalmuklar, DİA, C. 24, İstanbul.

Yüksel MŞ. (2009). Timurlularda Din-Devlet İlişkisi, TTK Yay., Ankara.

Yüksel Y. (2018). Klasik Türk Şiirinde Güreş ve Pehlivanlık, Journal of Turkish Language and Literature, Volume 4, İssue 2, Spring, 589-616.

Wang, Y, Cui X. (2015). A Study on Cultural Connotation of Animal Words in English and Chinese, International Conference on Education, Management and Computing Technology (ICEMCT 2015), Atlantis Press, June.

Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza (1993). Bâburnâme I-III, Haz. W. M. Thackston Jr, Yayınlayanlar: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi.

Zehir Macakoğlu A. (2017). Antepli Avnî Dîvânı'nda Toplumsal Hayat, YYT, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Zeynüddin Vâsıfî (1984). Bedâyiu'l-Vekâyi (Udivitel'nıye Sobıtiya), Çev. S. Hovari, İzdatel'stvo İrfon, Duşanbe.

Web Siteleri

www.harvardmuseum.org

http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1108728&simple=true&lang=kk#

TDK sözlüğü https://sozluk.gov.tr/

Kubbealtı Lugatı http://lugatim.com/

ŞEKİLLER

Şekil 1. Timur'un oynadığı büyük (kebîr) satranç (İbni Arabşah 2012: 447).

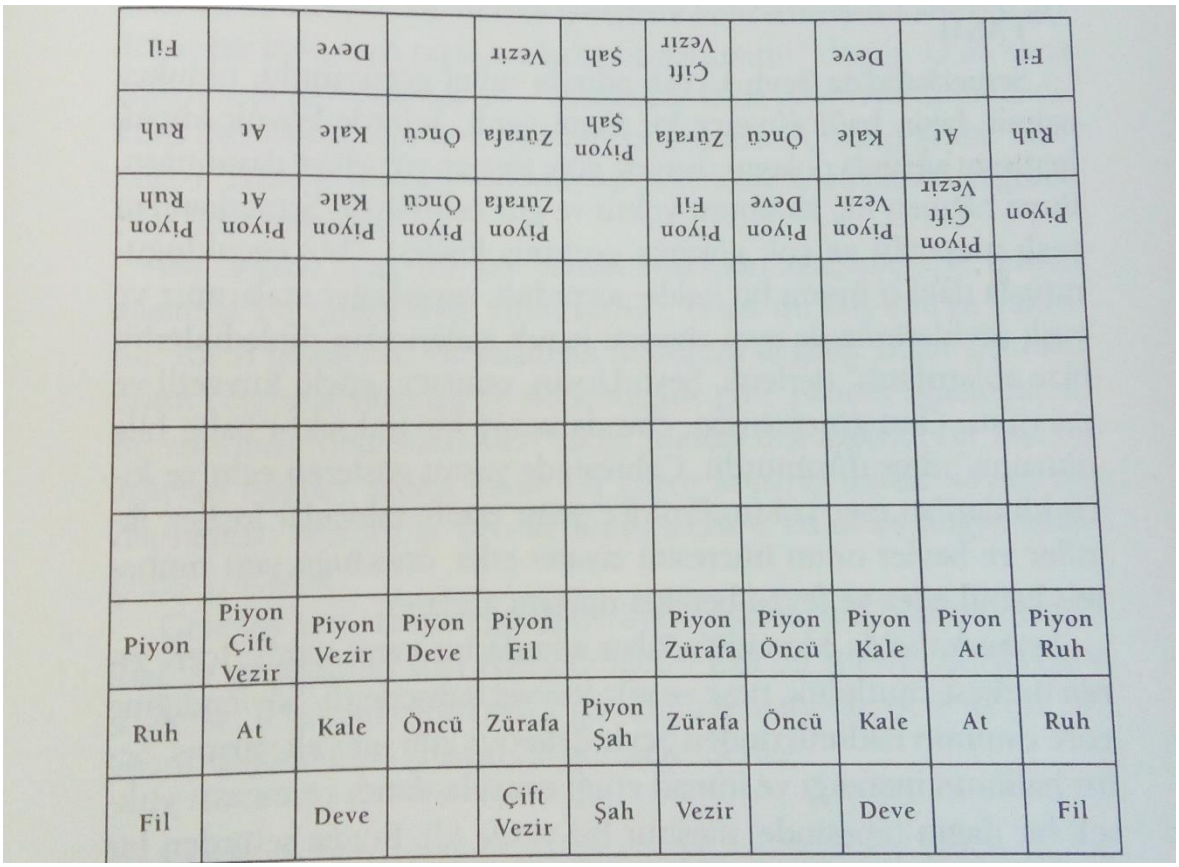

Piyon	Piyon Çift Vezir	Piyon Vezir	Piyon Deve	Piyon Fil		Piyon Züfafa	Piyon Öncü	Piyon Kale	Piyon At	Piyon Ruh
Ruh	At	Kale	Öncü	Züfafa	Piyon Şah	Züfafa	Öncü	Kale	At	Ruh
Fil		Deve		Çift Vezir	Şah	Vezir		Deve		Fil

Şekil 2. Babur'un sarığındaki sorguç örneği (Suleiman 1972: 11).

Şekil 3. Adinapur'da Babur'un yaptırdığı Bâġ-ı Vefâ (Suleiman 1972: 24).

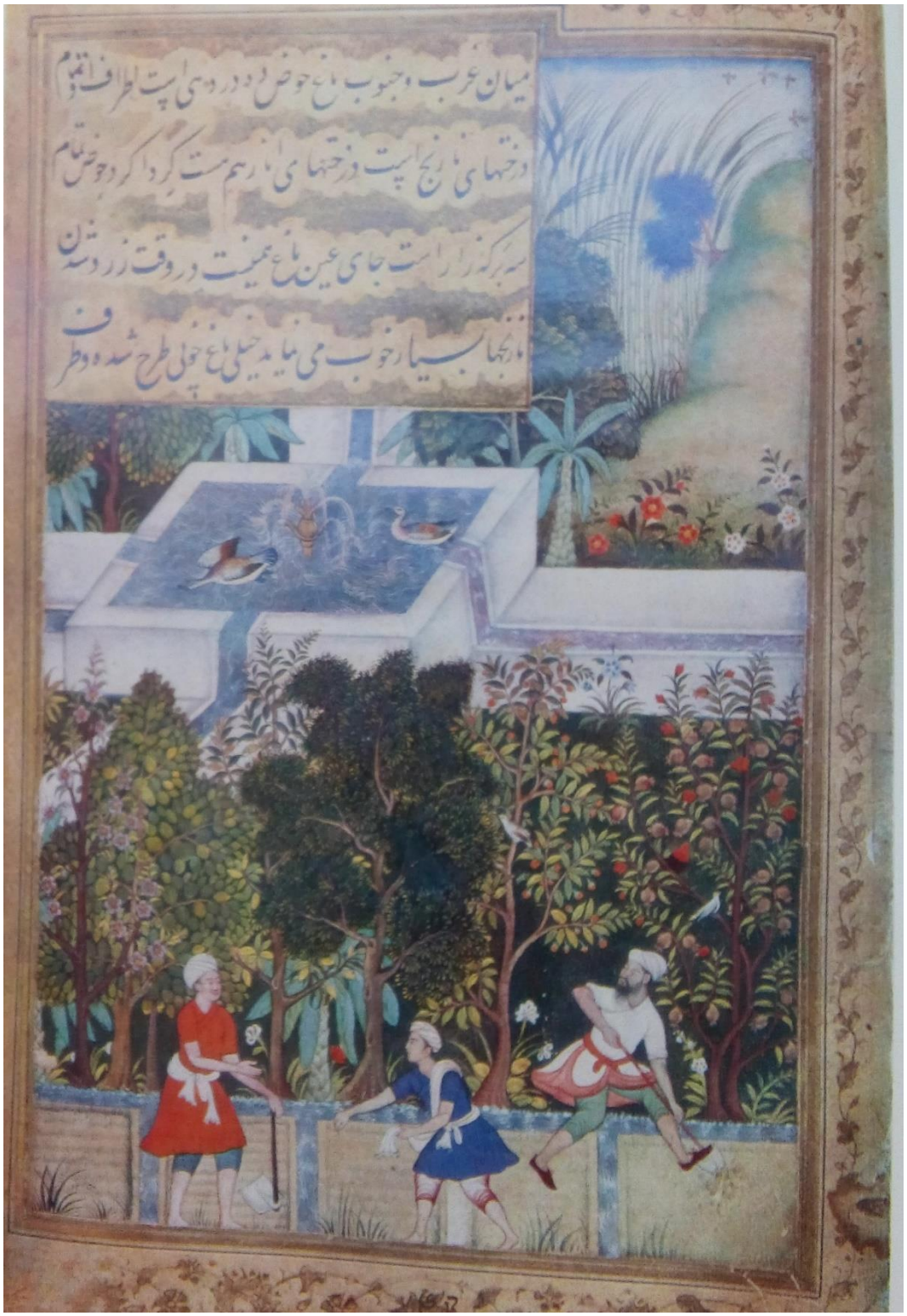

Şekil 4. Babur sürek avında (Suleiman 1972: 43).

Şekil 5. Kâbil civarında kuş avı (Suleiman 1972: 27).

SÖZCÜK DİZİNİ

A

-a nikâḥ ét-, 53
-a tig-, 53
abaġa, 46
abraş, 311
abuşḳa, 51
ʿAcem, 88
aç, 100
açıġ mey, 216
ʿades, 207
âf-tâbe, 184
afyôn, 223
aġa-ini, 44
aġrıġ, 236
aġza közgü ḳoy-, 243
aḫtaçı, 72
aḳ süŋek, 108
aḳşam, 228
aḳ öy, 168
ak uḳar otaġası, 162
ʿaḳd éyle-, 53
al tamġa, 76
aʿlâ, 374
alaçuġ, 167
ʿâlemdin öt-, 272
ʿâlemġa vedâ ḳıl-, 272
ʿAleyke Big hamâmı, 340
alıp satḳuçı, 336
ʿallâf bâzârı, 338
alma, 205
altayı, 141
altun, 332
altun piyâle, 219
ʿâm, 81
amrûd, 205
ana, 40
ʿArab, 88
ʿaraḳ, 211
arbaġ, 261
arġumak, 308
arġuştek/urguştek, 290
arıġ, 351
arḳa, 196
arpa, 350
arpa kömeci, 194
âs, 139
asapḳûr, 188
ʿases, 109
ʿasker, 320
asra-, 50
aster, 139
aş, 189
âşâm ʿimâret, 341
aşlıġ, 350
aş-pez, 91
aş tart-, 187
aşuġluġ ilik, 196
at, 123, 353, 1 2 3
ata, 40
ata bék, 71
atake/eteke, 70
ataġlıġ, 54
ateşîn mey, 215
atlanur ayaġ, 220
aṭlas, 136
ʿaṭṭâr, 96
av, 358
av avla-, 358
ay, 219
ayaḳ, 180
ayaḳçı, 209
ʿaynek, 238
ʿazâ, 267
ʿazâ sora-, 267
ʿazâ tut-, 264

B

bâc, 344
bâdâm, 206
bâdâme mühr, 77
bâde, 213
bâde-i ḥamrâ, 214
bâde-i kâfur-gûn, 215
bâde-i nâb, 216
bâde-pâlâlıḳ, 217
bâd-reng, 208
bâġ, 345
bâġ-bân, 98
Bâġ-ı Cihân-ârâ, 278
Bâġ-ı Sefîd, 278
bağış, 169

Bâġ-ı Zâġân, 278
bahâ, 336
bahâr, 226
baḫsum, 212
baḫşı, 66
bal, 200
bâlâ-ḫâne, 339
balıġçı, 96
balıġ tut-, 366
bar-, 272
baranġar, 322
bâr-gâh, 168
Barlas, 85
basruġ, 168
başaġ/ḳ, 326
başaḳçı, 346
başaḳ tir-, 349
baṭ, 220
batman, 232
bay, 99
bayram, 129
bâzâr, 338
bedîhe, 307
bég, 65
bégim, 65
behişt, 251
beng, 223
Berât, 132
berz-ger, 346
beyâtî, 287
beyâż, 306
beydaḳ, 122
bezen-, 164
bezm, 209
bezm tüz-, 209
bezzâz, 92
bıçaḳçılıḳ, 276
bilbaġ, 154
bilgü, 103
Bilgüt, 86
bîmâr, 234
bîmâr-istân, 242
biryân, 195
bisâṭ, 120
bitik, 75
bitigçi, 67
boġra, 190
boġuzlaġu, 197
borç, 334
bosaġa, 170
bota, 42
boyaġçı, 96
boynın çap-, 116
boyunġa ḳara kiz/kiyiz as-/sal-, 264
boza, 212
boza-ḫâne, 224
bozla-, 266
bölüg, 81
börk, 149
böz, 137
buġday, 350
buġu, 360
buḳʿa, 269, 279
bukavul, 69
bulamaġ, 190
burc, 112
bûriyâ, 173
bülbüle, 218
büldürge, 312
bürḳaʿ, 151
bürünçek, 152

C

câm, 218
câm-ı bilûrîn, 218
câme-bâflık, 93
cân terkini ḳıl-, 272
cân tapşur-, 272
cavanġar, 322
cazlıġ, 313
cehennem, 251
cellâd, 118
cemâdiye’l-evvel, 229
cennet, 250
cerîb, 233
cevşen, 324
cılav, 313
cılavdar, 318
cibe, 324
cibeçi, 90
cibilger, 314
ciger kebâb, 196
ciger-gûn ṣâġarî, 215
cumʿa, 230
cumâdi’ṣ-ṣânî, 229
cür‘a, 216

Ç

çaġ, 225
çağır, 213

çaḳmaḳ taşı, 179
çal-, 300
çalıġ, 308
çapan, 143
çār-şenbe, 230
çatma, 167
çeġâne, 299
çekmen, 143
çelpek, 191
çeng, 298
çenge, 55
çerâġ, 175
çerâġçı, 175
çért-, 300
çetr, 78
çevgân, 126
çıçıġ, 198
çıġ, 172
çıḳan, 99
çılbur, 313
çırġavlanġa, 311
çînî, 282
Çîn naḳḳâşı, 284
çirig, 319
çirig tart-, 329
Çirkes, 88
çoban
çoġrat, 199
çögençi, 127
çubçurġa, 313
çurpa, 361

D
dâm, 365
dâne/tuḫm saç-, 348
dang, 233
dapḳur, 321
dârġa çik-, 116
dârû, 243
daruġa, 111
dâru‘ş-şifâ’, 241
dâş-ḫâne, 277
def, 300
der-bân, 111
ders ḥalḳası, 373
dervâze, 112
derzî, 275
destâr, 150
destâr-ḫân, 180
diḥkân, 345
dîbâ, 134
digley, 143
dînâr, 333
direm, 333
divân, 69
diyet, 115
doluġa, 323
dönen, 310
dûzaḫ, 251
dükkân, 339
dürd, 217
düşâb, 202
dû-şenbih, 230
düşeş, 124

E
ebced, 368
eblaḳ, 311
ecel, 262
ednâ, 374
edvâr, 286
eksün, 136
emîrü’l-ümerâ, 65
en‘âm, 331
epkin, 138
erġanûn, 299
Erlat/Arlat, 86
eşik, 172
evsaṭ, 374

F
faṣd, 246
faṭîr, 194
felekkiyât, 376
fermân, 74
ferrâş, 257
ferzend, 43
ferzin, 121
ferzend ḳıl-, 49
fetîle, 176, 245
fıḫḥ uṣûli ve fürû‘ı, 374
firengî, 282
fitrâk, 314
fûṭa, 155
fünûn, 376
füsûn-ger, 305

Ġ-G
ġançuġa, 314
ġâyibâne şaṭrenc, 121

ġazalgûy, 307
ġâze, 156
ġazel-furûşluk, 275
gedâ, 99
gevher, 161
gezek, 203
ġıçek, 298
gird-i yezdî mi‘cer, 152
gözünek, 169
ġunan, 310
gûr, 269
gûr-istân, 270
gûy, 127
gûyende, 293
gül, 163
gül-âb, 246
gülâç, 201
gül-gûn bâde, 215
gül-gûne, 156
gül-gûne çek-, 156
gülḫâce gül, 108
gül-ḳand, 201
gül-şeker, 201
güvâh, 114

H

ḥacâmat, 246
ḫᵛâce, 103
ḫadeng, 326
ḫâdim, 257
ḥadîṯ fürûʿı ve uṣûli, 375
ḫafaḳân, 237
ḥâfıẓ, 255, 293
ḫᵛâher-zâde, 48
ḫâḳân, 62
ḫâla, 46
ḫalac, 83
ḫalâṣiyye Ḫân-kâhı, 257
ḫâla-zâde, 48
ḫalḳ, 81
ḥana, 315
hân, 61
ḫânende, 293
ḫanım, 66
ḫân-kâh, 257
ḥanẓal, 351
ḫarâc, 343
ḫarîdâr, 338
ḥarîr, 135
ḫarman savur-, 347
ḫâṣ, 82
ḫaste, 234
ḫasta bol-, 236
ḫastelıġ, 236
ḫaṣḫâṣ, 204
ḫâtem, 77
ḫaṭṭât, 284
ḫatun, 51
ḫatun/ḳız al-, 53
ḫâtun kişi, 51
ḫayme-dûzluḳ, 275
ḫazân, 226
ḥelvâ, 201
ḥalvaçı, 92
ḥelvâ-fürûş, 92
ḥalvâ-gerlik, 92
hey’et, 377
hey tülügüm hey tulum, 290
ḥınnâ, 158
ḫırḳa, 144
ḫırmen ḳıl-, 348
ḫırmen yanç-, 347
ḫışt, 281
ḫışt-ḫâne, 277
ḫışt-mâllıḳ, 276
ḫıtâyî, 88
ḫıyâr, 208
ḫıtâyî, 282
ḫızâneçi, 73
ḥicâz, 287
ḥikmet, 375
ḫilʿat, 144
hiravul/hirevül, 321
ḥişâr, 112
ḫᵛîş ü aḳribâ, 49
ḥoḳḳa-bâz, 305
hona, 359
ḫorâsân, 288
ḫudây, 250
ḥulle, 145
ḫum, 221
ḫum-ı âb (dükânı), 339
ḥüseynî , 289

I

ʿıraḳ, 289
ısırġa, 161
ısıtma, 239
ʿıṭr, 159
ʿıyd, 130

İ

iç aġrıġı, 237
içki, 70
içküçi, 222
içkülük, 190
ʿid-gâh, 132
idiş, 184
igeçi, 44
igek, 174
igik, 197
igne, 174
İẖlâṣiyye Medresesi, 371
ikin, 350
il, 82
ilek, 185
ilik kis-, 115
ilmek, 365
ʿimâret sal-, 281
ʿinân, 313
ineke, 71
inçü, 159
inşâʿ fenni, 285
iŋlik, 157
ipek, 137
irkene, 170
İstiftâḥ küni, 132
işik ağası, 68
iştan, 148
it, 366
itmekçi, 91
ʿiyâdet, 248
iyer, 315

Ḳ-K

ḳaan, 61
ḳabâ, 145
ḳabaḳ, 127
ḳabaḳ meydânı, 128
ḳaban, 361
kaʻbeteyn, 125
ḳâbîn, 58
ḳabr taşı, 270
ḳaburġa, 197
kâfir, 249
kâfûr, 245
ḳaḳum, 140
ḳalḳan, 329
Ḳalmaḳ, 89
ḳalpaḳ, 151
ḳamçı, 312
ḳanat, 169
ḳand, 200
ḳanġalduruḳ, 324
ḳantar, 315
ḳânûn, 299
ḳaplan tirisi, 140
ḳaptan, 145
ḳara çırma-, 263
ḳara kiy-/ḳara ton kiy-, 263
ḳaraḳçı, 101
ḳaravul, 109
ḳarbıçı, 324
ḳardaş, 45
kârd-gerlik, 275
ḳarı, 231
ḳarış, 232
ḳarındaş, 46
kâriz, 352
kârvân, 339
ḳarye, 80
ḳarż, 334
ḳaṣaba, 79
kâse, 183
kâse-gerlik, 276
ḳaṣṣâb, 96
ḳaşuḳ, 183
kâtib, 67
ḳatlama, 194
ḳavun, 207
ḳavurçaḳ, 303
ḳavurçaḳçı, 304
ḳavurmaç, 192
ḳaymaġ, 198
ḳazan, 181
ḳazan astur-, 188
ḳazçı, 364
ḳâżî, 113
kebâb, 196
kebîr ve ṣaġîr ṣaṭrenc, 120
kebûter-bâz, 364
kebûter-ẖâne, 365
ked-ẖudâ, 51
kefen, 268
kefgîr, 184
kefş, 153
kefş-dûzluḳ, 276
kelin, 47
kemân-gerlik, 276
kemân-ẖâne, 331

kemer-dûzluḳ, 276
kemḫâ, 135
kenîz, 104
kepenek, 145
ketek, 355
keten, 138
ḳılıç, 326
ḳımız, 212
ḳırân eyle-, 165
ḳışâş, 115
ḳışşa-ḫᵛân, 308
ḳışşa-sâz, 308
ḳış, 226
ḳışlaġ, 80
Ḳıyat, 86
ḳızık bâzâr, 338
ḳızıl ton, 118
ḳızıl mey, 216
ḳız, 41
ḳız ḳaravaş, 103
ḳız köçürür toyı, 55
ḳız ḳardaş, 45
kicim, 324
kiçe, 228
kiçḳurun, 228
kilîd, 174
kilîm, 173
kilise, 262
kimeçi, 97
kimyâ-gerlik, 98
kint, 79
kirek yaraḳçı, 90
kiriş, 327
kirpiç, 280
kîse-dûzluḳ, 276
kiş, 139
kitâb-dâr, 95
kîse-bür, 101
kiygülük, 142
kiyik, 359
kiyikçi, 361
kiz, 173
ḳoçḳar, 354
ḳolbaġ, 160
ḳom, 315
Ḳoŋrat, 86
ḳopuz, 295
kopsa-, 301
ḳorçı, 90
ḳoruḳçı, 68
ḳoş, 219, 347
ḳoş sür-, 347
ḳoşuḳ, 290
ḳoşun, 322
ḳoşun bigliki, 323
ḳotur, 240
ḳoy-, 270
ḳoy, 354
ḳoyçı, 356
köhe, 325
kök boz, 311
köker-, 347
kökte-, 301
kökültaş, 50
kömeç-dân, 182
kömek, 323
kömür, 178
köŋlek, 146
köŋlek yırt-, 265
kösev, 177
köz aḳar-, 238
közge bâde tamız-, 244
közgü, 156
kûçe/küçe, 81
ḳuçı, 364
ḳufl, 173
ḳufl it-, 174
kûft-gerlik, 276
ḳul, 102
ḳulaç, 232
ḳulcaḳçı, 359
ḳulun, 310
ḳur, 154
ḳurbân ʿıydı, 131
ḳurġan, 112
ḳurultay, 78
ḳurut, 199
kûs, 330
ḳuşḳun, 316
ḳuş biġi, 72
ḳuşçı, 363
ḳuş-ḫâne, 364
ḳuş sal-, 362
kuştî-gîr, 126
ḳutuz, 240
ḳuymaġ, 195
kûze, 184
ḳuzı, 354
kük, 292
kükürd, 177

kümiş, 332
küt-, 357
kütüb-ḫâne, 378
küyev, 47
küz, 226

L

laḳve, 240
libâs, 146
leçek, 152
legen, 177
licâm, 316
luʿbet, 303
luʿbet-bâz, 304

M

maḥalle, 81
maḫmel, 134
maḥṣûl köter-, 348
mâhûr, 287
mamuġ, 245
mancınık, 328
manḳal, 179
mantu, 191
maral, 360
maraż, 237
masḫara, 304
mât ol-, 121
maṭbaḫ, 179
medrese, 370
megiçin, 361
mekteb, 367
mekteb-dâr, 368
memlûk, 103
menşûr, 75
merhem, 243
merḳad, 270
mescid, 254
meselgûy, 307
mesnevigûy, 307
mest ol-, 223
meşʿal, 176
meşʿaleçi, 176
meşşâṭa, 155
mevîz-âb, 202
mevżiʿ, 80
mey, 214
mey-i aḥmer, 214
mey-i aṣfar, 215
mey süz-, 218
mey-ḫâne, 224
mezâd eyle-, 336
mezâr levhi, 269
mınçaġ, 160
miʻmâr, 279
mîr-âḫûr, 318
mîrek, 63
mîrza, 62
mir-zade, 63
mîhmân, 186
miṣḳâl, 233
mîve, 204
Moġul, 89
muʿallim, 367
muʿammâ, 306
muġannî, 292
muḥâsib, 97
muḥtâç, 100
muḥtesib, 110
muḳallid, 304
muḳarnas, 282
muḳrî, 258
muṣannif, 292
muṣavvir, 284
mûsîkî, 286
mûsîkî baġla-, 302
muṭrib, 293
mücellidlıġ, 95
müderris, 372
mü'eẕẕin, 254
mühendis, 97
mühr, 76
mührdâr, 70
mühre-düzd, 305
müneccim, 93
münşî, 70
müselmân, 249
müşk, 159
müşrif, 258
müşteri, 337
mütevellî, 258
müẕehhib, 283

N

nabż tut-, 243
naġme körgüz-, 302
naḳde, 334
naḳḳâre, 300
naḳḳâreçi, 294
naḳḳâş, 283

naḳş, 125
nân, 193
namaz ḳıl-, 253
nâm-zed, 54
nân-vâ, 91
nârenc, 205
nâyib, 64
nebîre, 47
neccâr, 275
nefir, 330
neft, 328
neḫud fâlı, 94
nemed-fürûşluḳ dükânı, 339
nemek-dân, 182
nerd, 124
nerrâd, 124
nessâc, 92
nevâ, 288
nevâḥî, 80
nevâ tüz-, 301
nevîsende, 67
Nev-rûz, 130
nevrûzî, 146
ney, 299
ney-şeker, 351
neẕâyîr-ḫᵛân, 307
nihâl tik-, 349
nihâvend, 288
niḳâb, 152
Ni‘met-âbâd Medresesi, 371
nîrîz, 288
nîze, 328
nîzeçi, 90
noḫud, 207
nöker, 258
nuḳl, 203

O

oçaḳ, 178
oġlan uşaġ, 43
oġrı, 101
ġul, 41
oġulluḳ, 49
oḳ, 326
oḳçı, 91
olaba, 198
olaŋ, 316
olançaġ, 317
oŋal-, 247
onġay alıp ağır sat-, 335
opa/upa, 157
or-, 349
oraḳçı, 346
ordu, 319
orta ilik, 197
otaġa, 163
otun, 177
oyunçı, 303

Ö

öçkü, 355
öçkü süti, 199
ögey, 49
öleŋ, 56
ölüg, 267
ölüm, 262
öntüç, 334
öpçin, 325
örgemeç, 198
örük, 206
ösrük, 222
ʿöşr, 344
öt-, 271
öte-, 334
ötmek, 194
ötük, 153
öylen-/üylen-, 52
öy, 166
Özbek, 83

P

pâdişâh, 60
palâs, 138
pâs-bân, 111
pehlevân, 126
pehlevi, 289
penc-şenbih, 230
perhiz aşı, 247
pervâneci, 69
peşmîne, 148
peykân, 327
peymâne, 185
pîle, 355
pîle ḳurtı/ḳurt, 355
pîl-pûş, 280
piste, 206
postîn, 142
pul, 332
püşte-keş, 346

R

raḳḳâs, 294
raṣad baġla-, 377
râst, 288
râzelıḳ, 98
rebâb, 296
rebîʿü’l-evvel ayınıŋ on ikisi, 131
remed, 238
remmâl, 94
rencûr, 235
rez ḳızı, 214
ribâṭ, 340
rikâb, 317
riyâżî, 376
rûd, 297
ruḫ, 123
rûze, 254
Rûze ayı, 130
Rûze ʿıydı, 131

S

sâʿat, 230
ṣabâḥ, 227
ṣabaḳ oḳu-, 368
ṣabûḥ, 212
sabûn-ḫâne müşrifi, 98
saç baġ, 160
saç kis-, 266
saç yay-
saçıḳ, 57
ṣadaḳa, 253
ṣadâret, 64
saġ-, 357
saġ ol-, 223
ṣaġar, 219
saġdaġ, 327
ṣaḥḥâflıḳ, 95
ṣâḥib-cem, 259
saḳal boya-, 165
saḳarlat, 135
sâḳî, 210
saḳîm, 235
salıġ, 342
salıġ sal-, 342
sanaç, 137
sarıġ aġrıġ, 237
ṣarrâf, 274
Sart, 89
satıġ alıġ, 335
satıġ sûdâ, 335
satḳuçı, 337
ṣaṭranç ḫânesi, 123
ṣayd-geh, 359
ṣayd it-, 358
ṣayyâd, 361
sâz, 297
sâzende, 293
sâz tüz-, 301
sebze baş ur-, 348
semend, 312
semûr, 141
serrâc, 319
sevdâ-ger, 337
ṣıḥḥat tap-, 248
sıpḳar-, 221
sifâl, 220
sihr-sâz, 305
silkinçek, 260
sincâb, 141
siŋil, 45
sipâhân, 289
sipâhîlıḳ, 123, 320
sirke, 204
sitâm, 316
sofra, 180
soŋġı uyku, 271
sorḳut, 216
sorma, 214
soruġ küni, 252
soyḳun, 360
sömür-, 221
ṣubḥ, 227
suçı, 95
Sulduz, 87
sulṭân, 60
ṣurâḥî, 185
suvar-, 352
süŋek ḫilâl, 236
süpürgü, 158
süren, 329
sürgen yir, 348
sürme, 158
sürme tart-, 158
sürûd, 291
sürûd tüz-, 302
sürüg, 356
sütûn, 280
süzgüç, 182

Ş

şâh, 61, 121
şâhid, 114
şalgam, 207
şâm, 228
şatrenç, 119
şaṭrenc-i ḥâżırâne, 121
şeftâlû, 206
şehr, 79
şeker, 200
şeker ḥelvâsı, 202
şemʿ, 176
şemse, 282
şerbet, 202, 246
şerbet-i ʻunnâp, 202
şeş-der, 124
şest, 367
şeyḫ, 256
şeyḫü'l-islâm, 256
şıḥne, 109
şifâ-ḫâne, 242
şifâ tap-, 248
şikâr, 358
şilençi, 68
şiʿr, 306
şîr-birinç, 193
şirdaġ, 147
şîre, 203
şişe, 219
şobân, 356
şuʻbede-bâzlıḳ, 305
şunḳar, 362
şükürçi, 73

T

taʿâm, 187
ṭabaḳ, 181
ṭabaḳçı, 258
ṭabîb, 242
tâbût, 269
tâbût-pûş, 269
tâcir, 337
taġar, 183
taġayı, 46
taġmaç, 88
taḥsîl, 370
taḳa, 316
ṭâḳiye-fürûş tîmi, 338
taḳvim, 377
ṭalâḳ ḳıl-, 59
talġan, 193
tamġa, 75, 341
tamġaçı, 341
tamşı-, 222
tamuġ, 252
tanbûr, 297
tanburâçı, 294
tanuġ, 113
taŋ, 227
taŋla, 252
tar, 296
Tarḫan, 85
tartıġ, 188
tâs, 124
taş ḳazan, 181
tatu, 309
tâʿûn, 239
tavacı, 71
ṭavḳ, 117
tavuġ, 355
tavuşkançı, 362
tay, 310
tâzî, 366
tenge, 333
terâne, 292
terennüm iyle-, 302
terk-i dünyâ iyle-, 273
téve, 353
tézek, 178
teẕhîb ehli, 283
ṭıb, 375
tîg, 326
tigirmen, 352
tilbe, 235
tilençi, 99
tilmîẕ, 368
tîm, 338
tîmçe, 339
timürçi, 274
tiŋri, 249
tiŋri raḥmetiġa bar-, 272
tipengü, 318
tîr-endâzlıḳ, 321
tirlik, 149
titregüç, 162
titretme, 239
tiyin, 140
tobuçaḳ/topçaḳ, 309

toḫm ik-, 349
toḳa, 317
toḳum, 317
tomaġa, 366
ton, 147
toŋuz, 360
topi, 151
tor, 365
torḳa, 136
tostuġan, 220
toy, 133
töşek, 173
tuġra, 77
tuḫfe, 189
tul, 60
tulan, 311
ṭûmâr, 261
tur, 365
turnaçı, 364
turna peri, 162
tûtiyâ, 244
tutḳun, 117
tutmaç, 191
tutruḳ, 178
tuvurluġ/torluġ, 171
tuz, 203
tügen, 241
tügme, 164
tülkü örmek, 141
tümen, 323
tün, 228
tünbân, 149
tün-ḳaṭar, 109
tüŋlük, 171
Türk, 84
Türkâne ayaġ, 211
türkî, 291
Türkmen, 84

U

uça, 187
uçmaḳ, 251
uçuḳ, 238
uçur, 225
ûd, 295
uġ, 170
uġan, 250
ulaġ, 122
ʻulûfe, 331
Uluġ Big Mîrza Medresesi, 370
uluġ yır, 291
ʻulûm, 376
ʻulûm-i ʻarabiyye, 376
ʻulûm-ı bâṭınî, 375
ʻulûm-i ġarîbe, 376
ulus, 82
umaç, 192
ur-, 347
uruġ, 48
uruġ ḳayaş, 48
uruş-, 329
uṣûl, 286
usṭurlâb, 377
uşaḳ, 43
ʻuşşâḳ, 289
uy, 353
uy süti, 199
Uyġur, 84
uz, 274

Ü

üstüḫˇân, 195
üzengü, 317
üzük, 77, 168
üzük yaşur-, 108
üzüm, 205
üzüm bâġı, 345

V

vâʻîẓ, 255
vâlî, 63
vesme, 157
vezîr, 64
vezn keffesi, 336
vilayet, 79

Y

yâ, 327
yabu, 309
yada taşı, 259
yağı, 330
yaġlıġ, 153
yaḫşı bol-, 247
yaka yırt-, 266
yalaŋ, 100
yalaŋaç, 100

yaman köz, 261
yamgur duʿâsı, 260
yan süŋek, 197
yaŋaġ, 206
yara, 241
yaraġa tuz sip-, 243
yaraḳan, 238
yarġaġ, 147
yarġuçaġ, 175
yarlıġ, 74
yarlıġ bas-, 74
yarmaḳ/ġ, 333
yasal, 320
yasan-, 164
yasançaḳ, 155
yasavul, 320
yaşun-, 56
yaşunmaḳ, 107
yatuġan, 296
yatuġançı, 294
yatuḳ, 185
yayaḳ, 122
yaz, 225
yégülük, 190
yeke, 309
yıġaç, 232
yıl, 229
yıl aşı, 273
yırav, 294
yırla-, 302
yilek, 148
yil tigirmeni, 353
yolu(ŋ)da başım gûy it-, 127
yorġaçı, 318
yorunçka, 351
yu-, 268
yurtçı, 73
yük, 233
yükün-, 57
yürüş, 122
yüz yırt-, 265

Z

zâhid, 256
ẓahir ʿulûmı, 375
zaḫm, 241
żaʿife, 52
zencîr, 117
zerdek, 207
zer-ger, 274
zîc, 377
zifâf (toyı), 55
zi'l-ḥicce, 229
zindân, 116